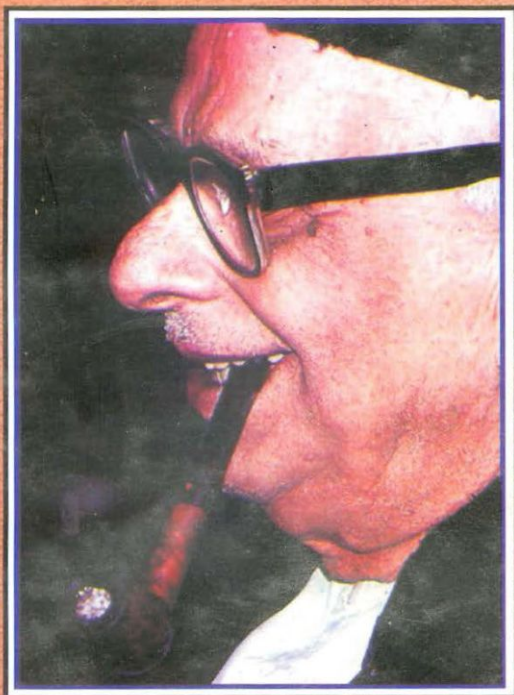

اهي ڏينهن، اهي شينهن

(جلد ٽيون)

پير علي محمد راشدي

سنڌي ادبي بورڊ

علی گڑھ راشدی

قانون باغبانی صحرا نوشتہ ایم

جلد ٽيون

اهي ڏينهن، اهي شينهن

[ٽن جلدن ۾]

”جنهن جي رات، تنهن جو ڏينهن ،
جنهن جو مدن، تنهن جو شينهن.“
_مدن فقير.

پير علي محمد راشدي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو سنڌ

2009ع

(سمورا حق واسطا بحق سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو محفوظ آهن)

چاپو پهريون	جون 1981ع	تعداد ٻه هزار
چاپو ٻيو	سال 2006ع	تعداد هڪ هزار
چاپو ٽيون	سال 2009ع	تعداد هڪ هزار

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کان سواءِ، اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريتريول سسٽم شامل آهي، استعمال نٿو ڪري سگهجي

قيمت: ٻه سؤ ويهه رپيا
[Price Rs. 220 -00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر

تلڪ ڇاڙهي، حيدرآباد سنڌ

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-2771602)

Email Address: sindhiaab@yahoo.com

Website: www.sindhiaadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شوري ۾ انچارج مئنيجر خضر خان وگهڻي ڇپيو ۽ پروفيسر سيد زوار حسين شاه نقوي سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ، ان کي پڌرو ڪيو.

چپائيندڙ پاران

سوانح نگاري ادب جي هڪ اهم صنف آهي. سنڌ ۾ سوانح نگاري مغل دور ۾ شروع ٿي ۽ پهريون سوانح نگار مير محمد معصوم بکري هو، ان کان پوءِ وڏو نالو مير علي شير قانع نٿو آهي. جديد دور ۾ مولانا دين محمد وفائي ڪتاب 'مشاهير سنڌ' (ٽن جلدن ۾) لکي جديد سوانح نگاريءَ جو بنياد وڌو. ان کان پوءِ شمس العلماء مرزا قليچ بيگ، سائين جي.ايم.سيد، پير علي محمد راشدي، سيد حسام الدين راشدي، مخدوم طالب الموليٰ، ڪريم بخش نظاماڻي، محمد اسماعيل عرساڻي، شيخ اياز، جمال ابڙو، نجم عباسي، آيا شمس عباسي، محمد صادق ميمڻ، هري موٽواڻي ۽ ٻين ان ڏس ۾ عالیشان ڪم ڪيو آهي. هيءُ ڪتاب 'اهي ڏينهن آهي شينهن' نه رڳو سوانح نگاري آهي، پر سنڌ جي هڪ صديءَ کان به مٿي جي چهره ديد مستند تاريخ جو پڻ اهم ماخذ آهي. پير علي محمد راشدي سنڌ جو هڪ انتهائي غير معمولي ذهين ۽ بي مثل اهلِ قلم هو، جنهن جي علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪردار کي نظر انداز نٿو ڪري سگهجي. هو هڪ ئي وقت سنڌي، اردو، انگريزي ۽ فارسي ٻولين تي درڪ رکندو هو. وٽس هڪ عالیشان لائبريري هئي ۽ هن پنهنجي زندگيءَ جي شروعات صحافت کان شروع ڪئي ۽ پوءِ سياست ۾ بهرو وٺندي خلافت تحريڪ، سنڌ جي بمبئيءَ کان جذباتي ۽ آزاديءَ جي تحريڪ ۾ نمايان ڪردار ادا ڪيائين. قيامِ پاڪستان واري جدوجهد سان گڏ، بعد واري زندگيءَ ۾ به هن جو سياسي ڪردار نشانبر نظر اچي ٿو. هن ننڍي کنڊ جي ادبي، صحافتي، سياسي ۽ سماجي شخصيتن کي تمام ويجهي کان ڏٺو ۽ انهن ڪردارن تي جيڪو ڪجهه لکيو، اهو تاريخ جو حصو آهي. هيءُ ڪتاب 'اهي ڏينهن آهي شينهن' پڻ سنڌي ٻوليءَ ۾ سوانح نگاريءَ جي صنف ۾ هڪ وڏو اضافو آهي. سنڌي ادبي بورڊ هن جو ٽيون ڇاپو پڌرو ڪرڻ پنهنجي لاءِ هڪ اعزاز سمجهي ٿو. اميد آهي ته هن اهم ڪتاب کي وڏي چاه سان پڙهيو ويندو، جنهن ۾ اسان جي ويجهڙ واري ماضيءَ جا سماجي ۽ تاريخي ڪردار شايد شان متحرڪ نظر اچن ٿا.

پروفيسر سيد زوار حسين شاه نقوي

سيڪريٽري

ڄام شورو، سنڌ

اڱارو 5 ربيع الاول 1430ھ

بمطابق 3- مارچ 2009ع

نذرِ عقيدت

بنام شهيد بي نام

حيدرآباد جي علائقي جا هي قصا حيدرآبادي لشڪر جي ان بي نام سپاهي (UNKNOWN SOLDIER) جي ياد سان منسوب ڪريان ٿو، جنهن مياڻيءَ جي ميدان ۾، انگريزن سان وڙهندي، سنڌ مٿان سرِ صدي ڪيو- اهڙي شان ۽ آن سان جو گولين وگهي گهاٽجي پٽ تي پوڻ کان پوءِ به ترار وهائيندي، وطن جي ڪيترن ويرين کي پاڻ کان پهريان موت جي منهن ۾ موڪليندو ويو. سندس اهڙيءَ بهادريءَ جو داد دشمن کي به ڏيڻو پيو. جنرل نيپئر لاش کڻائي فوجي اعزازن سان آڻي حيدرآباد جي وچ قلعي ۾ دفن ڪرايو، جيئن اهو مرقد منور قيامت تائين سنڌ جي سرويچ سورمن جي دليين ۽ دماغن کي روشن ڪندو رهي. احتراماً پاسي ۾ سڄي ڪهي، هن پنهنجن ٻن انگريز سپاهين جا لاش به پورائي ڇڏيا.

ان شهيد جي ياد کان وڌيڪ پياري هي ڪهڙي شيءِ اسان جي عقيدت ۽ سلام جي حقدار ٿي سگهي ٿي؟

چو اهل دل ز عشق افسانه گویند،

حديث بلبل و پروانه گویند!

عرض حال

هن سر گذشت جو تعلق عيسوي ويهين صديءَ جي پهرئين اڌ سان آهي، جنهن ۾ آءٌ پاڻ ڄاڻس، نپنس، دنيا ڏٺم، ماڻهن سان مليس، ماڻهپي جي تڪ تور ڪير.

اهو زمانو هڪ اهڙي انقلاب جو حامل ثابت ٿيو، جنهن جهڙو انقلاب، انسان جي سڄي تاريخ ۾ اڳ ڪڏهن ڪونه آيو هو. روءِ زمين ان جي دوران ۾ ڪامل مڪمل بدلجي بلڪ سڃاڻپ کان ٻاهر ٿي ويئي.

* قدرت ڪهڙا ڪهڙا ماڻهو ان سمي ۾ پيدا ڪيا؟ ايڏي تعداد ۾، ۽ هڪ ئي وقت؟

* انساني دماغ، سائنس جي ذريعه فطرت جا راز پروڙي، ڪيڏا ڪلور ڪري ڇڏيا؟

* زندگيءَ جو ڪهڙو شعبو رهجي ويو، جنهن تي اهي ماڻهو ۽ اهي ايجادات اثر انداز نه ٿيا؟— اهو سڀ ڪجهه منهنجين اکين اڳيان ٿيندو رهيو.

* * *

پهريان ان دؤر جي ماڻهن تي غور ڪبو. بـَـ يـڪ وقت هي— هي تاريخ ساز شخصيتون دنيا جي اسٽيج تي آيل هيون، يا ٿورو اڳي پوءِ اينديون رهيون^(۱).
چين ۾: سن يات سين، ماوڙي تونگ، چو اين لاءِ، چوتي، چين يسي، چانگ ڪائي شيڪ.

روس ۾: لينن، ٽالسٽائي، ٽراٽسڪي، اسٽالين، موسي جاڙالله.
آمريڪا ۾: روز ويلٽ (پ)، ولسن، ٽرومن، ميڪ آرٽر، مارشل، آئزن هاور، ڊليس، اسٽيونسن ۽ ٻين.

جرمنيءَ ۾: ڪيسر وير، هٽلر، هند نبرگ، لڊنبارف.

فرانس ۾: ڪليمنشو، فاش، ڊيگال.

انگلينڊ ۾: لائڊ جارج، چرچل، ڪرزن، اسڪوٽ، مارلي، بونرلا،

برنارڊشا، ڪچنر.

^(۱) ايندڙ نالا قلم برداشت پيش ڪري رهيو آهيان. اها فهرست جامع نه هوندي. انهن کان سواءِ ٻيا به وڏا ماڻهو هئا.

اٽليءَ ۾: مسولينِي ۽ ايننزيو.

يوگو سلاويءَ ۾: ٽيٽو.

آئرلنڊ ۾: ڊي ويرا، ميڪسوني، راجر كيسمنٽ.

چيڪو سلواڪيا ۾: مساريڪ ۽ ڊاڪٽر بينس.

ترڪيءَ ۾: ڪمال اتاترڪ، انور پاشا، سلطان عبدالحميد ثاني.

مصر ۾: سعد زغلول، مصطفيٰ نحاس، طه حسين، ناصر.

افغانستان ۾: امان الله خان، نادر شاھ.

فلسطين ۾: مفتي امين الحسيني.

جاپان ۾: ميجي، هروھٽو، توجو.

انڊونيشيا ۾: احمد سڪارنو.

ويت نام ۾: هوچي منه ۽ ڊيئر.

ڪوريا ۾: سنگمن ري، ڪم ال سونگ.

برما ۾: آنگ سين.

برصغيرِ پاڪ و هند ۾: ⁽¹⁾ قائداعظم محمد علي جناح، علامہ اقبال،

مولانا محمد علي جوهر، سر فضل حسين، سر آغا خان، سر سڪندر حيات

خان، حڪيم اجمل خان، محسن الملڪ، ڊاڪٽر انصاري، شيخ الهند مولانا

محمود الحسن، مولانا ڪنايت الله، مولانا احمد سعيد، مولانا عبدالباري،

مولوي فضل الحق، سهروردي، سريندر نات بانرجي، پين چندر پال، ٽنگور،

فيروز شاھ مهتا، بدرالدين طيب جي، مڌن موھن مالوييا، لاجپت راءِ، بال

گنگاڌر تلڪ، گوکلي، مهاتما گانڌي، موتي لال نهرو، جواهر لال نهرو، راجا

گوپال آچاريه، مسز نيدو، بسي آرداس، سپاش چندر بوس، راجندر پيرشاد،

ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، مولانا ظفر علي خان، علامہ مشرقي، مولانا

ابوالڪلام آزاد، مولانا حسرت موهاني، تيج بهادر ساپرو، نواب بهادر يار

جنگ، غلام محمد پرڳڙي، شيخ عبدالمجيد، حاجي عبدالله هارون، مولانا

عبيدالله سنڌي، ونل پائي پٽيل، مولانا تاج محمود امروٽي.

سنڌ ۾ به ان دؤر ۾ گھڻا اهڙا ماڻهو آيا جن جهڙا وري سنڌ پيدا

ڪري ڏيکاري ته واھ واھ — پر انديشو اهو آهي ته شايد ائين ٿي نه سگھي.

* * *

⁽¹⁾ نالن جو هت اڳي پوءِ اچڻ سندن باهمي تقابلي اهميت جو دليل نه سمجهڻ گهرجي.

اندازو ڪيو ته جنهن دؤر ۾ اهي سڀ ماڻهو به يڪ وقت دنيا جي اسٽيج تي پنهنجي عمل سان تاريخ سازي ڪري رهيا هوندا، ان دؤر جو ڇا شان هوندو ۽ ڇا اهميت هوندي؟

بيشڪ تباهيون به آيون، نقشا به بدليا، انسان ويڇاري به ايترو سٺو جنهن جيترو اڳ ڪڏهن ڪو نه سٺو هو. پر ان هوندي به تاريخ جي انهن ڪاريگرن، فطرت جي انهن ڪارندن، جي پنهنجي شخصي ۽ ذاتي عظمت کان انڪار لاءِ گنجائش ڪانه هئي. عام طرح هي انساني عمل جا ٻه پهلو ٿين ٿا: انڪار ۽ اقرار، تعريف ۽ تنقيص، اتفاق ۽ اختلاف لاءِ گنجائش هر عمل جي سلسلي ۾ موجود رهي ٿي. دنيا تضاد ۽ تڪرار جو گهر آهي، هڪ ڌر ڪٿي ٿي، ٻي هارائي ٿي. وقتي طور ڪٽندڙ جي تعريف ٿئي ٿي. ۽ هارائيندڙ تي ڦٽ جُٺ پوي ٿي، پر اهو فيصلو تاريخ جو آخري فيصلو ڪونه ٿو ٿئي، گهڻو ڪجهه اڃا اڳتي پيو آهي، آخري ۽ حتمي فيصلا مستقبل جا معاملا ۽ پري جون ڳالهيون آهن. ٿي سگهي ٿو ته اُن لاءِ خود آخرت جو انتظار ڪرڻو پوي، جڏهن الله ذوالجلال پاڻ فيصلو فرمائيندو ته سندس ٻانهن مان ڪهڙا نڪو ڪار ثابت ٿيا ۽ ڪهڙا بدڪار.

في الحال عرض ڪرڻ جو مطلب صرف هيءُ آهي ته انساني تاريخ جي ان دؤر ۾ پنهنجي مٿي ڪنهن ڪو نه گهٽايو، ۽ ان صورتحال جي پيش نظر هن حقيقت کي تسليم ڪرڻ ۾ تامل ٿي نٿو سگهي ته اهي ماڻهو پنهنجي پنهنجي نموني غير معمولي انسان هئا.

* * *

منهنجن اکين اهو سارو تماشو ڏٺو، انهن ماڻهن مان ڪن کي ويجهڙائي مان به ڏسڻ، بلڪ ساڻن ڳالهائڻ جو به موقعو مليو، گهٽ ۾ گهٽ انهن جي ڪارنامن، تحريرن ۽ تقريرن جو نه فقط غور ڪندو رهيس پر اخباري ڪالمن خواه ميٽنگن ۽ پارليامينٽ سان مطالع ۽ اسيمبلي ۾ مٿن اظهار خيال جا موقعا به ملندا رهيا.

هيئن ئي مور تقريباً سڀ مري ويل آهن. هنن ڪنن تي نه انهن جو آواز پوي ٿو ۽ نه اکيون انهن کي اسٽيج تي ڏسن ٿيون، پوءِ ٻڌايو ته ايڏي وڏي ڦيري بعد ڪنهن جي دل تي ڇا گذرندو هوندو؟ ڪيڏي نه خلا محسوس ٿيندي

هوندي؟ سچ پڇيو ته اڄوڪي انسان جون گهاتيون ۽ غمزا سمجهڻ به مشڪل معاملو ٿي پيو آهي.

قافلو نڪري ويل آهي، هڪ بدقسمت ساهدار رفيتن، همعصرن ۽ هر سفرن جي يادين سان دل وندرائڻ ۽ وقت کائڻ لاءِ رستي تي رهجي ويل آهي، نه هو ڪنهن جي ٻولي سمجهي سگهي، نه هن جي ٻولي ڪو سمجهي سگهي!

ان اڌ صديءَ ۾ ٻيو ڇا ٿي گذريو؟

(1) ٻه عالمي لڙايون لڳيون، جن ۾ ڪروڙين ماڻهو قتل ۽ بي شمار وستيون ويران ٿي ويون.

(2) عوامي طاقت ۽ عوامي راءِ هڪ زبردست سياسي قوت طور اُڀري، جنگين جا فيصلا هٿيارن يا فوجين جي آڌار تي نه پر ملڪي عوام جي تعاون ۽ عملي شرڪت ۽ همدردي جي ذريعي ٿيڻ لڳا. يعني عوام جي قوت ۽ پاور پهريون دفعو انسان جي تاريخ ۾ بطور هڪ فيصله ڪن قوت جي اُڀريو. (The Age of Peoples Wars had Come)

(3) ڪميونزم آئي ۽ پهرين سٽ اڌ دنيا کي وڪوڙي ويئي.

(4) ايٽمي راز انسان کي معلوم ٿي ويو، ايٽمي بم استعمال ٿيا، انهن کان به وڌيڪ تباهه ڪن نيڪليئر بم ۽ مهلڪ شعاع تيار ٿيڻ لڳا، ساريءَ دنيا کي دونهون ڪري فضا ۾ مضمحل ڪري ڇڏڻ جي طاقت محض ٻن انسانن جي هٿن ۾ اچي ويئي— هڪ آمريڪا جو صدر، ٻيو روس جو سربراھ. هو جڏهن به گھڙن بٽڻ دٻائي دنيا کي پسر ڪري سگهن ٿا. شال نه منجهان ڪنهن جي ڪل ٽڙي يا کيس قبضيءَ جي شڪايت ٿئي!

(5) سواريءَ ۽ هلڻ چلڻ جي سهولتن، فاصلا ۽ دوريون مٽائي دنيا کي پاڻ ۾ ملائي هڪ ڪري ڇڏيو. اُنن ۽ گهوڙن جي زماني ۾ اهي انديشا ڪو نه هوندا هئا، جيڪي هينئر پيا محسوس ٿين.

(6) معلومات کي عام ڪرڻ جا عجيب غريب ذريعا ايجاد ٿيا. هينئر جهنگن ۽ ويرانن ۾ ٻڪرار به پيا لڏن، آمريڪا ۽ روس جا ٻول ٻڌن. ٽي. وي، ٽيليفون، سٽلائيٽ، فضائي پيڙا، رڊار، ڪمپيوٽر ۽ ٻيا معلوم ۽ اڃا تائين نامعلوم اختراعات ان اپراڻڻ.

- (7) انسان چنڊ تائين پهچي ات پنهنجا قدم گهمائي ۽ جهنڊا جهولائي موٽي اچي گهر پهتو.
- (8) انساني حقوق جي باري ۾ نوان نظريا ٺهيا. قومن لاءِ حق خود ارادي (SELF DETERMINATION) ۽ فرد لاءِ بنيادي شهري حقوق جي تصور بين الاقوامي قانون جي حيثيت حاصل ڪئي.
- (9) جن سلطنتن تان ڪڏهن سڄ ڪو نه لهندو هو سي ختم ٿي ويون. چين، برصغير پاڪ و هند، آفريقا ۽ ڏکڻ - اوڀر ايشيا جا ملڪ آزاد ٿيا.
- (10) عوامي طاقت ۽ عوام جي راءِ جي بنياد تي دنيا مان شاهن ۽ شهنشاهي جي پاڙ پٽڄڻ لڳي، خالي ٿيل جاين مان ڪن تي ملڪي ملنگ ۽ موالِي لنيون لهرائيندا اچي پهتا.
- (11) ايئر ڪنڊيشنر آيو، مالدارن لاءِ موسم جو مسئلو ڪونه رهيو.
- (12) نيون دوائون ۽ انجڪشن نڪتا. پليگ، ڪالرا، مالا ۽ مليريا ڪنٽرول هيٺ آيا. انساني آبادي کي گهٽائي متوازن بنائڻ جو جيڪو ڪم اڳ اهي بيماريون ڪنديون هيون سو هينئر انسان پاڻ ڪري رهيو آهي.
- اهي سڀ شيون ان ويهين صديءَ جي ان پهرئين اڌ جون سوغاتون آهن. انهن جي طفيل انسان پاڻ کي هڪ نئين راه تي بيٺل ڏسي رهيو آهي. سندس اهو سفر کيس بالآخر ڪيڏانهن وٺي ويندو يا ڪٿ وڃي ختم ٿيندو، تنهن لاءِ اڳڪٿي ڪرڻ مشڪل آهي. ممڪن آهي ته ”سفر بخير“ ثابت نه ٿئي. هڪ ڳالهه البت هن وقت به محسوس پئي ٿئي. انسان پنهنجي صحيح مقام جي تلاش ۾ سرگردان آهي، اڃا تائين اهو مقام ميسر ڪونه ٿيو اٿس. ڪيڏي رت ڇاڻ کان پوءِ حاصل ٿيندس سو هن وقت چئي نٿو سگهجي. ڪروڙين ماڻهو اڳ ۾ ئي مارجي چڪا آهن.

* * *

منهنجي نظر ۾ ان دور جو هڪ ٻيو واقعو جيڪو جذباتي ۽ نفسياتي نوع جو هو، سو پڻ قابل ذڪر آهي. انساني تاريخ اندر پهريون دفعو دنيا جي سڀ کان وڏي مملڪت جي بادشاهه هڪ عورت جي عشق ۾ تخت تياڳ ڪري جلاوطني جي زندگي اختيار ڪئي. ايدورڊ اٺون ان زماني ۾ برطانيه جو بادشاهه بڻيو. جڏهن برٽش ايمپائر جو انتهائي اوج هو. 1936ع جو عالمي نقشو دوباره نظر مان ڪڍو ته اندازو ٿيندو ته انگريزي ايمپائر جي پکيڙ

ڪيتري هئي ۽ ان جي مقابلي ۾ چنگيز، تيمور يا خود سڪندر اعظم جي مفتوحات جي حيثيت ڪهڙي رهجي وئي ٿي. خود عالمي ماحول به انهن ڏينهن انگريز لاءِ قطعاً پرامن ۽ سازگار هو۔ نه جنگ جو خطرو، نه اقتصادي تڪليف، نه هنر ۽ واپار جي وسعتن ۾ ڪا خاص رندڪ.

ايدورڊ (اٺون) اهڙي اطمينان جي زماني ۾ تخت تي ويٺو هو، اڌ عمر ڪنوار ۾ ڪاتي چڪو هو ۽ اوستائين ڪا حسينا سندس اکين کي ڪا نه آڙي هئي، ڪوششون گهڻيون ٿينديون رهيون هيون پر هو ڪنهن جي دام ۾ ڪو نه آيو هو. آخر مسز سمپسن نالي هڪ آمريڪي مطلوقه ميدان ۾ آئي. سندس پهرين نظر ئي ان تاهوڪڙ گهوت کي گهائي وڌو. اهڙي معاشقي ۾ البته بدناميءَ جو پهلو پوشيده هو، تنهنڪري انگريز عوام ان کي منظور ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جواب ۾ ايدورڊ سندن ڏنل تخت و تاج اڇلائي ڦٽو ڪري ڇڏيو.

مسئلو هيءُ رهجي ويو ته عشاق جي فهرست ۾ ايدورڊ کي ڪهڙو مقام ڏجي؟ مجنون ۽ فرهاد کان مٿي يا هيٺ؟ مجنون ۽ فرهاد کي عرب ۽ ايران جا شاعر ملي ويا، جن کين مٿي ڪشي امر بڻائي ڇڏيو، ايدورڊ غريب کي اهڙو مداح ملي ڪو نه سگهيو. حالاتڪ عشق خاطر جيڏي قرباني هُن ڪئي، نه فرهاد نه مجنون کان پڇي سگهي هئي.

ممڪن آهي ته هن کان پوءِ ڪنهن زماني ۾ انصاف ٿئي ۽ ايدورڊ کي اقليدس عشق ۾ اهو مقام ملي، جنهن جو هو مستحق آهي.

* * *

آخر ۾ پنهنجي گهر جي ڳالهه به ڪرڻي پوي ٿي. سوال پيدا ٿئي ٿو ته جڏهن دنيا ايڏي انقلاب مان گذري رهي هئي ته سنڌ اندر ڇا ٿي رهيو هو؟ ان سوال جو جواب مون ڪنهن طرح هن ڪتاب ۾ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته ڪيتريون ڳالهيون بر وقت سمجهه ۾ نه اچي سگهن، پر ڪو وقت ايندو جڏهن اهل نظر انهن کي سمجهي سگهندا بلڪ شرح به لکندا⁽¹⁾. سر دست مون کان فقط ايترو پڇي سگهيو آهي ته مون پاڻ جيڪي ڪجهه ڏٺو تنهن جو ٿورو حصو هت قلمبند ڪري ڇڏيو اٿم.

* * *

⁽¹⁾ جرمني ۽ انگلينڊ ۾ اڳ ۾ ئي ترجما ۽ ريويو ڇپيا آهن. آمريڪا جي هارورڊ يونيورسٽيءَ ۾ درسي ڪتاب طور پڙهايو وڃي ٿو.

رهيو، ان عالمي انقلاب جي اسان جي پنهنجي ذهني ۽ سماجي زندگيءَ تي اثر جو مسئلو.

ان جي باري ۾ ڏسڻو هيءُ آهي ته سنڌ جي سماجي شيرازہ بندي بنيادي طور ڪهڙين روايتن، خويين يا اقدارن تي مبني هئي ۽ انهن روايتن يا اقدارن ۾ بعد ۾ ڪو ڦيرو آيل ڏسجي ٿو يا نه؟

آءٌ انهن روايتن ۽ اقدارن کي اهميت ان ڪري ڏيان ٿو جو ڪنهن انساني سوسائٽيءَ جي بچڻ يا مرڻ جو مدار هن ڳالهه تي رهي ٿو ته اها سوسائٽي ڪيتري قدر انهن روايتن تي ثابت قدم آهي (يا نه آهي) جيڪي روايتون، نسلاً بعد نسل، صدين جي امتحانن ۽ تجربن کان پوءِ هڪ خاص نظام حيات جي صورت اختيار ڪري، اجتماعي زندگيءَ کي قائم رکڻ ۽ ان کي استحڪام ۽ دواميت بخشڻ جو باعث بڻيون رهيون آهن. جيڪا سوسائٽي پنهنجن روايتن جي محور کان هٽي وڃي ٿي، تنهن جو حشر اُن بيٺيءَ جي مثال ٿئي ٿو. جيڪا وچ سمنڊ ۾ سُڪان ۽ سڙهه کان محروم ٿي، ملاح جي ڪنٽرول مان نڪري، هوا ۽ ويرين جي رحم تي رهجي ويل هجي، ڪڏهن اوياري ڪڏهن لاهواري پئي لڙهڪي، جيستائين ڪو وڏو طوفان اچي کيس ٻوڙي ختم ڪري ڇڏي. ڪناري تائين سلامتيءَ سان پهچڻ بهر نوع ان جي مقدر ۾ لڪيل ڪو نه ٿو ٿئي. اوهان هر انساني سوسائٽيءَ جي قيام ۽ بقا جي اسباب جو مطالع ڪريو. هن ئي نتيجي تي پهچندا ته هر سوسائٽيءَ جي زنده ۽ قائم رهڻ جو وڏو سبب ان جون مخصوص اجتماعي روايتون رهيون آهن، جن سوسائٽين پنهنجون روايتون ڇڏيون سي ختم ٿي ويون، ڪيتريون سوسائٽيون دنيا جي تاريخ ۾ وقتاً بوقتاً اُڀرنديون رهيون آهن ۽ وري اهڙيءَ طرح ختم ٿينديون ويون آهن جو سندن نانءُ نشان به صرف ڪتابن ۾ ئي ملي ٿو. سبب اهو پئي ٿيو آهي ته هنن پنهنجون روايتون ڇڏي پنهنجي اصليت تان هٽنديون پئي رهيون آهن ۽ ان ڪري فنا ٿي پئي ويون آهن. انگريز ڪيئن اڄ تائين بچندو آيو آهي؟ پنهنجين روايتن ۽ قومي اقدارن تي سختيءَ سان قائم رهڻ ڪري. انگريز ٻين قومن کي متاثر ڪندو رهيو، پاڻ ڪنهن کان متاثر ڪو نه ٿيو. هن ملڪ مان موڪلائي کيس 33 سال ٿي ويا آهن، پر هتان جي صورتحال اڄ به هيءُ آهي ته اسان جا ماڻهو اڳ کان به وڌيڪ سندس ثقافت کي چنبڙي پيا آهن — شهرن ۾ جنهن کي ڏسو پتلون ۾، ۽ انگريزي طرز جي هوٽلن ۾! ايترا ماڻهو پتلون ۾ مون انگريز جي پنهنجي دؤر حڪومت ۾ به ڪو نه ڏٺا. ساڳيءَ طرح دڪانن جا نالا ۽ مٿن لڳل بورڊ به نظر مان ڪيو.

هتان جي ماڻهن ڇو هينئر لنڊن ڏانهن ڊوڙ رکي آهي؟ ڇا اهي علامتون
نه آهن انگريزي روايتن جي توانائي جون جيڪي غيرن کي به اڃا تائين پاڻ
ڏانهن پيون چڪين؟

* * *

سنڌ جون روايتون ڪهڙيون هيون؟ جيتريقدر مون ڏٺو، اسان جو اباڻو
ورثو هي روايتون ۽ نشانيون هيون:

- * خدا ترسي ۽ حق پرستي.
- * ڪشاده دلي ۽ سير نفسي.
- * نمڪ حلائي ۽ وفاداري.
- * محبت ۽ دوستي.
- * حياءُ، لڄ، غيرت ۽ مروت.
- * بهادري ۽ بي غرضي.
- * مهمان نوازي ۽ مسافرنوازي.
- * وڌ - ننڍائي جو لحاظ ۽ ادب.
- * اوطاقون ۽ ڪچهريون.
- * پاڙي جو ننگ ۽ سام جهلڻ جو انگ.
- * احسان ڪرڻ جي همت ۽ احسان ياد رکڻ جي صلاحيت.
- * قول جي سچائي ۽ فعل جي پاڪيزگي.
- * ياري ۽ ڀر سرويچي.
- * علم ۽ اونهائي، روح ۽ بيداري ۽ زندگيءَ ۾ مقصديت.
- اڳوڻي سنڌ اسان ڏٺي، هاڻوڪي يا مستقبل جي سوسائٽي اوهان جي اکين
اڳيان آهي. اوهان پاڻ فيصلو ڪريو ته انهن گڻن ۾ گهٽتائي ٿي آهي يا وڌارو؟

* * *

پڇاڙيءَ ۾ پنهنجي طرفان صرف هيتري قدر اميد جو اظهار ڪري
سگهان ٿو:

آ غشته ايم بر سر خار به خون دل
قانون باغبانئي صحرا نوشته ايم

والسلام

فهرست

- 1- امام عبيدالله سندي عليه رحمة 23
- 2- سڪندر مرزا 84
- 3- نٿو ننگر 106
- 4- شاهنواز شاھ مرحوم 109
- 5- مسٽر نهچلداس وزيرائي 109
- 6- محمد عثمان سومرو مرحوم 114
- 7- محمد جعفر خوڄو 116
- 8- حاجي عبدالرحيم شاھ مرحوم 117
- 9- خان بهادرن جو جوڙو 119
- 10- نٿي جا عقيلي 120
- 11- جهوڪ 122
- 12- سائين جمن علي شاھ ساڪري وارو 131
- 13- حيدرآباد 133
- 14- شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ 156
- 15- ديوان ڏيارام گدومل شاهائي 157
- 16- انقلاب (1743ع کان 1930ع تائين) 165
- 17- سر غلام حسين هدايت الله 169
- 18- سيٺ ڪريم بنده علي 170
- 19- قاضي فخرالدين مرحوم 170
- 20- رئيس غلام محمد خان پيرڳڙي مرحوم 174
- 21- دادا جيرام داس دولترام 174
- 22- ڊاڪٽر چوئٿرام گدواڻي 177
- 23- پروفيسر گهنشيام 179
- 24- پائي پرتاب ڏيالڊاس 180
- 25- مسٽر نور محمد مرحوم وڪيل 181
- 26- حيدر بخش جتوئي مرحوم 183

188	27-	پير غلام مجدد سرهندي رحمت الله عليه
191	28-	ادبي چوڀاري
193	29-	ڊاڪٽر محمد ابراهيم 'خليل'
194	30-	محمد خان 'غني' مرحوم
195	31-	ميان محمد حنيف صديقي مرحوم
	32-	مولوي عبدالعزيز صاحب مرحوم ۽ مولوي فيض
197		الڪريم مرحوم
208	33-	ساڌو واسواڻي
209	34-	حڪيم شمس الدين مرحوم
209	35-	ديوان جڳت سنگھ آئل مل
210	36-	ديوان منگهارام آئل مل
211	37-	پير سائين رشد الله شاه جهنڊي وارو
213	38-	سيد ميران محمد شاه مرحوم
239	39-	سنتداس منگهارام وڪيل
240	40-	ديوان ڏيئل مل لالواڻي
241	41-	مسٽر عبدالجبار مرحوم
242	42-	ميان امين الدين منشي مرحوم
242	43-	حڪيم قاضي عبدالقيوم مرحوم
243	44-	مولوي حڪيم محڪم الدين مرحوم
245	45-	رئيس احسان علي خان لغاري مرحوم
246	46-	رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي
247	47-	ميان محمد هاشم 'مخلص' مرحوم
250	48-	ميان محمد عثمان ڏيپلاڻي مرحوم
251	49-	مير شير محمد خان مرحوم
255	50-	مور حجام
256	51-	سند جي اندر جو آواز
260	52-	گويَا
263	53-	مولوي عبدالله لغاري مرحوم

265	54-	پیر محمد مہدی شاہ مرحوم
266	55-	خانبہادر محمد کامل شاہ مرحوم
267	56-	خانبہادر میر غلام محمد خان تالپر مرحوم
269	57-	خانصاحب محمد سومار بیچاٹی مرحوم
269	58-	خانصاحب چٹل خان مرحوم
270	59-	سائین الہیار شاہ مرحوم
270	60-	حافظ مبارک علی شاہ مرحوم
272	61-	میان غلام نبی میمن
273	62-	شاہ محمد (نابین) مرحوم
276	63-	مصری خان جمالی
276	64-	خانبہادر محمد ایوب کھڑو مرحوم
356	65-	منا خان
357	66-	میریپور خاص
362	67-	وڈیرو سگھو پلی مرحوم
362	68-	حاجی پرچو پلی
363	69-	بلال ہالیپوتو مرحوم
364	70-	مہاشیہ گرو ڈنو مل
364	71-	سیٹ پرتاب راء کی سکداس
365	72-	خانبہادر غلام نبی شاہ مرحوم
365	73-	سائین وڈل شاہ مرحوم
366	74-	وڈیرو عبدالحلیم پلی مرحوم
366	75-	وڈیرو فقیر محمد مگڑیو
367	76-	خانبہادر غلام محمد خان وساٹو مرحوم
368	77-	دیوان رگھو مل
371	78-	سیٹ پریم چند
372	79-	صوفی میان قلندر بخش مرحوم
372	80-	ہندرسن کلیکٹر

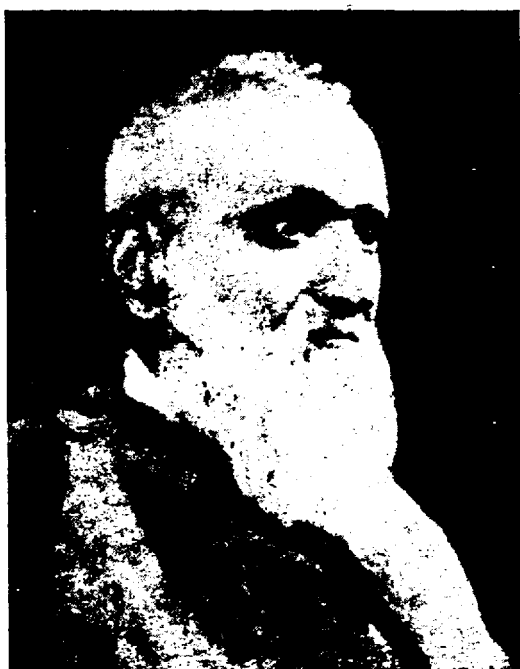

اُهي ڏينهن، اُهي شينهن

(تن جلدن ۾ - جلد ٽيون)

امام عبيدالله سنڌي عليه الرحمة

اهام عبيدالله سنڌي (1)

چو فقر اندر قبائي شاهي آمد
به تدبير عبيدالله هي آمد - جامي
از طرف: حڪومت موقتہ هند
وزارت داخلہ

بنام: هندستان جا بهادر، ۽ باهت هموطنو!

”هندستان جي عارضي حڪومت جي قائم ٿيڻ جي خبر اوهان پڙهي چڪا هوندا، هيءَ حڪومت ان مقصد سان ناهي ويئي آهي ته هندستان جي موجوده غاصب، غدار ۽ ظالم حڪومت جي جاءِ تي هڪ بهترين حڪومت (هندستان) ۾ ڪڙي ڪئي وڃي. اوهان جي هيءَ عارضي حڪومت چئن سالن کان ڪوشش ڪندي رهي آهي. هن وقت جڏهن اوهان فيصلو ڪيو آهي ته اوهان ظلمي قانون ڪو نه مڃندؤ عين اُن وقت هيءَ عارضي حڪومت به (ٻاهرين) امداد حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي آهي. هن حملي ڪندڙ فوجن سان عارضي حڪومت معاهدو ڪري ڇڏيو آهي. تنهنڪري اوهان حملي ڪندڙ فوج سان مقابلو ڪري پنهنجا فائدا نه وڃايو، بلڪ هر ممڪن طريقي سان

(1) مولانا صاحب جي تفصيلي حالات ڏيڻ لاءِ آءٌ هن ڪري مجبور آهيان جو هيستائين جن مورخن هندستان جي تحريڪ آزادي تي ڪتاب پي لکيا آهن، تن مولانا جي باري ۾ انتهائي بخل کان ڪم پي ورتو آهي، انهن جي ڪتابن ڏٺي ائين پيو محسوس ٿئي ته ڇڻ برصغير کي آزاد ڪرائڻ واري جدوجهد ۾ مولانا ڪو حصو ئي ڪو نه ورتو هو، حالانڪ آءٌ ان دور جي دفترن کي چڪاسيندي هن نتيجي تي پهتو آهيان ته آزاديءَ جي تحريڪ جي پاڙن پختي ڪرڻ، ۽ بين الاقوامي دنيا ۾ ان کي روشناس ڪرائڻ لاءِ جيترو ڪم مولانا مرحوم ڪيو، اُن جي دوران ٻر جيتريون مصيبتون مشقتون سنڀالين، تن جو مثال ٻئي ڪنهن به هندستاني ليڊر جي لائف ۾ ڪو نه ٿو ملي. وڏي ڳالهه ته اِها هئي ته مولانا اِن مَڃَ ۾ ان وقت ٿيو ڏٺو هو، جڏهن تحريڪ جي ڪامياب ٿيڻ، هندستان جي آزاد ٿيڻ، آزاديءَ بعد عهدن، انعامن ۽ اڪرامن جي ورهاست جي ڪا به اميد ڏسڻ ۾ ڪا نه ٿي آئي (اِهي ڊيگيون گهڻون پوءِ چڙهيون)، هُن مسڪين سنڌي مولوي اهڙي زماني ۾ ”الله تو اهر“ ڪئي هئي جڏهن صرف به نتيجا يا ”انعام“ سندس اکين اڳيان پي سڪيا، يعني ساريءَ عمر جي جلا وطني، دربدري، بڪ ۽ ڏک، گرفتار ٿي انگريز جي چنبي ۾ اچڻ واريءَ حالت ۾ اڻ پڇيو ڦاهي!

اهڙي سياسي سرمد کي وِٺڻ، سندس قرباني کي انڪري لڪائڻ ته هو نڌلڪيءَ سنڌ جو هڪ مسلمان سيوت هو، وڏي بدديانتي هئي جنهن جا مرتڪب گهڻا مورخ ٿيا- انگريز مورخن کي وري به شاباش آهي جو هنن هر تحرير مولانا جو روئڻو پي رنو آهي.

انگريزن کي قتل ڪيو. انهن (يعني انگريزن) کي نه ماڻهو ڏيو نه انهن جي مالي مدد ڪيو. انهن جون ريلون ۽ تارون خراب ڪندا وڌو. حملي ڪندڙ فوج کان امن حاصل ڪري ان کي رسد ۽ سامان پهچائي کائنس اعزازي سندون حاصل ڪيون.

حملي ڪندڙ فوج هر هندستانيءَ کي بلا تفریق نسل يا مذهب امن ڏئي ٿي، هر هندستانيءَ جي جان مال ۽ عزت محفوظ آهي. فقط اهو ئي ماريو ويندو يا بي عزت ٿيندو جيڪو سندس مقابلي لاءِ کڙو ٿيندو.

الله تعاليٰ اسانجن پائرن کي سڌي رستي تي هلڻ جي توفيق ڏئي.

صحيح عبيدالله (سنڌي)

وزير موقت هند

انگريز "فيل مست" خلاف اها للڪار ڪنهن جي هئي؟ ڪير اهڙي للڪار ڪري سگهيو ٿي؟

صرف مولانا عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه!

ڄاڻو سيالڪوٽ ڀرسان هڪ⁽¹⁾ ڳوٺڙي ۾، والد سڪ هئس، سندس ڄمڻ کان چار مهينا اڳ والد گذاري ويس.

ٿورڙو ڏير انجو ٿيو ته يتيم بڻجي اچي پهتو سنڌ ۾، نپنو، پڙهيو، ڪڙهيو ۽ مولانا عبيدالله سنڌي بڻجي چمڪيو، هت.

تربيت ورتائين حضرت مولانا تاج محمود⁽²⁾ امروٽي عليه الرحمة جهڙي انگريز دشمن انقلابيءَ وٽ.

(1) ڳوٺڙي جو نالو هو "ڇيان والي". تاريخ ولادت 10 مارچ 1872ع.

(2) مولانا تاج محمود جي اسلامي جذبي جي باري ۾ هيءُ قصو مون ڏانهن پير علي انور شاهه راشدي مرحوم لکي موڪليو: "جن ڏينهن ۾ خلافت تحريڪ هلي رهي هئي، سنڌ جي ڪن مسلمان ڪلهون انگريز کي خوش ڪرڻ لاءِ تحريڪ جي ورڪن لاءِ رڻ ٻاري ڏنو هو. هڪ وفد تحريڪ جي ليدن جو، بمبئي جي گورنر سان شڪايت ڪرڻ لاءِ سنڌ مان روانو ٿيو. وفد جو اڳواڻ غلام محمد پريڙي مرحوم هو. ٻيا ميمبر هي هئا: مولانا تاج محمود امروٽي، پير تراب علي شاهه راشدي مرحوم، پير علي انور شاهه راشدي ۽ ٻه چار ٻيا. حيدرآباد مان ريل ۾ سوار ٿي مارواڙ ۽ آبهه جي رستي بمبئي وڃي رهيا هئا. جڏهن آبهه روڊ لسٽيشن ڏانهن ريل وڌي رهي هئي ته ڪين خبر پئي ته ان گاڏيءَ ۾ آبهه لسٽيشن کان ترڪيءَ جي جنگي قيندين کي سوار ڪري بمبئي ڏانهن وٺي ويندا. مولانا امروٽي هڪدم فتوا ڏئي ته مسلمان قيندين کي انگريز جي حراست مان نه ڇڻائڻ ڪفر ٿيندو، تنهنڪري جهاد فرض ٿي ويو آهي. مولانا سڀني رفيقن کي وضو ڪرائي. شهادت لاءِ تيار ڪيو چو ته ظاهر هو ته خالي هٿين پوليس سان مقابلي جي معنيٰ هئي موت، سڀ وضو ڪري وڙهڻ لاءِ تيار ٿي وينا پر جڏهن آبهه پها ته ترڪيءَ جا جنگي قيندي ڪو نه آندا هئا. انگريزن کي جاسوس ذريعي مولانا ولرن جي عزيز جهاد جي خبر اڳواٽ پئجي وئي، تنهنڪري هنن قيندي ساڳيءَ گاڏيءَ ۾ ڪو نه ڇڏيا.

بيعت ڪيائين طريقيءَ ۾ راشدي ۾، حضرت حافظ محمد صديق صاحب رحمۃ الله عليه پڙهونديءَ واري جي هٿ مبارڪ تي.

ڪڙهيو حضرت پير سائين رشدالله شاه⁽¹⁾ رحمۃ الله عليه جهنڊي وارن جي صحبت ۾، جنهن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن فرنگيءَ جو منهن ڏسڻ به گوارا ڪو نه ڪيو هو.

علم ۽ دانش جي ان ساز سامان سان آراسته ۽ پيراسته ٿي ۽ سنڌي وطنيت اختيار ڪري، بلڪ سنڌ کي پنهنجي نالي جو اٿوٽ حصو بڻائي، وڃي پهتو ديوبند ۾ - شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن رحمۃ الله عليه وٽ.

مولانا محمود الحسن کيس هڪ سچو انقلابي، انگريز دشمن، آزاديءَ جو ڪوڏيو، سنڌ جو سرويچ، سياست ۾ سالر دماغ ۽ ڏک سُڪ برداشت ڪرڻ جهڙو نوجوان سمجهي هن ملڪي خدمت لاءِ منتخب ڪيو ته جنهن صورت ۾ انگريز (1914ع واري) عالمي جنگ ۾ مبتلا ٿي پيو آهي⁽²⁾، تنهن صورت ۾ هو (يعني عبيدالله) ڪابل پهچي، ڪنهن طرح پٺاڻن کي آماده ڪري ته هو ان موقعي جو فائدو وٺي، انگريزن خلاف هندستان تي چڙهائي ڪن. جيئن انگريز جي عذاب کان پاڻ به آزاد ٿين ۽ پاڙيچي هندستان کي به آزاد ڪرائين.

مولانا عبيدالله، الله تي آسرو رکي، روانگيءَ جي تياري ڪئي. سندس ساٿي ۽ شاگرد، مولوي عبدالله لغاري مرحوم کان اهو قصو ٻڌو:

”هڪ سال کن اسان کي ضروري تياريءَ ۽ تدبير سوچڻ تي لڳو ته انگريزي حڪومت جي سخت چوڪسيءَ هوندي به ڪيئن ڪابل پهچون. غالباً

⁽¹⁾ حضرت پير صاحب تحريڪ خلافت جو وڏي ۾ وڏو اڳواڻ هو. سنڌ ۾ جيڪا پهرين خلافت ڪانفرنس لاڙڪاڻي ۾ ٿي، ان جي صدارت پير صاحب ڪئي ۽ اهڙي تند ۽ تيز تقرير ڪيائين جو سڄيءَ سنڌ ۾ انگريزن خلاف باهه ٻري وئي.

⁽²⁾ آگسٽ 1914ع ۾ جرمن ۽ انگريز جي وچ ۾ جنگ چڙهي چڪي هئي، جيڪا وڌندي وڌندي روه زمين کي وڪڙيندي ٿي وئي.

هندستان به اک پٽي چڪو هو. ڪانگريس اڳ ۾ ئي، انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ درجه بدرجه قدم وٺائيندي رهي هئي. هينئر جو انگريز سان جنگ لڳي ۽ ان ۾ ترڪيءَ جو سلطان به (جيڪو خليفه المسلمين سمجهيو ويندو هو) انگريزن جي خلاف جرمنيءَ سان شامل ٿي پيو. تنهن ڳالهه هندستان جي مسلمانن کي اتاري ڪڙو ڪيو ته هو به سلطان ترڪيءَ جي مدد ڪرڻ سان گڏ هندستان مان به انگريز جي پاڙ پٽي ڪڍڻ لاءِ پنهنجي مٿي ڪجهه ڪوشش ڪن.

انهن جو اڳواڻ شيخ الهند حضرت مولانا محمود الحسن ديوبند وارو بڻيو. ساڻس ان ڪم ۾ ٻيا به گهڻا مسلمان ليڊر ٻانهن پيلي ٿي بيٺا، مٺي صلاح ڪئي ته مولانا عبيدالله سنڌيءَ روح کي ڪابل موڪلجي. اسان جي مولانا صاحب جو ڪابل وڃڻ ان منصوبي هيٺ ٿيو.

آگسٽ 1915ع جي شروعات هئي. مولانا عبيدالله ڳوٺ پير جهنڊي (ضلع حيدرآباد مان) خانپور (رياست بهاولپور) طرف روانو ٿيو. مون کي چيائين ته پاڻ اتي بزرگن (عارف غلام محمد صاحب دينپوري) کان اُٺ هٿ ڪري مون کي تار ڪندو جڏهن تار پهتي ته آءٌ به وڃي اُتي پهتس. مولانا عبيدالله چيو ته ”اُٺ گهراياسون سي آيا، پر بزرگن کين ڏنا، باقي ڪڙڪ جو هيءُ سَتون ڏنائون، پئسو به ڪونهي، هاڻي ڪهڙي تدبير ڪجي؟“ اُتي مون وڃي بزرگن جي نانيءَ مولانا عبدالقادر کان ٽي گنيون ورتيون، جن مان به مولانا صاحب کي ڏنر ۽ هڪ پاڻ وٽ رکيم. ان بعد، اها صلاح بيٺي ته مولانا صاحب سنڌ جي سرحد کان سبيءَ تائين خشڪي ذريعي پهچي، ڇاڪاڻ ته ريل ۾ سندس پڪڙجڻ جو امڪان آهي. باقي آءٌ اڳواٽ انتظار خاطر ريل ذريعي روانو ٿيس. مولوي احمد علي صاحب لاهوري جو پيءُ محمد علي (جوان وقت ننڍو هو) به مون سان گڏ هليو ۽ اسين اچي سبيءَ ۾ پهتاسين. مولانا عبيدالله صاحب، امروٽ شريف مان ٿيندو، جيڪب آباد کان پيدل روانو ٿي، جهٽ پٽ اسٽيشن تان اچي گاڏيءَ تي چڙهيو ۽ سڌو وڃي ڪوئٽيا پهتو. اُتان جڏهن سندس پيغام اسان کي پهتو، تڏهن اسين به وڃي ڪوئٽيا پهتاسون. اڃا اهو مهينو آگسٽ سن 1915ع هو اسان وٽ سفر خرچ خيرڪو هو. سبيءَ ۾ مون چنڊو ڪيو، جنهن مان آسي (80) روپيا ٿيا، جي ساڻ ڪري ڪوئٽيا پهتو هئس. ڪوئٽا کان اڳتي پيدل وڃڻو هو. اختر نالي هڪ پٺاڻ نوجوان کي هڪ گيني ڏنيسون، ۽ هن اسان کي، عام رستن جي بدران مخفي رستن ذريعي سرحد تي پهچائڻ جو وعدو ڪيو. جنهن ڏينهن اسين روانا ٿياسين، انهيءَ ڏينهن⁽¹⁾ شيخ عبدالرحيم صاحب حيدرآبادي به اچي پهتو، جو پنهنجي ٻارڙن جا ڳهه ڳنا وڪڻي ست سؤ روپيا کڻي آيو هو، جي اسان کي ڏيئي پاڻ فوراً واپس هليو ويو، اسين پوءِ خشڪي رستن سان شوراوڪ، ڪڏني (چمن، افغانستان) ۽ قندار مان ٿيندا ڪابل پهتاسين.“

(ڏسو مولانا عبيدالله مضمون رسالي مهراڻ)

حيدرآباد، نمبر 3-4 سال 1957ع ۾)

(1) شيخ عبدالرحيم صاحب، ڪربلائي گهراڻي جو هڪ هندو نوجوان هو جيڪو مسلمان ٿيو هو. سندس احوال انشاءِ الله حيدرآباد جي باب ۾ ڏنو ويندو.

اها تاريخ هئي 15 آڪٽوبر ۽ سال 1915ع، عالمي جنگ شروع ٿي هڪ سال گذري چڪو هو.

* * *

مولانا جي قصي کي اڳتي وڌائڻ کان پهريان ضروري آهي ته ڪابل جي حالتن ۽ حڪومت جو مختصر حال ٻڌائجي.

ڪابل جو حڪمران، ان زماني ۾ امير حبيب الله خان مرحوم هو جنهن "سراج الملت والدين" جو لقب اختيار ڪيو هو.

سندس والد، عبدالرحمان خان مرحوم، افغانستان ۾ خانہ جنگيءَ جي هڪ طويل دور کان پوءِ جلا وطني ختم ڪري، 1880ع ۾، انگريزن جي مدد سان ۽ سندن سرپرستيءَ هيٺ، اچي ڪابل جي تخت تي ويٺو هو.

هيڏانهن هندستان تي انگريز جو قبضو مڪمل ٿي چڪو هو، انگريز لاءِ سرحدي ملڪ افغانستان وڏي اهميت ٿي رکي جنهن کي فوج جي ذريعي، ٻن چڙهائڻ کان پوءِ به هو سڌيءَ طرح پنهنجي قبضي هيٺ رکڻ ۾ ڪامياب ٿي ڪو نه سگهيو هو، تنهنڪري هن آئينده لاءِ هيءَ پاليسي بڻائي هئي ته افغانستان جو هڪ مڪاني حاڪم پل هڪ افغان سردار ٿي رهڻ ڏئي، پر ان کي ڪنهن حد تائين زبردستيءَ جي پوزيشن ۾ رکي جيئن هو ڪنهن به ٻئي ملڪ سان واسطو رکي نه سگهي، خارجي پاليسي انگريزن جي هٿن ۾ ڏئي ڇڏي، روس کي نه پنهنجي ويجهو اچڻ ڏئي، نه ان کي هندستان طرف حريصانه اک ڪڍڻ ڏئي⁽¹⁾

انگريزن امير عبدالرحمان کان اهي شرط هڪ عهدنامي جي وسيلي، قبول ڪرائي کيس 1880ع ۾ افغانستان جو امير تسليم ڪيو هو ۽ اڻلهن لک وظيفو ڏيڻ به قبول ڪيو هو. شروع ۾ ئي انگريزن عبدالرحمان کي چٽائي ڇڏيو هو ته کيس ڪنهن به ڌارئي ملڪ سان سڌي طرح تعلق ۽ رابطو ڪو نه رکڻو آهي.

(1) ان زماني ۾ روس ۽ انگريز جي وچ ۾ وڏي چٽاڀيٽي لڳل هئي، روس گهريو ته هو افغانستان جي رستي هڪ طرف ته خليج جي گرم پاڻيءَ تائين پهچي ۽ ٻي طرف هندستان ڏانهن وڌي انگريزن جي اثر ۽ حڪومت کي اتان زائل ڪري ڇڏي. ان منصوبي کي ڪامياب ڪرڻ لاءِ افغانستان جو روس جي ضابطي هيٺ رهڻ ضروري سمجهيو ٿي ويو. مقابلتا انگريز لاءِ به ضروري ٿي پيو هو ته هو روس کي روڪڻ خاطر افغانستان کي پنهنجي زبردستيءَ هيٺ آڻي.

امير عبدالرحمان خان جي وفات جا، 1901ع ۾ واقع ٿي، ان کان پوءِ جڏهن سندس فرزند امير حبيب الله خان تخت تي ويٺو ته اُن به سال 1905ع ۾ ساڳي عهدنامي جي تجديد ڪري ڏني ۽ هندستان جي انگريزي حڪومت جي زير سايه عملي طور بطور هڪ رياستي راجا يا نواب جي رهڻ لڳو، دنيا جي ٻيءَ ڪنهن به حڪومت سان سندس ملڪ جو رابطو ڪو نه هو. انگريز کان ارڙهن (18) لک روپيه سالانه وظيفو بدستور، وصول ڪندو رهيو. تان جو 1914ع واري عالمي جنگ جا نغارا وڳا. شروعات جنگ جي 28 جولاءِ (1914ع) جو ٿي، پر انگريز ان ۾ 4- آگسٽ جو داخل ٿيو. 8- آگسٽ جو هندستان جي وائسراءِ⁽¹⁾ امير حبيب الله خان کي هڪ خط ذريعي اطلاع ڏنو ته يورپ ۾ جنگ لڳي آهي، کيس پنهنجن عهدنامن مطابق، جيڪي سندس والد ۽ سندس پنهنجا انگريز سان ڪيل آهن، ان جنگ ۾ غير جانبدار (نيوٽرل) رهڻو آهي.

امير حبيب الله خان هڪدم وائسراءِ ڏانهن تحرير ۾، تسلي موڪلي ڏني ته هو حڪم موجب جنگ ۾ غير جانبدار رهندو. اها آگسٽ مهيني جي ڳالهه هئي.

پر ٻه مهينا پوءِ، آڪٽوبر ۾، ترڪي به انگريز جي خلاف ۽ جرمنيءَ جي حمايت ۾ جنگ ۾ گهڙي پئي. ترڪيءَ جو سلطان خليفه المسلمين به هو، جنهنڪري ساريءَ دنيا جي مسلمانن جو قائد سمجهيو ٿي ويو. انگريز کي خوف لڳو ته ترڪيءَ جي جنگ ۾ شامل ٿيڻ ڪري هينئر افغانستان جي مسلمانن ۾ سندس (يعني انگريز جي) خلاف ضرور تاءُ پيدا ٿيندو ۽ ان جو اثر هندستان جي مسلمانن تي به پوندو جيڪي اڳ ۾ ئي طرابلس ۽ بلقان جي جنگين سببان ترڪيءَ جا همدرد ۽ انگريز کان نالان هئا.

ان امڪان جي پيش نظر، وائسراءِ وري امير صاحب ڏانهن⁽²⁾ خط موڪليو جنهن ۾ چٽا ڪيائينس: ”ترڪيءَ جي جنگ ۾ ٽپي پوڻ ڪري امڪان آهي ته افغانستان جا ملا انگريز خلاف اٿي ڪوڙا ٿين ۽ افغانستان ۽ سرحد جي قبائلي ۾ بي اطميناني پيدا ڪن، تنهنڪري اوهان هنن نين حالتن هيٺ پنهنجن سُلن تي ضابطو رکجو ۽ کين انگريز سرڪار خلاف ڪا به گڙهڻ ڪرڻ نه ڏجو.“

(1) انگريز طرفان افغانستان سان لڳڻو هنڌ سرڪار جو وائسراءِ ڪندو رهندو هو. امير صاحب کي اهو اعزاز حاصل ڪو نه ٿي سگهيو هو ته هو براه راست لنڊن حڪومت سان نوشت خواند ڪري سگهي.

(2) اهو خط 5- نومبر 1914ع جو لکيو ويو هو.

امیر صاحب خبر نہ آھی چو 5- نومبر (1914ع) جي خط جو جواب 23 مارچ 1915ع جو موکلیو جنهن ۾ وائسراءِ کي يقين ڏيارڻون ته هو پنهنجي ملڪ کي ملن هٿان ”مذهبي جنون ۾“ مبتلا ٿيڻ ڪو نه ڏيندو.

امير صاحب طرفان اهڙي خاطريءَ ۾ اظهار وفاداريءَ کان متاثر ٿي، انگريزن جي بادشاهه جارج پنجن، 24- سيپٽمبر 1915ع جو، امير صاحب نالي پنهنجي قلم سان هڪ ذاتي خط ⁽¹⁾ شڪري جو لکي موکليو، جنهن ۾ کيس هيءَ خوشخبري به ڏنائين ته کيس ملندڙ امداد ۾ ٻن لکن روپين جو اضافو منظور ڪيو ويو آهي.

امير صاحب کي في الحقيقت ٻن لکن کان وڌيڪ اضافن ۽ انعامن ملڻ جي اميد هئي، پر اها پوري ڪا نه ٿي هئس. تنهنڪري ڏکيو ٿي، وائسراءِ ڏانهن شڪايت لکي موڪليائين ته ”ٻن لکن جي اضافي کي افغان پنهنجي بي عزتي سمجهن ٿا.“ وائسراءِ خط جي رسيد موڪليندي، رقم جي ڳالهه ته گول ڪري ويو، پاڻ هيءَ ڊڪيل ڏکيو ڏنائينس ته ”هينئر روس به انگريز سان، جرمن جي خلاف شامل ٿي ويو آهي.“ جنهن جي معنيٰ هيءَ ٿي نڪتي ته جيڪڏهن افغانستان طرفان ڪا هيٺ مٿاهين ٿي ته مٿس سرحدن جي ٻنهي پاسن کان دٻاءُ پئجي سگهندو.

سيپٽمبر (1915ع) خير سان گذريو.

12- آڪٽوبر (1915ع) جو جرمنيءَ، آسٽريا ۽ ترڪي جو گڏيل سفارتي وفد ڪهي اچي ڪابل ۾ سهڙيو. ان وفد ۾ به هندستاني انقلابي به شامل هئا: (1) راجا مهنڊر پرتاب جيڪو هندستان جو هڪ جاگيردار هو، پر انگريز کي هندستان مان ڪڍڻ لاءِ جلاوطني اختيار ڪري وڃي يورپ ۾ رهيو هو ۽ جنگ لڳڻ کان پوءِ جرمنيءَ سان شامل ٿي ويو هو. (2) ٻيو انقلابي پوپال جو مولانا برڪت الله هو، جيڪو گهڻي عرصي کان هندستان کان ٻاهر هليو ويو هو، پوءِ آمريڪا ۾ وڃي هندستان جي تاريخي ”غدر پارٽي“ ۾ شامل ٿيو هو.

⁽¹⁾ امير صاحب کي جڏهن اهو اطلاع مليو ته جارج پنجن جو خط سندس نالي تي اچي رهيو آهي ته هن خط جي استقبال لاءِ هڪ فوجي دستو پنهنجن وڏن اهلڪارن جي سرڪردگيءَ هيٺ سرحد ڏانهن موڪليو ته هو خط کي سلامتي ڏين ۽ قاصد کي فوجي اعزاز سان ڪابل تائين وٺي اچن. ڪابل ۾ پاڻ هڪ وڏي دربار ڪيائين جنهن ۾ سرورق بيهي قاصد کان شاهي خط وصول ڪيائين.

يورپ ۾ جنگ جو ٻڌي جرمنيءَ ويو هو ۽ ات انگريز جي خلاف ڪر ڪندو رهيو هو.

راجا مهندر پرتاب هڪ عارضي حڪومت هندستان جي نالي ۾ ٺاهي هئي جنهن کي ”حڪومت موقتہ هند“ هندستان جي عارضي حڪومت سڏيو پي ويو. پاڻ کي ان حڪومت جو چڪو صدر ۽ مولانا برڪت الله کي وزيراعظم بڻائي ويٺو هو.

اهي ڏينهن هئا جڏهن مولانا عبيدالله به اچي ڪابل رسيو هو. جرمني وارن جو گڏيل وفد 2 آڪٽوبر (1915ع) جو پهتو هو. مولانا جو ورود 15- آڪٽوبر (1915ع) جو ٿيو.

سندس اچڻ کان اڳ جي روڻداد جو خلاصو هيءُ ٿيو:

- (1) افغانستان انگريزن سان معاهدن ۾ جڪڙيل هو.
- (2) امير صاحب انگريزن کان پئسا وصول ڪندو رهندو.
- (3) خارجہ پاليسي انگريزن جي حوالي هئس.
- (4) جنگ چڙندي انگريزن سان نوان وعدا ڪري چڪو هو ته هو غير جانبدار ۽ انگريزن سان وفادار رهندو. ترڪيءَ جي فائدي ۾ ملڻ کي ڪو به شر پيدا ڪرڻ ڪونه ڏيندو. انگريز سرحدي قبائلي علائقن ۾ به ”مذهبي جنون“ ڦهلجڻ ڪونه ڏيندو.

(5) بادشاهه جارج پنجنين، امير صاحب ڏانهن براه راست خط لکي سندس پٺي ٺپي ۽ سندس امداد ۾ ٻن لکن جو اضافو ڪري چڪو هو.

(6) امير صاحب ٻن لکن جي اضافي تي مطمئن ڪونه هو. وائسراءِ ڏانهن ڊپيل زبان ۾ شڪايت به لکي موڪلي هوائين، پر وائسراءِ اُن تي ڪو ڌيان ڪونه ڏنو هو. امير صاحب پوءِ به ”راضي به رضا“ رهيو.

(7) ٻئي طرف انگريزن جي مخالف ڌر يعني جرمني، آسٽريا ۽ ترڪي جو وفد ڪابل پهچي چڪو هو جنهن سان گڏ به هندستاني انقلابي (جن ”حڪومت موقتہ هند“ ٺاهي هئي) به آيل هئا.

(8) امير صاحب عجيب غريب پاليسيءَ تي هلڻ شروع ڪيو هو: هڪ طرف انگريز سان وفاداري جا وعدا پي ڪيائين، ٻئي طرف انگريز جي دشمنن جرمن، آسٽريا ۽ ترڪيءَ جو وفد گهرائي پاڻ وٽ ويهاريو هئائين ۽ انهن سان

مٺيون مٺيون ڳالهائون ڪندو پي رهيو ⁽¹⁾ ۽ ٽئين طرف هندستاني انقلابين، از قسمر راجا مهندر پرتاب، مولانا برڪت الله (۽ هندستان مان ڀڄي ويل شاگرد) کي به گوڏي لايون ويٺو هو.

هينئر ان ٽئين قسمر جي گروپ ۾ مولانا عبيدالله جو اضافو به ٿي چڪو هو.

* * *

هندستان مان جن بزرگن مولانا صاحب کي ڪابل موڪليو هو، تن کيس ڪو به تفصيلي پروگرام ڪونه ڏنو هو، صرف هيٿرو چيو هو ائونس ته ڪنهن طرح افغانستان کان هندستان تي حملو ڪرائي انگريزن کي هتان ڪڍرائي.

ان ارشاد کان سواءِ مولانا جي هٿ تي فقط ٻه معمولي تعارفي خط رکيا هئا: هڪ ⁽²⁾ نادر خان جي نالي، ٻيو ⁽³⁾ محمود طرزي ڏانهن.

پيسو پائي، حٽاڪ سفر خرچ به مولانا کي ڪونه ڏنو هو ائونس. هو اهڙيءَ زبون حالت ۾ ڪابل پهتو هو جو ڪجهه ڏينهن تائين پنهنجي جان جا

⁽¹⁾ حٽاڪ آخر ۾ ان وفد سان ٻن ٽن مهينن جي گنگو کان پوءِ 24- جنوري (1916ع) جو هڪ معاهدو به ڪري ڇڏيائين. شرط هي وڌائين: (1) جرمنيءَ وارا کيس هڪ ڪروڙ پاؤنڊ نقد پيشگي ادا ڪندا، (2) هڪ لک ترڪي فوج افغانستان جي مدد لاءِ ايندي، (3) جڏهن اهي ٻه شرط پورا ٿيندا ته ان کان پوءِ امير صاحب انگريزن سان جنگ جوڙيندو! هڪ طرف امير صاحب جرمن وفد سان اهو معاهدو ڪيو، ٻي طرف ڪابل ۾ رهندڙ انگريزن جي ايجنٽ، حافظ سيف الله کي بند ڪمري ۾ ويهاري کيس ٻڌايائين ته هو پنهنجي سرڪار کي تسلي ڏئي ته هن جرمن وارن سان معاهدو صرف وقت ٽپائڻ لاءِ، نمونن بازيءَ کان ڪم وٺي ڪيو آهي، جنهن جو ڪين ڪو فڪر رهيو ته گهرجي، افغانستان ساڻن پنهنجن ڪيل وعدن تي ثابت قدم آهي ۽ رهندو، فقط سرڪار والا تيار خود کي هي خيال ڪرڻ گهرجي ته کيس ملندڙ امداد ۾ جيڪو ٻن لکن جو اضافو ڪيو ويو آهي، تنهن کي افغان پنهنجي لاءِ بي عزتي جو باعث سمجهن ٿا (يعني اضافو وڌيڪ ٿيڻ ڪپندو هو). ان کان سواءِ اڳي ملندڙ سالانه امداد جي رقم 48 لک به اڃا ادا ڪانه ڪئي وئي آهي، جيڪا هينئر فوراً پهچڻ گهرجي.

قدرت جو تماشو هيءُ ٿيو ته ان بقايا رقم وصول ڪرڻ لاءِ امير صاحب ڇپر، گهوڙا ۽ گڏه پشاور موڪليا، پر ان وچ ۾ پاڻ قتل ٿي ويو ۽ ان رقم مان مستفيد ٿي نه سگهيو. فرق صرف هفتي کن جو ٿيو.

⁽²⁾ نادر خان (جيڪو پوءِ افغانستان جو بادشاهه بڻيو) ان وقت افغانستان جي فوج جو اعليٰ آفيسر ۽ شاهي دربار جو امير هو، شاهي خاندان ۾ سڱ به ڏنل هوس.

⁽³⁾ محمود طرزي، امير حبيب الله خان جي پٽن پٽن عنايت الله ۽ امان الله جو سهرو هو، سراج الاخبار جي ايڊيٽري ڪندو هو ۽ انگريزن تي توڪ ٽڙي ڪندو رهندو هو. اهي ٻئي صاحب ڪنهن وقت هندستان ۾ به رهي چڪا هئا. في الحقيقت نادر خان ته ڄاڻو... ديراڊون ۾ هو جت سندس والد جلاوطنيءَ جي زندگي گذاري رهيو هو.

ڪپڙا وڪڻي، پنهنجو ۽ پنهنجن ٻن - ٽن رفيقن جو قوت گذران ڪندو رهيو. مولانا جي ان وقت جي هڪ رفيق لکيو آهي ته: ”مولانا ساري عمر خدا جي پروسي تي ڪم ڪندو رهيو هو ۽ خداوند ڪريم هميشه سندس لاءِ اسباب پيدا ڪندو رهندو هو.“

عارضي طرح ڪابل ۾ اجهو به اڳ جي ويل هڪ هندستاني مهاجر شيخ ابراهيم ڏنو هوس.

هڪ مغربي محقق لکيو آهي: ”امير حبيب الله خان جي حڪومت، پهريان پندرهن ڏينهن مولانا کي ”باقاعده“ جيل ۾ به رکيو هو.“⁽¹⁾

انگريزن کي مولانا جي ڪابل ويڃڻ جي خبر پئجي ويئي هئي، تن ”هائڱهوڙا“ جو خط هڪدم امير حبيب الله خان ڏانهن روانو ڪيو. جواب ۾

⁽¹⁾ مولانا ڪل ست سال ڪابل ۾ گذاريا. اهو سارو عرصو ساڻس ڪابل سرڪار جو سلوڪ سخت هڪ آمير بلڪ سنگدلانه رهيو. هڪ طرف کيس پنهنجن مقصدن لاءِ استعمال ڪندي رهي ۽ ٻئي طرف انگريزن کي خوش ڪرڻ لاءِ کيس وقت بوقت نظربند ڪري سندس توهين به ڪندي رهي. هنن ٻن واقعن مان مسلمانن مهاجرن ۽ پناه گزين جي باري ۾ امير حبيب الله خان جي حڪومت جي مجموعي ذهني تي روشني پوي ٿي:

(1) اله نواز (ملتان) نالي مولانا جي هڪ رفيق، مولانا جي نظربنديءَ واري زماني ۾ هڪ پٺاڻ پهريدار سپاهي کي چماٽ هڻي ڪڍي، جنهنڪري سپاهيءَ جي اک کي رهڻ اچي ويئي. مقدمو امير جي وڏي پٽ عنايت الله وٽ پيش ٿيو جنهن مولانا خود کي ۽ سندس ٻين رفيقن کي بطور مجرم طلب ڪيو. سارو ڏينهن مولانا کي ڪورٽ جي ٻاهران اُس ۽ اُج، بُڪ تي ويهاري ڇڏيو هئائون. شام جو امير جي وڏي پٽ عنايت الله فيصلو ٻڌايو. اله نواز کي عمر قيد جي سزا ڏني ويئي، مهاجرن ۽ پناهگيرن سان سلوڪ جي باري ۾ عنايت الله هي اصولي نڪتو، مولانا کي ڪليءَ عدالت ۾ ذهن نشين ڪرايو. چيائين ته ”اسان جي ملڪ (افغانستان) ۾ مهمان، جنهن ميزبان جي گهر ۾ رهندو آهي، ان گهر جو گڏ سمجهيو ويندو آهي، ميزبان جيئن به گهري اُن کي رهائي سگهي ٿو.“

(2) افغانستان ۾ دستور هوندو هو ته ڪن سرڪاري قيدين کي اميرن ۽ وزيرن جي حوالي ڪيو ويندو هو ته هو انهن کي پاڻ وٽ حوالا ٻه رکن. مولانا کي هڪ دفعو وزير ماليات مستفي الممالڪ مرزا محمد حسين جي حوالا ٻه ڏنو ويو، اهو وزير انگريزن جو طرفدار هو، جنهن کي امير حبيب الله جي مرڻ کان پوءِ امير امان الله موت جي سزا ڏني. ان بدحو وزير امير حبيب الله کي درخواست ڪئي ته عبيدالله ۽ سندس ٻن ڀائرن کي مفت جي ماني ڪارائت عيوض ڪانئن ڪا محنت به ڪرائي وڃي. امير صاحب جواب ۾ مولانا جي باري ۾ جيڪو فرمان پنهنجي وزير ڏانهن جاري فرمايو، ان ۾ لکيائين ته:

”معلوم ڪيو ته اهي ماڻهو ڪنهن ڪم ڪار ڪرڻ

جي به اهليت رکن ٿا يا اڻ گهڙيل ڪاڻ آهن؟“

سبحان الله! مولانا عبيدالله ۽ ”اڻ گهڙيل ڪاڻ!“

پر مولانا صاحب، پنهنجن اعليٰ مقصدن جي پيش نظر، هڪ خود فراموش انقلابي ۽ وانگر اهي سموريون بي عزتيون (۽ ٻيون جن جو ذڪر اڳتي ايندو) صبر ۽ استقلال سان برداشت ڪندو رهيو.

امير صاحب کين تسلي ڏني ته ”سرڪار خاطر جمع رڪي. عبيدالله ۽ هندستان مان پڇي آيل ٻين ماڻهن جو جوڳو بندوبستو ڪيو ويندو.“

انگريز سرڪار طرفان انهن ڏينهن ۾ هڪ هندستاني مسلمان بطور ريزيڊنٽ ايجنٽ جي ڪابل ۾ رهايل هو. اهو بزرگ سفارتي ڪم هلائڻ سان گڏ جاسوسيءَ جو شغل به فرمائيندو رهندو هو. نالو هوس سيف الله (الله جي تلوار) الحمد للہ! هندستاني هجڻ سان گڏ حاجي به هو ۽ حافظ به. انگريز محققن (مثلاً اسٽورسٽ) لکيو آهي ته ”هر ڳالهه ۾ قرآن پاڪ جون بيشمار آيتون پيش ڪندو رهندو هو. سندس پيش ڪيل آيتن جي سيلاب اڳيان ڪو به افغان بيهي ڪونه سگهندو هو ڇو ته افغانستان ۾ سارو ڪاروبار قرآن مجيد جي آيتن جي آڌار تي هلندو ٿي رهيو.“

قصو ڪوتاهه - حاجي حافظ سيف الله صاحب قبلو خود انگريزن پاران ڪابل اندر مولانا تي ڪرڙي نظر رکڻ شروع ڪري ڏني هئي ۽ افغانن کي معلوم هو ته انگريز جون اهي اڪيون ڪابل ۾ ٿيندڙ ساريون ڪارروايون ڏسي رهيون آهن.

* * *

مٿي ٻڌائي چڪو آهيان ته مولانا صاحب 15- آڪٽوبر (1915ع) جو ڪابل پهتو هو.

ڪابل پهچڻ بعد پاڻ سردار عنايت الله⁽¹⁾ ۽ سردار نصرالله خان⁽²⁾ جي ذريعي پنهنجي اچڻ جو مقصد امير حبيب الله جي ڪنن تائين پهچايائين.

ان وچ ۾ مولانا هيءُ به محسوس ڪري ورتو ته امير صاحب ايتري قدر خود غرضيءَ ۾ مبتلا ٿي چڪو آهي جو هو ذاتي فائدين وٺڻ خاطر ساڳئي وقت هر پاسي پيو هٿوراڙيون ڏئي، تنهنڪري اهڙي ماڻهوءَ کي هندستان جي مقصدن ڏانهن پرمائڻ لاءِ جيستائين ڪنهن وڏيءَ لالچ جو سبب ياغ نه ڏيکاريو ويندو ۽ سندس پنهنجو وات مٿن نه ڪرايو ويندو، تيستائين هو محض ٺلهين ڳالهين تي لڳي يا مسلمانن جي ننگ ۽ ترڪيءَ جي خليفه المسلمين کي بچائڻ خاطر انگريز خلاف هندستان تي چڙهائي ڪري انگريز کان غير

⁽¹⁾ امير حبيب الله جو فرزند.

⁽²⁾ امير صاحب جو ڀاءُ.

جانبداريءَ عيوض هن وقت ملندڙ مستقل امداد جي نقدي رجائي ڪونه ويهندو، (جيڪا شروع ۾ ارڙنهن لک سالانه هئي ۽ تازو جنگ لڳڻ کان پوءِ امير صاحب جي حسن خدمتي ڏسي، ان ۾ وڌيڪ ٻن لکن جو اضافو ڪيو ويو هو.) امير صاحب کي البته هيءُ انتظار دامنگير رهيو ته هو معلوم ڪري ته اهو سنڌي مولانا سندس ڪهڙي سوغات ڪٿي آيو آهي. هڪ ڏينهن مولانا کي ”شرف باريابي“ بخشيا. مولانا سندس اڳيان هيءُ سٿيو لقمو لڙڪايو، چي: ”افغانستان هندستان تي حملو ڪري اتان انگريز کي پڇاڻي ڪڍي، ان کان پوءِ امير صاحب جو پنهنجو هڪ فرزند هندستان جو آئيني بادشاهه⁽¹⁾ (Constitutional Monarch) بڻجي دهليءَ ۾ رهائش اختيار ڪري، سندس زير سايه ۽ تابعداري هيٺ مقامي ماڻهو وزارت قائم ڪري ملڪي ڪاروبار هلائيندا رهندا.“

اهو لقمو، جنهن مان بنهه سٿپ ڳڙي رهيو هو، امير صاحب کي ڏاڍو وڻيو. مولانا کي چيائين ته ”اوهان ان باري ۾ جيڪو ڪم هلايو، تنهن ۾ هندستان جي هندن جي رضامندي ۽ شرڪت جو خاص خيال رکجو.“

مولانا به ساهه پٽيو، دلاسو ملي ويس، ڪجهه چُرڻ پُرڻ جهڙو ٿيو. ”دوستن جو اهو دلاسو“ ”سيءَ سڪائي ڪل“ واريءَ منزل تائين پهچي، تنهن ۾ اڃا ڪجهه وقت لڳڻو هو.

* * *

⁽¹⁾ هن سنڌي مولانا جي حوصلي جو داد ڏيڻو پوي ٿو. هڪ جلاوطن درويش جيڪو ڪابل پهچڻ بعد ڪڏهن نظربند ڪڏهن آزاد، سندس مسڪيني جو هيءُ عالم جو بدن جا ڪپڙا وڪڻي گزوان ڪري چڪو هو، سو هندستان جي تاج ۽ تخت جا سودا ڪري رهيو هو!

— مولانا جي ان اسڪير جو هڪ حصو هيءُ به هو ته ”جڏهن افغانستان جي مدد سان هندستان آزاد ٿي ويندو ته آزاد حڪومت جي ٻي شاخ به قائم ڪئي ويندي، جنهن جي هٿ هيٺ صوبه سرحد، سنڌ، بلوچستان ۽ آزاد علائقو (هندوڪش جبل تائين) هوندو.“ يعني درياه سنڌ جي سڄي ڪناري وارو سارو علائقو هڪ علحده انتظام هيٺ رهندو.

— برصغير کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائڻ جي باري ۾ اهو اوائلي تصور هو جيڪو سال 1915ع ۾ مولانا صاحب پيش ڪيو. (ڏسو ظفر حسين ايپڪ جو ڪتاب ”آپ بيتي“، جلد پهريون، صفحو 116).

— مولانا جي ان اسڪير جي خبر امير صاحب جي ٻئي نمبر پٽ امان الله خان کي پهچي ويل هئي، جنهن سمجهو ٿي ته اسڪير هيٺ هندستان جو بادشاهه پاڻ ٿيندو. امير جو وڏو پٽ عنايت الله خان اڳ ۾ ئي امير جو ولي عهد هو ۽ کيس افغانستان جي بادشاهي ملڻي هئي، تنهنڪري هندستان جي بادشاهي امير جي ٻئي نمبر پٽ کي ئي ملي سگهي ٿي، جيڪو امان الله خان هو.

مٿي هڪ جاءِ تي ڄاڻايو ويو آهي ته مولانا جي ڪابل پهچڻ کان تيرهن ڏينهن پوءِ يعني 2 - آڪٽوبر (1915ع) جو جرمني، آسٽريا ۽ ترڪيءَ جو هڪ گڏيل وفد ڪابل پهتو هو، جنهن ۾ به هندستاني انقلابي راجا مهنڊر پرتاب ۽ برڪت الله به شامل هئا.

مهنڊر پرتاب وارا اڳ ۾ ئي ”حڪومت موقتہ هند“ ٺاهي چڪا هئا. تن ڪابل پهچڻ کان پوءِ افغانن جي صلاح مشوره سان مجبوراً مولانا عبيدالله کي به ان ”حڪومت موقتہ“ ۾ شامل ڪري ”وزارت داخلہ“ جو قلمدان ڏنو. ”موقتہ“ يا مولانا وارو ”قلمدان“ اڃا ته چڙو خيال پُلاو هئا، پر ان صورتحال کي هن خيال سان قبول ڪيو جو جرمن وفد سان ڳالهين ڪندي معلوم ٿيو هوس ته مهنڊر پرتاب کين خواهه ٻاهرين ملڪن کي هن حقيقت کان بلڪل بيخبر رکيو هو ته هندستان اندر مسلمان قوم به ڪا هستي رکي ٿي يا هندستان جي مسئلن ۾ هوءَ به ڀاڱي ڀائيوار آهي.

ان سان گڏ مولانا کي مهنڊر پرتاب جي نيت ۾ به شڪ نظر آيو هو. مهنڊر، هندستان کي انگريزن جي ڪيڏن کان پوءِ مهاراجا نيپال جي حوالي ڪرڻ ٿي چاهيو، جيئن مٿس هندو راج مسط ٿئي.

مولانا مهنڊر جي ”موقتہ“ ۾ شامل ٿي انهن ارادن ۽ منصوبن جو سدباب ڪرڻ ٿي گهريو. ان کان سواءِ مولانا هندستان جو تخت ۽ تاج اڳ ۾ ئي امير حبيب الله خان جي فرزند لاءِ ريزرو ڪري چڪو هو.

بهرحال، انهن اندروني اختلافن جي باوجود حڪومت موقتہ ڪابل ۾ ويٺي فيصلو ڪيو ته ڪن ٻاهرين ملڪن سان تعلقات پيدا ڪرڻ ۽ کين ”موقتہ“ جي وجود کان واقف ڪرڻ لاءِ وفد موڪلجن.

پهريون وفد روس لاءِ تيار ٿيو جنهن لاءِ مهنڊر پرتاب پنهنجي هڪ سک ساٿيءَ مٿرا سنگهه کي تيار ڪيو. مولانا جي سخت احتجاج تي هڪ مسلمان کي به وفد ۾ شامل ڪرڻ بادل ناخوaste منظور ڪيو ويو، پر مهنڊر ان جي خرچ ڀرڻ کان نابري واري ويهي رهيو. مجبور ٿي مولانا هڪ سوڙ پائونڊ پنهنجي هڪ مهاجر دوست مولوي محمد علي قصوريءَ وٽان قرض طور وٺي وفد جي ان مسلمان رڪن جي سفر خرچ جو بندوبست ڪيو. وفد کي روس جي بادشاهه (زار) جي نالي هڪ عريضو، سون جي ٿالهيءَ تي اُڪرائي ڏنو ويو.

تاشقند پهچندي ئي اتان جي روسي گورنر سوني ٿالهي کانئن ڪسي زار ڏانهن رواني ڪري ڇڏي ۽ وفد وارن کي زار جي جواب لاءِ ڪجهه ڏينهن پاڻ وٽ ترسائي آخر واپس ڪري ڇڏيو ۽ اڳتي وڃڻ ڪونه ڏنو. زار اها ٿالهي جنسي انگريزن ڏانهن موڪلي ڏني. ان ٿالهيءَ تي اڪريل عريضي ۾ هيءُ لکيل هو ته جيڪڏهن روس هندستان کي آزاد ڪرائڻ ۾ افغانستان سان تعاون ڪندو ته هندستان ۾ کيس سياسي ۽ تجارتي فائدا ڏنا ويندا.

انگريز، روس وٽان ٿالهي پهچندي، ان خبر کي ڏاڍو مشهور ڪيو. جيئن هندستان اندر کيس آزاديءَ لاءِ ڪم ڪندڙن کي وڌيڪ نيروڻ واسطي جواز ملي. اڳتي هلي جن ثبوتن جي بنياد تي رولٽ⁽¹⁾ ايڪٽ پاس ڪيو ويو تن ۾ ان ٿالهيءَ جو قصو به شامل هو.

روس ڏانهن موڪليل وفد جي ناڪاميءَ کان پوءِ به مولانا جي "موقت" همت ڪانه ڪاري. ٻه ٻيا وفد تيار ڪيائين. هڪ جاپان لاءِ ٻيو ترڪيءَ لاءِ. مولانا جي زور ڀرڻ تي ٻنهي وفدن ۾ مسلمانن کي به نمائندگي ملي. سفر خرچ لاءِ جرمنيءَ کان آيل وفد وارن تي سو پائونڊ مولانا جي هٿ تي رکيا. ان رقم مان هڪ سو پائونڊ ته مهندر پرتاب ۽ برڪت الله وارا، وچ مان ئي مولانا وٽان تڳائي ويا. ڇي: اسان کي پنهنجي لٽا نه رڻا آهن. باقي ٻه سو پائونڊ مولانا گهر آڻي پنهنجن ساٿين وٽ امانتي رکيا پر اتان چوري ٿي ويا. وڏيءَ مشڪل سان مولانا نئون قرض وٺي رقم پوري ڪري ڏني. خير سان وفد ڪابل مان ته روانا ٿيا پر منزل مقصود تائين پهچي ڪونه سگهيا.

جاپان ڏانهن ويندڙ وفد کي روسين رستي مان جهلي انگريزن جي حوالي ڪري ڇڏيو. انگريزن وفد جي اڳواڻ مٿرا سنگهه کي هندستان آڻي ڦاهيءَ تي چاڙهيو.

ترڪيءَ جي آزادي سان نڪتل وفد به واٽ ويندي ايران ۾، مشهد وٽ گرفتار ٿيو. انگريز کين هندستان جي جيلن ۾ بند رکي سخت اذيتون ڏيندا رهيا.

⁽¹⁾ رولٽ ايڪٽ جي معنيٰ هئي ته مقامي عملدار شڪ جي بنياد تي ڪنهن به شهريءَ کي جيل ۾ بند ڪري سگهن. سيد نور احمد لاهوريءَ پنهنجي ڪتاب "مارشل لاسي مارشل لائنگ" ۾ لکيو آهي ته رولٽ ايڪٽ اهو ئي هو جهڙو ايڪٽ. سيفتي ايڪٽ جي نالي سان آزاديءَ کان پوءِ جون حڪومتون گهڙيءَ گهڙيءَ پاس ڪنديون رهيون آهن. پر جڏهن انگريز جي زماني ۾ پهريون دفعو رولٽ ايڪٽ پاس ٿيو ته هندستان جي پبلڪ ۾ ڏاڍو غصو ۽ جوش پيدا ٿيو، جنهن جو نتيجو 13 - اپريل 1919ع واري جيلان والا باغ جي قتل عام جي صورت ۾ نمودار ٿيو ۽ انڪري هندستان جي تاريخ نئين موڙ تي پهچي وئي.

وفدن جي اهڙيءَ ناڪاميءَ کان پوءِ موقتہ جا ٻه ميمبر مهندر ڀرتاب ۽ برڪت الله ته همت هاري ڪابل مان ڪسڪي واپس جرمنيءَ هليا ويا. اڪيلو مولانا رهجي ويو جنهن جي حوصلي ۾ البتہ ڪو فرق ڪونه آيو.

* * *

ڀاڻ هڪ نئين اسڪيم جوڙيائين ۽ جنهن تي نالو رکيائين ”جنود الله“. مقصد هيءُ هوس ته ڪرسچن سالویشن آرمي جهڙو هڪ نير فوجي نظام ٺاهجي جنهن جي ذريعي عالم اسلام جي بهبود لاءِ، بنا پگهار وٺڻ تي ڀرتي ڪري، ڪو وڏو ڪم ڪجي. ان نظام هيٺ جيڪي عهديدار بڻجڻا هئا تن کي جرنيل، ليفٽيننٽ جرنيل، ميجر جرنيل، برگيڊيئر، ڪرنل سڏيو وڃڻو هو. هر هڪ وائٽيئر کي ڪم ڪرڻ لاءِ، ايتري قدر مخفي طرح هدايتون ڏيڻون هيون، جو انهن جي خبر ڪنهن به ٻئي وائٽيئر کي پئجي ڪانه سگهي.

پروگرام جي شرعات حجاز مقدس کان ڇڏي هئي. مدنظر هيءُ مقصد رهڻو هو ته حجاز، ايران ۽ ترڪيءَ جي اقتصاديات کي مضبوط ڪجي.

طريقو هيءُ تجويز ٿيو ته مولانا جا ٻه ساٿي ڪابل مان نڪري لڪي چيپي وڃي مڪه معظمه پهچن. اُتي حج جي موقعي تي ڦيندڙ قربانيءَ جون ڪلون گڏ ڪن، انهن ڪلن کي رنگي منجهان اعليٰ درجي جو چمڙيءَ جو سامان تيار ڪري، ٻاهرين ملڪن ڏانهن موڪلين، ان صنعت ۽ واپار کي زور وٺائڻ لاءِ پنهنجي هڪ اسلامي بينڪ ۽ هڪ جهازن جي ڪمپني به کولين.

منصوبو ته اعليٰ ۽ عالمگير هو پر افغان حڪومت مولانا جي نمائندن کي مورگرو مڪه شريف وڃڻ جي اجازت ئي ڪانه ڏني، جنهنڪري ”جنود الله“ جنم وٺي ڪونه سگهيو.

* * *

مولانا عبيدالله کي ڪابل موڪلڻ کان پوءِ، ستت ئي، مولانا محمود الحسن پاڻ به (18- سيپٽمبر 1915ع جو) ديوبند مان هجرت ڪري وڃي حجاز ۾ ويٺو هو.

اسان جي مولانا گهريو ته مولانا محمود الحسن کي پنهنجي سرگذشت ۽ ڪابل جي حالتن کان واقف ڪري، تنهنڪري هن، 6- جولائي 1916ع جو، هڪ مخفي، پر مفصل، خط لکي رنگ جي ريشمي رومال تي لکي هڪ

ملتانِي مهاجر (شيخ عبدالحق نالي) کي ڏنو ته هو حيدرآباد سنڌ جي نامياري نو مسلم شيخ عبدالرحيم⁽¹⁾ کي وڃي پهچائي. عبدالرحيم کي هيءُ حڪم موڪليو ويو ته هو اهو رومالي خط پنهنجي سر مڪي شريف کڻي وڃي، مولانا محمود الحسن جي خدمت ۾ پيش ڪري.

پر شيخ عبدالحق ملتانِي، حيدرآباد ويندي، رستي ۾ پنهنجي ڳوٺ ملتان لهي پيو. اتي امانت ۾ خيانت ڪندي، ”رومالي خط“ رب نواز نالي هڪ موقعي پرست کي ڏيئي ڇڏيائين جنهن هڪدم اهو قيمتي ۽ موقعي جو تحفو انگريز حڪومت کي پهچائي پنهنجي لاءِ، انعام طور، زمين تڪر ۽ عبدالحق لاءِ پوليس ۾ نوڪريءَ جي جاءِ هٿ ڪئي. خان بهادر پاڻ اڳ ۾ ئي هو! خط جو انگريز تائين پهچڻ ڇا هو، هڪ قيامت بپا ٿي ويئي، افغان حڪومت کي حڪم ڪيائين ته مولانا ۽ سندس ساٿين کي جيل ۾ وڌو وڃي، خود هندستان اندر جن مشقوق ماڻهن کي اڃا تائين گرفتار نه ڪيو هئائين تن کي هڪدم گرفتار ڪري مختلف جيلن ۾ رکيائين، خود خط کي ”رشي خط واريءَ سازش“ (Silken Letter Conspiracy) جو نالو ڏيئي رولٽ ايڪٽ ٺاهڻ لاءِ فضا تيار ڪيائين.

* * *

انگريز سرڪار وٽان حڪمن پهچندي ئي افغانستان جي حڪومت، مولانا جي خلاف سخت قدم کنيا ۽ ايندڙ ٻه سال صورتحال هيءَ بني رهي:

(1) مولانا کي شهر جي هڪ سوڙهي ۽ گندي علائقي جي هڪ اڌ ڀڳل بدمودار گهروڙي ۾ بند ڪري مٿس پهريدار بيهارِي ڇڏيا ويا،

(2) جن هندستاني مهاجرن سان مولانا جو تعلق پيدا ٿي چڪو هو تن کي نوڪرين ۽ مڪتبَن مان ڪڍيو ويو،

(3) نظرينديءَ ۽ نياڳ جي ان دور ۾ مولانا جا ڪي مهاجر ساٿي، مٿس انگريز طرفان جاسوسي ڪرڻ کان علاوه ٻه اهڙيون حرڪتون ڪرڻ لڳا هئا جن جي

⁽¹⁾ شيخ عبدالرحيم مرحوم حيدرآباد جي هڪ معزز هندو خاندان جو فرد هو. آڇاريا جيوت ڪريلاڻي جو وڏو ڀاءُ هو. جيوت ڪريلاڻي آل انڊيا ڪانگريس جو پريزيڊنٽ بڻيو ۽ سندس پريزيڊنٽي جي زماني ۾ هندستان آزاد ٿيو.

شيخ عبدالرحيم اسلام قبول ڪري حيدرآباد جي هندو گهراڻن کي مسلمان ڪرڻ لاءِ زبردست تحريڪ هلائي، وڏو طرفان ڪوڙ ٿيو، مقدا هلندا رهيا، فساد ٿيندا رهيا، پر شيخ صاحب پنهنجن نو مسلم عزيزن سميت ثابت قدم رهيو ۽ سنڌ جي تاريخ جي هڪ اهم باب جو عنوان بڻيو.

ڪري مولانا جي بروقت بيعزتي ٿيندي رهي. هڪ دفعي سندس ئي هڪ ساٿي درخواست ڪئي ته مولانا جو هڪ ڀائٽيو (محمد علي نالي) امير حبيب الله کي قتل ڪرڻ لاءِ سٽون سٽي رهيو آهي، شڪر آهي جو مقدمو نادر خان اڳيان پيش ٿيو. جيڪو اندران اندر مولانا جو همدرد ۽ ڪنهن حد تائين حال پاڻي هو. مولانا کي ٻن چئن حاضرين تي رلاڻ کان پوءِ مقدمي مان آزاد ڪري ڇڏيائين.

(4) افغان حڪومت جي، مجموعي طرح، غير همدردانه بلڪ سخت پاليسيءَ ڪري مولانا جي ڪيترن مهاجر⁽¹⁾ ساٿين جي همت جواب ڏئي بيهي رهي. منجهان ڪي نظربنديءَ مان نڪري پڇي وڃڻ لڳا، محمد علي قصوري ۽ شيخ ابراهيم ياغستان هليا ويا، جتان جي سخت زندگي برداشت ڪرڻ سندن لاءِ ناممڪن ٿي پئي. محمد علي واپس لاهور هليو آيو ۽ انگريزن سان سندس صلح ٿي ويو، شيخ ابراهيم روس وڃڻ جي ارادي سان روانو ٿيو، پر رستي ۾ انگريزن جي ايجنٽن هٿان مارجي ويو. ٻه ٻيا مهاجر، عبدالرشيد ۽ محمد حسن يعقوب، سيد احمد شهيد بريلوي رحمه جي باقيمانده جماعت جي مرڪز⁽²⁾ ڏانهن، پناهه وٺڻ ۽ ڪابل جي سختين کان ڇٽڻ لاءِ روانا ٿيا. جماعت جو ان وقت جو امير نعمت الله صاحب هو. عبدالرشيد کي ڪنهن طرح سان معلوم ٿيو ته جناب نعمت الله صاحب في الحقيقت انگريزن جو جاسوس آهي تنهنڪري کيس، يعني نعمت الله صاحب کي ماري وڌائين. نعمت الله جي چوڪيدارن عبدالرشيد کي پهريان ڌڪ هڻي اڌ مٿو ڪيو ۽ پوءِ جيئري کي تنور ۾ وجهي پڇائي ڇڏيائون!

(5) جيڪي هندستاني مهاجر ڪابل مان ڀڄڻ جي قابل ڪو نه رهيا سي هڪٻئي تي چغليون هڻندا ۽ هڪٻئي کي تڪليف ۾ آڻائڻ جون ڪوششون ڪندا ويا. ٻه ٽي دفعا چورين جا واقعا به ٿيا، خود مولانا جا چار ڏوڪڙ به چورائي ٿي ويا.

⁽¹⁾ اهي مهاجر وقتاً فوقتاً هندستان مان ڀڄي ڪابل ۾ رهڻ لڳا هئا. ڪي مولانا جي ڪابل پهچڻ کان اڳ ويل هئا ۽ ڪي پوءِ آيا. پر ڪابل رسڻ کان پوءِ اهي سڀ مولانا صاحب جي حلقن ۾ داخل ٿي، سندس واسطي باعث تڪليف جو بڻيا رهيا هئا (سواءِ هڪ ٻن جي). خود مولانا سان فقط ٻه ڀائٽيا محمد علي ۽ عزيز احمد گڏجي ويل هئا.

مهاجرن جي لباس ۾ انگريز پنهنجا ٻه ڪي جاسوس مولانا سان گڏجي ڇڏيا هئا، جيڪي وقت بوقت سندس باري ۾ رپورٽون موڪليندا رهيا. انهن مان ٻه ته افغانستان وارن وٽ ظاهر ٿي پيا ۽ ڦاهي تي چاڙهيا ويا.

⁽²⁾ اهو مرڪز آزاد علامتي ۽ افغانستان ۽ هندستان جي سرحد تي هو.

(6) سياري جي موسم ۾ مولانا کي شهر واري گندي گهرڙي ۾ بند رکندا هئا. ساوڻ ايندي شهر مان ڪڍي ”چڙيا گهر ۾“ رهائي ڇڏيندا هوس، جتي سندس رهائش واسطي تنبوءَ جو انتظام ڪيو هئائون.

(7) امير حبيب الله جي پوئين زماني ۾ مولانا کي وزير ماليات (مستفي الممالك محمد حسين) جي ذاتي حوالات ۾ ڏنو ويو. 1918ع جي پڇاڙيءَ ۾ جڏهن امير صاحب جلال آباد ۾ منزل انداز ٿي سرديون گذارڻ لڳو ته دستور موجب ٻين وزيرن سان گڏ وزير ماليات به شاهي ڪيمپ ۾ وڃي رهيو. هو پنهنجي قيديءَ مولانا عبيدالله کي به پاڻ سان کنيو کنيو ويو. ۽ جلال آباد ۾ وڃي نظر بند ڪري رکيائينس. جهڙي طرح مٿي حاشيءَ ۾ هڪ جاءِ تي بيان ڪيل آهي، اهو نامراد وزير دربرده انگريز جو ايجنٽ ۽ مسلمانن جو دشمن هو. 1918ع جي آخر ۾ ترڪيءَ کي شڪست آئي ته مولانا کي ذهني اذيت پهچائڻ خاطر پاڻ وٽ سڏائي سندس اڳيان ترڪيءَ تي چٿرون ڪرڻ لڳو. چي: ”ايندو ترڪي تمام شد“، يعني ”اها ترڪي ختم ٿي وئي“.

(8) اهڙي قيد ۽ ايترو ذهني ۽ جسماني اذيتن سهندي به مولانا جي دماغ مان هندستان جي مستقبل جو خيال ڪو نه ويو. ۽ نه سندس سوچ ۾ افغانن خلاف ٿي ڪا تلخي آئي (سياسي تحمل جو اهو ٻي مثال ثبوت هو). پاڻ نظربنديءَ جي دوران، دنيا جي آئينن جو مطالع ڪندو رهيو، ۽ انهن ئي ڏينهن ۾، آخر هن نتيجي تي پهتو هو ته سندس پنهنجي وطن لاءِ برطانيا جو پارلياماني آئين ئي موزون ٿيندو.

(9) ترڪيءَ کي شڪست آڪٽوبر 1918ع ۾ آئي. اها خبر امير حبيب الله خان کي ملي ته هن جمعي جي خطبن ۾ پاڻ کي ”امير المومنين، خليفة المسلمين“ ڪوٺائڻ شروع ڪري ڏنو. سندس اهڙي هيج تي مولانا کي ڏاڍو ڏک محسوس ٿيو پر ڪري ڇا ٿي سگهيو؟

* * *

امير حبيب الله خان جنگ ۾ نيوترل رهي انگريز کي هندستان جي فڪر کان آزاد ڪري ڇڏيو هو. امير صاحب جي اهڙيءَ مهربانيءَ ڪري ئي انگريز لاءِ ممڪن ٿي پيو هو ته هو پنهنجون فوجون هندستان مان ڪڍي وڃي ٻاهرين محاذن تي استعمال ڪري، في الحقيقت ڏه لک⁽¹⁾ فوج هندستان مان

⁽¹⁾ ان زماني جي جنگين لاءِ ڏه لک فوج وڏي ڳالهه هوندي هئي. لڙائي دست بدست هلندي هئي بندوق، نيزي ۽ تراز جي- هاڻي وارا موتمارا هٿيار اڃان ڪو نه ٺهيا هئا.

ٿي، جيڪا انگريز طرفان، زياده تر مسلمان ملڪن، عراق، فلسطين ۽ ترڪي ۾ وڙهي مسلمانن جو رت وهائيندي رهي. جيڪڏهن اها فوج انگريز کي نه ملي ها ته هو اهي اسلامي ملڪ فتح ڪري ڪو نه سگهي ها ۽ ساري عالمي جنگ جو نقشو بدلجي وڃي ها.

جيڪا فوج هندستان مان وئي تنهن جي تفصيل، ترڪيب ۽ ڪارڪردگي جي باري ۾ اوهان کي ڪيترن تاريخي ڪتابن ۾ اشارا ملن ٿا. مثلاً:

(1) ڏسو ڪتاب ”انڊين خلافت موومنٽ“، تاليف جناب ڪي - ڪي عزيز ۾: رائٽ آئربل فشر (نائب سيڪريٽري هند) جي تقرير (صفحو 92)،
رائٽ آئربل ايڊون مانيگو (سيڪريٽري هند) جي پارليامينٽ ۾ تقرير (صفحو 218)، گورنمنٽ برطانيه ڏانهن گورنمنٽ هند جي تار مورخه 20- فيبروري 1922ع (صفحو 206).

(2) ڏسو ڪتاب ”فائرن افغانستان“ مولف آر - ٽي - اسٽيورٽ صفحو 20 ۽ 21.

(3) ظفر حسن ايبڪ جي ”آپ بيتي“ جلد پهريون.

* * *

عالمي جنگ متعلق سڄي لٽريچر پڙهڻ کان پوءِ ثابت ٿيو ته جيڪڏهن امير حبيب الله خان، مولانا عبيدالله جي صلاح موجب، جنگ هلندي هندستان، جي محاذ تي انگريزن خلاف ڪجهه خرچو پيدا ڪري ها ته انگريز هندستان ۾ رڳو پوي ها ۽ هو اها ڏه لک فوج هندستان مان ڪڍي وڃي ٻاهرين مسلمان ملڪن ۾ ويڙهائي انهن کي شڪست ڏئي ڪو نه سگهي ها. بلڪ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته مورچو انگريز ساري جنگ هارائي ويهي ها. ۽ جنگ هارائڻ کان پوءِ هندستان مان خودبخود ڀڄي وڃي ها.

تنهنڪري اهو چوڻ بيجا نه ٿيندو ته مولانا عبيدالله جي سوچ بلڪل صحيح هئي. پر اها مسلمانن ۽ هندستانين جي وڏي بدبختي ۽ انگريزن جي وڏي خوش نصيبي هئي، جو امير حبيب الله خان مولانا جي مشوري تي ڪو نه هليو، ۽ انگريزن وٽان ملندڙ مالي امداد خاطر، نيوتنل رهي انگريز کي ڪٿائو ۽ ترڪيءَ ۽ خلافت اسلاميه کي تباه ڪرائي ڇڏيو. آخر ۾ خود کي ته ”خليفه المسلمين“ به نصيب ڪا نه ٿيس. نه ڪي انگريز وٽان امداد واري رقم ٿي پهچي سگهيس جنهن

جي پشاور مان ڪڍائي آڻڻ لاءِ گڏهن، گهوڙن ۽ خچرن جو قافلو روانو ڪيو هئائين. (ان قافلي جي واپس اچڻ کان اڳ ئي پاڻ وڃي ٻي جهان پهتو هو.)

* * *

امير حبيب الله خان، جلال آباد جي ڀر ڀر (لغمان ڀر)، 19-1918ع جي سياري جي موسم شيل شڪار ۽ سير تفريح ڀر صرف ڪري رهيو هو. اوچتو رات وڳڙي ڀر ڪو شاهينگ سندس تنبوءَ ڀر گهٽي، کيس مٿي ڀر گولي هڻي، ننڊ ڀر ننڊ ڏيئي ويو. ⁽¹⁾ اهو واقعو 19 ۽ 20- فيبروري (1919ع) جي وچ واري رات ڀر ٿي گذريو.

سندس ڀاءُ نصرالله خان (جيڪو ساڻس گڏ جلال آباد آيل هو) سندس جاءِ تي پنهنجي بادشاهيءَ جو اعلان ڪيو. پٺيان ڪابل مان وري امير جي ٻئي نمبر پٽ، امان الله خان، پنهنجي بادشاهي جو ڏندورو ڦيرايو ۽ پڳ ٻڌي ويهي رهيو. نصرالله خان فوج جي پگهارن ڀر فقط ٻن روپين جو اضافو ڏنو، امان الله خان پنج روپيه اضافو ڪري، فرجين کي پاڻ سان ملائي، نصرالله خان کي گرفتار ڪرائي ڪابل ڀر آڻائي بند ڪيو، جلال آباد کان سندس هٿن ۽ پيرن ڀر زنجير وجهي ڪابل آندو هئائونس. ⁽²⁾

مولانا عبيدالله به وزير ماليات (مستفي الممالڪ) جي قيديءَ طور جلال آباد ڀر بند هو. تنهن کي به امان الله پاڻ وٽ گهرائي ساڻس آئينده لاءِ پروگرام طئي

⁽¹⁾ حبيب الله جو قاتل ڪير هو ۽ ان جي سازش ڀر ٻين ڪهڙن ماڻهن جو هٿ هو تنهن جي ثابتي ملي ڪا نه سگهي. شڪ ڀر ڪيترن ماڻهن کي جهليائون ۽ هڪ کي ته موت جي سزا به ڏيئي ڇڏيائون، پر اصل منصوبي تان ڀڄڻ ڪو نه سگهيو. سبب اهو هو جو امير حبيب الله خان مان گهڻو ڪري سڀئي ماڻهو تنگ هئا؛ ڪو به ماتر وغيره ڪو نه ٿيو. سندس لاش ڇپ ڇپات ڀر جلال آباد (اندر ڪيل جي هڪ ميدان جي ڪنڊ ڀر) پوري ڇڏيائون.

مولانا کي ان سازش جو پتو هو يا نه، سو به يقين سان چئي نٿو سگهجي، پر متعلقہ تحريري مواد تي ڳڙهي نظر وجهڻ سان غالب گمان پيدا ٿئي ٿو ته مولانا کي ان سازش جي لازماً ڪڻڪ هئي. پهريان ته جيڪو گروپ حبيب الله جي انگريز نواز پاليسين ڪري، اندران اندر سندس مخالف هو، تنهن سان مولانا جو سٺو رابڻو رهيو، پوءِ ته مولانا جي اصلي مقصد کي ناڪامياب بڻائڻ، کيس تڪليف ڏيڻ ۽ انگريز کي ڪٽائڻ وارو حبيب الله خان ئي هو، جنهنڪري قرين قياس لڳي ٿو ته مولانا جون دعائون حبيب الله جي دشمنن کي حاصل رهيون هجن، تيون ته مولانا خود ان موقعي تي جلال آباد ڀر موجود هو ۽ چوٿون ته حبيب الله جي مرڻ سان مولانا جون پنهنجون اسڪيمون اڳتي وڌيون هيون.

بهرحال حبيب الله ختر ٿي ويو ۽ مولانا جي اميدن جو ڏيو عارضي طور ٿي، پر هڪ ڀيرو وري روشن ٿيو. ⁽²⁾ ويچارو نصرالله خان مري به جيل ڀر ويو، امان الله خان پنهنجي مربي چاچي تي ڪو رحم ڪو نه ڪيو، آخر تخت تي جهيڙو هو!

ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مولانا کي اشارتاً تسلي ڏنائين ته آءُ اهو ساڳيو آهيان.“
يعني جنهن جي لاءِ توهان هندستان جو تخت تجويز ڪيو هو، تخت تي ويهندي امان
الله اهو اعلان ڪري ڇڏيو ته هو پنهنجي ملڪ کي انگريز جي تسلط کان به آجو
ڪرائيندو. اڳتي جو پروگرام هن طرح ٺهيو ته ⁽¹⁾:

(1) مولانا صاحب وزير داخله حڪومت موقتہ هند جي حيثيت ۾،
هندستانين جي نالي هيءُ عام اعلان موڪليندو ته ”عقريب هندستان
تي چڙهائي ٿي رهي آهي، هندستان جي ماڻهن کي چڙهائي ڪندڙ
فوجن جو مقابلو ڪرڻ نه گهرجي، پاڻ انهن جي مدد ڪرڻ گهرجي،
انگريزي نظام مواصلات کي درهر برهر ڪيو وڃي، انگريزن کي
قتل ڪيو وڃي وغيره، وغيره. (مولانا رات جي پيٽ ۾، ڪابل جي
سرڪاري پريس ۾ ويهي اهڙو اعلان اردو ۽ انگريزي ۾، هينڊ بلن
جي صورت ۾ ڇپرائي تيار ڪرائي ورتو- اهو اهو ئي اعلان آهي
جيڪو هن مضمون جي مهڙ ۾ ڏنو ويو آهي.

(2) افغانستان جون فوجون، هندستان جي سرحدن ڏانهن وڌي تن
محاذن تي مورچا هڻي ويهنديون، ۽ حملي ڪرڻ لاءِ آخري حڪم جو
انتظار ڪنديون.

(3) مولانا پنهنجا ڪڍيل اشتهار، پنهنجن مهاجر رفيقن هٿان
هندستان موڪلي اُت تقسيم ڪرائيندو، اهو ڪم حملي ٿيڻ کان
پهرين پورو ڪيو ويندو.

(4) هر محاذ تي فوجي ڪمانڊرن کي صلاح مشوره ڏيڻ لاءِ مولانا
طرفان هڪ ماڻهو موجود رهندو.

(5) خيبر - تورخم واري محاذ جي اهميت جي پيش نظر مولانا پاڻ
اُن محاذ تي فوجي ڪمانڊرن سان گڏ رهندو.

(6) اهي سموريون ڪارروايون شروع ۾ مخفي طور ڪيون وينديون،
جيئن انگريز کي بيخبريءَ جي عالم ۾ اوجھو وڪوڙي وٺجي.

* * *

⁽¹⁾ مولانا پنهنجي دل ۾ خوش هو ته هو جيڪي ڪجهه ڪري رهيو هو، تنهن مان هندستان کي فائزو
رستندو ۽ امان الله جي مدد سان هندستان آزاد ٿيندو- امان الله شروع ۾ تقريرون به اهڙي قسم جون ڪيون.

پوءِ جي واقعات جو سلسلو هن ريت رهيو:

- * فيبروري (1919ع) ۾ حبيب الله خان قتل ٿيو.
- * مارچ ۽ اپريل (1919ع) ۾ امان الله ۽ مولانا جي رٿيل پروگرام تي عمل شروع ٿيو.
- * ساڳي اپريل جي 13 تاريخ هندستان ۾ جليان والا باغ⁽¹⁾ وارو ڪوس ٿيو، جنهنڪري هندستان ۾ انگريز خلاف ڪانگريس تحريڪ جو طوفان ڪڙو ٿي ويو. امان الله خان ۽ مولانا وارن ان موقعي کي هندستان تي چڙهائي لاءِ تمام موزون سمجهيو.
- * اپريل جو سارو مهينو افغان فوجون سرحد طرف، مورچہ بنديءَ لاءِ مخفي طرح ٿن محاذن ڏانهن وڌنديون رهيون. خيبر تورخم واري محاذ ڏانهن جيڪا فوج وڌي تنهن کي مشورن ڏيڻ لاءِ مولانا صاحب خود کي موڪليو ويو.
- * ساڳي مهيني ۾ مولانا جا ٻه رفيق، سندس چيپايل اعلان جا هيٺ بل، لکي چيپي وڃي هندستان ۾ ورهائي آيا⁽²⁾.
- * افغان فوجن کي اهو حڪم ڏنل هو ته هو محاذن تي پهچڻ کان پوءِ صرف مورچہ بند ٿي ويهي رهن ۽ اوستائين نه ٺڪا ٺوڪي ڪن، نه پاڻ کي ظاهر ڪن، جيستائين ڪابل مان کين پيو حڪم نه مليو آهي.
- * پر تورخم واري محاذ ڏانهن ويل فوج وقت کان اڳ راز کولي وڌو- يعني مولانا کان ڪنهن به صلاح وٺڻ کان سواءِ هنن تاريخ 20- مئي جو تورخم وٽ دره خيبر جي ڀر ۾ هڪ تڪراري چشمي جي قبضي تي انگريزي سپاهين تي فائرنگ ڪري انگريز کي خبردار ڪري ڇڏيو، نه ته اوستائين

⁽¹⁾ اهو ڪوس امرتسر ۾ ٿيو. انگريزن رولٽ ايڪٽ پاس ڪيو هو جنهن هيٺ عملدار ڪنهن به ماڻهوءَ کي بنا مقدمو هلائي جيل ۾ رکي سگهيا ٿي. اعتراضاً ڪانگريس پارٽي مهاتما گانڌيءَ هٿال جي اپيل ڪئي، پنجاب سرڪار امرتسر جي ڪانگريسي ليڊرن ڊاڪٽر ڪچلو ۽ ڊاڪٽر ستياپال کي 10 اپريل جو گرفتار ڪيو جنهن تي امرتسر جي عوام هنگامو ڪيو. حڪومت 12- اپريل جو امرتسر جو انتظام فوج جي حوالي ڪيو، جنرل ڊائر ان فوج جو ڪمانڊر بڻيو. ٻئي ڏينهن يعني 13- اپريل، جليان والا باغ جي چوڌواري اندر جلبي لاءِ ماڻهو گڏ ٿيا. جنرل ڊائر جليان والا باغ جي دروازي تي فوجي بيهاري، ماڻهن تي بي تحاشا گوليون هلايون. ماڻهن لاءِ پهچڻ جو رستو ڪو نه رهيو هو، ڇو ته جيڪو هڪ دروازو هو، تنهن کي فوج جهليو بيٺي هئي، 400 کان مٿي مٿا ۽ 1200 زخمي ٿيا.

⁽²⁾ ويچارڻ وڌو جو ڪو ڪو ڪيو، جيڪڏهن هندستان اندر پڪڙجي پون ها ته انگريز کين لازماً قاسميءَ تي ڇاڙهي ها، جيئن پين ”باغين“ جي حالت ڪندو رهيو هو.

انگريز کي افغان فوجن جي سرحد تي ڪڍڻ جي خبر ڪا نه پئجي سگهي هئي. هينئر جو انگريز اک پٽي ته افغانن جي ساري ڪارگذاري سند سامهون هئي.

* عالمي جنگ مان، اڃا چنڊ مهينا اڳ ⁽¹⁾، فارغ ٿيڻ کان پوءِ انگريز گهڻو ٽڪل هو ۽ سندس فوجن چار سال مسلسل وڙهڻ کان پوءِ هينئر آرام ڪرڻ لاءِ آيون هيون، پر ان هوندي به منجهس ايتري طاقت ضرور هئي ته هو افغان فوجن جو مقابلو ڪري سگهي. افغانن وٽ نه ڪافي هٿيار هئا، نه جيڪي هٿيار هون سي جديد قسرن جا هئا، فوجين جو هيءُ حال هو جو سندن پگهارون بچايا ۾ حڪومت جي ذمي رهجي ويل هيون، سرحد جي جن ”قبائلي لشڪرن“ جي همدردي ۽ جنگ ۾ شرڪت تي پاڙيون هڻائون، تن جي هيءُ هلت هئي ته جت به موقعو ٿي ملين ته اُت ماڻهن جا گهر ۽ دڪان ڦري لٽي، مڏي مٽي تي ڪٽي، راتو واه محاذ ڇڏيو پنهنجي گهرن ڏانهن پڇيو ٿي ويا، عالمي جنگ ۾ هوائي جهاز ٺهي ۽ استعمال ٿي چڪا هئا، پر افغانن اڃان هوائي جهاز اکين سان به ڪو نه ڏٺو هو.

* 8- تاريخ مٿي جو انگريزن هوائي جهاز موڪلي تورخر واري محاذ تي افغان فوجن مٿان بم ڪيرايا. بم جو هڪ ٽڪرو افغان ڪمانڊر صالح محمد خان جي پير ۾ به لڳو، هو ”پاڻي ما شهيد شد“ (منهنجو پير شهيد ٿي ويو) جون دانهون ڪندو، پنهنجي فوجي دستي کي پاڻ سان گڏ ڀڄايو وڃي پوئتي ڊڪي جي ڇانوڻيءَ ۾ ڀڄي ويهي رهيو. محاذ ٽٽي تتر بتر ٿي ويو.

* وچان اسان جو مولانا روه ۾ رلي ويو. ٻي ڪا واه نه ڏسي ڪڙي ڪٽي وڃي چمرڪند (ياغستان) ۾ دم پٽيائين. نه وطن وري سگهيو ٿي، نه ڪابل ۾ ڪنڌ ڪٽي سگهڻ جهڙو رهيو هو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ امان الله خود ضرورت محسوس ڪئي ته مولانا سان مزيد مشورو ٿيڻ گهرجي، چمرڪند مان ڪابل گهراڻي ورتائين.

* انگريزن جي هڪ هوائي جهاز 24- تاريخ مٿي جو پشاور مان ڪهي اچي ڪابل مٿان هڪ اڌ گولو ڪيرايو. افغانن آسمان مان ڪرنڊڙ بمن جي بهاري پهريون پيرو ڏني، هراس ۾ پئجي ويا.

⁽¹⁾ عالمي جنگ 11- نومبر 1918ع جو بند ٿي هئي. هيءُ قصو ان کان صرف پنج مهينا پوءِ يعني اپريل 1919ع ۾ چڙي رهيو هو.

* امان الله خان بنهه دل هاري بيهي رهيو. هندستان طرف وڌڻ ۽ مولانا صاحب جي خوابن ۽ اميدن کي پورو ڪرڻ ته درڪنار، نه ڪيائين هـم نه تـم۔ هڪدم جنگبندي جو اعلان ڪري، 27- مئي جو محاذن جي ڪمانڊرن ڏانهن حڪم موڪلي ڏنائون ته هو پنهنجون فوجون سرحد کان ويهه ميل پوئتي هٽائي ڇڏين. ويڄاري مولانا کان پڇيائين به ڪو نه!

* 8- آگسٽ (1919ع) جو امان الله خان جي نمائندن، راولپنڊي پهچي انگريزن سان (عارضي وقتي) صلح نامو ڪيو، انگريزن سالانه امداد واري رقم تان هٿ ڪٽائي افغانستان کي في الحال خط ذريعي هڪ آزاد رياست تسليم ڪرڻ جو دلاسو ڏنو.

* راولپنڊي ۾ انهن ڳالهين هلندي افغان نمائندن هڪ اکر به هندستان جي باري ۾ انگريزن کي ڪونه چيو⁽¹⁾.

* ان عارضي صلح نامي جي تصديق ۽ مستقبل جي تعلقات جي نوعيت متعين ٿيڻ اڃا باقي هئي.

* ورنڌڙ سال، يعني 1920ع پنهنجن طرفن حالتن چڪاسڻ ۾ صرف ڪيو. انگريزن خلاف جليان والا باغ ڪري هندستان اندر ڪانگريس هلچل زور سان اُڀرندي ٿي ويئي، ترڪيءَ جي مسئلي تي مسلمانن ۾ به شديد اشتعال پيدا ٿي چڪو هو، انگريز انهن حالتن کي ڪنٽرول ۾ آڻڻ لاءِ بندوبست ڪندو رهيو. ٻئي طرف امان الله خان وارا روس جي نئين⁽²⁾

⁽¹⁾ مولانا جي هڪ مهاجر رفيق، شاگرد ۽ همراز (جيڪو سارو وقت سندس خدمت ۾ رهيو هو) نوجوان ڪپٽن ظفر حسن ايڪ پنهنجيءَ ”آپ بيتي“ (جلد پهريون صفحو 189) ۾ هيٺيون تبصرو ڪيو آهي، ڇي: ”ٿوڙي جو افغانن قبله مولانا صاحب (مرحوم) جي تجويزن تي عمل ڪونه ڪيو. تنهن هوندي به مولانا صاحب جي تدبير ۽ ڏکڻ هندستان جي موبلين جي جان نثارين ۽ اتر ۾ پنجاب جي ماڻهن جي قربانين سببان افغانستان آزاد ٿي ويو. افسوس اهو آهي ته هندستان ان کان پوءِ به پهريئين وانگر غلام رهندي ويو. افغانستان پنهنجي جنگي ساٿيءَ، يعني هندستان جي مسلمانن کي پنهنجي قديم روايتي عادت مطابق سندس قسمت تي ڇڏي ڏنو. ان کان پوءِ انگريزن جيڪي ظفر هندستانين تي ڪيا، سي ڪنهن کان ڳجهو ڪونه آهن. پر وڃ مان امان الله مستقل بادشاهه بڻجي ويو ۽ ان ڪاميابيءَ جو سهرو پنهنجي سر تي ئي ٻڌي ويهي رهيو.“

⁽²⁾ عالمي جنگ هلندي، شروع 1917ع ۾ روس ۾ انقلاب اچي ويو هو ۽ ڪميونسٽن روس جي بادشاهه زار جي حڪومت جو تختو ڪڍي کيس قيد ۾ رکي ڇڏيو هو. زار روس انگريزن جو طرفدار رهيو هو (جنگ ۾)، انگريز ڪميونسٽ انقلابين خلاف روس جي شاهه پرستن جي مدد ڪندا رهيا هئا، تنهنڪري ڪميونسٽ انگريز جا دشمن ٿي پيا هئا، سندن سفير ڪابل ۾ پهچي چڪو هو.

ڪميونسٽ حڪومت جا ٽيڙ ڇاڇيندا رهيا ته انگريزن سان دوباره جهيڙي واريءَ حالت ۾ کين روس وٽان ڪهڙي ۽ ڪيتري مدد ملي سگهندي. ساڳي وقت امان الله خان پنهنجا سفير ٻاهرين ملڪن ڏانهن به روانو ڪندو رهيو ته هو دنيا جي حڪومتن کي وڃي هيءَ خوشخبري ٻڌائن ته افغانستان هينئر انگريزن جي چنبي مان نڪري آزاد خود مختيار رياست بنجي چڪو آهي، جنهن سان سڌيءَ طرح سفارتي رشتا قائم ڪرڻ سندن لاءِ مناسب قدم ٿيندو.

* ٻئي سال، يعني 1921ع جي جنوري مهيني ۾ انگريزن سر هنري ڊابس جي سرڪردگيءَ هيٺ، امان الله سان پڪي عهدنامي بابت ڳالهين هلائي لاءِ، پنهنجو وفد ڪابل موڪليو. ڳالهين ست - اٺ مهينا هلنديون رهيون ۽ گهڻو ڪري پوزيشن صاف ٿي ويئي.

* ساڳي سال (1921ع) جي آخر ۾، امان الله خان پنهنجن نمائندن جو وفد، پنهنجي شهري محمود طرزي⁽¹⁾ جي سربراهي هيٺ، انگريزن سان آخري عهدنامي طئي ڪرڻ لاءِ هندستان موڪليو. مسوريءَ ۾ شرطن تي گهڻو وقت ڪشمڪش هلندي رهي. نيٺ 22 نومبر جو پڪي صلح نامي ۽ عهد نامي تي صحيحون پئجي ويون ۽ امان الله ۽ انگريز جو جهيڙو ختم ٿيو، ٻيئي پاڻ ۾ کير کنڊ ٿي ويا. انگريزن کيس آزاد بادشاهه قبول ڪيو ۽ ”هزميجسٽي“ ڪوٺڻ قبول ڪيو.

* محمود طرزي، جڏهن هندستان ڏانهن روانو ٿيڻ لڳو هو ته هن مولانا عبيدالله کي ڏٺو ڏٺي، کانئس ڪيترن هندستاني ليڊرن ۽ انقلابي ورڪرن نالي خط ورتا هئا، خطن وٺڻ جو مقصد، مولانا کي هيءَ ٻڌايو هئائين ته انگريز سان صلح ٿيڻ جو امڪان ڪونه آهي، تنهنڪري جنهن وقت انگريزن سان ڳالهينون ٿيون ته هو اهي خط هندستان وارن کي پهچائي کانئن بغاوت ڪرائيندو. ۽ پاڻ واپس ڪابل پهچي هڪدم سندن مدد لاءِ افغان لشڪر روانو ڪرائيندو، اهو سڄو نلڳو چتمو هو. پاڻ ڪيائين ڇا، جو مسوريءَ ۾ انگريزن سان عهدنامي تي صحيحن ڪرڻ کان پوءِ اهي

⁽¹⁾ محمود طرزي امان الله جو وزير خارجو به هو.

سمورا خط، سائن پنهنجيءَ خير خواهيءَ ڏيکارڻ لاءِ سندن (يعني انگريزن جي) حوالي ڪري ڇڏيائين!

انگريزن جي سائن ڪٿي سئي، کين معلوم ٿي ويو ته هندستان اندر ڪهڙا ڪهڙا لڪل انقلابي آهن.

انهن کي ٻڌڻ لاءِ هڪدم وٺ پڪڙ شروع ڪري ڏنائون. جيڪي غريب اڄ تائين سي - آءِ - ڊي جي نظرن کان تڙيل هئا سي به هينئر نگهوسار ٿي ويا.

انگريزن انهن خطن ڏسڻ کان پوءِ اهڙو تشدد ڪيو جنهن جو مثال اڳ نظر ڪو نه آيو هو.

اها هئي محمود طرزيءَ جي ڪارستاني، يا مولانا سان افغانن جي روش!

* جنرل نادر خان مرحوم ته محمود طرزيءَ کان به وڌيڪ سٺ سٺو ويٺو هو. سندس ڪوشش هئي ته امان الله خان مسوريءَ واري وفد جي اڳواڻي سندس سپرد ڪري، جيئن هو ان موقعي جو فائدو وٺي، انگريزن کي ڊيڄاري ڌمڪائي ۽ سائن ڊپلومي سي هلائي کائنن سرحد جو سڄو علائقو، درياھ جي سڄي ڪناري وارو اٽڪ جي پل تائين ڇڏائي افغانستان ۾ شامل ڪرائي ڇڏي. پر امان الله خان کيس مسوري ڪو نه موڪليو، جنهنڪري اهو منصوبو اڀڙي ڪو نه سگهيو... ولي بخير گذشت!

* * *

1921ع ۾ جڏهن افغانن ۽ انگريزن جي وچ ۾ پڪي عهدنامي جي شرطن تي چڪتاڻ هلي رهي هئي، ته انگريزن تي وڌيڪ دٻاءُ وجهي کائنن پنهنجي آزادي وٺڻ لاءِ امان الله خان هڪ ٻيو حيلو به هلايو.

هندستان ۾ هجرت جي چئو پچو ۽ هلڻ لڳي هئي. فرنگي محل (لکنو) جي مولانا عبدالباري صاحب رحمۃ الله عليه فتويٰ جاري ڪئي هئي ته انگريزن جي حڪومت هجڻ ڪري مسلمانن لاءِ "دارالحرب"⁽¹⁾ بڻجي چڪو آهي، جتان هجرت ڪري ڪنهن اسلامي ملڪ ۾ وڃي پناهه وٺڻ هينئر مسلمانن جو مذهبي فرض آهي.

⁽¹⁾ هڪ اهڙو ملڪ، جيڪو مسلمانن سان جنگ ڪري رهيو هجي.

امان الله اها خبر ٻڌي اعلان ڪيو ته: "افغانستان جو سارو ملڪ هندستان جي مهاجرن کي پناهه ڏيڻ لاءِ تيار آهي." ان اعلان جا رڪارڊ پراڻي هندستان موڪلي مسلمانن کي ٻڌارايا ويا.

ان آسري تي لڳي، شروع 1921ع ۾ مهاجرن جا ⁽¹⁾ قافلا افغانستان ڏانهن وڃڻ شروع ٿيا. ٿورن ڏينهن اندر پنجاهه هزار مهاجر افغانستان پهچي ويا. پٺيان قافلن کي رواني ڪرڻ کان اڳ ڪنهن به ڇاڇ ڪا نه لڌي هئي ته افغانستان ايترو مائهن کي رهائي ۽ پالي به سگهندو يا نه؟ انگريز کي البتہ حالتن جو صحيح اندازو هو. هن سمجهيو هو ته افغانستان ايترو مهاجرن لاءِ گنجائش پيدا ڪري ڪو نه سگهندو ۽ مهاجرن کي دريڊر خاڪ بسر ٿي موٽي پنهنجي وطن اچڻو پوندو ۽ ان ڳالهه تان هندستان جي مسلمانن ۾ افغانن خلاف خاصي نفرت پيدا ٿيندي. ان يقين جي مد نظر انگريز سرحدون کولي ڇڏيون ته جيئن گهڻي ۾ گهڻا مسلمان افغانستان وڃي پنهنجو منهن پٽ سان هڻي موٽي اچن.

⁽¹⁾ سنڌ جي ماڻهن هجرت جي تحريڪ ۾ ڪافي مصيبتون سٺيون. سنڌ اندر ان تحريڪ جا باني مباني مولانا تاج محمد امروٽي رحمۃ الله عليه ۽ سندس ساٿي پير تراب علي شاھ راشدي (مرحوم) ۽ پير علي انور شاھ راشدي (مرحوم) ۽ رئيس جان محمد خان جوڻيجو (مرحوم) هئا. انهن بزرگن امان الله جي اعلان تي اعتبار ڪري هزارن سنڌين کي هجرت ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. پهريون قافلو سنڌ مان ويو، جنهن جي اڳواڻي رئيس جان محمد خان خود ڪئي. ڪابل پهچڻ کان پوءِ امان الله وارن رئيس صاحب کي چيو ته تون ايترو مهاجرن کي پالڻ جيترو پيسو ڪو نه آهي، تنهنڪري هو واپس هندستان وڃي، اتان ڇنڊو گڏ ڪري، ڪا رقم کڻي اچي. رئيس واپس اچي هندستان مان ڇنڊو گڏ ڪرڻ لڳو ۽ ان ڪوشش جي دوران ۾ بيمار ٿي پيو ۽ اجير ۾ انتقال ڪري ويو.

افسوس آهي ته جن ٻاهرين مورخن هجرت جي تحريڪ جي تاريخ لکي آهي تن نه رئيس جان محمد جو نالو ڪيو آهي ۽ نه تحريڪ دوران سنڌين جي قربانين جو ڪو ذڪر ڪيو آهي. شڪر آهي ته آل انڊيا خلافت ڪانفرنس جي ڪاغذن ۾ هڪ نمراءِ ملي ٿو جنهن ۾ رئيس صاحب جي وفات تي اظهار افسوس ڪندي هي حقيقت صاف اکرن ۾ تسليم ڪئي ويئي آهي "هجرت تحريڪ جو قائد" رئيس جان محمد مرحوم هو. اها ڪانفرنس 8- جولاءِ 1921ع جو ڪراچي ۾ مولانا محمد علي جوهر جي صدارت هيٺ منعقد ٿي هئي (ڏسڻ انڊين اينيل رجسٽر، سال 1922ع. ڀارت پهريون صفحو 238 کان 240 تائين). انهيءَ اجلاس ۾ ياس ڪيل هڪ نمراءِ جي بنياد تي مولانا محمد علي مرحوم ۽ ٻين تي ڪراچي وارو تاريخي مقدمو به هليو هو. مولانا محمد علي سان گڏ هڪ سنڌي، پير غلام مجدد مرحوم به جيل جي سزا کاڌي!

سنڌين، هجرت جي عشق ۾ پنهنجا گهر ٻار، زمينون ۽ مال ڍڳا ٽيلا ڪري ڪروڙين روپين جا نقصان سٺا هئا، پر ڪوڙن تاريخ نويسن صرف ان ڳالهه ٻڌائڻ کان به ڪيڀاڻو آهي ته سنڌ به هجرت ۾ ڪو حصو ورتو هو!

ڪنهن ڏينهن شايد ڪو خدا جو بندو هجرت جي سڄي تاريخ لکي ۽ ان ۾ سنڌ جي قربانين جو تفصيل ڏئي. هجرت جي سلسلي ۾ ساري هندستان اندر سڀ کان پهرين بغاوت جو مقدمو به سنڌ ۾ داخل ٿيو هو. رتيديري، ضلع لاڙڪاڻي جي مرحوم علي حسن خان گهاڻگهري تي!

آخر ٿيو به ائين. افغانستان ايترن مهمانن لاءِ بندوبست ڪري ڪو نه سگهيو. مهاجر ويچارا سڀ ڪجهه لٿائي، ملڪيتون وڪڻي، جيڪو پيسو ٽڪو ساڻ کڻي ويا هئا، سو سڀ اُت ڦرائي، (ڪن حالتن ۾ زالون ۽ ٻار به ڪسائي)، ڪنگال ۽ اڌ مئا ٿي واپس اچي ڳوٺ پهتا. کين ڪابل مان جلد ڀڄائڻ جي نيت سان، هڪ مهاجر ڪيمپ ڏانهن، رات جي وقت پاڻي ڇڏي ٻوڙ ٻوڙا ڪرائي ڇڏيائون. ڪابل جي ٿڌ ۽ اڌ رات جو ٻوڙ! سائين ڏئي بندو سهي!!

مولانا ڪابل ۾ ويٺي ان حال تي ارمان ڪندو رهيو. قافلن کي موڪلڻ کان ⁽¹⁾ اڳ کانئس ڪنهن ڪو نه پڇرايو هو ته امان الله وارن جي نيت ڪهڙي آهي، ورنه مولانا ڪابل جي حالتن کان کين اڳواٽ خبردار ڪري ڇڏي ها.

ڪابل ۾ مولانا جي رهائش جا پويان ٻه اڏائي سال ڏاڍا ڏکيا گذريا. حبيب الله خان خواه امان الله خان وارن جون ڪار گذاريون ڏسي سندس اميدون مايوسيءَ ۾ تبديل ٿي چڪيون هيون، ان هوندي به هو واندو ڪو نه ويهي رهيو.

پهرين ته روس جي نئين ڪميونسٽ حڪومت جي ڪابل ۾ رهندڙ سفير سان تعلقات پيدا ڪري ورتائين، جيڪي اڳتي هلي سندس ڪم آيا.

ٻيو وڏو ڪم اهو ڪيائين جو هن پنهنجا ٻه - چار ساٿي ڪنا ڪري آل انڊيا ڪانگريس ڪاميٽي جي ڪابل شاخ ٺاهي ورتي، جنهن جو پاڻ صدر بڻيو ۽ حيدرآباد سنڌ مان ويل نوحوان مهاجر، ڊاڪٽر شيخ ⁽²⁾ نور محمد کي جنرل سيڪريٽري مقرر ڪيائين. آل انڊيا ڪانگريس جي گيا واري سالانه اجلاس ان شاخ کي تسليم ڪري ان جو پاڻ سان الحاق منظور ڪري ڇڏيو.

ان مان فائدو اهو رسيو جو ٻاهرين دنيا کي ڏيکارڻ لاءِ مولانا کي سياسي حيثيت حاصل ٿي ويئي. ڪانگريس اڳ ۾ ئي بين الاقوامي دنيا ۾

⁽¹⁾ سنڌ ۾ هي ڪوڙا افواه هلايا ويا هئا ته مولانا خود هجرت لاءِ ڪوٺ موڪلي آهي ۽ هو افغانستان ۾ سندن استقبال لاءِ صفا انتظار رکيو ويٺو آهي.

⁽²⁾ ڊاڪٽر شيخ نور محمد حيدرآباد جو نومسلم، شيخ عبدالرحيم جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي جو اڳ ڄاتو، ڇند عامل خاندان جو فرد هو. 1953ع ۾ افغانستان کان واپس سنڌ آيو هو. مون کيس سرڪاري نوڪري ۾ رکي سنڌ جي بسول اسپتال ۽ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جو سپرنٽينڊنٽ مقرر ڪيو هو. اُتان زماني ۾ سنڌ جو وزير صحت هوس.

مشهور ٿي چڪي هئي. مولانا کي هينئر هي حق حاصل ٿيو ته هو ڪانگريس جي نمائندي طور، هندستان جي آزادي ۽ سياست جي باري ۾، ٻاهرين سان ڳالهائڻ ڪري سگهي. ڪانگريس جي اها پهرين شاخ هئي جيڪا باقاعده ڪنهن ٻاهرين ملڪ ۾ قائم ٿي. ان کان اڳ ڪانگريس پاران صرف پروپيگنڊا ٿيندي رهي هئي.

انهن ڏينهن ۾ يعني 1921ع ۾، مهاتما گانڌي عدم تعاون جي تحريڪ هلائڻ واسطي هڪ ڪروڙ چنڊي لاءِ اپيل ڪئي هئي جنهن جي وصولي لاءِ آخري عرصو ڊسمبر 1921ع مقرر ڪيو هئائين. مولانا کي خبر پئي ته رقم ۾ اڃا ڪجهه ڪمي رهجي ويئي آهي ۽ ان جي وقت اندر وصولي ۾ ڳانڌي جيءَ کي ڏکيائي محسوس ٿي رهي آهي.

مولانا هڪدم روس جي سنڀر سان رابطو قائم ڪري، سندس اڳيان هندستان جي آزاديءَ جو مسئلو اهڙي ڊپلوميٽڪ انداز ۾ پيش ڪيو، جو روسي حڪومت هر ڪجهه هڪ لک رپيا گانڌي جيءَ جي فنڊ ۾ ڏيڻو ڪيو. مولانا اهڙو اطلاع هندستان موڪليو. پر ان کان اڳ ۾ ئي ڪروڙ رپيو ڪٽو ٿي ويو هو، جنهنڪري مولانا روسين کي ٻڌائي ڇڏيو ته هاڻي سندن مالي مدد جي ضرورت ڪا نه رهي آهي.

مولانا جي ان ڪوشش جو البتہ هيءُ نتيجو نڪتو ته روسين ۾ هندستان جي مسئلي جي باري ۾ دلچسپي پيدا ٿي ويئي ۽ هنن مسئلي جي سمجهڻ ۽ هندستان سان مدد ڪرڻ جي ڪوشش شروع ڪري ڏني.

تيون ڪم مولانا هيءُ ڪيو ته هن ڪابل ۾ ”بين الاسلامي اردو يونيورسٽي“ قائم ڪرڻ لاءِ امان الله جي حڪومت کي آماده ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ان منصوبي کي اڳتي وڌائڻ جي مقصد سان مولانا سردست هڪ اردو اسڪول به کولي ڇڏيو. سندس خيال هو ته جيڪڏهن افغانن ۾ اردو زبان جو چرچو هليو ته ممڪن آهي ته هندستان سان سندن ڳوڙهو ۽ سٺو رابطو پيدا ٿي پوي.

امان الله خان، مولانا کي اردو يونيورسٽي کولڻ لاءِ به اجازت جي چارٽر ڏيڻ کان گهڻي عرصي تائين رٿائڻ کان پوءِ، انڪار ڪري ڇڏيو، نه صرف ايترو پر پٺاڻن ڳوڙ ڪري مولانا وارو اڳ ڪليل اردو اسڪول به بند ڪرائي ورتو. نعرو هيءُ هنيائون ته:

”مار را آمان، هندستاني را بڪش“

(يعني نانگ کي پناه ڏيو، هندستانيءَ کي ڪُهو!)

امان الله خان، انگريز کان پنهنجي آزاديءَ جي چئي وٺڻ کان پوءِ، موج ۾ اچي ويو هو، انا ترڪ مصطفيٰ ڪمال انهن ڏينهن ۾ اُڀري رهيو هو، امان الله خان سڀنا لهڻ لڳو ته هو به انا ترڪ جي جُتيءَ ۾ پير وجهندو. اها ڳالهه به ياد ڪا نه رهيس ته کيس انهن موجن واريءَ منزل تائين پهچائڻ، ۽ سندس ملڪ کي انگريز کان آزاد ڪرائڻ ۾ مولانا عبيدالله جو ڪيترو هٿ هو؟ يا هُن قلندر مڙس، پٺاڻن کي ان مقام معليٰ تائين پهچائڻ خاطر پاڻ ڪيترا سور سٺا هئا؟

مولانا جي ڪابل پهچڻ کان اڳ افغانستان جو ڇا حال هو ۽ پوءِ ڪهڙو حال بڻيو؟ مولانا جي ڪابل پهچڻ تائين ته افغانستان وارا سَتل رهيا هئا يا خانہ جنگيءَ ۾ مصروف. سندن امير پشت بد پشت انگريز جا وظيفه خوار هوندا هئا، سالار وظيفا وٺندا هئا ۽ انگريز سان وفاداريءَ جا دم پيا ڀريندا هئا. سندن ملڪ جي حيثيت هندستان جي هڪ معمولي رياست جهڙي هوندي هئي، امير صاحب جي پيچ سڌيءَ طرح انگريزن جي بادشاهه⁽¹⁾ تائين به ڪا نه هوندي هئي، هو هندستان جي وائسراءِ ڏانهن واجهائيندو رهندو هو، جنهن جي هدايتن تي ئي کيس عمل ڪرڻو پوندو هو، خارجہ پاليسي ۾ سندن پنهنجو ڪو درڪ ڪو نه هوندو هو، ڪنهن به ڌارئين ملڪ سان تعلقات رکي ڪو نه سڳهندا هئا، سفارتي نمائندن مقرر ڪرڻ يا ٻاهر موڪلڻ جي آزادي ڪو نه هوندي هُون. محتاجيءَ، بيوسيءَ ۽ اندروني سالميت جي هيءَ ڪيفيت هئي جو امير صاحب کي پنهنجن عزيزن ۽ رقيب کان بچائڻ خاطر انگريز کي اهو بندوبست ڪرڻو پيو ته هو اهڙن ماڻهن کي مورگو ملڪ مان ڪڍي هندستان ۾ آڻي پنهنجي نظر هيٺ رهائي ۽ سندن قوت گذران جو خرچ خود برداشت ڪري، جيئن امير صاحب پٺيان آرام سان ڪابل ۾ رهي انگريز پاران هندو ڪُش دره جي چوڪيداري ڪندو رهي! ان خدمت عيوض کيس ارڙهن لک رپيا سالار پگهار ملندو رهندو هو.

* پر مولانا جي ڪابل پهچڻ کان پوءِ ڪا يا ڪيئن پلتي؟

⁽¹⁾ انگريز بادشاهه يا لنڊن جي حڪومت سان سڌيءَ طرح لکپڙه ڪرڻ جو به اختيار ڪو نه هوس.

- * اهو نفسياتي ڦيرو ڪيئن آيو ۽ ڪنهن آندو؟
- * صدين کان سٽلن کي ڪنهن جاڳايو؟
- * آزاديءَ جو شعور ڪٿان آيو ۽ آزادي حاصل ڪرڻ جا روشن امڪانات ڪنهن کين ڏيکاريا؟
- * کين اهو نُڪتو ڪنهن ذهن نشين ڪرايو ته عالمي جنگ جو زمانو (جنهن ۾ انگريز ٻين هنڌن تي ڦاٿا پيا آهن) انگريز کان آزادي حاصل ڪرڻ لاءِ موزون ترين زمانو آهي؟
- * امير حبيب الله مرحوم جي پنهنجي بخت ڪو نه پڙايو، پر کيس ڪنهن هر ڪاڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ته جيڪڏهن هو اٿي کڙو ٿيندو ته سندس هڪ پٽ (امان الله) کي هندستان جي آئيني بادشاهت ملي سگهي ٿي؟
- * ان امڪان جي ڳالهه امان الله خان جي ڪنن تائين ڪنهن پهچرائي؟
- * امير حبيب الله مان نااميد ٿيڻ کان پوءِ ڪنهن ”زير زمين“ رهي ۽ سختيون ۽ بي عزتيون سهي، افغان سردارن، نادر خان، نصرالله خان ۽ ٻين سان تعلقات پيدا ڪري منجهن هيءُ احساس پيدا ڪيو ته حبيب الله خان جوڙ، انگريز نواز پاليسين درست نه آهن ۽ آخر ۾ حبيب الله خان مارجي ويو؟
- * خود امان الله خان کي ڪنهن مشورو ڏنو ۽ اٿاريو ته عالمي جنگ پوري ٿي وڃڻ جي باوجود اڃان به وقت نه ويو آهي ۽ انگري خلاف چڙهائي ڪجي؟
- * انگريز کي ڊيپچارڻ ۽ افغانستان جي اهميت کي وڌائڻ لاءِ ڪنهن پنهنجي ڪابل ۾ موجودگي ۽ سياسي ڪارڪنن جي ذريعي هيءُ تاثر پيدا ڪرايو ته هندستان جي آزادي جي تحريڪ ۽ افغانن جي آزاديءَ جي تحريڪ جي وچ ۾ سستو ۽ پختو ڳانڍاپو قائم ٿي چڪو آهي، جنهنڪري ٻئي تحريڪون گڏجي هڪ ٿي ويون آهن ۽ هينئر افغانستان طرفان حملي شروع ٿيندي ٿي هندستان جا عوام به انگريز جي خلاف اٿي کڙا ٿيندا ۽ هو (يعني انگريز) ان دو طرفيءَ باهه جو مقابلو ڪري ڪو نه سگهندو؟
- * ڪنهن جي ”ريشمي رومال“ واريءَ چال انگريزن جي دل تي ايڏي هيبت ويهاري ڇڏي، ۽ کين ايتريقدر بدحواس بنائي وڌو، جو هو رولٽ بل ڪميٽيءَ اڳيان روئڻ لڳا، ۽ بالآخر رولٽ ايڪٽ پاس ڪري، ۽ حواس باختگيءَ جي حالت ۾ جليان والا ۾ ماڻهو ڪُهي، هندستان مان پنهنجين

پاڙن پٽائڻ جي شروعات ڪري وينا.

* ڇا مولانا صاحب وارن جيڪو مراسلو، سون جي پليٽ تي اڪرائي روس جي بادشاهه (زار) ڏانهن روانو ڪيو، ۽ زار انگريزن کي ڏيکاريو، تنهن انگريزن جون وايون بتال نه ڪري ڇڏيون؟

* ڇا، ڪابل ۾ رهندي، مولانا جي ”حڪومت موقتہ هند“، جيڪي وفد روس، جاپان ۽ ترڪي ڏانهن روانا ڪيا، تن جو انگريز تي اهو اثر نه پيو ته هندستان جا انقلابي، سندن خلاف ڪابل ۾ رهندي، ڪا موتمار بين الاقوامي سازش سڀني رهيا آهن؟

* ڇا مولانا جي ڪابل ۾ رهندي هندستان جي عارضي حڪومت ۾ شامل ٿيڻ يا ڪانگريس جي شاخ ڪابل ۾ کولڻ، انگريز جي ذهني پريشانين ۾ ڪو اضافو ڪو نه ڪيو هوندو؟

* ڇا انگريز ان ڳالهه کان بي خبر هو ته امان الله جي فوجن جي سرحد ڏانهن وڌڻ شرط، مولانا هندستان وارن ڏانهن هيءُ اعلان، اشتهار جي صورت ۾ موڪليو هو ته هو حملي ڪندڙ فوجن جي مدد ڪن، انگريزن کي خفا خون ڪن، ۽ سندن مواصلاتي نظام کي ڊرهر ڊرهر ڪري ڇڏين؟

* ڇا مولانا ۽ سندس نمائندا بسر خود، افغان فوجن سان گڏ محاذن ڏانهن نه ويل هئا (سندن رهنمائي لاءِ)؟ ڇا انگريز کي اهو پتو پئجي ڪو نه سگهيو هوندو؟

* ڇا افغان فوج سان گڏ مولانا ۽ سندس نمائندن جي موجودگيءَ مان انگريز اهو نه سمجهيو ته مڪمل حملي ٿيڻ واريءَ حالت ۾، مولانا جي ساڻن گڏ اچڻ ڪري هندستان وارا به افغان جملي آڙن سان شامل ٿي ويندا، ۽ سندس ٽڪل ۽ عالمي جنگ جون پينجاڙيل فوجون اندرئين انتشار ۽ ٻاهران جي حملن جو، به يڪ وقت، مقابلو ڪري ڪو نه سگهنديون؟

* ڇا انگريز جي جاسوسن کين اها خبر ڪانه پهچائي هوندي ته مولانا، ان وچ ۾ روس جي نئين ڪميونسٽ حڪومت سان به رابطو پيدا ڪري ورتو آهي، ۽ اهو رابطو ايتريقدر وڌي چڪو آهي جو روس جي هندستان جي معاملن ۾ دلچسپي پيدا ٿي چڪي آهي ۽ هن، مولانا جي چوڻ تي، مهاڻا گانڌيءَ جي چندي ۾ هڪ لک جي رقم ڏيئي ڪٿي آهي؟

* ڇا ان زبردست ۽ مسلسل نفسياتي⁽¹⁾ جنگ Psychological Warfare جو، جيڪا مولانا صاحب ڪابل ۾ رهي انگريز خلاف لڙندو رهيو هو، مجموعي نتيجو اهو نڪتو ته:

(1) انگريزن جو مورال Moral يا حوصلو هارجي ويو ۽ هو گهٻرائجي ويا؟

(2) ان گهٻاهت ۾ هنن فيصلو ڪيو ته هندستان کي ان سازش جي چڪر مان ڪڍڻ لاءِ اهو بهتر آهي ته افغانستان جهڙي ننڍڙي ملڪ کي آزاديءَ جو لوپ ڏئي پاڻ سان ملائي وڃي جيئن هو ان وڏيءَ سازش مان پاڻ کي علحده ڪري، هندستان جي انقلابين جو تڏو ڪڍي وٺي ۽ هندستان تان دو طرفو خطرو ٽري وڃي (جت جليان والا ڪان پوءِ اڳ ۾ ئي گهڻو اندروني انتشار ڦهلجي چڪو هو).

(3) تنهنڪري انگريزن تورخم جي چشمي تي معمولي ٺڪا ٺڪي ٻڌڻ، ۽ جواب ۾ نمايشي پن ٽن گولن اڇلائڻ کان پوءِ ڪن ڇپا ڪري، امان الله خان کي آزاد بادشاهه تسليم ڪرڻ قبول ڪري ڇڏيو. غور طلب نڪتو هيءُ آهي ته انگريزن ساڳي شئي چو نه امان الله خان جي ڏاڏي مرحوم امير عبدالرحمن خان يا امان الله خان جي والد امير حبيب الله خان کي ڏيڻ قبولي هئي حالانڪ امير عبدالرحمن ته نسبتاً زياده طاقتور ۽ بهادر امير هو. هٿيارن خواهه لڙائي جي سامان ۾ به امان الله خان کائڻ وڌ ڪو نه هو، امان الله خان وٽ به اهي ئي پراڻيون بندوقون ۽ ٻه - چار گهٽل گهٽل تائپ جون توپون هيون جيڪي عبدالرحمن خان ۽ حبيب الله خان ڇڏي ويا هئا.

پوءِ هنن جي ناڪامي ۽ امان الله خان جي ڪاميابيءَ جو ڇا سبب هو؟ سبب هيءُ هو ته انهن مان هڪ جي زماني ۾ مولانا عبيدالله اڃا ڪو نه هو، ٻئي جي زماني ۾ عبيدالله پهچي چڪو هو، پر هن سندس مشورن تي عمل نه ڪيو.

امان الله جي خوش قسمتي هئي جو هن وٽ عبيدالله به موجود هو ۽ ڪجهه وقت تائين هو سندس مشورن تي به هلندو رهيو.

⁽¹⁾ جنگ جي فن جي ماهرن کي معلوم آهي ته جنگين ۽ مقابلن جي دوران ٻه، نفسياتي جنگ گولي باروت واريءَ جنگ کان وڌيڪ اهميت رکي ٿي.

تنهن کان کان سواءِ اُن زبردست نفسياتي جنگ جو فائدو به مليو جيڪا مولانا عبيدالله خود انگريزن خلاف جوڻي رکي هئي ۽ جنهن انگريزن جا حوصلا پست ڪري رکيا هئا.

پڻ اکرڻ ۾ ڪري هيئن چئجي ته مولانا عبيدالله افغانستان کي آزاد ۽ امان الله خان کي بادشاهي وٺي ڏني ۽ ان لحاظ سان گهٽ ۾ گهٽ، هو افغانستان جي آزاديءَ جو، ذهني طرح معمار هو.

ظاهر آهي ته امان الله وٽان، هندستان لاءِ کيس ڪا به هٿ حاصل ٿي ڪا نه سگهي هئي. پر هو تنهن هوندي به دل ۾ خوش هو ته هن، گهٽ ۾ گهٽ مسلمانن جي هڪ ملڪ کي ته انگريزن جي چنبي مان آزاد ڪرائي ورتو. پاڻ پڇاڙيءَ تائين افغانن جي شڪايت ڪا نه ڪيائين، هڪ حرف به سندن خلاف زبان تي يا تحرير ۾ ڪو نه آندائين - حساب دوستان در دل؟ يا تصوير جو ڪو پيورخ به هو؟

* * *

مون هن معلوم ڪرڻ لاءِ ڏاڍي چنڊ چاڻ ڪئي آهي ته امان الله خان پنهنجي ڪم ڪرڻ کان پوءِ، هندستان جي مسئلي مان چو هٿ ڪڍي ويهي رهيو؟ ڪجهه سبب سمجهه ۾ اچي سگهن ٿا - مثلاً:

(1) هن پاڻ ۾، ۽ پنهنجي فوج ۾، اهو پوتو نه پايو ته هو هندستان جيڏي وڏي ملڪ کي، جيڪو هزارن ميلن ۾ مدراس ۽ بنگال تائين ڦهليل هو، فتح ڪري سگهندا. انگريز کي ڊيچارڻ لاءِ ڏيکاءِ ڪرڻ بي ڳالهه هئي،

(2) انگريز بيشڪ جنگ ڪري تڪل هو پر هو جنگ ۾ نمايان ڪاميابي به حاصل ڪري چڪو هو ۽ سندس ذرايع، افغانستان جي پيٽ ۾، اڃان به، گهڻو زياده هئا. سندس ايمپائر دنيا جي وڏي حصي ۾ پکڙيل هئي، ۽ هو پنهنجن سڀني دشمنن کي اڳ ۾ ئي شڪست ڏئي نيست وٺاڻو ڪري چڪو هو. هينئر ڪو به ٻاهريون ملڪ ڪو نه بچيو هو، جيڪو انگريز خلاف افغانستان جي مدد ۾ ميدان ۾ نڪري اچڻ جي قابل رهيو هجي، ترڪي، ايران، جرمن، آسٽريا ختم ٿي چڪا هئا، روس جي نئين ڪميونسٽ حڪومت اڃان

پنهجن اندروني جهيڙن ۾ مبتلا هئي. کيس قاتل ٿي مشڪل سان ٻه سال تيا هئا. پوءِ امان الله خان ڪنهن جي آسري تي انگريزن سان چيهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ها؟ مجبوريءَ جي حالت ۾ افغانستان جهڙي ننڍڙي، غير ترقي يافتہ، ۽ جديد اسلحہ جنگ کان محروم، ملڪ سان وڙهڻ جي اڃا به منجهس (انگريز ۾) طاقت هئي. مھري پراڻي ته به پانڊن پيڇڻ جي قابل رهي ٿي.

(3) امان الله خان هندستان جي هندو قوم جي همدرديءَ تي پاڙي ڪو نه ٿي سگهيو. هن محسوس ڪيو هوندو ته جنهن وقت به هن هندستان ۾ قدم رکيو ته هندن جي اکين اڳيان محمود غزنوي، غوري، ابدالي ۽ افغانستان جي رستي سان آيل ٻين مسلمانن فاتحن جي تصوير ڦرڻ لڳندي ۽ هو انگريز کي مقابلتاً، پٺاڻن کان بهتر سمجهي ساڻس شريڪ ٿي بيهندا ۽ پنهنجا ڏک سک وساري ڇڏيندا. هندستان جي پنڊت مالويہ، اڳ ۾ ئي، مولانا محمد علي مرحوم ۽ ٻين مسلمان انقلابي ليڊرن جي نيت تي ڪليءَ طرح حملا ڪرڻ شروع ڪيا هئا ته هو هندستان جي مستقبل جو سودو پنهنجن مسلمان پاڻن افغانن سان ڪرڻ گهرن ٿا، راجا مهنڊر پرتاب جا ارادا هئا ته هندستان، نيپال جي هندو راجا جي حوالي ٿئي. لاله لاجپت رائي پنهنجي مٿي، منهن مٿو پٽيندو ٿي وٽيو ته ڪنهن طرح هندستان ۾ مسلمانن جو زور قائم نه ٿئي، گانڌي جيءَ خود تي جڏهن هندن ٿوٽا ٿي ڪشي ته هن ”سوراج“ جي معنيٰ ”رام راج“ پئي ڪئي، اهي حالتون افغانن کان ڳجهيون ڪو نه هيون. غالباً امير حبيب الله خان کي به اهو خدشو نظر ٿي آيو، جڏهن هن مولانا عبيدالله سان ملاقات جي وقت کيس چٽايو هو ته ”هو جيڪو به ڪم ڪن ان ۾ هندستان جي هندن جي شموليت جو خيال رکن.“

مولانا عبيدالله جي پنهنجي گهر جا اهي ٽيڙ ڏسي، امان الله غالباً پاڻ کي حق بجانب ٿي سمجهيو ته هو سڪوڙ ڏسي ان مطابق ئي پنهنجا پير ڊگها ڪري؟

(4) موقعي جو سوال، انهن سڀني ڳالهين کان اڃا به وڌيڪ اهم هو. جنهن زماني ۾ مولانا امير حبيب الله کي چڙهائي ڪرڻ لاءِ چيو هو ان

زمانی ۾ انگريز عالمي جنگ ۾ ڦاٿل هو، جنگ جي اڃا هاڻ شروعات ٿي هئي جنهن ۾ ان وقت انگريز جي ڪامياب ٿيڻ جو گهٽ امڪان هو، جيڪڏهن امير حبيب الله خان مولانا جي مشوري تي عمل ڪري ها ته ان وقت انگريز جي ساري مستقبل جو نقشو ڦري سگهيو ٿي. مقابلتا امان الله خان اهڙي وقت آيو جڏهن اُهي حالتون ختم ٿي چڪيون هيون ۽ انگريز جي سر تان بلا ٽري چڪي هئي.

(5) مولانا جي اعلانن ۽ اشتهارن وراهجڻ کان پوءِ به هندستان اندر انگريزن جي خلاف ۽ افغانستان جي حملي جي حمايت ۾، ڪا هلچل پيدا ڪا نه ٿي سگهي هئي.

(6) اهڙين حالتن هيٺ امان الله خان، هڪ مدبر وطن پرست وانگر پنهنجي ملڪ جي آزاديءَ تي اڪتفا ڪرڻ تي مجبور هو.

(7) انگريزن کي هُو، ان کان پوءِ به، هندستان جي محرومين جي باري ۾ ٽوڪيندو رهيو.

(8) انگريز اُهي گستاخيون کيس معاف ڪو نه ڪيون ۽ 1929ع ۾ سندس خلاف بغاوت ڪرائي کيس ملڪ بدر ڪرايو.

البتہ هيٺيون ڳالهائون پوءِ به امان الله خان جي خلاف وڃن ٿيون:

(1) مولانا سان پڇاڙي جي زماني ۾ بي مروتِي جو سلوڪ ڇو ڪيائين؟

(2) کيس اردو يونيورسٽي ڪولڻ ڇو نه ڏنائين؟

(3) روس وڃڻ لاءِ اهڙو رستو ڇو مقرر ڪيائين جتان گذرندي مولانا

جي لڏي جو لتجي وڃڻ ۽ سندس مارچڻ يقيني سمجهيو ٿي ويو؟

(4) سندس وزير خارجہ محمود طرزي مولانا سان خطن جي معاملي

۾ ڇو ٺڳي ڪئي ۽ اُهي خط انگريز کي ڏئي مولانا جي هندستاني

سائين کي ڇو زير بار ڪرايائين؟

* * *

افغانستان سان انگريزن جو پڪو معاهدو مسوريءَ ۾ نومبر 1921ع ۾

ٿي چڪو. مولانا سال کن پوءِ به ڪابل ۾ رهي امان الله جو در کڙڪائيندو

رهيو. پر هندستان جي معاملي ۾ منجهانئس پڇاڙي تائين ڪو ڪڙ تيل نه

نڪرندو ڏسي، هو نااميد ٿي ٻئي ڪنهن طرف ڏانهن واڄهائڻ لڳو، ڇو ته

سندس اصلي مقصد هندستان جي آزاديءَ وارو اڃان پورو ڪو نه ٿي سگهيو هو.

ارادو ڪيائين ته پهريائين روس ۽ پوءِ ترڪيءَ کي وڃي ٺاڻو ڪري.
 ٻنهي ملڪن ۾ تازو انقلاب اچي چڪا هئا ۽ انهن جي نئين سر تعمير
 ٿي رهي هئي. مولانا کي وهر هو ته انهن جي ذريعي شايد هندستان جي آزاديءَ
 لاءِ به ڪو جتن ڪري سگهجي - افغانستان مان ته ستن سالن جي ڪوشش جي
 باوجود ڪٿا ساڙائي ويٺو هو.

امان الله خان کان روس وڃڻ لاءِ راهداري گهريائين. راهداري ته
 ڏنائينس، پر وڃڻ لاءِ شاهراهه بدران رستو اهڙو مقرر ڪري ڏنائينس جنهن تي
 مولانا جو مڙهه به رلي وڃڻو هو. جيڪي مسافر اڳ ۾ اتان گذريا هئا، تن جا
 لاش برف ۾ ڄمي پند پاھڻ ٿي ويل ملندا هئا.
 سفر؟ ڪابل کان ⁽¹⁾ ماسڪو!

پنڌ پري منزل ڏور - آڏا ڏونگر، سوڙها لڪ، اونهيون واديون، واٽ
 سڄي ويران، واھڻ وستي ڪا نه، هيٺان برف مٿان پارو، هلڻ لاءِ چڙو پير
 چارو، وهڻ يا ماڻهو ترڪيو ته وڃڻ لاءِ ويو، هر گهٽ گهير تي ٿورن جي آڏو
 اچڻ جو انديشو، رات هجي يا ڏينهن هَل هالن، چل چلان - پڇ پڇان!
 سواري؟

ڪابل جا ٽڪل، پُڇ پَٽيل، باربرداري جا ماريل، پاڙي جا ٽٽون، جبل
 جي چاڙهيءَ تي اڳيان چڪيندا ۽ پويان تڏ ڏيندا هَلون، لاهيءَ ۾ پڇ سان
 چنبڙي پوئتي چڪيندا رهون، نه ته ترڪي پاڻ به گهات سواري به مات! انهن
 احتياطن جي باوجود به هڪ ڪري ختم ٿي ويو، مٿس لڏيل بار اڳتي لاءِ ماڻهن
 جي مٿن تي هليو!! خيال ۾ سواري هئي، حقيقت ۾ خالي خواري هئي!!!
 سفر جا ساٿي؟

ڏهر هندستاني مهاجر، گهڻا ڪابل مان ڪڪ ٿي، مولانا سان سُر
 جهلائي، ساڻس چنبڙي پيا هئا. اڪثر اتي تي چٽي، اڌ مٿي جو سورا فقط به -
 ٽي مخلص ۽ سروپ، انهن ۾ هڪ شيخ نور محمد حيدرآبادي به. هڪ اڌ روس
 جو جاسوسڙو، هڪ اڌ انگريز جو چانجوسڙو به قافلي ۾ شامل ٿي ويل هو.

⁽¹⁾ سفر خرچ لاءِ مولانا وٽ ڪا موڙي ڪا نه هئي، سواءِ سندس توڪل جي، رستي ۾ سندس اهو حال
 ڏسي سندس هڪ شاگرد ايبڪ پنهنجي پوئجي 52 سونا پاڻونڊ سندس حوالي ڪيا.

اهو قافلو ستين ڏينهن مزار شريف پهتو. ٻئي ڏينهن افغانستان جي سرحد ٽپي روس جي علائقي ۾ داخل ٿي ترمذ رسيو. نقشي تي ڏٺو هوائون ته ترمذ کان تاشقند تائين ريل وڃي ٿي، پر ات پهچڻ کان پوءِ معلوم ٿين ته ريل جون پٽريون ڪي شاهينگ پٽي پاڻ سان کڻي ويا آهن. تنهنڪري ٻيڙيءَ تي چڙهي آمو درياھ Oxus مان ڪڙهيءَ⁽¹⁾ ڏانهن هليا جتان اڳتي لاءِ ريل گاڏي ملڻي هون. ٻيڙيءَ جو سفر ست ڏينهن هليو. رستي ۾ ساڻ ڪنيل ٽن ڏينهن جي خوراڪ ختم ٿيڻ تي آين، ڇو ته ٻيڙيءَ ۾ چار ڏينهن وڌيڪ لڳي ويا هون، پاروٽي ماني راشن ڪري هلايائون ۽ پاڻيءَ ۾ پسائي اڳرندا رهيا. درياھي سفر به خطري کان خالي ڪو نه هو. هيٺان واڳون، ڪنارن سان گهاٽو پيلو جنهن ۾ گوريلن ڦورن ۽ ڏاڙيلن جا ٿر، روس جي نئين انقلابي حڪومت اڃان انهن علائقن ۾ امن امان آڻي ڪو نه سگهي هئي، رات جو ٻيڙي بيهارڻي پوندي هون ته به وڃ سیر ۾!

ستين ڏينهن ڪڙهيءَ پهچي ريل ۾ وينا. ٻن راتين ۽ هڪ ڏينهن جي سفر کان پوءِ بخارا پهتا. بخارا مان تاشقند ويا. وري ريل وٺي ماسڪو روانا ٿيا، جت ٽوٽل ستاويهن ڏينهن جي مٿا ڪٽ کان پوءِ رسيو. لڪس Lux هٽل ۾ روس جي سرڪار سندن رهائش لاءِ انتظام رکيو هو. تاريخ هئي 10 نومبر 1922ع. روس جي سرڪار کي خبر پيل هئي ته ڪابل ۾ مولانا سان بدسلوڪي ٿي هئي، تنهنڪري هنن کيس ڏيکارڻ گهريو ته ڪميونسٽ سندس ديني پائن کان به وڌيڪ مهمان نواز ٿين ٿا. جنهن گهڙيءَ مولانا جي قافلي روس جي سر زمين تي قدم رکيو. ان گهڙيءَ کان روسي سرڪار جي مهمانداری شروع ٿي ويئي. ٽڪٽون، کاڌا، رستي جون آسائشون، ماسڪو جو خرچ، سڀ بار حڪومت تي - توڪل جا ٻيڙا پار!

* * *

پويان ڪابل ۾ امان الله کي غالباً يقين هو ته مولانا ماسڪو پهچي ڪو نه سگهندو، رستي ۾ ئي مري يا مارجي ويندو. هندستان موٽي سورن سَلڻ جو موقعو ڪو نه ملندس، سڀ ڳالهيون ”شب“ ۾ رهجي وينديون، ڇڻ اهو باب ئي ختم ٿي ويو.

⁽¹⁾ ڪڙهي ريلوي جنگشن هئي، جتان ريل بخارا لاءِ ملڻي هئي.

ٻيو مقصد امان الله خان جو هيءُ به هو ته مولانا، ماسڪو ويندي رستي ۾ نادر خان سان ملي نه سگهي، نادر خان جي باري ۾ شڪ جاڳي پيا هوس، ان ڪري ئي کيس ڪابل کان پري بدخشان جي صوبي ۾ هڪ معمولي عهدي تي ڦٽو ڪري ڇڏيو هئائين. جيڪڏهن مولانا روس ڏانهن عام شاهراه سان وڃي ها، ته واٽ تي لازماً نادر خان ⁽¹⁾ سان ملاقات ٿئيس ها ۽ هو ساڻس نين حالتن هيٺ ڪجهه حال به ضرور اوري ها، جيڪا ڳالهه امان الله خان کان به ٿي گهري. بهرحال امان الله جي نيت جيڪا به هئي سا کيس ڦٽي، مولانا خير سان وڃي ماسڪو پهتو.

* * *

ماسڪو ۾ پاڻ نومبر 1922ع کان جولاءِ 1923ع تائين رهيو. ان دوران ۾ مولانا بين الاقوامي ڊپلومييسي جا اهڙا جوهر ڏيکاريا جيڪي پيشه ور سفارت ڪارن لاءِ به عبرت ۽ سبق جو باعث هئا. پهريان ته هن ڪميونسٽ حڪمرانن جو اهو تعصب ۽ بغض ٽوڙيو جيڪو کين مسلمان مذهبي رهنمائي مولوين ۽ مڻن ڏانهن هو ۽ کين تيار ڪيائين ته هو ساڻس گفتگو ڪن. ڪميونسٽ فلسفي جو لوازمو هو ته مذهب جي حوصله شڪني ڪجي ۽ مذهبي ماڻهن کي سياسي ڳالهين ۾ بنهه پير ڪوڙڻ نه ڏجي. روس جي ڪميونسٽ انقلاب کي پنج سال گذري چڪا هئا ۽ ان عرصي ۾ روسي هاءِ ڪمانڊ ڪنهن به مولانا کي پنهنجي قريب اچڻ ڪو نه ڏنو هو. هو مولانائن جي پاڇي کان به پري پچندا هئا.

پر مولانا سنڌيءَ جي معاملي ۾ کين اهو اصول ڇڏي ساڻس سياسي معاملات طئي ڪرڻا پيا ۽ عين مولانا جي مذهبي نظريه ۽ خواهشن جي مطابق. مولانا جي ٻي ڪاميابيءَ هئي ته هن روسي حڪمرانن کي مجبور ڪيو ته هو هندستان جي معاملي ۾ ڪميونسٽ پارٽي ۽ ان جي نظرين کي وڃ ۾ نه آڻن. منجهن جيڪڏهن ڪو سمجهوتو ٿئي ته اهو روس جي حڪومت ۽ هندستان جي سياسي قيادت جي وچ ۾ هجي، نه ڪميونسٽ پارٽي ۽ هندستان جي قيادت جي مابين.

ان تدبير جي اهميت جو اندازو هن مان ٿيندو ته ان وقت تائين روس جن به ٻاهرين ملڪن يا پارٽين جي مدد ڪئي هئي ته اها روس جي ڪميونسٽ پارٽيءَ طرفان ۽ ان جي نالي ۾ ڪئي ويندي هئي، جيئن ان طريقي سان مدد

⁽¹⁾ نادر خان مولانا جي ڪڍ هڪ قاصد به موڪليو پر هو رستو لهي مولانا تائين پهچي ڪر نه سگهيو.

ونندڙ ملڪن ۾ ڪميونسٽ نظرين کي مروج ٿيڻ جو موقعو ملي. انهن مقصدن جي حصول لاءِ هنن هڪ خاص تنظيم ”ڪميونسٽ انٽرنيشنل“ نالي سان قائل ڪري رکي هئي، جنهن جي معرفت ٻاهرين ملڪن جي پارٽين ۽ تحريڪن سان لاڳاپو پيدا ڪيو ويندو هو ۽ انهن جي امداد ڪئي ويندي هئي.

مولانا، ان چار ۾ قاسم لاءِ تيار ڪو نه هو ڇو ته ان مان ڪيس اسلامي نظرين تي ضرب پوڻ جا امڪان صاف نظر اچڻ لڳا هئا.

تعجب روس وارن تي ٿئي ٿو جن مولانا جي اها پوزيشن به قبول ڪئي. چار دفعا مولانا روس جي مشهور زمانه وزير خارج، چيچرن سان ملاقاتون ڪيون ۽ بحث مباحثا ڪيا. آخر ۾ روسين کي پنهنجين ڳالهين جو قائل بنائي ساڻن معاهدو ڪيائين جنهن جو نچوڙ هيءُ هو:

(1) روس جي حڪومت (نه ڪميونسٽ پارٽي يا ڪميونسٽ انٽرنيشنل) هندستان جي ڪانگريس پارٽيءَ جي امداد ڪندي (نه هندستان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي).

(2) امداد غير مشروط هوندي ۽ ان جو مقصد صرف اهو هوندو ته ڪانگريس پارٽيءَ کي انگريز جي راڄ کي هندستان مان ڪڍڻ ۽ ملڪ کي آزاد ڪرائڻ جي قابل بنائجي.

(3) روس جي حڪومت پهرينءَ سٽ هڪ ڪروڙ روپيه جي امداد هندستان جي ڪانگريس پارٽيءَ ڏانهن موڪليندي. هندستان جي آزاد ٿيڻ کان پوءِ، نئين حڪومت امداد جون رقمون واپس ادا ڪندي.

(4) هندستان ڏانهن اها رقم افغانستان⁽¹⁾ جي معرفت موڪلي ويندي، جيئن آئيندا هندستان سان روس جي لهه وچڙ افغانستان جي رستي قائل ٿي.

⁽¹⁾ افغانستان کي وچ ۾ آڻڻ جو مقصد هي هو ته ان طريقي سان ”آزاد هندستان“ اندر افغانستان جو اثر ۽ رسوخ قائم رهندو ۽ هندستان جي آزاديءَ ۾ افغانستان به پاڻي پائيوار تي پوندو ۽ اهو جواب ڏيندو هندن جي ان تحت الشعور اميد جو ته انگريز کي ڪڍڻ کان پوءِ هندستان ۾ ”رام راڄ“ قائم ڪيو ويندو يا به حالت مجبوري، راجا مهندر پرتاب جي اسڪيم موجب، نيپال جي هندو راجا کي اڳ ۾ ڪيو ويندو.

انهن امڪانن ۽ خطرن جي سند باب لاءِ مولانا، امان الله خان ۽ حبيب الله خان وارن جون ڪارستانيون وساري به، افغانستان کي هندستان جي مستقبل واريءَ تصوير ۾ موجود رکڻ ٿي گهريو. البته سندس اها خواهش ضرور هئي ته سندس خوابن واري افغانستان جو اڳواڻ جنرل نادر خان هجي. مولانا جي سوچ جي انهيءَ انداز مان شڪ جاڳي ٿو ته، وچ جي سمورين دل شکن جي باوجود نادر خان ۽ سندس وچ ۾ مستقبل جي باري ۾ اڃا به ڪا فڪري هر آهنڪي هئي جنهن ڪري مولانا افغانستان ۽ نادر خان کي هندستان جي معاملن ۾ وچ ۾ آڻڻ کان باز نه ٿي آيو.

(5) افغانستان ۾ ان ڪم لاءِ جنرل نادر خان کي ذريعي طور استعمال ڪيو ويندو ۽ کيس افغانستان لاءِ علحده هڪ ڪروڙ رپين جي امداد ڏني ويندي جيئن هو ان جي مدد سان افغانستان جي حڪومت اندر پنهنجي پوزيشن به مضبوط ڪري سگهي ۽ هندستان ۽ روس جي ڪم اچڻ جي قابل به ٿئي.

(6) في الحال هندستان لاءِ هٿيارن جي مدد نه گهرجي ڇو ته ڪانگريس تحريڪ، گانڌي جيءَ جي عدم تشدد واري اصول تي عمل پيرا آهي.

(7) مولانا ان عهدنامي جي باري ۾ هندستان جي ڪانگريس ۽ افغانستان جي نادر خان سان رابطا ⁽¹⁾ قائم ڪرڻ لاءِ ترڪيءَ ويندو، جتان افغانستان خواه هندستان جا ماڻهو لنگهندا رهن ٿا.

اهو عهدنامو هر لحاظ سان اهم هو: ان جي وسيلي روس جي هندستان جي آزادي واري تحريڪ سان وابستگي پيدا ٿي، ان ڪم ۾ افغانستان جي مسلمانن ملڪ کي Middleman طور وچ ۾ آندو ويو. روس طرفان هندستان تي براه راست نظرياتي حملي جا امڪان گهٽجي ويا، مولانا جي پنهنجي اسلامي نظريات لاءِ به ڪو خطرو پيدا ڪو نه ٿيو. روس ۽ هندستان يا روس ۽ ڪانگريس جي باهمي تعلقات ۾ مولانا خود کي ڪليدي حيثيت حاصل ٿي ويئي.

مولانا ست - اٺ مهينا روس ۾ رهيو. اهو سارو وقت هو روس جي نئين سوشلسٽ انقلاب ۽ ڪميونزم جي معنيٰ، مطلب ۽ مستقبل جي امڪانات جو مطالعو به ڪندو رهيو. هو بي انتها ذهين سياستدان هو. هن شروع ۾ ئي محسوس ڪري ورتو ته هو روس جو انقلاب، جنهن جو بنياد نظرياتي آهي، انساني تاريخ جي عظيم ترين واقعن مان هڪ آهي، جنهن جو اثر ساري دنيا صدين تائين محسوس ڪندي رهندي، تنهنڪري کيس اهو ڏسڻو

⁽¹⁾ مولانا هن خواهش جو اظهار ڪيو ته هو ماسڪو مان هڪدم موٽي وڃي ڪابل ۾ رهي ۽ اتان اهي رابطا قائم ڪري. پر روس جي وزير خارجہ کيس چيو ته "ڪابل وارن اڳ ۾ جيڪو سلوڪ اوهان سان ڪيو آهي تنهن جو اسان کي پتو آهي، اوهان وري موٽي وڃي امان الله جي ڪوڙڪيءَ ۾ نه ڦاسو، ترڪيءَ مان وڃي اهو ڪم ڪيو. سفر وغيره جي سهوليتن مهيا ڪرڻ لاءِ اسان تيار آهيون." تنهن تي فيصلو ٿيو ته مولانا ڪابل موٽڻ بدران ترڪيءَ وڃي.

۽ سڄڻو پيو ته ان نظرياتي زلزلي مان اسلام کي ڪيترو خطرو ٿي سگهي ٿو، ۽ جيڪڏهن ڪو خطرو ٿي سگهي ٿو ته ان کان بچڻ يا ان مان رسندڙ نقصان کي گهٽ ڪرڻ لاءِ ڪهڙيون تدبيرون پيش بنديءَ طور ٿي سگهن ٿيون؟

مولانا کي پورو پورو احساس ٿي چڪو هو ته ويهين صديءَ جو انسان، پراڻي زماني جي انسانن کان مختلف ثابت ٿيندو، سائنس ۽ جديد تعليم ماڻهوءَ جي مزاج ۾ وڏو ڦيرو آڻي رهيو آهي، هن جو شعور تيز ٿيندو پيو وڃي، اڳي پوءِ لازماً هو خود محسوس ڪندو يا کيس ٻڌايو ويندو ته سائنس ماضيءَ ۾ انصاف ڪو نه ٿيندو رهيو آهي ۽ قديمي ۽ روايتي اقتصادي ۽ معاشي عدم توازن ۽ بي انصافين کي محفوظ رکڻ لاءِ انهن جي چوڌاري رهي، جنوني، خفقاتي، دقيانوسي، غير فطري، غير عقلي، ڏند ڪٿائن، من گهڙت، مستقبل جي نقشن، سزائن جزائن جي پلڪارن ۽ انعامن اڪرامن جي دم دلاسن جا حفاظتي لوها ڪوٽ ڪڍيا ويا آهن، جيئن پريا پيٽ، بدستور پريا رهن ۽ سگڙا پيٽ، هميشه وانگر خالي سڪندا ۽ سڪندا رهن.

مولانا جي دوربين نگاهه تاڙي ويئي هئي ته اهڙي اندازِ فڪر کي خاص طرح سان نئين زماني ۾ جڏهن سائنس جي نون انڪشافات ⁽¹⁾ مشنري ۽ اليڪٽرانڪ دؤر جي تعجب انگيز ايجادات، معلومات جي وسعتن ۽ نشر و اشاعت جي عالمگير غير مرئي ۽ لاسلڪي ذريعن جي پٺڀرائي حاصل ٿيندي ته هڪ وير، بڪ ۽ محرومين جو ڏکويل انسان انتهائي نفسياتي ڪشمڪش ۽ ذهني مونجهاري ۾ مبتلا ٿي پوندو ۽ ممڪن آهي ته ان اضطراري ڪيفيت ۾ هو ڪو اهڙو غلط رستو اختيار ڪري وجهي جنهن جو رخ هر قديمي مفڪوري ۽ مفروضي خلاف بغاوت بلڪ نيٺ لاديني طرف هجي.

مولانا کي غور ڪرڻو پيو ته اهڙيءَ نئين دنيا ۽ اهڙين نين انقلابي حالتن اندر، اسلامي نظرين جي ابدي فعاليت کي ڪهڙيءَ طرح مسلم سينٽرل ايشيا وانگر ان ليٽ ۾ لڙهي وڃڻ کان محفوظ رکبو. هو ڏٺو پي ته پراڻا طريقا ۽ سوچ جا پراڻا انداز شايد ان مقصد لاءِ ڪارگر ثابت ٿي نه سگهن. هو گهڻو ڪجهه ان ڏس ۾ ڏسي چڪو هو.

هندستان جون مکيه خانقاهون ۽ تعليمگاهون سندس اکين اڳيان رهيون هيون. افغانستان جي ديدار مان اڃان هاڻ ڍاڻجي هليو هو. واٽ تي

⁽¹⁾ ان وقت تائين ته نه اڃا ايٽر بر بڻيو هو، نه پٽسليٽ نڪتي هئي، نه انسان چنڊ تي پير گهمائي آيو هو.

مسلمانن جي قديمي علمي، تهذيبي، مذهبي ۽ سياسي مرڪزن: ترمذ، بخارا، سمرقند، خوا، خوقند، تاشقند، (بلڪ ترڪستان جي ساري مسلم سوسائٽي) جو به معائنو ڪندو آيو هو. جتان جا مسلمان اڳ ۾ ئي ان چڪر ۾ ڦاسي چڪا هئا ۽ نظرياتي اعتبار سان سندن پراڻو معاشرو سڪرات جي حالت ۾ هو. ڪهڙي ڳالهه هينئر مولانا کان ڳجهي رهي هئي؟ پنهنجن جا حال (مستثنيات کان قطع نظر) بخوبي ڏٺل هوس. سندن تعليم جي سطح، علمي مبلغ ۽ معلومات جي وسعتن جا، جديد علوم ۽ سائنس ۽ فنون جي موضوعات تي سندن عبور جا، سندن دماغي صلاحيت ۽ فڪر جي رسائي جا، سندن اشاعت ۽ تبليغ جي دل نشين جا، سندن توضيحن، توجيهن ۽ استدلال جي دلپذيرين جا، انهن هيولائي هيٺن ۽ ڪرپ ايندڙ عملي نمونن جا جيڪي هو ويهين صديءَ جي مَشُوش انسان اڳيان آڻيندا رهيا هئا، انهن فروعِي مسئلن جي سوقيت جو جن جي خاطر پاڻ ۾ ڪفر الحاد ۽ زندقيت جي مڙدن جي ڏي وٺ ڪندا ٿي رهيا هئا، انهن نيچ غرضن ۽ لالچن جا جن جي خاطر بلند ترين انساني اقدار ۽ بنيادي انساني حقوق کي به وقت پئي خاطر ۾ ڪو نه آندو ٿي ويو، معاشيات ۾ سندن داقوڙن ۽ سياست ۾ سندن مسخراپڻ جا، بحث جي دوران ۾ منطق، دليل، برهان ۽ حجت بدران هيءَ راه فرار ته ”شعر عرض ڪيان ٿو، مطلع آهي، ملاحظه فرمايو“⁽¹⁾

تي سگهڻو هو، انهن لڄن سان، سندس ملڪ ۽ ملت جو ڪو چاڙهو؟ ٻه معاملو سندس اڳيان هئا: (1) هندستان آزاد ٿئي ۽ ان ۾ مسلمانن جي هستي قائم رهي ۽ (2) تازيءَ ختر ٿيل جنگ بعد جيڪي نيون انقلابي طاقتون، نظرياتي ۽ سياسي آپريون هيون انهن جي يورش کان اسلام ۽ مسلماني ملڪن کي ڪيئن بچائجي؟ عمل کان اول سوچڻو پيس.

ماسڪو ۾ رهڻ واري موقعي جو مولانا خوب فائدو ورتو. نه صرف ڪميونسٽ لٽريچر جو مطالعو ڪيائين، پر پنهنجن ٻن شاگردن کي ڪميونسٽ

⁽¹⁾ مولانا واپس ڪراچي پهتو ته هڪ مجلس ۾ ”حالات حاضرہ“ تي تقرير ڪرڻ لاءِ کيس مدعو ڪيائون. سندس مرحبائي انهن اکرن سان ڪئي وئي هئي: ”شعر عرض ڪرڻا هون، مطلع هي، ملاحظه فرمائي: مسلم هو تو مسلم ليگ ۾ آ.“
مولانا ان ذهني تي برداشت ڪري نه سگهيو ۽ اتي هليو ويو.

يونيورسٽي ۾ داخل ڪرائي انهن جي واٽان ٻڌندو رهيو ته ڪميونسٽ مفڪر ڇا پيا سوچين ۽ باقي دنيا لاءِ سندن ڪهڙا منصوبا آهن. ساڳئي وقت پاڻ مدافعتي پروگرام جي باري ۾ پنهنجو فڪر ڊوڙائيندو رهيو. پاڻ لکي ٿو ته:

”مان ست مهينا ماسڪو ۾ رهيس. پنهنجي نوجوان رفيقن جي مدد سان سوشلزم جو مطالعو ڪندو رهيس.... منهنجي انهيءَ مطالعي جو نتيجو هيءُ آهي جو آءٌ پنهنجي مذهبي تحريڪ کي، جيڪا امام ولي الله جي فلسفي جي هڪ شاخ آهي، لادينيءَ جي حملن کان بچائڻ لاءِ تدبير سوچي ڪيڏن ۾ ڪامياب ٿيس...“

(خطبات مولانا عبيدالله سنڌي صفحو 69)

اتفاق سان لينن گراڊ ويو پر اُتي جي عجائبات ڏسڻ بدران ريل تان لهي سڌو وڃي علامه موسيٰ جاراالله⁽¹⁾ وٽ رهيو ۽ ساڻس انهن مسئلن تي خيالات جي ڏي وٺ ڪندو رهيو. ٻي ڪا شيءِ ڪا نه ڏنائين. سندس نظرن ۾ ڄڻ لينن گراڊ ڪا شئي ئي ڪا نه هئي.

* * *

جولاءِ 1923ع جي وچ ڌاري، مولانا ماسڪو مان مڏي پئي، وڃي ترڪيءَ پهتو. سندس استقبال لاءِ اُتي به انقلاب موجود هو. انقلاب جي مولانا سان ڪا خاص ياراني هئي، جيڏانهن ويو ٿي ته انقلاب سندس اڳ ۾ هوندو هو يا پُٺ ۾:

مثلاً افغانستان ويو ته اُتي انقلاب آيو، روس رسيو ته انقلاب جو چڪر چالو ٿي چڪو هو. هينئر ترڪي ۾ قدم رکيائين ته اُتي به انقلاب جو آڙاهه متل ڏنائين⁽²⁾.

غازي مصطفيٰ ڪمال پاشا پراڻي ۽ جنگ مان تباها حال ٿي نڪتل، ترڪي کي دوباره پيرن تي کڙي ڪرڻ ۽ دشمنن جي نرغي کان ڪيڏن لاءِ مختلف محاذن تي لڙائون لڙي رهيو هو.

⁽¹⁾ وقت جو وڏو عالم دين، ان وقت تائين اڃا روسين کيس هٿ ڪو نه لاهو هو.

⁽²⁾ 1926ع ۾ حجاز ويندو ته اُتي به انقلاب اچي چڪو هوندو، جنهن شريف ۾ مڪو ختر ٿي ويل هوندو ۽ سندس جاءِ تي نجدِي اچي ويل هوندا.

اڃا هاڻ استنبول مان انگريزي فوجن کي ڪڍيو هئائين، ترڪيءَ جي سلطان وحيد الدين، جيڪو خليفه المسلمين به هو، ڀڄي وڃي انگريزن جي جنگي جهاز ۾ پناه ورتي هئي، جنهنڪري مصطفيٰ ڪمال کي نئون نظام حڪومت ٺاهڻو پيو، ترڪي جي ايمپائر ٽٽي ٽڪر ٽڪر ٿي وئي هئي، ترڪيءَ وٽ باقي اهو ٽڪرو ملڪ جو وڃي بچيو هو جنهن ۾ زياده تر ٽرڪ آبادي ويٺل هئي. خلافت جي ترڪيءَ وٽ رهڻ ڪري به، امتحان وقت، ترڪيءَ کي عالم اسلام وٽان ڪا اثرائتي مدد ڪا نه پهچي سگهي هئي. پاڻ جن ملڪن ان موقعي جو فائدو وٺي ترڪيءَ جي خلاف بغاوت ڪئي هئي، ۽ سندس دشمنن جي مدد ڪئي هئي، سي سڀ مسلمان هئا، مثلاً حجاز، شام، لبنان، مصر، عراق، فلسطين، افغانستان جو امير صاحب به نفس نفيس ان انتظار ۾ رهيو هو ته ترڪي ختم ٿئي ته پاڻ خليفه المسلمين بڻجي. هندستان جي مسلمانن البتہ تحريڪ هلائي هئي پر هو پاڻ انگريزن جا غلام هئا ۽ سواءِ ٺهراڻن پاس ڪرڻ يا انگريز کي متن ڪرڻ لاءِ وفدن وٺي وڃڻ جي ٻيو ڪجهه نه ڪري سگهيا ٿي ۽ نه ڪري سگهيا هئا. علاوه ان جي، ترڪيءَ ۾ خلافت جي هجڻ ڪري ترڪيءَ تي اهڙو بار پيو ٿي جنهن جي ڪٽڻ جي نين حالتن هيٺ، ۽ ذڪر ڪيل تجربن بعد، ترڪيءَ ۾ طاقت ڪا نه رهي هئي (يعني فائدو ڪجهه ڪو نه، اٽلندو دشمني ساريءَ غير مسلم دنيا جي، ترڪيءَ جو سلطان، بحیثیت خلیفه المسلمين، ڄڻ باقي دنيا جي ڪُڪ ۾ ڪانَ وانگر رهيو هو).

مصطفيٰ ڪمال تنهنڪري نئين ترڪيءَ جي تعمير، نون اصولن تي ڪرڻ شروع ڪئي هئي.

سلطانيءَ کي ختم ڪري جمهوريت قائم ڪئي هئائين جنهن جو پاڻ صدر بڻيو هو ۽ عصمت پاشا، وزيراعظم. دارالحڪومت استنبول بدران انگورا (انقره) منتقل ڪري ڇڏيو هئائين.

وحيدالدين جي ڀڄي وڃڻ کان پوءِ، 6 - آڪٽوبر 1923ع کان 3 - مارچ 1924ع تائين، عبدالمجيد خان ٺلهو خليفو رهڻ ڏنو هئائين. پر ان کان پوءِ ان کي به جلا وطن ڪري خلافت جو ادارو ئي ترڪيءَ مان تمام ڪري ڇڏيائين. پر انهن معاملن هلندي مولانا عبيدالله ترڪيءَ ۾ پهچي ويو هو. لازم هو ته هاڻي سندس دماغ ۾ ترڪي جا معاملو به اضافي پریشانيءَ جو باعث

بڻجن: مثلاً (1) خلافت جي اداري جو مستقبل ڇا ٿيندو؟ ڇا مسلمانان عالم جي ڪا مرڪزي شخصيت يا قيادت ڪا نه رهندي؟ (2) نئين ترڪيءَ جو اسلام سان ڪيتر قدر رشتو رهندو؟ ۽ (3) چالو انقلابي نئين تعمير جي سانحي مان خود ترڪي ڪهڙي صورت اختيار ڪري نڪرندي؟

جهاز مان لهي سڌو انقره پهتو. مصطفيٰ ڪمال سان ملڻ ذرا مشڪل هو. وزيراعظم عصمت پاشا سان ملاقات ڪيائين. بدقسمتيءَ سان ع- زبان- يارمن ترڪي و من ترڪي نميدانر. ٻئي هڪٻئي جون ڳالهيون سمجهي نه سگهيا. اشارن وسيلي منجهن صرف ايترو طئي ٿي سگهيو ته مولانا استنبول ۾ رهي سگهندو ۽ هندستان جي آزاديءَ لاءِ محدود ڪم هلائڻ جي اجازت هوندس.

مولانا جي استنبول ۾ منزل تقريباً ٽي سال رهي، هڪ طرف ته هو هندستان جي مسئلي جي باري ۾ ميدان ٺاهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو، ۽ ٻي طرف خود ترڪيءَ اندر ٿيندڙ اصلاحات جو مطلع ڪندو رهيو. ترڪي به ساڳي مونجهاري مان نڪرڻ لاءِ ڪوشاڻ هئي جنهن مونجهاري ۾ مولانا پاڻ به مبتلا رهيو ٿي، يعني نون عالمي انقلابي رجحانن کي مسلمان سوسائٽي لاءِ ڪيئن متوازن بڻائجي ۽ انهن جي تباه ڪن پهلوئن کان کيس محفوظ رکجي، جيئن نون دٻائڻ هيٺ بنهه پرلڻي ٿي نه وڃي.

مصطفيٰ ڪمال پاشا، پاڻ وچ جي رستي ڳولڻ ۾ مشغول هو. هو جيڪي اصلاحات نافذ ڪندو ٿي ويو، تن کي مولانا همدرديءَ جي نظر سان چڪاسيندو رهيو. مختصراً اصلاحات هي هئا:

(1) جمهوريت،

(2) انتظاميا مغربي خطوط تي استوار ٿئي جيئن ويهين صديءَ جون انساني ۽ سوشل تقاضائون پوريون ڪري سگهي،

(3) مذهب فرد جو ذاتي معاملو رهي. حڪومت محض سياسي جمهوريه هجي. مذهب کي سياست جي جهيڙن کان بالا رکجي، ساڳئي وقت ڪميونسٽ پارٽي به قانوناً ممنوع هوندي،

(4) عورتن کي پردي ۽ برقي مان ڪڍي ڪاروباري زندگيءَ ۾ مردن سان همسريءَ جو مقام ڏجي، جيئن ملڪ جي اڌ آبادي عضو معطل رهي ٻئي اڌ آباديءَ تي بار بڻجي نه پوي ۽ مجموعي طرح ملڪ ان پسمانده اڌ آباديءَ جي تخليقي قوتن جي فائدي وٺڻ کان محروم نه رهي.

(5) رومن صورتخطي رائج ڪجي.

(6) تعليم عام ڪجي، جيئن هڪ مقرر عرصي کان پوءِ ڪو به ماڻهو جاهل نه رهي.

(7) پراڻا قسما قسمر جا لباس ڇڏائي، هڪ مغربي لباس عام ڪجي جيئن جديد زندگيءَ جي ضرورتن جي پورائي ۾ سهولت رهي (فوجي زندگيءَ ۾ مغربي لباس ته روزمره جي زندگيءَ ۾ ڇو نه؟).

(8) صدين کان هلندڙ پراڻي نظام جون نشانين، لقب، خطاب، جاگيرون، منصب، وغيره منسوخ،
(9) ڪجهه عائلي قانون.

مولانا ان پروگرام جي ڪا مخالفت ڪا نه ڪئي. جيڪڏهن مخالف هجي ها ته گهٽ ۾ گهٽ ترڪي ته ڇڏي وڃي ها، پر هو اُت وينو رهيو. پاڻ هندستان موٽي اچڻ کان پوءِ جيڪي پروگرام ملڪ اڳيان پيش ڪندو رهيو، تنهن مان پتو پيو ٿي ته هو ترڪيءَ جي اصلاحاتي سوچ جي مخالف ڪو نه هو. ان هوندي به مولانا هڪ ڀيرو هيءَ ڪوشش ضرور ڪئي ته ترڪيءَ جي اصلاحات کي اهڙين حدن اندر رکجي جيئن هو غير متوازن ٿي ترڪ قوم کي اسلامي نظريات کان هميشه لاءِ بيگانو بڻائي نه ڇڏين. ان نيت سان هن اسڪيم پيش ڪئي ته استنبول ۾ هڪ بين الاقوامي مسلم يونيورسٽي International Moslem University قائم ڪئي وڃي، پر ترڪيءَ جي ڪنهن به پارٽي ان جي پٺڀرائي ڪا نه ڪئي.

ان سلسلي ۾ هن روف بڪ سان به ملاقات ڪئي، جيڪو صاحب اپوزيشن (جمهوريت ترقي پرور پارٽيءَ) جو اڳواڻ هو. روف بڪ کيس صاف چيو ته جيڪڏهن سندس پارٽيءَ اهڙي ڪا ڳالهه ڪئي ته مٿس الزام ايندو ته هوءَ وري اسلامي روايتن کي زنده ڪرڻ گهري ٿي، جيڪا ڳالهه وقت جي حالتن سارو مناسب نه ٿيندي.

مولانا پوءِ ترڪيءَ جي معاملات کان ڪناره ڪشي اختيار ڪري پنهنجو سارو توجهه هندستان جي تحريڪ آزاديءَ تي ڏيڻ شروع ڪيو.

* * *

هندستان مان يورپ ويندي کي ماڻهو ترڪي ڏسڻ لاءِ استنبول مان به ٿيندا ويندا هئا. مولانا ڪوشش ڪئي ته اهڙن ڪن خاص ماڻهن سان ملي سندن

ذريعي هندستان جي سياسي قيادت سان رابطو قائم ڪري، پر نتيجو هميشه الٽو نڪرندو رهيو.

لالا لاجپت راءِ هندستان جي مشهور ڪانگريسي ليڊر سان ملاقات ٿيس. ساڻس روس سان ڪيل عهدنامي جي خبر ڪيائين ۽ مٿس ٻار رکيائين ته هو هندستان واپس پهچي ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ کي پيغام پهچائي ته هو ان عهدنامي تي عمل ڪندي، افغانستان جي رستي سان روسي امداد حاصل ڪرڻ جو بندوبست ڪري.

لاچپت راءِ ڪانگريس سان گڏ هندو آريا سماج جو به اڳواڻ هو. آريا سماج جو اصول هيءُ هو ته هندستان مان مسلمانن جو نانءُ نشاني مٽائي ڇڏجي. مولانا اهڙي ماڻهو تي ڪيئن اعتماد ڪيو، سا ڳالهه سمجهه ۾ ڪا نه ٿي اچي. شايد کيس انهيءَ ڦيري ۽ تغير جي خبر ڪا نه هئي جيڪو هندستان جي اندروني حالتن ۾ 1915ع کان 1924ع تائين سندس غير حاضريءَ ۾ اچي ويو هو. هن سمجهيو پي ته 1924ع ۾ به ڪانگريس جا هندو ليڊر انهن ئي نيشنلسٽ ۽ غير فرقيوارانه اصولن تي قائم هوندا جن تي هو 1915ع ۾ پينل هئا، پر مولانا جو اهو خيال صحيح نه هو.

لاچپت راءِ هندستان پهچي، پاڻ جهڙي ذهينت رکندڙ اڳواڻ پنڊت مدن موهن مالويہ کي خبردار ڪيو ته عبيدالله هندستان تي دوباره مسلمانن جي قبضي ڪرائڻ افغانستان کي روس جي پٺڀرائي سان هندستان جي معاملن ۾ دخل ڏيارڻ جو بندوبست ڪيو آهي، جيڪا صورتحال مستقبل جي باري ۾ هندن جي خيالن ۽ منصوبن لاءِ گهاتڪ ثابت ٿيڻي آهي.

مالويہ تنهن تي بلڪل اُٿي کڙو ٿيو. نه فقط ڪانگريس کي روس مان عبيدالله جي ڪيل عهدنامي مطابق فائدو وٺڻ ڪو نه ڏنائين، اٽلندو هندستان اندر هندن کي مسلمانن سان ويڙهائڻ لاءِ آريہ سماج ۽ هندو مهاسيا جي پُٺي ٺپي ڪليو ڪلايو خوني طوفان کڙو ڪرائي ڇڏيائين. اڄ به تاريخ کولي ڏسو، سال 1924ع فرقيوارانه ڪشمڪش ۽ خوني فسادن ۽ واقعن جو سال نظر ايندو. انهن ڏينهن جون جدا ٿيل قومون وري ڪڏهن پاڻ ۾ گڏجي ڪونه سگهيون.

اهو نتيجو نڪتو لاجپت راءِ سان مولانا جي راز وندڻ جو. ٻي ڪوشش سندس طرفان هيءُ ٿي ته هو ڪنهن طرح سان عهدنامي جي خبر

هندستان ۾ ڪانگريس جي مسلمان اڳواڻ ڊاڪٽر انصاري تائين پهچرائي. ان ڪر لاءِ سندن نظر هڪ ڏٺي وائڻي هندستاني مسلمان قومي ڪارڪن تي پئي، جيڪو يورپ مان موٽندي استنبول مان گذري رهيو هو. مولانا کيس (هندستان پهچڻ کان پوءِ سفر خرچ لاءِ) هڪ سؤ پائونڊ ڏئي مٿس اهو بار رکيو ته هو ڊاڪٽر انصاريءَ سان ملي ساڻس روسي عهدنامي جي ڳالهه ڪري. سال کان پوءِ ڊاڪٽر انصاري خود استنبول آيو. مولانا کي ٻڌايائين ته ان قاصد نه ساڻس ملاقات ڪئي هئي ۽ نه اهو پيغام کيس پهچايو هو.

وچان مولانا غريب جا سؤ پائونڊ ئي حرام ٿي ويا!
* * *

مولانا انهن ڪوششن سان گڏوگڏ آزاد هندستان لاءِ هڪ آئين جو مسودو به جوڙيو ۽ ان آئين جي پيڻرائي ڪرڻ لاءِ هڪ پارٽي جي تنظيم جو خاڪو به ٺاهيائين.

ان وقت تائين آزاديءَ جي تحريڪن جو سارو زور آزاديءَ حاصل ڪرڻ تي هوندو هو. پر آزادي ملڻ کان پوءِ هندستان جو چرڇو ڪيئن هلندو، تنهن جي تفصيل تائين اڃان ڪنهن جو خيال ڪو نه پهتو هو.

مولانا ان گهٽتائي کي پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته جيئن مستقبل جي باري ۾ ڪو مونجهارو نه رهي ۽ پوءِ جهيڙا پيدا نه ٿين. هن جو خيال هو ته جيڪڏهن اوچتو آزادي ملي ويئي ۽ مستقبل جي باري ۾ ماڻهن جا ذهن اڳواٽ صاف نه هوندا ته لازماً خانہ جنگي لڳندي جيڪا آزاديءَ خود کي عام ماڻهن لاءِ سخت نقصانڪار ثابت ڪندي.

مولانا جي تجويز ڪيل ان آئيني مسودي جو تفصيل پيش ڪجي ان کان پهريان ضروري آهي ته ان سان واسطو رکندڙ ٻه ٽي ڳالهائون قلمبند ڪري ڇڏجن. مثلاً:

(1) مولانا رٿيل پارٽيءَ جو نالو ”سروراجيه پارٽي“⁽¹⁾ رکيو. ”سرو“

جي معنيٰ هنديءَ ۾ ”سڀ جي“ آهي يعني اها پارٽي سڀ جي راڄ قائم ڪرڻ لاءِ

⁽¹⁾ جيڪڏهن هندستان وارا اهو نالو پر وقت قبول ڪن ها ته نه سوراڄ پارٽي وارو جهيڙو لڳي ها، نه سوراڄ اکر جي معنيٰ تي غلط فهميون پيدا ٿين ها، نه گانڌي جي ڪي اها ضرورت پيش اچي ها ته هو سوراڄ اکر جي معنيٰ ٻار ٻار ڦيرائيندي مسلمانن جي دل ۾ شڪ پيدا ڪرائي ها. پر مولانا واري دور انڊيشي ڪٿان اچي ها.

جدوجهد ڪندي: ان پارٽي جي ٺاهيندڙ انڊين نيشنل ڪانگريس جي ڪابل شاخ بڻي، پر پارٽي، عملاً انڊين نيشنل ڪانگريس جي مرڪزي نظام جي ذيلي تنظيم ٿي رهڻي هئي.

(2) آئين جي مسودي جون ڪاپيون استنبول ۾ ڇپارائي هندستان موڪلڻ لاءِ تيار رکيون ويون، اردو هون ته ڪو خاص قاصد اهي ڪاپيون هندستان کڻي وڃي دستي وراهيندو، قاصد جي خرچ لاءِ هڪ سؤ پاؤنڊ جو بندوبست به ڪيو ويو. پر جڏهن اهي پيسا موصول ٿيا ته ڪو گهر جو چور مولانا جي هڪ رفيق جي پيٽيءَ جو ڪنڊو پڇي رقم اڏائي ويو. مجبوراً ڪاپيون ٽپال رستي موڪلڻيون پيون، هندستان پهچندي ئي ڪسٽر وارن انهن جي تقسيم روڪي ڇڏي ۽ حڪومت هند 15- مئي 1925ع جو گزيٽ ڪڍي انهن کي ضبط ڪيو ۽ هندستان اندر ان جي تقسيم ممنوع ڪري ڇڏي. ان هوندي به ڪجهه ڪاپيون صحيح ماڻهن تائين پهچي ويون. پر انهن مٿن غور ڪو نه ڪيو ڇو ته الله تعاليٰ ڪانگريس قيادت کي مولانا جيتري ڊگهي نظر عطا ڪا نه ڪئي هئي. منجهائن هر ڪو ”آزادي“ ”آزادي“ پڪارڻ ۾ ته مصروف هو، پر ڪنهن اهو خيال ڪو نه ٿي ڪيو ته: ”آزاديءَ کان پوءِ ڇا؟“ — نتيجو اهو نڪتو جو مستقبل جي آئين جي باري ۾ مونجهاري باقي رهڻ ڪري آزادي ملندي شرط طوفان ڪڙا ٿي ويا، لکين بي گناه انسان مارجي ويا، ۽ ڪن علائقن ۾ بي اطميناني پوءِ به رهجي ويئي جنهن ڪري زير لب پڻ پڻ ۽ زير زمين جدائيءَ جون تحريڪون وري به جاري رهيون (مثلاً ميزو، ناگا، مرهٽا، سڪ وغيره).

* * *

مولانا جي سوجيل آئيني اسڪيم هن لحاظ کان به تاريخي اهميت ٿي رکي ته اها پهرين آئيني اسڪيم هئي جيڪا ٺهي شايع ٿي هئي. ان کان پهريان ⁽¹⁾ آزاد هندستان جي آئيني مسئلن جي باري ۾ اهڙي تعميري انداز ۾، ۽ ايتري تفصيل سان ڪنهن به سياسي مفڪر ڪو نه سوچيو هو.

⁽¹⁾ مولانا جي اسڪيم 1924ع ۾ ٺهي، سائمن ڪميشن 1928ع ۾ آئي، نهرو رپورٽ 1929ع ۾ مرتب ٿي، آل انڊيا مسلم ڪانفرنس 1929ع ۾ منعقد ٿي، راولپنڊ ٽيبل ڪانفرنس 1930ع ۾ شروع ٿي، اصلاحات 1935ع ۾ آيا، مسلم ليگ جو پاڪستان ٺهراءُ 1940ع ۾ پاس ٿيو.

آءِ ان اهر تاريخي دستاويز کي ناپيد ٿي وڃڻ کان بچائڻ ۽ مستقبل جي مورخن کي ان کان باخبر رکڻ خاطر، حاشيءَ⁽¹⁾ ۾ نقل ڪري ڇڏيان ٿو.

⁽¹⁾ مولانا عبيدالله جي مرتب ڪيل آئيني اسڪيم.

رهنما اصول

(1) هندستان لاءِ ڪامل آزادي حاصل ڪرڻ ۽ آزاد هندستان ۾ هڪ وفاقي (Federal)

نظام حڪومت قائم ڪرڻ.

(2) هندستان ۾ مسلمانن ۽ ٻين اقليتن ۽ اسلام کي محفوظ رکڻ.

(3) هندستان ۾ محنت ڪندڙ طبقي (يعني هاري، مزدور ۽ دماغي ڪم ڪندڙ) جي اڪثريت رکندڙ حڪومتون قائم ڪرڻ. (زمينداري، ۽ سرمايه داري کي ملڪ مان ختم ڪرڻ جيئن عوام ڪميونزم جي سبز باغن جو ٻڌي پلجي نه وڃن. هن طريقي سان ڪميونسٽن جي پروگرام جو شروع ۾ ئي خاتمو ٿي ويندو ڇو ته ڪميونسٽ فقط مزدورن (Proletariat) جي حڪومت قائم ڪرڻ گهرن ٿا جنهن ۾ زميندارن، واپارين، ۽ ڪارخانن دارن کي نمائندگيءَ جو ڪو حق ڪو نه هوندو.

(4) ”سروراج“ پارٽي انهن مقصدن جي حصول جو ذريعو بڻجي. اها پارٽي سڀ جو گڏيل راج قائم ڪندي جنهن ۾ رنگ، مذهب، مال وغيره ۾ ڪو فرق ڪو نه رکيو ويندو. پارٽي جي ميمبرن لاءِ هي شرط هوندو ته هو پنهنجي زندگي هارين جي زندگي جي ليول کان مٿاهين نه ڪندا يعني اوتري ئي آمدني تي گذارو ڪندا جيتري آمدني وچولي درجي جي ڪنهن هاريءَ جي هوندي. ان کان مٿي جيڪا به سندن آمدني ٿيندي يا وڌيڪ ملڪيت هوندي سا پارٽيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيندا.

نظام توافق (گاندھي جو طريقو)

پارٽي هندستان کي هڪ ملڪ نه سمجهندي ۽ نه هندستان جي آزاديءَ جو بنياد ”واحد قوميت“ جي تصور تي رکندي. ملڪ جو نظام فيڊرل هوندو جنهن کي قائم ڪرڻ لاءِ هيٺيان اصول هوندا.

(الف) جغرافيائي حيثيت سان هندوستان قدرتي طرح ٽن حصن تي مشتمل آهي، يعني هندستان جا ٽي حصا آهن هڪ شمال مغربي، ٻيو مشرقي، ۽ ٽيون جنوبي - انهن مان هر هڪ حصي کي مختلف صوبن ۾ تقسيم ڪيو ويندو. هر صوبي جي حد بندي هن اصول تي ڪئي ويندي ته اتان جي آبادي هڪ ئي ٻولي ڳالهائيندي ۽ هڪڙي قسمن جا رسم رواج ۽ تمدن رکندي هجي.

(ب) ان اصول تي قائم ڪيل هر صوبي کي ”جمهوري رياست (يا ملڪ)“ جو درجو حاصل هوندو ۽ سواءِ خارجي معاملات، جنگ ۽ پرڏيهي واپار جي باقي ٻين سڀني معاملات ۾ هر جمهوري رياست کي مڪمل اختيار حاصل هوندو. مثال طور ان اصول هيٺ شمال مغربي حصي ۾ هي جمهوري رياستون (يا ملڪ) ٺهنديون: (1) مشرقي پنجاب (2) مغربي پنجاب (3) صوبو سرحد (4) سنڌ (5) بلوچستان ۽ (6) گجرات - ساڳي طرح هندستان جي ٻين حصن کي به جمهوري ملڪن (يا رياستن) ۾ تقسيم ڪيو ويندو.

(ج) اهي ”جمهوري رياستون (يا ملڪ)“، جيڪڏهن گهرن ته، مرڪزي فيڊرل حڪومت ۾ شامل ٿيڻ کان پهرين، پنهنجي علائقن جي تمدن ۽ رسم و رواج جي يڪرنگي جي پيش نظر پنهنجي مٿي پاڻ ۾ ملي پنهنجو جدا فيڊريشن يا وقاف ٺاهي پوءِ ان جي ذريعي مرڪزي فيڊريشن ۾ داخل ٿين، مثلاً مغربي پنجاب، صوبو سرحد، ڪشمير، سنڌ، ۽ بلوچستان پنهنجو جدا فيڊريشن ٺاهي ان جي وسيلي مرڪزي فيڊريشن (يا ڪانفيڊريشن) ۾ داخلا وٺن.

ساڳيو اصول هندستان جي ٻين ٻن حصن سان به لاڳو هوندو.

مجلس قانون ساز

انهن جمهوريتن ۾ هر عاقل بالغ مرد ۽ عورت کي ووٽ جو حق ڏنو ويندو. پر هر طبقي

(Social Class) مثلاً هاري، مزدور، دماغي ڪم ڪندڙ، واپاري ڪارخانن دار،

پنهنجي پنهنجي آباديءَ جي تناسب سان پنهنجا نمائندا موڪليندو ۽ اهي نمائندا پنهنجي طبقي منجهان ئي چونڊيندو (يعني هاري پاڻ جهڙي هاريءَ مزدور پاڻ جهڙي مزدور کي ئي ووٽ ڏئي پنهنجو نمائندو چونڊي سگهندا.

(هلندو)

پر آئين جي باري ۾ مولانا صاحب جي سوچ ۽ هندستان جي ليڊرن جي سوچ ۾ وڏو فرق هو.

مولانا جي سوچ هڪ ڊگهي نظر رکندڙ فلاسفر جي سوچ هئي جنهن کي آئين جي اهميت، مستقبل ۾ پيش اندر امڪاني ضرورتن ۽ هندستان جي خاص حالتن جو صحيح انداز هو. هن جو خيال هو ته آئين هڪ مقدس دستاويز

سمجهاڻي

ان طريقي سان جمهوريتن جي پارليامينٽن ۾ هارين، مزدورن ۽ دماغي ڪم ڪندڙن، يعني محنت ڪندڙن جي اڪثريت قائل ٿي ويندي جيڪا محنت ڪش جي حقن ۽ مفادن جي حفاظت ڪري سگهندي.

اقتصادي ۽ سماجي بنيادي اصول

- (1) عام فائدي جا سڀ ذريعا قومي ملڪيت ۾ ڏنا ويندا.
- (2) ذاتي ملڪيت (منقول ۽ غير منقول) جي حد مقرر هوندي ان کان مٿي قومي ملڪيت ۾ ورتي ويندي.
- (3) مال دارن تي وڌيڪ ٽيڪس وڌي ويندي جنهن جي آخري حد پنجاهه سيڪڙو هوندي.
- (4) ذريعي زمينان قومي ملڪيت ۾ ورتيون وينديون ۽ زمينداري سرشتو منسوخ ڪيو ويندو (جن جمهوريتن ۾ مسلمانن جي گهڻائي هوندي ات حضرت فاروق اعظم جي فيصلي موجب زميندارن کي زمين جي ملڪيت ڇڏڻ ۽ حضرت امام ابو حنيفه جي فيصلي موجب مزارعت ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ويندو).
- (5) هر هاريءَ خاندان کي ايتري زمين ضرور ڏني ويندي جيڪا هو پاڻ ڪاشت ڪري سگهندو هجي.

- (6) وياج جي ڏي وٺ بند ڪئي ويندي ۽ پراڻا قرض رد ڪيا ويندا.
- (7) قومي ملڪيت ۾ ورتل ڪارخانن کي مزدورن جي انجمن ذريعي هلايو ويندو ۽ نفع مان مزدورن کي حصو ڏنو ويندو.
- (8) محنت ڪش طبقي کي مفت طبي امداد ڏني ويندي ۽ رهڻ لاءِ صاف سٺا گهر مهيا ڪري ڏنا ويندا.
- (9) ابتدائي ۽ مڊل اسڪولن ۾ زوري ۽ مفت تعليم هوندي.
- (10) اندرون ملڪ واپار ڪو آپريٽو سوسائٽين جي هٿ ۾ هوندو جن جا ميمبر واپاري پاڻ به بڻجي سگهندا.

- (11) پرڏيهي واپار مرڪزي حڪومت جي هٿن ۾ هوندو.
  - (12) هر جمهوريت پنهنجي اڪثريت جي مذهب کي سرڪاري مذهب قرار ڏئي سگهندي.
- بشرطيڪ ان مذهب ۾ مٿين اقتصادي ۽ اجتماعي اصولن جي ابتڙ ڪا ڳالهه نه هوندي.

مرڪزي حڪومت وفاقي جمهوريت

- (1) مرڪزي حڪومت هند جو مذهب سان ڪو تعلق ڪو نه رهندو.
  - (2) مرڪزي حڪومت خارجي ۽ جنگي معاملات، ۽ بيروني تجارت پنهنجن هٿن ۾ رکندي.
  - (3) مرڪزي حڪومت ۾ جمهوريتن کي، منجهان هر هڪ جي آبادي ۽ تناسب، ۽ اقتصادي، تمدني، فوجي اهميت، جي مطابق نمائندگي حاصل هوندي.
- بين المال تعلقات
- امپريلز ۾ ڪي ختم ڪرڻ ۽ مٿين اصولن تي حڪومتن قائل ڪرائڻ لاءِ، ايشياڪ فيڊريشن ٺاهيو ويندو جنهن ۾ روس کي به شامل ڪيو ويندو.

ٿي ٿو جنهن جو تقدس وري وري تنسيخ يا ترميمن سان پامال نه ٿيو آهي، تنهنڪري پهريان ئي اهڙي شئي ناهي ڇڏجي جيڪا آئينده جي مڙني ڦرندڙ حالتن ۽ پيدا ٿيندڙ ضرورتن جي ڪفالت بغير ڪنهن ڪاٺ ڪوٺ يا خوني انقلاب جي ڪندي رهي. پيو هيءُ اصول مدنظر هوس ته هندستان اندر مذهبن کي تحفظ ڏجي جيئن دنيا اندر پکڙندڙ لادينِي رحمان سنڌل ايشيا وانگر، هن برصغير مان به مورڳو مذهب کي نيڪالي نه ڏئي ڇڏي، ساڳيو وقت مذهب کي به اهڙيءَ متوازن ۽ Rational پوزيشن ۾ رکجي جو هو جاهلن ۽ متعصب سياسي، سماجي طالع آزما ماڻهن جي قبضي ۾ اچي نه پاڻ ۾ هڪٻئي لاءِ باعث افساد ۽ خانہ جنگي بڻجن، ۽ نه جنوني حد تائين پهچي عوام يا خود پنهنجن پيرون لاءِ سبب آزار ۽ Nuisance ٿي پون - يا وري وتجي، مروڙجي، مسخ ٿي، اهڙي بگڙيل صورت اختيار ڪن جيڪا ايندڙ نئين زماني جي انقلابي ۽ منطقي تمدني تصورات ۾ ڪُپي نه سگهي ۽ ايتريقدر رعايت ۽ وحشي پٽي تي دلالت ڪرڻ لڳي جو ان کي مٿائي ڇڏڻ عالمي انساني برادري، پنهنجي تهذيبي ۽ ترقي پسنديءَ جي، تقاضن جي عين مطابق سمجهي (جيئن غلاميءَ Slavery ”يا سَتيءَ جي رسم) خلاف انساني بنيادن تي عالمي تحريڪ هلي ان کي بنهه ختم ڪرائي ڇڏيو جالانڪ غلامي ڪن مذهب ۾ به جائز هئي).

ٽيون اصول هيءُ سامهون رکڻو پيو هوس ته پراڻو دقيانوسي اقتصادي ۽ معاشي نظام، هن کان پوءِ گهڻي وقت تائين، قائم رهي ڪو نه سگهڻو آهي، روس اڳ ۾ ئي دنيا کي نئون رستو ڏيکاري ڇڏيو آهي، نئين دنيا جو عوام جيڪو پنهنجي عظيم تعدادي قوت ڪري بي پناهه طاقت، بلڪ ساريءَ سياسي طاقت جو سرچشم، بنجي چڪو آهي (۽ جنهن ۾ پهرينءَ عالمي جنگ کان پوءِ پنهنجي طاقت جو احساس پيدا ٿيڻ شروع ٿي چڪو آهي)، گهڻي وقت تائين روايتي پراڻو سرمايه داري ۽ لُٽ ڦر سان انفرادي تونگري ۽ باقي خلق خدا جي اجتماعي محرومي جو محرڪ، نظام⁽¹⁾ برداشت ڪري ڪو نه سگهندو ۽ جيڪڏهن وقت سر ان جي اصلاح نه ڪئي ويئي ته ممڪن آهي ته جلد يا به دير، اهڙو شديد خوني تصادم ٿي پوي جيڪو، نهن کان چوٽيءَ تائين، جملي روايتي، مذهبي ۽ نير مذهبي معاشرتي نظامن کي ڪاملاً ساڙي

(1) صريحاً غير اسلامي، غير انساني.

ٻاري خاڪ ڪري ڇڏي. (مولانا جيڪي روس ۾ ڏسي آيو هو تنهن مان ايندڙ زماني جي تصوير جا ڪجهه گوشا سندس اڳيان روشن ٿي چڪا هئا۔ مثلاً ساريءَ سنڌل ايشيا جي مسلماني ملڪن مان روايتي نظام جون پاڙون پئجي ويون هيون ۽ ان جو اثر مذهبي نظام تي به پيو هو. سنڌل ايشيا جي مسلمان خواتين اجتماعي پيماني تي محض پردي جي پابنديءَ مان پاڻ ڇڏائڻ ۽ زندگيءَ جي ڪاروبار ۾ مردن سان همسري حاصل ڪرڻ خاطر، ڪميونزم ۾ ٽپي ان نئين غير شرعي نظام جي پڪيڙ لاءِ Surrogate Proletariat (1) مزدور برادري جو نعم البدل طور ڪم ڪرڻ لڳيون، سفيد رشيا ۾ زميندارن کي موروثي زمينن تان بي دخل ڪرائيندي ڪيترن لکن ڪلڪن (روسي وڏيرن) کي قتل ڪيو ويو هو ۽ باقي بچيلن ڪيترن لکن کي سائيريا ڏانهن جلا وطن ڪري کين ٿڌ ۽ بڪ وگهي بي موت مرڻ تي مجبور ڪيو ويو هو. ان انقلابي نظرياتي نظام جي روس جي ملڪ تائين محدود رهڻ جو به امڪان ڪو نه هو ڇو ته ان کي ساريءَ دنيا اندر ڦهلائڻ لاءِ روس پنهنجي هر قسم جي ذريعن استعمال ڪرڻ جو پروگرام ٺاهي چڪو هو (2). (هاڻ ته سندس ”ذريعن“ ۾ نيڪليئر هٿيار به شامل ٿي چڪا آهن).

اصل ۾ مولانا صاحب ايندڙ زماني ۾ صدين تائين جيڪي ڪجهه اڳواٽ ٿيڻو هو تنهن تي اڳواٽ نظر رکي علاج جو نسخو تيار پئي ڪيو، ۽ هندستان وارن صرف زمانه حال جي حالتن کي ڏسي ستن پڙين ۽ سائنس سٽون جو پئي سوچيو.

* * *

(1) ڏسو ڪتاب Surrogate Proletariat مصنف Gregory J. Massel مطبوعه پرنسٽن يونيورسٽي پريس، پرنسٽن، نيو جرسي، (آمريڪا).

(2) پهرينءَ عالمي لڙائي جي زماني کان پوءِ جو دنيا جو نقشو سامهون رکي ڪميونزم ۽ سوشلزم جي پڪيڙ جو ملاحظو ڪيو ۽ جنهن تيزيءَ سان اها پڪيڙ ٿي آهي تنهن کي ذهن ۾ رکو. دنيا جي تاريخ ۾ ڪو ٻيو معاشي، معاشرتي يا سياسي نظريو به ايتري تيزيءَ سان ڪرڻ ارض جي ايتري حصي تي چاڻجڻ ويو؟ جن ملڪن عقل کان ڪم وٺي ڪو متوازن پروگرام عمل ۾ آڻي اڳ ۾ ئي بندوبست ڪيو سي ته ٻچي سگهيا آهن باقي ٻيا سمورا گهڻو ڪري غرق ٿي چڪا آهن يا غرق ٿيندا پيا وڃن. ان مان ظاهر آهي ته مولانا صاحب کي ان انقلابي رڙجي اسپيد جو صحيح ترين انداز هو. تنهنڪري ئي هن اڳواٽ ڪجهه ٻانڌا پٺڻ پئي گهريا.

ياد رهي ته مولانا پنهنجو پروگرام ان زماني ۾ مرتب پئي ڪيو، جڏهن اڃا اها پهرين عالمي لڙائي هلي رهي هئي!

مولانا کي استنبول ۾ رهڻي ٿي سال پورا ٿي چڪا هئا. سندس لاءِ وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي آڻي گنجائش به ڪا نه رهي هئي. مولانا پاڻ لکيو آهي ته: ⁽¹⁾ ”مان تي سال ترڪيءَ ۾ رهيو آهيان. مان تحريڪ اتحاد اسلام جو تاريخي مطالعو ڪيو آهي. مستقبل قريب ۾ ان لاءِ ڪو مرڪز نظر ڪو نه آيو. تنهنڪري مون ترڪن وانگر پنهنجي اسلامي مذهبي تحريڪ کي انڊين نيشنل ڪانگريس ۾ داخل ڪرڻ ضروري سمجهيو.“

1926ع جي شروع ۾ اخباري خبر پڙهيائين ته ايندڙ حج جي موقعي تي، مڪه معظمه ۾ ”مؤتمر عالم اسلام“ جو اجلاس ٿي رهيو آهي. جنهن ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ هندستان جا مسلمان ليڊر به اچڻا آهن.

ان موقعي کي پنهنجن پراڻن ساٿين سان ملڻ ۽ ساڻن رازن ونڊڻ لاءِ غنيمت سمجهي، مولانا اوڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪيو. پر استنبول مان ڪوبه جهاز حجاز ڏانهن ڪو نه ويندو هو، تنهنڪري مولانا پهريان اٽليءَ ويو ⁽²⁾ ۽ اتان جهاز ۾ سوار ٿي آرٽيا جي مساوا بندر تي وڃي لٿو. پندرهن ڏينهن کان پوءِ اتان جده لاءِ جهاز جو ڪنڪشن مليس. جده پهتو ته مؤتمر اڳ ۾ ئي ختم ٿي ويئي هئي ۽ ڊيليگيٽ سڀ موٽي ويل هئا.

پوءِ ته مولانا لاءِ نه اڳتي وڃڻ جو نه پوئتي وڃڻ جو ڪو رستو رهيو. گوڏا ڪوڙي اُٿري ٿي ويهي رهيو ۽ تعليم ڏيندي ۽ مختلف معاملن تي غور ڪندي پنهنجي زندگي جا پورا ٻارهن سال گذاري ڇڏيائين. هر سال حج تي ويندڙن سان ملاقاتون ڪندو رهيو ۽ ديار حبيب صلي الله عليه وسلم جي لطيف ۽ جانفزا هوائن مان مستفيد ٿيندو رهيو. هونءَ به مڪو مڪرمه اسلامي دنيا جو مرڪز هو: اُتي وڃي سندس آڱر ساري عالم اسلام جي نبض تي رهي ٿي سگهي. حجاز جي حڪومت البتہ ڪانئس هي وعدو ورتو ته هو اتان ويهي ڪابه سياسي پروپيگنڊا ڪا نه ڪندو.

پاڻ پنهنجي خطبات (صفحو 72) ۾ لکي ٿو ته ”مان 13-14 سال قرآن عظيم ۽ (امام ولي الله جي) حجة الله البالغ جو گهريءَ نظر سان مطالعو

⁽¹⁾ خطبات مولانا عبيدالله سنڌي صفحو 70

⁽²⁾ روانگي 5- جون 1926ع جو ٿيس. اٽليءَ ۾ جواهر لعل نهروءَ سان ملاقات ٿيس. پر مولانا جي سوچ تائين نهرو صاحب جي ذهن جي به رسائي ڪا نه ٿي سگهي. هن به ٻين وانگر حال جو پئي سوچيو ۽ مستقبل کان بي نياز هو.

ڪندو رهيس. تفسير قرآن ۾ جيڪي مقام مشڪل هئا تن جي باري ۾ (مڪي واري زماني ۾) امام ولي الله دهلوي جي اصولن جي روشنيءَ ۾ اطمینان حاصل ڪري سگهيس.“

مولانا امام موصوف جي ٻين ڪتابن سان گڏ مولانا اسماعيل شهيد ۽ مولانا محمد قاسم جي تصنيفات جو به مطالعو ڪندو رهيو هو. پاڻ دعويٰ ڪيائين ته: جيڪڏهن مون کي موقعو ڏنو وڃي ته آءُ امام ولي الله کي حڪمت جو مجتهد مستقل ڪري مڃان. امام عبدالعزيز دهلوي ۽ مولانا رفيع الدين دهلويءَ کي ان حڪمت جو منتسب ۽ مولانا اسماعيل شهيد ۽ مولانا محمد قاسم کي مجتهد في المذهب جي رتبي تي تسليم ڪريان ته مان ان حڪمت جو اهڙو اسڪول قائم ڪري سگهان ٿو. جنهن ۾ (الف) قرآن عظيم (ب) سنت رسول ﷺ ۽ سنت خلفاء الراشدين ۽ (ج) تاريخ اسلام جي پوري عقلِي تشريح ٿي سگهندي. ان کان پوءِ دنيا جي سڀني مذهبن ۽ انهن جي مقدس ڪتابن جي تحقيق ۽ تطبيق آسان ٿي پوندي“ (خطبات ص 73).

جيتريقدر آءُ ان جملي ۾ ڏنل اشارن جي معنيٰ سمجهي سگهيو آهيان، مولانا کي سمورن مذهبن ۾ ڪي هڪجهڙيون ڳالهيون، حقيقتون ۽ حڪمتون نظر اچي رهيون هيون جن جي هن تطبيق⁽¹⁾ ڪرڻ ٿي گهري.

ان سلسلي ۾ هيءُ به ياد رکڻ گهرجي ته اسان مٿي سندس تحرير جو هيءُ جملو به نقل ڪري چڪا آهيون ته: ”مان ٽي سال ترڪيءَ ۾ رهيو آهيان. مون تحريڪ اتحاد اسلام جو تاريخي مطالع ڪيو آهي. تنهنڪري مون ترڪن وانگر پنهنجي اسلامي مذهبي تحريڪ کي انڊين نيشنل ڪانگريس ۾ داخل ڪرڻ ضروري سمجهيو.“

ٻنهي جملن کي گڏي پڙهڻ سان پڙهندڙ هن اثر قبول ڪرڻ تي آماده ٿئي ٿو ته مولانا کي مختلف مذهبن ۾ ڪي شيون غير نزاعي ۽ مشترڪ نظر ٿي آيون ۽ انڪري کيس ”پنهنجي اسلامي مذهبي تحريڪ“ کي نيشنل ڪانگريس ۾ (جنهن ۾ هندن جي اڪثريت هئي) داخل ڪندي پنهنجي ان ”اسلامي مذهبي تحريڪ“ لاءِ ڪو خطرو ڪو نه ٿي محسوس ٿيو.

(1) تفسير اللغات اردو موجب تطبيق جي معنيٰ آهي: ”مطابقت، موافقت. برابري (هن جي اصلاحي معنيٰ آهي ظاهر ۾ ٻن مختلف قولن ۽ ڳالهين جي اهڙي تشريح ڪجي جو انهن جو اختلاف هليو وڃي).“
”نظابق“ جي معنيٰ آهي: ”مطابقت، مشابعت.“ صفحو 270

اهو هڪ اهم اصولي نُڪتو هو. (ممڪن آهي تہ مون غلط سمجھيو هجي. پڙهندڙ پاڻ غور ڪن.)

* * *

مولانا جي جلاوطني ٽيويهه سال هلي چڪي هئي. 1937ع ۾ هندستان ۾ نوان آئيني سڌارا آيا هئا جن هيٺ هندستان جي اڪثر صوبن ۾ ڪانگريسي وزارتون قائم ٿيون هيون. سنڌ ۾ خانبهادر الله بخش مرحوم وزارت ٺاهي ويٺو هو، جنهن کان جي. ايم. سيد صاحب ۽ ڪانگريس اسيمبلي ميمبرن پيشگي هي شرط قبول ڪرايو هو تہ هو مولانا کي وطن موٽائيندو ۽ سندس خلاف انگريز جون ڪيل ڪاروايون ختم ڪرائيندو.

هوڏانهن مولانا پنهنجي مٿي بہ گهڻي دنيا جو حال ڏسي چڪو هو. مسلمان ملڪن جي منورتي ۽ عالمي اسلامي اتحاد جي تصور جي حقيقت بہ خود انهن ملڪن ۾ رهي معلوم ڪري ورتي هوائين. ڪجهه وطن جي اُڪير ۽ ڪجهه مسلمان ملڪن جي سرد مهري پنهنجو اثر ڏيکاريو. هن مڪي مان سفارتي ذريعي استعمال ڪري حڪومت هن کي مطمئن⁽¹⁾ ڪيو تہ سندس سياست ۽ سوچ جو اصلوڪو دور ختم ٿي چڪو آهي ۽ حالتون ڦري ويل آهن، تنهنڪري هن کان پوءِ هو انگريز لاءِ هندستان اندر ڪنهن غير معمولي خطري جو باعث ڪو نہ بڻيو.

مولانا تان بندش ختم ٿي.

شروع 1939ع ۾ موتي اچي ڪراچي بندر تي لٿو، سندس استقبال ۾ سنڌ جو وزير اعليٰ خانبهادر الله بخش مرحوم گلن جا هار کنيو موجود هو. 23 ورهين جو وڇوڙو ختم ٿيو. مولانا ۽ سنڌ وري هر آغوش ٿيا. مارئي موتي ملير آئي. خود فرمايائين:

ع - يہ جهاڙيان چمن کي يہ میرا آشیانہ!

مولانا ذاتي تجربن، علم ۽ معلومات جا وڏا خزانا ساڻ کڻي موٽيو هو. اميد هوس تہ ملڪي پائر انهن مان فائدو وٺندا، پر ڪنهن جي بخت ڪو نہ پڙايو. سڀني کي چنڊائي کنيو بيٺي هئي. جنس موجود هئي، خريدار ڪو نہ پيدا ٿيو.

* * *

⁽¹⁾ انگريز اڪثر پنهنجن سياسي مخالفن جي معاملي ۾ اهڙي ڪشاده دلي ڏيکاريندو رهندو جو.

ملڪ جون حالتون ۽ سياسي جماعتن جون پاليسيون به ڦري ويل هيون. 1924ع ۾ جنهن هندو مسلم رفاق جي شروعات ٿي هئي، سو هيٺس 1939ع ۾ وڌي ساري ملڪ کي وبا وانگر وڇڙي ويو هو. مولانا جي ڪراچيءَ پهچڻ کان چار پنج مهينا اڳ ساڳيءَ ڪراچي ۾ سندس پراڻي سنگتي شيخ عبدالمجيد مرحوم جي تحريڪ تي مسلم ليگ نهڙاءُ پاس ڪري چڪي هئي، جنهن جي معنيٰ هيءُ هئي ته هندستان اندر هندو ۽ مسلمان هڪ گڏيل نظام حڪومت هيٺ رهي ڪو نه ٿا سگهن، تنهنڪري ملڪ کي توڙي به رفاق (فيڊريشن) بڻايا وڃن هڪ مسلمانن جو، ٻيو هندن جو، خود سنڌ اندر اسيمبلي سياست تي هندن ۽ مسلمانن ۾ شديد وڳوڙ هلي رهيو هو حالانڪ سنڌ کي بمبئي کان جدا ٿي اڃان مس به اڏائي سال گذريا هئا. هندستان جي ٻين صوبن ۾ جت تازو صوبائي ڪانگريس وزارتون ڦاٽن ٿيون هيون، مسلمان شديد شڪايتون ڪرڻ لڳا هئا. مولانا کي سمجهڻ ۽ ساٿ ڏيڻ وارا گهڻو ڪري سڀ پراڻا رفيق فوت ٿي ويل هئا. مثلاً حضرت مولانا محمودالحسن عليه الرحمة، حضرت مولانا عبدالباري عليه الرحمة، مولانا محمد علي مرحوم، مولانا شوڪت علي مرحوم، حڪيم اجمل خان مرحوم، ڊاڪٽر انصاري مرحوم، سرگواسي سي - آر - داس ۽ ٻيا ڪيترا هندستان مان، ۽ سنڌ مان مولانا تاج محمد امروٽي رح، حضرت پير سائين رشادالله شاه رح جهنڊي وارو، پير محبوب شاه رح، پير سائين تراب علي شاه رح، رئيس ميان جان محمد جوڻيجو مرحوم.

هندستان جي قيادت ڪوتاه نظر هندن ۽ سنڌ جي قيادت وڌيڪن جي ور چڙهي ويل هئي. مولانا جي ڳالهه ٻڌي نه ڪير، سمجهي نه ڪير؟ - گهرورن ٿا گهرورن ۾ پلو جهليندڙ ڪو نه آ.

مولانا کي هت آئي اڃان مشڪل سان پنج مهينا گذريا هئا ته ٻي عالمگير جنگ شروع ٿي ويئي هئي، جنهن ڦرڪو ئي ڦيرائي ڇڏيو. پوءِ ته سياست ۾ هوش جي جاءِ جوش ورتي، ماڻهن دماغ جو ڪر زبان کان ونڻ شروع ڪيو. اسان جي مولانا وٽ نه جوش هو، نه اهڙي زبان هئي. ان جنوني ماحول ۾ مولانا سياسي معاملات جو رخ موڙي ها سو ڪهڙيءَ طرح؟ محسوس ڪيائين ته ”حال“ ته هنگامه آرائي جي حوالي تي چڪو آهي، ڪوشش ڪجي جيڪڏهن ”مستقبل“ لاءِ ڪجهه ڪري وڃجي.

سندس روءِ سخن ان کان پوءِ نوجوانن ۽ ايندڙ نسلن طرف رهيو.
پنهنجي پهرئين ئي بيان جي شروعات هن فارسي شعر سان ڪيائين،
جنهن مان سندس ارشادات جو رخ معلوم پي ٿيو.
نصيحت گوش ڪن جانان ڪه از جان دوست تر دارند
جوانانِ سعادت مند پند - پير دانرا.

* * *

بي عالمي لڙائي سيپٽمبر 1939ع ۾ شروع ٿي. مولانا ٽاڙي ويو ته
(1) لڙائي هلندي هر هنڌ تعطل رهندو (2) لڙائي ۾ ڪاميابي انگريز ڪي
حاصل ٿيندي (3) لڙائي ختم ٿيندي هندستان جي مستقبل جو نقشو صاف ٿيڻ
شروع ٿيندو.

هينئر سڀ ڳالهه ختم ٿي چڪي آهي. صرف ان زماني جا ڪاغذ
اسان جي سامهون رهجي ويا آهن. انهن کي چڪاسڻ مان پتو پوي ٿو ته ان دور
جي مختلف سياسي ماڻهن جي فڪر ۾ ڪيتري قدر اونهائي هئي. انگريز جي
ناڪامي جو تقريباً سڀڪنهن کي يقين هو. ڪن سمجهيو ٿي ته ان جي جاءِ تي
جاپان ايندو، ڪن جو خيال هو ته هٽلر هت پهچندو. انگريز جي بچڻ جو ڪنهن
کي آسرو ڪونه هو.

مولانا عبيدالله ئي هڪ اهڙو بالغ نظر سياسي مفڪر هو جنهن جي
تصور ۾ ئي اها ڳالهه ڪانه آئي ته لڙائي ۾ انگريز ايتري قدر هارائيندو جو
هندستان سان سندس ڪو واسطو ڪونه رهندو. مثلاً جنگ لڳي اڃا چند هفتا
مس گذريا هئا ته مولانا نئي ضلع ڪانگريس ڪميٽي جي ڪانفرنس ۾ اعلان
ڪيو ته:

"ٽوڙي جو يورپ جي جنگ لڳي اڃا هفتا گذريا آهن، پر مان ٻاهرين
ملڪن ۾ رهندي ان جي (پس منظر جي) باري ۾ گهڻو ڪجهه ٻڌندو
۽ معلوم ڪندو رهيو آهيان. منهنجي مستحڪم راءِ آهي ته اسان
کي هن وقت بغير ڪنهن به شرط وڌي انگريز جي مدد ڪرڻ گهرجي.
جيڪي طاقتون هن وقت انگريز سان وڙهي رهيون آهن مان انهن سان
(اڳ ۾) شريڪ رهي چڪو آهيان، جو ان وقت ائين ڪرڻ مون
پنهنجو مذهبي فرض پي سمجهيو.

”پراچ حالتون مختلف آهن. انگريز جي هينئر مسلمانن سان مذهبي جنگ ڪا نه آهي. آءٌ پنهنجي سياسي مطالعي کي مد نظر رکندي پنهنجي ملڪ لاءِ غلط سمجهان ٿو ته هو انگريز سان پرخاش رکي. اسان کي ترقيءَ جو جيڪو موقعو برٽش ڪامن ويلٿ ۾ رهڻ سان ملڻو آهي، سو ٻي صورت ۾ نظر ڪو نه ٿو اچي.“ (خطبات صفحو 118)

ان يقين جي بنا تي انگريز جنگ کڻندو. مولانا جيڪو پروگرام (1939-40ع ۾) ملڪ ۾ پيش ڪندو ٿي رهيو ان ۾ صريحاً صلاح ٿي ڏنائين ته ”برطانيا کان ڊومينين اسٽيٽس Dominion status حاصل ڪجي ۽ ڪافي عرصي تائين برٽش ڪامن ويلٿ سان وابستار هجي. حتاڪ دفاع کي منظم ڪرڻ لاءِ عاريتاً برطانيه کان آفيسر به وٺجن ۽ يورپ جي مختلف قومن جا جيڪي نيڪ انسان اسان جي ملڪ کي ترقي وٺائڻ لاءِ اسان وٽ اچڻ گهرن تن کي به اچڻ ڏجي.“

(خطبات صفحا 139-140-141)

اها هئي سوچ هڪ اهڙي بزرگ سياستدان ۽ عالم دين جي جيڪو 23 سال انگريزن سان وڙهندو رهيو هو ۽ هندستان جي گهڻن ليڊرن کان وڌيڪ دنيا جي انقلابن ۾ يا ته پنهنجي سر شريڪ رهي چڪو هو يا موقعي تي رهي انهن جو مطالعو ڪندو رهيو هو.

آخر ۾ سندس سوچ ئي صحيح ثابت ٿي. انگريز جنگ ۾ شڪست ڪا نه کاڌي. هندستان جي جن ليڊرن ”ڪٽ انڊيا“ تحريڪ هلائي يا نيشنل آرمي ٺاهي کين پڇاڻڻ ٿي گهريو سي ڪتاب ڪو نه ٿيا. پڇاڙيءَ ۾ (مولانا جي اندازي موجب) جنگ ۾ فتح ڪرڻ کان پوءِ انگريز پاڻ راضي خوشي برصغير کي آزادي ڏئي، راند متل ڇڏي هليو ويو.

رهيو سوال ته مولانا برصغير جي پنهنجي مفاد ۾ ائين ٿي سمجهيو ته اهي ملڪ ”ڊومينين“ جو درجو حاصل ڪري ڪامن ويلٿ ۾ رهن سا ڳالهه ٿي ڪا نه سگهي. مولانا جي ٻولي ڪنهن ڪا نه سمجهي.

* * *

مولانا جي نظر سازيءَ دنيا جي حالتن تي هئي، پر مستقبل جي امڪانات ۽ واقعات جي باري ۾ هو اڪثر اشارن کان ڪر وٺندي ٿي رهيو ڇو

ته هڪ داناءُ فلاسفر کي هڪ ناسازگار ماحول ۾ ڳالهائڻو پيو. غالباً سندس خيال هو ته جيئن جيئن وقت هٿان هٿان حالتن تان پرڏا ڪهندا ويندا تيئن تيئن ماڻهو خود بخود سندس اشارن جو مطلب سمجهندا ويندا. وقت کان اڳ ڳالهائڻ جو نتيجو سقراط ڏسي چڪو هو.

* * *

مثال طور، اوهان پاڻ سندس خطاب⁽¹⁾ جا صفحا 132 کان 135 تائين پڙهي ڏسندا، اُت اوهان کي ڪن پاڙيڄن ملڪن جي باري ۾ ڪي اهڙا اشارا نظر ايندا جيڪي هينئر 79-1978ع ۾ اوهان کي آساني سان سمجهه ۾ اچي سگهندا.

* * *

جهڙي طرح مٿي عرض ڪري چڪو آهيان، بنيادي طور مولانا جي نظر حال کان زياده مستقبل تي پاڻ جهڙن پوڙهن کان زياده ايندڙ نسلن تي رهي ٿي. ساڳي خطبي ۾ هڪ جاءِ تي اوهان کي هيءَ وارنگ نظر ايندي:

”اوهان جو نوجوان انقلابي يورپ سان آشنا ٿي چڪو آهي. جيڪڏهن اوهان پنهنجي نوجوان کي پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪري ان ايندڙ انقلاب کان بچڻ جو خيال نٿا ڪريو ته اوهان جو حشر به اهڙو ئي ٿيندو جيڪو بخارا جي مسلمانن جو ٿي چڪو آهي. اُن ڏانهن ڏسو ته ان کي (يعني بخارا جي مسلمانن کي) لُٽڻ ۾ خود پنهنجن مسلمانن ڪيترو نه حصو ورتو آهي. انقلاب جڏهن ظاهر ٿيندو آهي ته هڪ مفلس عيسائي مالدار عيسائي تي، يا مفلس مسلمان مالدار مسلمان تي رحم ڪو نه ڪندو آهي.“ (خطبات صفحو 133)

مولانا سنڌ ۾ موٽي اچڻ کان پوءِ پنج سال کن زندهه رهيو. اهو عرصو ساري هندستان جا چڪر کائيندو ۽ ماڻهن کي سمجهائيندو رهيو. ٻڌي سندس ڪنهن ڪا نه ۽ نه سندس مشورن جو ٻر صغير جي حالات تي ڪو خاص اثر پيو. پر ٻڌائي ڪافي ويو. هينئر صدين تائين ماڻهو پيا سندس چيل ڳالهين تي سوچڻ لاءِ مجبور ٿيندا.

⁽¹⁾ مولانا جي خطبات جو اهو مجموعو پروفيسر محمد سرور لاهوري، لاهور مان ڇپائي 1945ع ڌاري شايع ڪيو ٿو ڏسجي.

طوالت جي خوف کان آءٌ سندس وڌيڪ ارشادات کي هٿ پيش ڪرڻ کان قاصر آهيان. وقت آئي ماڻهو پاڻ انهن جو مطالعو شروع ڪندا، سندس مفالوڙا گڏ ٿيندا، سيمينار ٿيندا، بحث مباحثه هلندا، اڪيڊميون ڪلنديون، ڏينهن ملهايا ويندا، گفتن جا شرح لکيا ويندا، غرض جيڪا گهٽتائي اسان سندس هر وطنين کان سرزد ٿي آهي، تنهن جي پوراڻي وقت پنهنجي فولادي هٿن سان ڪرائيندو رهندو. اڄ نه ته سپان، سپان نه ته پرين، پرين نه ته تنهن پرين، پرايڻ ٿيندو ضرور. فلاسفر مري ويندا آهن، پر سندن فلسفو ڪونه مرندي آهي. وقت سندن فرمانبردار غلام ٿئي ٿو، انسان کان ڪوتاهي ٿئي ٿي، وقت ڪوتاهي ڪا نه ڪري!

سوال آهي ته ڪو وقت کي غلام بڻائي سگهي، اهو معجزو صرف فيلسوف ئي ڪري سگهي ٿو.

۽ مولانا نه صرف امار انقلاب هو، مجاهد هو، مجتهد هو، محنت ڪش ۽ مشقت ڪيش هو، عالم هو، عالم باعمل هو، مورخ هو، مفسر قرآن مجيد هو، شيخ الحديث هو- پر فيلسوف هو.

سڪندر مرزا⁽¹⁾

سنڌ جو واهيپو صرف هڪ سڪندر اعظم سان ڪونه پيو هو، هڪٻئي سڪندر سان به سندن پلاٽڊ اٽڪيو هو. اُن جو نالو هو سڪندر مرزا. پهرين سڪندر ته وري به رت ڏيئي سنڌ هٿ ڪئي هئي، هن ٻئي جنرل سڪندر صرف اٽڪل بازيءَ سان ساڳيو مقصد حاصل ڪري ورتو! بنگال جي مير جعفر جي اولاد مان هو، ”سَلو اهو جو انگور وٺڻ پلو“.

سڪندر مرزا ڪڏهن کان پاڪستان بڻيو، ڪڏهن تحريڪ ۾ حصو ورتائين، مسلمان قوم جي ڪهڙي خدمت ڪئي هئائين، ڪنهن کين چونڊيو

⁽¹⁾ هن ڪتاب ۾ صرف سنڌي سڃڻ جا ڇهرا ڇڻڻا هئا، پر پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪي نوان ماڻهو به سنڌ جي تاريخ جو حصو بڻجي پيا هئا، تنهنڪري انهن مان به ڪن جي باري ۾ لکڻ ضروري نظر آيو. مرزا صاحب جو ڪجهه احوال ڪهڙي صاحب جي ذڪر اندر آندو ويو آهي. باقي رهندڙ ڳالهائون هتي لکي رهيو آهيان، جيئن مرزا صاحب جي سڄي تصوير سامهون اچي وڃي.

هو. ڪنهن جو نمائندو هو. اهي سڀ خبرون خالق کي! اسان ته ورهين جا ورهيه دهليءَ ۾ ويٺي پاڪستان لاءِ رٿا رٿيون، پر اها خبر پئجي ڪا نه سگهي هئي ته پاڪستان جي معمارن ۾ سڪندر مرزا جي نالي سان به ڪو ڪاريگر شامل هو. انهن ڏينهن ۾ جيتريقدر ڏنوسين يا ٻڌوسين پئي سو ته هيءُ هو ته مسلمان سرڪاري آفيسر پاڪستان جي نالي کان ائين پيا ڊڄن ۽ ڀڄن، جيئن ڪانءُ ڪمان کان. بعد ۾ معلوم ٿيو ته جيڪي مسلمان ڪامورا دهليءَ ۾ نوڪريون ڪري رهيا هئا، تن کي ڪنهن طرح ڪجهه اڳواٽ معلوم ٿي ويو هو ته پاڪستان اچي رهيو آهي، جنهنڪري هو ڦوڙتي ڪاڻي راتو رات ”پاڪستاني“ ۽ ”مسلم ليگي“ بڻجي پيا هئا، ۽ هنڌاڻا سلام پري، ايندڙ پاڪستان اندر پنهنجو مستقبل محفوظ ڪرائي وينا هئا. صحيح موقعه شناسيءَ لاءِ انهن صاحبن بيشڪ ڪيرون لهڻيون. دهليءَ مان آيل انگريز جي زمانه جي افسر شاهي جا اڳواڻ ٿي صاحب هئا. انهن مان غلام محمد مرحوم، هت آئي کان پوءِ، پهريان وزير خارج ۽ بعد ۾ گورنر جنرل بڻيو. چوڌري محمد علي صاحب پهريان وزير خزانو ۽ بعد ۾ پرائمر منسٽر، جنرل اسڪندر مرزا، پهريان وزير داخله ۽ بعد ۾ گورنر جنرل ۽ صدر.

جيستائين انگريز هو ته افسر شاهي جي ماڻهن ان جي ملازمت ۾ وڌا وڌا عهدا ماڻيا. وچ ۾ جواهر لعل جو (حڪومت هند ۾) وارو آيو ته به نوڪرين سان چُهٽيا رهيا. هينئر پاڪستان ٺهيو ته به وچ ۾ اچي وينا هئا. چڱا جن لکيا، مندا سي نه پس، توڙي رُج رهن، ته به ڪنڊون پيئن ڪير سان!

ڳالهه ڪندا آهن ته ڪنهن واعظ هڪ ڏينهن اعلان ڪيو ته ”الله تعاليٰ وٽ انصاف آهي. هن جهان ۾ مرد عورتن تي حڪم هلائين ٿا ته اڳئين جهان ۾ وري عورتون مردن تي حڪم هلائينديون.“ ڪنهن عورت به بيٺي اها ڳالهه ٻڌي. تنهن وراڻي ڏني ته: ”اڙي ادا ملان! تون به لڪ لهين، چڱيون واڌايون پيو ڏين، پر جيڪي نياڳا هن جهان ۾ هري ويل آهن، سي اڳئين جهان ۾ به اسان کي آزاد ڪو نه ڇڏيندا.“

* * *

1947ع ۾ پاڪستان ٺهيو ۽ سنڌ جي ليڊرن جي دعوت تي پاڪستان جو مرڪز ڪراچيءَ ۾ رکيو ويو. ان زماني ۾ دهلي مان نوڪر شاهيءَ جي لاڏڻ

اچي هت پهتي. انهيءَ لاڏڻ ۾ سڪندر مرزا مرحوم به شامل هو. ايندي شرط محڪم دفاع جو سيڪريٽري مقرر ٿيو. قداور مڙس، پورو، ڳٽا پيريل، اڪيون وڏيون، صبح سايون - شام ڳاڙهيون، منهن تي هر دم مُرڪ، جذبات تي قابو، هر ڪنهن سان ڏند شيڪ ۽ به ٽهڪ. هر ڪو ائين پيو پائينن ته يار ئي منهنجو. اسان جن علاقن جا ماڻهو سادا، اهڙن واسينگن سان واسطو پيل ڪو نه هون. جنهن ڏسڻي وائسڻي کان پڇبو ته ”ميان، ڪيڏانهن پيو تڪڙو تڪڙو وڃين؟“ فخر سان چوندو: ”مرزا صاحب تائين.“ مرزا صاحب جي بنگلي تي هر شام محفل هوندي، سرڪاري خرچ تي اسڪاچ وسڪي، مفت جي چسڪي، جيڪي پيشن سي جيئن. هر ڪنهن سان عين سندس مطلب جي ڳالهه پئي ٿيندي. پنهنجو منجهه مرزا صاحب ڪنهن کي ڪونه ڏيندو. ڏاڍو قيامه شناس انسان هو. ماڻهن ڏسندي ئي سندس منهن مان سندس قدر ۽ قيمت تاڙي وٺندو هو ۽ ان موجب ساڻس هلندو هو. طبعاً مغرور ڪو نه هو. مزاجاً ڪنڌ ۾ ڪامورڪي ڪلي ڪانه هوس، آدم بوئي کان ڪونه پچندو هو. نوڪر شاهي جو نالو پر ”ٽيگور شاهي“ ڪا نه ڏيکاريندو، جنهنڪري آسانيءَ سان ماڻهوءَ کي پاڻ ڏانهن ڌرڪائي ۽ ويساهي وٺندو هو. شروع نوڪري فوج ۾ ڪئي هئائين، سول انتظاميه ۾ رهڻ جي باوجود سندس فوجي رينڪ به بحال رهي هئي، ڪراچي ۾ آيو هو ته ڪرنل هو، هت آئي ميجر جنرل! ان وچ ۾ هڪ ايراني خاتون سان شادي به ڪري ورتائين. مائي صاحبه پهرين مڙس سان گڏجي ڪراچي آيل هئي، مڙس ايراني سفارتخاني ۾ ملازم هوس، هت پهتي اهو نئون بندوبست ٿي ويو. لکڻي جو ڪم هو، لکيو منجهه نراڙ قلم ڪياڙيءَ نه وهي. ستت ئي بيبگر صاحب به ڪراچي جي سوشل حلقن ۾ ڪافي مقبوليت حاصل ڪري ورتي. پهريان اڪيلي مرزا صاحب جو معاملو هو، هاڻي ”خانم“ به تشريف آور ٿي. جيڪو ماڻهو مرزا صاحب سان ملڻ وڃي سو ”خانم“ جو به ضرور سلام پري. مرزا صاحب صدر بڻيو ته ”خانم“ بنهه پاڪستان جي ”خاتون اول“ بڻجي پئي. ان اعزاز، ڪانئس اڳ خواه پوءِ گهڻين مابن جا مڻا وڃايا، پر هت اڃان اهڙو موقعو ڪو نه آيو هو. ”خانم“ جي اقبال جي ابتدا هئي.

1953ع تائين مون سان مرزا صاحب جي واقفيت ڪانه هئي. سنڌ جي

وزارت ۾ داخل ٿيس ته مرڪزي جوءِ جي سڀني ساهدارن سان سڃاڻپ ضروري

ٿي پئي. منهنجي باري ۾ ٻڌو هئائين ته آءٌ به سندس وانگر شڪار جو شوقين آهيان. ملندي شرط حڪم ڪيائين ته ڪرچات (ٿاڻو بولا خان) ۾ سندس لاءِ سرهن جي شڪار جو بندوبست ڪريان. حڪم جي تعميل ٿي. ڪرچات جي بَر ۾ بازار لڳي ويئي. مرزا صاحب ته سگهرو آيو، پر پاڻ سان ڪي ايراني مهمان جوڙا به وٺي آيو.

مرزا صاحب سان پهريون دفعو ويجهي اچڻ، ۽ ساڻس ڳالهائڻ ٻولهاڻن کان پوءِ آءٌ هن نتيجي تي پهچي ويس ته توڙي جو هو اڃا تائين فقط مرڪز جي هڪ کاتي جو سيڪريٽري آهي. پر اهو مڙس ان عهدي تي روڪجي بيهڻ وارو نه آهي، اڳتي هلي گهڻا تاريخ ساز تماشا رچائيندو. مقامي پراڻيون قيادتون اڳ ۾ ئي پوين پسان تي هيون. نين حالتن جو ڪنهن به سياستدان کي صحيح اندازو ڪونه ٿي رهيو. سارو وقت ڪُنن ۽ ٻلن وانگر هڪٻئي کي چڪن پائڻ ۾ مشغول ٿي رهيا. ٿوري عرصي اندر ساريءَ سياست جو خانو خراب ٿي وڃڻو هو. ان صورتحال جو فائدو لازماً افسر شاهي جي انهن چلتن پُرزن کي پهچڻو هو، جيڪي هتي اچڻ کان پوءِ افسري تي قانع نه رهيا هئا. پر سياستدانن کي ويڙهائي يا ذليل ڪري سڌيءَ طرح پاڻ سياست تي حاوي پوڻ لاءِ ڳنڍ توبن ۾ جنبي ويا هئا. منهنجي نظر ۾، اهڙيءَ ڌماچوڪڙيءَ جي دوران ۾، سڀ کان وڌيڪ روشن مستقبل مرزا صاحب جو ٿي سگهيو ٿي.

ڪرچات واريءَ ڪيمپ جي حفاظت لاءِ پوليس جو بندوبست رکيل هو. منهنجو دوست خان صاحب محمد صالح ڏهراج (نواب شاه وارو) انهن ڏينهن ۾ ڪوٽڙي ڊويزن جو پوليس انسپيڪٽر هو. پوليس دستي جي اڳواڻي پاڻ پئي ڪيائين.

شام ويلي ڪُلي مجلس شامياني ۾ ٿيندي هئي. شامياني جي دروازي تي محمد صالح بينل هو. آءٌ مجلس مان اُتي وڃي ساڻس ڳالهائڻ لڳس. کيس چير ته: هيءُ مهمان هڪ ڏينهن پاڪستان جو صدر بنجڻو آهي، تنهنڪري سندس جان قيمتي آهي ۽ ان جي هر طرح سان حفاظت ڪرڻي آهي.“ اسان کي پاڻ ۾ ڳالهائيندو ڏسي مرزا صاحب به ڪرسي تان اٿي اچي اسان تائين پهتو. ايندي شرط پڇيائين: ”ڪهڙيون ڳالهيون پيا ڪريو پاڻ ۾؟“ مون کيس ٻڌايو ته محمد صالح کي ڪهڙيون هدايتون پيو ڏيان. ڪُلي محمد

صالح ڏانهن منهن ڪيائين. محمد صالح چيس: ”منهنجو هڪ عرض آهي. اوهان جڏهن پاڪستان جا صدر بڻجو ته مون سان وعدو ڪريو ته مون کي گهراڻي سڀ کان پهريان منهنجو هار قبول ڪندا.“ سڪندر وعدو ڪيس ته ”پهرين توکي گهرايو ويندو ۽ تنهنجي هٿان هار پاتو ويندو.“ اها 1953ع جي ڳالهه آهي.

1956ع ۾ مرزا صاحب واقعي پاڪستان جو صدر بڻيو⁽¹⁾. پهرئين ڏينهن ئي مون کي حڪم ڪيائين ته ”موٽر موڪلي، ڪوٽڙيءَ جي پوليس واري کي گهراءَ. ان سان وعدو ڪيل هو ته پهريون هار هو ٻاراڻيندو. سو اهو وعدو پاڙئون آهي. آءٌ صدارتي محل ۾ اوستائين داخل نه ٿيندس، جيستائين اهو وعدو پورو نه ٿيو آهي.“

محمد صالح خان کي مون راتورات گهراڻي ورتو. علي الصباح ڪيس مرزا صاحب جي بنگلي تي وٺي ويس. محمد صالح هار وٺي هليو ويو هو. مرزا صاحب کي اطلاع ڏنو ويو. مٿان لهي آيو. محمد صالح سان پاڪر پائي مليو. محمد صالح هار پارايس. ان کان پوءِ مرزا صاحب صدر جي محل ڏانهن روانو ٿيو. دل نوازي جا نشان ننڍين ڳالهين مان ملندا آهن.

55-1955ع ۾ نئون آئين جڙڻ شروع ٿيو. مرزا صاحب کي معلوم ٿيو ته آئين جي نئين مسوده موجب صدر کي فقط ”آئيني صدر“ ٿي رهڻو پوندو. اندران اندر مرزا صاحب چؤجواٽ ڪرائي ته صدر کي بي اختيار نه بڻايو وڃي. پرسندس ڳالهه تي ڪنهن خيال ڪونه ڏنو. مرزا صاحب وزارت پارٽيءَ مان نااميد ٿي، پنهنجي اندر ۾ فيصلو ڪري ڇڏيو ته:

(1) پارٽي هن وقت جيڪو به آئين ٺاهي، ان کي ناڪامياب بڻائڻو آهي ۽ اڳتي هلي پنهنجي مرضيءَ مطابق نئون آئين بڻائڻو آهي.

(2) اهڙي نئين آئين ۾ گهڻي ڀاڱي اختيار صدر کي ڏنا ويندا، جيئن پارلياماني نظام بدران عملي طرح صدارتي نظام قائم ٿي وڃي.

(3) ان مقصد کي حال ڪرڻ لاءِ جنرل ايوب خان سان پنهنجي تعلقات کي اڳ کان به وڌيڪ مضبوط بڻائڻو آهي.

⁽¹⁾ صدر چونڊجڻ کان پهريان ڪجهه عرصي لاءِ گورنر جنرل به ٿي رهيو.

(4) آئين ساز اسيمبليءَ جا جيڪي ميمبر هن وقت وزارتي پارٽيءَ ۾ شامل نه آهن ۽ مخالف بينچن تي ويٺا آهن، تن کي ذاتي دوست بڻائڻو آهي جيئن اڳتي هلي هو به ڪر اچي سگهن.

سياڻو ماڻهو هو، هن ڏسي ورتو ته سڌيءَ طرح وڙهي پهرينءَ ملهه ۾ معاملي جي رخ بدلائڻ جو هن وقت موقعو ڪونه آهي، تنهنڪري في الحال هيٺ پئي، هي وقت ٽپائي، ٻيءَ ۽ پوئين ملهه وڙهڻ لاءِ تياريون ڪرڻ گهرجن! اڃان تائين ته پاڻ به عارضي گورنر جنرل هو، کيس اڃا پڪو صدر چونڊجڻو هو. اها چونڊ نئين آئين هيٺ ئي ٿيڻي هئي، تنهنڪري سندس لاءِ مصلحت ان ۾ هئي ته في الحال ان نئين آئين کي پاس ٿيڻ ڏئي ۽ خود صدر چونڊجي وڃي.

نئون آئين مارچ 1956ع جي پهرين هفتي ۾ پاس ٿيو. افواهه اٿيا ته سڪندر مرزا بحیثیت گورنر جنرل⁽¹⁾، آئين جي بحالي تي صحيح وجهڻ کان انڪار ڪندو. وزارت پارٽيءَ، يوسف هارون ۽ ٻين مسلم ليگي ورڪرن معرفت انتظام ڪيو ته نئين آئين جو مسودو جلوس ۾ گورنر جنرل جي محل تائين کڻي وڃجي، جيئن جلوس ۽ عام ماڻهن جي هجور کان متاثر ٿي مرزا صاحب صحيح وجهڻ کان انڪار نه ڪري سگهي. هڪ ٽرڪ کي سينگاري ان ۾ اسيمبليءَ جي اسپيڪر مولوي عبدالوهاب (مشرقي پاڪستان جو نمائندو هو) کي آئين جو مسودو هٿ ۾ ڏئي ۽ قرآن مجيد ڳچيءَ ۾ وجهي اڳيان ويهاريو ويو. سندس پٺيان وزيراعظم محمد علي صاحب ۽ ٻيا وزير ۽ ميمبر ويٺا. مسلم ليگ جي سارين ڪوششن جي باوجود چاليهه - پنجاه ماڻهو مشڪل سان جلوس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪٺا ٿي سگهيا هئا. عوام ۾ سجاڳي ڪانه آيل هئي. هر ڪو ماڻهو پيٽ پالڻ ۽ پنهنجن پيرن ڇماڻڻ جي چڪر ۾ هو.

پر مرزا صاحب پنهنجو پروگرام (جهڙي طرح هينئر عرض ڪري چڪو آهيان) اڳواٽ بڻايو ويٺو هو. ان پروگرام موجب هن کي في الحال آئين تي تصديقي صحيح وجهڻ ساڳي آئين هيٺ پاڻ کي صدر چونڊرائڻو هو، جيڪي ڪجهه کين ڪرڻو هو تنهن جو واسطو مستقبل سان هو، تنهنڪري هن صاحب ان ڏينهن خوشيءَ سان آئين تي صحيح وجهي سڀني کي سنڀوسا ڪارائي ۽ چانهه پياري گهر روانو ڪري ڇڏيو.

⁽¹⁾ گورنر جنرل جي تصديقي صحيح کان سواءِ، قانوني طرح آئين نافذ ٿي نه ٿي سگهيو.

ان کان پوءِ چند ڏينهن اندر پاڻ صدر چونڊبي ويو⁽¹⁾. آئين پاس ٿيڻ ۽ ان هيٺ صدر چونڊجڻ تائين هو فقط عارضي گورنر جنرل هو جنهن کي برطانيه جي راڻي پاڪستان جي وزيراعظم جي سفارش تي مقرر ڪندي هئي. سندس سياسي ۽ آئيني پير نئين آئين هيٺ پڪي صدر چونڊجڻ کان پوءِ ئي وڃي پختا ٿيا.

پنهنجن پيرن کي پختي ڪرڻ بعد مرزا صاحب پنهنجو اصلي پروگرام شروع ڪري ڏنو. ٻن هفتن اندر مسلم ليگ پارٽي کي توڙائي ڇڏيائين. پنهنجن حوالين موالين هٿان ريپبليڪن پارٽي کي. ون يونٽ حڪومت ۾ پاور پنهنجي ريپبليڪن پارٽيءَ کي ڏياريسائين. ون يونٽ جو چيف منسٽر ڊاڪٽر خانصاحب مرحوم کي بٿارايائين، جنهن سان سندس پراڻي ذاتي⁽²⁾ دوستي هئي. بنگال ۽ مغربي پاڪستان جا جيڪي ميمبر اوسٽائين اپوزيشن ۾ هئا، تن سان دوستيءَ جا رستا رکيائين، جيئن ضرورت وقت سندس ڪم اچي سگهن.

ٻن ٽن مهينن اندر مون ڏسي ورتو ته:

(1) مرزا صاحب سياستدانن کي ڌوڪي ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪو آهي، ۽ ٻيءَ ملهه وڙهڻ لاءِ تيارين ۾ آهي.

(1) ان جوڻو وقت چوڌري محمد علي وزيراعظم سان منهنجي ٿيل گفتگو جو احوال ڪهڙي صاحب جي ذڪر ۾ ڏيڻ جي ڪوشش ڪندس.

(2) مرزا صاحب هڪ شام جو جڏهن پنهنجي خنڪيءَ ۾ اچي ويل هو ته مون کائڻس اوچتو سوال ڪيو ته ”اوهان ڪهڙي مصلحت خاطر ڊاڪٽر خان صاحب کي ون يونٽ جو چيف منسٽر بنا رايو آهي؟“ پاڻ خنڪيءَ ۾ ته آيل هو، بنا تڪڙي تورڙي سندس رات مان نڪري ويو ته ”مان فرنٽيئر ۾ ڊاڪٽر خان صاحب سان گڏجي گهڙو وقت ڪم ڪيو آهي. بلڪل الله لوڪ آهي، ان کي احمق بناڻي آسان آهي. فرنٽيئر ۾ اسان آفيسرن کي جڏهن ڪو رڌو ڪم ڪرڻو هوندو هو. جنهن ڪري ضروري سمجهندا هئاسين ته ڊاڪٽر خان صاحب کي (جيڪو ان زماني ۾ ڪانگريسي وزارت جو چيف منسٽر هوندو هو) موقعي تان هٽائي ڇڏيون ته اسان اهڙو بندوبست ڪندا هئاسين ته ڪو ڳوٺاڻو ماڻهو قاتل پراڻا ڪپڙا پائي مٿي ۾ ڏوڙ وهي وڃي ڊاڪٽر خان صاحب وٽ فريادي ٿئي ته سندس ڪڪڙ چوري ٿي ويو آهي. جنهن باري ۾ پوليس ڪجهه ڪونه ڪري رهي آهي. ڊاڪٽر صاحب ٻڌندي ٿي جوش ۾ اچي بنا سرجي سمجهي، يا ڪڪڙ جي اهميت جو اندازو لڳائي، فريادي سان گڏ چوهي پوندو هو ۽ ميلن جا ميل سفر ڪري وڃي ڪڪڙ جي چوريءَ جي واردات تي پهچندو هو. پوليس وارا اڳ ۾ اسان جا سمجهال هوندا هئا. اهي ڊاڪٽر صاحب سان آڄ صبح، ڪندي کين به ٻه ڏينهن ان ڳوٺ ۾ ترسائي ڇڏيندا هئا. نتيجو اهو نڪرندو هو ته جيستائين ڊاڪٽر صاحب ڪڪڙ واري مهر پوري ڪري پشاور پهچي ان کان اڳ اسان آفيسرن کي جيڪي ڪرڻو هوندو هو سو ڪري گذرندا هئاسين. هينئر ون يونٽ لاءِ به اسان کي اهڙو چيف منسٽر گهرجي.“

اهو ٻڌي سندس مردرد شناسيءَ تي مرحبا چڻي بس ڪري ويس.

- (2) سندس منصوبو اهو آهي ته جمهوري سياست کي بدنام ڪري ۽ سياستدانن کي احمق بنائي مورگو جمهوريت جو خاتمو ڪري.
- (3) جمهوري سياست بدران پنهنجي ڊڪٽيٽري قاهر ڪري.
- (4) سياستدان پاڻ ۾ انڌا ٿي سندس هٿن ۾ پستلين وارو ناچ نچي رهيا آهن.

هوا جو اهڙو رخ ڏسي، مون ۽ چندريگر صاحب وزارت مان استعيفا ڏئي اچي اپوزيشن ۾ ويهي رهياسين ۽ مرزا صاحب جي دام ۾ ڦاٿل سياسي مرغن کي وري وري سمجهايندا رهياسين ته هو عقل ۽ دورانديشيءَ کان ڪر وٺن ۽ پنهنجي جمهوري جي ڳچي مرزا صاحب هٿان نه ڪپائين. پر اسان جي ڪنهن ڪانه ٻڌي. عهدن جي لالچ ۽ اميدن سندن عقل تي پردا چاڙهي ڇڏيا هئا.

* * *

1956ع کان شروع 1958ع تائين ٻن سالن اندر مرزا صاحب هٿان⁽¹⁾ وزارت جي هيءَ حالت بڻي.

مرڪز ۾ محمد علي وزارت جي جاءِ تي سهرودي وزارت ٺهي، جنهن کي چند مهينن بعد ڪڍي چندريگر کان پوءِ پنجاهه ڏينهن لاءِ وزارت ٺاهڻ ڏنائين، چندريگر کان پوءِ فيروز خان نون جي وزارت آئي، جنهن کي چند مهينن بعد مارشل لا وسيلي ختم ڪيائين. يعني پاڪستان جي مرڪز ۾ ٻن سالن اندر چار وزارتون آيون ۽ ويون.

مغربي پاڪستان جي صوبائي وزارت ۾ پهرين ڊاڪٽر خان صاحب، وچ ۾ پشاور جو مسٽر عبدالرشيد، ۽ آخر ۾ نواب مظفر علي قزلباش وزير اعليٰ جي ڪرسيءَ تي ويٺا. ڊاڪٽر صاحب ويچارو عهدي تان لهڻ کان پوءِ لاهور ۾ قتل به ٿي ويو. ٽوٽل هيءَ رهيو ته ٻن سالن اندر ٽي وزارتون ٺهيون ۽ ڌڻيون، وچ ۾ ڪجهه عرصي لاءِ وزارت کي ڪڍي مورگو گورنري راڄ ڪيو ويو.

سڀ کان ابتر حال مشرقي پاڪستان جو ٿيو. ات وزارت جي هر هر ڊهڻ ۽ ٺهڻ ڪري ميمبرن جي دماغ جي ڪل ٽڙڪي ويئي هئي. اسيمبلي اجلاس هلندي ميمبر صاحب هڪٻئي تي ڪرسيون، ٽيبلن، مس ڪپڙين ۽

⁽¹⁾ 1956ع واري نئين آئين ۾ صدر کي فقط اهو اختيار ڏنل هو ته هو پنهنجي سمجهه مطابق اسيمبلي جي جنهن به ميمبر جي باري ۾ سمجهي ته ان کي ميمبرن جي ڪثرت جي حمايت حاصل آهي يا حاصل ٿيندي ته ان کي وزارت ٺاهڻ جي دعوت ڏئي. مرزا صاحب ان اختيار جو پورو پورو فائدو ورتو.

موچڙن جا وسڪارا ڪري پنهنجا مٿا ڦاڙي ۽ ڦاڙائي ويهي رهيا. اسيمبليءَ جو ڊپٽي اسپيڪر، جنهن وقتي طور اجلاس جي صدارت پي ڪئي، تنهن جي ڪوپري ته بنهه ڦاٽي ڦاڪان ٿي پئي ۽ هو چند ڏينهن ڇيڄاڻي هن جهان فانيءَ مان ڇالاڻو ڪري ويو. سياسي مٿا ڦاڙ جي ان دوران ۾ مرڪزي سرڪار، جنهن جو صدر مرزا صاحب هو، مولوي فضل الحق مرحوم جي پاڻي جي گورنر کي ڊسمس ڪري سندس جاءِ تي عارضي طرح نوڪر شاهي جي هڪ ماڻهوءَ کي ويهاري ڇڏيو. ان آخري بيعزتيءَ کان پوءِ مولوي صاحب جي صحت ڪا نه سڌري. سٺ سال مسلمانن جي خدمت ڪري چڪو هو. مسلم هندستان جي علحده شخصيت کي اجارڻ وارن مان هڪ هو. بنگال جي غير تعليم يافته ۽ پنٿي پيل مسلم عوام کي تعليم ڏياري ترقي وٺائي پاڪستان ۾ آندو هو ائين. لاهور واري مسلم ليگ اجلاس ۾ 1940ع وارو پاڪستان نهراءِ سندس پيش ڪيل هو. پر عمر جي پڇاڙيءَ ۾ پنهنجن هٿان اهو انعام وٺي دل جهلي نه سگهيو ۽ راهي ملڪ عذر ٿي ويو. هونءَ ته ان کان اڳ به ساڻس جنيون ڪري چڪا هئا، مثلاً 1953ع ۾ مشرقي پاڪستان ۾ صوبائي چونڊون ٿيون هيون جن ۾ مولوي صاحب وڏي اڪثريت سان پنهنجا ميمبر چونڊرائي آيو هو ۽ ان آڌار تي صوبي جو وزير اعليٰ بڻجي چڪو هو. شروع ۾ کيس ريهي ريهي تابع فرمان بڻائڻ جي ڪوشش ٿي. پر جڏهن ان ۾ ڪاميابي حاصل نه ٿين ته مولوي صاحب تي ”پاڪستان جي غدار ۽ هندستان جي خير خواه“ جو ليبل هڻي کيس ڊسمس ڪري ⁽¹⁾ صوبي سان 93 قلم لائي سڪندر مرزا کي گورنر ڪري موڪليائون جنهن ڊاڪا پهچڻ شرط مولوي صاحب کي نظر بند ڪري ڇڏيو. تعجب جي ڳالهه هيءُ ٿي ته ساڳي مولوي صاحب کي سال کان پوءِ خود مرڪز جو وزير مقرر ڪري Interior داخلا جهڙو نازڪ کاتو سندس حوالي ڪيائون ۽ ورندي سال ساڳي صوبي مشرقي پاڪستان جو گورنر مقرر ڪري موڪليائونس. غرض ڪوڙو لڳائي ان زماني جي سياست جو حساب ڪتاب چڪاسيو: 54-1953ع ۾ غدار، 1955ع ۾ مرڪز جو وزير داخل، 1956ع ۾ ساڳي صوبي جو گورنر!

⁽¹⁾ اهو ڊيڊڪو ڪر محمد علي بوگره مرحوم کي ڪرڻو پيو. هو صاحب خود بنگال جو ماڻهو هو، پر کيس گورنر جنرل غلام محمد مرحوم آمريڪا جي سفارتخاني مان گهرائي (خواجہ ناظر الدين کي ڊسمس ڪري) وزيراعظم پاڪستان بنايو هو.

مصنف جي ”شير- بنگال“ مولوي فضل الحق سان هڪ يادگار تصوير

مولوي فضل الحق ڊاڪا جي هوائي اڏي تي پير علي محمد راشدي

وزير اطلاعات ۽ نشریات حڪومت پاڪستان

جو استقبال ڪري رهيو آهي.

جنهن وقت مولوي صاحب آخري پيرو گورنري تان ڊسمس ٿيو ته ان وقت سندس عمر وڏي ٿي چڪي هئي. درختن هٿان لڳل هيءُ آخري ڌڪ سهي ڪو نه سگهيو. اهڙي سياست جي ”هستيءَ“ تي ”نيستي“ کي ترجيح ڏئي اوڏانهن هليو ويو. جيڏانهن ويل ڪو پانڌيڙو وري ڪو نه موٽيو!

مولوي صاحب هڪ لحاظ سان سڪندر مرزا جو محسن رهيو هو. پهريائين کيس صدر بڻجڻ لاءِ رستو صاف ڪري ڏنو هو. ائين. جيڪڏهن 1956ع ۾ مولوي صاحب پاڻ صدارت لاءِ اميدوار بيهي ها ته مرزا صاحب جي صدر پاڪستان چونڊجڻ جو سوال ئي پيدا ڪو نه ٿئي ها، ان کان پوءِ جڏهن ملڪ اندر چوڻولو شروع ٿيو ته سڪندر مرزا ڪهڙي صوبي جو نمائندو آهي جو ان کي صدر بڻايو پيو وڃي ته مولوي صاحب هڪدم بيان جاري ڪيو ته: ”مرزا صاحب بنگال ۽ بنگاليين جو نمائندو آهي“.

پر مقابلتا مرزا صاحب هٿان مولوي صاحب کي جيڪو انعام مليو تنهن جو ذڪر ٿي چڪو آهي. يورپ جي هڪ مفڪر جو قول آهي ته ”پاور جي سياست ۾ احسان مڃڻ لاءِ ڪا گنجائش ڪا نه ٿي رهي“⁽¹⁾. ”مرزا صاحب ان فلسفي جو قائل هو ۽ مولوي صاحب، مرزا صاحب جي ان فلسفي جو گهايل!

هلندي هلندي صوبي سرحد جو حالڙو به ٻڌي وٺو. جن ڏينهن ۾ آءٌ موڪل تي منيلا کان ڪراچيءَ آيل هوس، مرزا صاحب سان سندس حڪم موجب، روزانه يا هڪ نه ٻئي ڏينهن ملندو رهندو هوس. هڪ صبح جي ملاقات ۾ مون کان پڇيائين ته ”ملڪ جو ڇا حال ڏٺو اٿئي؟“ مون چيس ”اوهان جي حڪومت جي پاليسين ماڻهن کي مونجهاري ۾ وجهي ڇڏيو آهي. حالتون بلڪل غير يقيني ٿي ويسون آهن. اوهان هر مهيني وزارتون پيا بدلرايو، جنهنڪري ڪو به وزير ماڻهن جو ڪم ڪري ڪو نه ٿو سگهي. هڪ خطرناڪ ذهني بحران ۾ خلق خدا قاتل نظر پئي اچي. مون هڪ پراڻو مثال ٻڌايس جيڪو هن طرح هو. چون ٿا ته سنڌ جي پراڻي دور ۾ ڪنهن مقامي حڪمران هر گهڙيءَ پنهنجن ڪاردار جون بدليون ڪرڻ شروع ڪيون هيون. اڃا هڪ ڪاردار مس موقعي تي پهچي چارج وٺندو هو ته پويان سندس بدليءَ جو نئون حڪم

⁽¹⁾ There is no place for gratitude in the dynamics of power politics”

اهو مغربي تصور هو. مشرقي تصور ان کان مختلف ٿيو ٿي. سنڌي تصور خاص طرح سان.

ڪنڊو ڪو نئون ڪاردار سندس ڪرسيءَ والارڻ لاءِ اچي پهچندو هو. هڪ هندو ڪاردار کي حڪمران ملو ته فلاڻي تعلقي جي چارج وٺ. هو گڏهه تي چڙهي روانو ٿيو. گڏهه جي منهن ڏانهن پنهنجي پٺ ڪيائين ۽ گڏهه جي پٺ ڏانهن پنهنجو منهن. ڪن دربارين ڊوڙي حاڪم کي خبر ڪئي ته هندو ڪاردار سرڪار جي ڏاڍي بدنامي ڪري رهيو آهي. پنهنجي تعلقي ڏانهن ويندي گڏهه جي پٺ ڏانهن منهن ۽ منهن ڏانهن پٺ ڪئي اٿائين. حاڪم حڪم ڪيو ته اهڙي نالائق ڪاردار کي جيڪو سرڪاري انتظام جو رعب خراب ڪري رهيو آهي، رستي مان ئي پڪڙي موٽائي آڻي ڏاڙهيءَ مان جهلي سرڪار جي سامهون ڪريو. چوڊار ڊوڙي وڃي پهتس ۽ وٺي آڻي دربار ۾ پيش ڪيائونس ۽ اهڙي شان سان جو چوڊار جو هٿ ڪاردار صاحب جي ڏاڙهيءَ⁽¹⁾ ۾ هو.

سرڪار پڇيس ”اي فلاڻا! نالائق مل! توکي سرڪار ڪاردار ڪري موڪليو ته تو پنهنجي سواريءَ جو اهڙو طريقو ڪڍيو جيئن ماڻهو سرڪار ۽ ان جي انتظام کي ڪلون ۽ مسخريون ڪن؟“ ”نالائق مل“ هٿ ادب جا ٻڌي وراڻي ڏني: ”سرڪار اهڙو طريقو ڪڍيو آهي ته هڪڙو ڪاردار اڃا پهچي ئي نه ٿو ته ٻيو سندس بدلي جو حڪم ڪڍي اچي ٿو پهچيس. مون سرڪار جي قاصد کي تڪليف کان بچائڻ خاطر گڏهه جي پٺ ڏانهن منهن ڪري پوءِ ڏانهن واهيائيندو ٿي ويس ته جيڪڏهن پري کان ڪو سرڪاري قاصد ايندو ڏسان ته اڳتي نه وڌان، بلڪ انهن ئي پيرن تان موٽي اچي حاضر ٿيان. هيئن سرڪار عادل آهي، خود انصاف ڪري ته ڏاڙهي منهنجي پٺڻ گهرجي يا اهڙيءَ سرڪار جي جيڪا ڪنهن به ڪاردار کي ڪنهن هڪ جاءِ تي ٽڪڻ ڪونه ٿي ڏئي؟“

مرزا صاحب اها ڪهاڻي ٻڌي خانم کي وٺي آيو ۽ فرمايش ڪيائين ته اها ڪهاڻي خانم کي به ٻڌايان. ڪهاڻي ٻڌي پئي تهڪ ڏئي ڪلڻ لڳا. خانم اُتي هلي ويئي ان وچ ۾ سرحد جو هڪ مرڪزي وزير، جيڪو پراڻو قومي ڪارڪن ته هو پر طبيعت جو هلڪڙو هو ۽ مرڪزي وزير بنجڻ کان پوءِ پيرن تي نه پر پيرن تي هلڻ لڳو هو، ڪمري ۾ گهڙي آيو، ڏاڍي جوش ۾ هو. ڳالهائيندي گف ٿي هنيائين، وات مان ٽڪن جون پڇڪاريون نڪتس.

(1) مسلمانن جي دور حڪومت ۾ سنڌ جا هندو به ڏاڙهيون رکندا هئا.

ڪرسيءَ تي ويهڻ کان اڳ ۾ ئي مرزا صاحب کي خوشخبري ٻڌائڻ لڳو. چي: ”اوهان جي حڪمر جي تعميل ٿي. مسلم ليگ جو فلاڻو ليڊر جلوس وٺي اڃا اٽڪ جي پل تائين مشڪل سان پهتو هو ته اسان جي ماڻهن مقابلو شروع ڪري ڏنس، لنيون وسائي ۽ هوائي فائر ڪري جلوس کي چڙوچڙ ڪري ڇڏيائونس. هن ڀڄي وڃي پوئتي پشاور ۾ پناهه ورتي.“

مرزا صاحب کيس ان واڌائي تي مبارڪون ڏئي، ان کان اڳ آءُ اتي ڪوڙ ٿيس ۽ مرزا صاحب کان، تڙ ٽڪڙ ۾ بنا هٿ ملائي، موڪلائي گهر روانو ٿي ويس. مون کي پوڻيو ته مبادا مرزا صاحب پنهنجيءَ عادت موجب هن وزير کي منهنجون ڳالهيون ۽ ڪيل ڪهاڻيون ٻڌائي ۽ هي وزير وزيراعظم وٽ وڃي چڱي هڻي، مون خيال ڪيو ته نه آءُ موجود هوندس نه مرزا صاحب کي منهنجي ڪيل ڪهاڻي ياد ايندي.

مرزا صاحب جي اها وڏي حڪمت عملي هوندي هئي ته هو هڪ جي ڳالهه ٻئي کي ٻڌائي پنهنجي هڪٻئي ڏانهن بددل ڪري ڇڏيندو هو. *

مٿي ڏنل حقيقتن ۽ واقعن مان پڙهندڙن کي محسوس ٿي ويو هوندو ته اُن زماني ۾ نوڪر شاهي جي مکيه ماڻهن ۽ سياستدانن جي وچ ۾ هڪ قسم جي سرد جنگ هلي رهي هئي. نوڪر شاهيءَ وارن گهريو پئي ته سياستدانن کي ذليل ۽ خوار ڪري ميدان مان ڪڍي سندن سياسي عهدن تي به پاڻ قبضو ڪري ويهن.

ان سرد جنگ جي دوران ۾ سڪندر مرزا مرحوم پنهنجي نوڪر شاهي گروپ جي پاران نمايان خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو هو. ٻه - ٽي مثال عرض ڪريان ٿو:

(1) پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ستت ئي صوبي پنجاب سان قادياني سوال تي مارشل لا لڳو هو. مرڪزي حڪومت کي ضرورت پيش آئي ته ان وقت جي چونڊيل صوبائي وزيراعليٰ کي ڪڍي سندس جاءِ تي ٻيو ماڻهو رکن. پر ان وزيراعليٰ کي ڪڍي ڪير ۽ ڪهڙي طريقي سان؟ چون ٿا ته اها جوابداري مرزا صاحب، جو ان وقت مرڪز ۾ سيڪريٽري هو، پاڻ تي هموار فرمائي، لاهور پهچي هر نه تر. معتوب وزيراعليٰ جي گهر ۾ گهڙي وڃي کيس اهڙا ڪٽڙا

چاڙهيائين ۽ دڙڪا ڏنائين جو هن غريب پنهنجي هٿ سان اسعفتا لکي سندس حوالي ڪري ڏني. پاڻ تهڪ ڏيندو اچي سائين سان مليو ۽ کين بشارت ڏنائين ته پاڪستان جي سياستدانن سان ”ڏيل“ ڪرڻ جو اهو ئي آسان طريقو آهي. هڪ دڙڪو ۽ اسعفتا ٻاهر! نوريڙي جي مهماني به پيرا!

مشرقي پاڪستان ۾ 1953ع ۾ مولوي فضل الحق مرحوم جي صوبائي وزارت کي مرڪزي سرڪار ڊسمس ڪيو ۽ سارو اختيار گورنر کي سونپي ڇڏيو. (93 قلم هيٺ). پر گورنر ڪير ٿئي جيڪو وڃي انهن حالتن ۾ بنگالين کي ۽ سندن مهندار مولوي کي نيڪ ڪري؟ انتخاب جي نظر مرزا صاحب تي پئي، کيس گورنر بڻائي موڪليائون. مرزا صاحب ڊاڪا پهچندي ئي مولوي صاحب کي نظربند ڪري رکيو ۽ جنهن به ميمبر يا اڳوڻي وزير سرڪشي ڏيکاري ان جي لاک لاهي ڇڏي. مرزا صاحب جي ڪاميابيءَ تي ڪراچي جي واسطيدار حلقن ۾ واھ واھ ٿي ويئي. پر بنگالين اهو ڌڪ پچائي آئين ساز اسيمبليءَ جي ايندڙ چونڊن ۾ محمد علي بوگري مرحوم (جنهن کي اڳ ۾ ڪري ڪانٽس اهو ڪم ڪرايو ويو هو) جي اميدوارن کي نگهوسار ڪري ڇڏيو ۽ بوگري صاحب جا پير پوءِ ڪراچيءَ ۾ به ٽڪي ڪونه سگهيا. پر سڪندر مرزا صاحب جي حوالي جيڪا ڊيوٽي ٿي هئي، سا هن پوري ڪري ڏيکاري.

1954ع ۾ گورنر جنرل غلام محمد مرحوم مرڪزي اسيمبليءَ کي ٽوڙي، اسيمبلي هال تي ڪلف ڪڍا چاڙهائي ڇڏيا هئا. مولوي تميزالدين خان مرحوم اسيمبليءَ جو اسپيڪر ۽ محمد هاشم گزدر مرحوم ڊپٽي اسپيڪر هو. گزدر مرحوم ڊپٽي اسپيڪر جي آفيس ۾ قدم رکڻ جي ڪوشش ڪئي ته ات اڳواٽ بيهاريل پوليس وارن کيس ڌڪا ڌوما ڏيئي موٽائي ڇڏيو.

مولوي تميزالدين خان مرحوم بحيثيت اسپيڪر، سنڌ هاءِ ڪورٽ اڳيان رٿ جي درخواست پيش ڪئي. جنهن بينچ رٿ پي ٻڌي، تنهن تي هڪ سنڌي جج به هو جيڪو پنهنجي بي رياضي ۽ بيخوفي لاءِ ملڪ ۾ مشهور هو. هونءَ ته سنڌ هاءِ ڪورٽ جا ٻيا جج به انصاف پسند ۽ بي رياست هئا، پر خبر نه آهي ته سرڪاري حلقن ۾ ڇو محسوس ڪيائون ته هن سنڌي جج کي ڊيپارٽ جڳي ضرورت آهي. ٻڌل ڳالهه آهي، پر چون ٿا ته ان مقصد سان مرزا صاحب جج جي گهر گهڙي ويو ۽ کيس گورنر جنرل جي نالي ۾ هيسائڻ لڳو. جج صاحب

غصي ۾ اچي ڏنڊو هٿ ۾ کڻي ڪاهي ڪڍي پيس ۽ ڌڪا ڏئي گهر مان ٽڙي ٻاهر ڪڍيائينس. هُڪرن ۽ هڪلن جو موضوع ڏنڊو ٿي رهيو. رديف، قافيه ۽ ڏنڊي جي جاءِ استعمال جا ڏس پتا بدلبا رهيا. ڪڏهن ڪڏهن ته گورنر جنرل صاحب جي سلسلي ۾ به ڏنڊي جو ذڪر اچي ٿي ويو.

عرض مرزا صاحب ويچارو ڏڪندو، سهڪندو ٻاهر نڪتو. هيلٽائين ته سڀني مُهنن ۽ منصوبن ۾ ڪامياب ٿيندو رهيو. فقط هن ئي هڪ مهر مان سر بچائي نڪتو.

ان زنده جاويد جج جو نالو هو جناب محمد بخش ميمڻ مرحوم. الله تعاليٰ جون لک لک رحمتون سندس روح تي هجن. شال سندس مرقد تي نور نچاور ٿيندو رهي. نرن ۽ ناهرن جون ڳالهيون ورهين تائين وڃنديون رهن ٿيون.

* * *

جڏهن آءٌ منيلا مان، سيپٽمبر 1958ع ۾ موڪل تي ڪراچي آيل هوس ته مرزا صاحب سان روزانه نه ته به هڪ نه ٻئي ڏينهن ملندو رهندو هوس. اهو ڪٿت سندس حڪم موجب ڪاٿڻو پوندو هو.

7 - آڪٽوبر صبح جو آءٌ وٽس حاضر ٿيس. پاڻ وٽ سڏي، ميز جي شيشي هيٺان رکيل ڪاغذ جو هڪ پرزو ڏيکارايائين، جنهن تي هي اکر لکيل هئا:

”حضور صلي الله عليه وسلم جي هڪ
اصحابي جو فرموده آهي ته مسلمانن
تي ڏنڊي سان ئي حڪومت ڪري
سگهجي ٿي.“

اڪر مون سڃاڻي ورتا. سنڌ جي هڪ ”علامه“ صاحب جا هئا. بعد ۾ مرزا صاحب مارشل لا لڳايو ته ان جي اعلان ٿيندي ئي علامه صاحب تي دل جو دورو پيو ۽ ان جي وگهي انتقال ڪري ويو.

مرزا صاحب ان وقت ڪجهه لکڻ شروع ڪيو هو. وچ ۾ قلم رکي مون کي چيائين ته ”هڪ نهايت ئي نازڪ ڪم ۾ تنهنجي مدد جي ضرورت آهي.“
مون کي شڪ گذريو ته مرزا صاحب اڄ ڪو خُسر ٻاري رهيو آهي، جنهن جي باري ۾ مون کان ڪجهه لکرائڻ گهري ٿو. هو (از راه ڪرم منهنجي قلم جو قائل هوندو هو). کيس ٿارڻ جي نيت سان مون عرض ڪيس: ”آءٌ ته

حاضر آهيان، پر اها ڳالهه ذهن ۾ رکو ته هن وقت آءٌ سرڪاري نوڪر (سفير) آهيان ۽ منهنجي وفاداري پهرئين نمبر ۾ وزير خارجہ (سرفيرو خان نون مرحوم) سان آهي، جيڪو وزيراعظم بہ آهي.

اهي لفظ ٻڌي خودبخود چرڪي ويو، لکيل ڪاغذ اوندو ڪري شيشي هيٺان سرڪائي هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪرڻ لڳو. مون کان پڇيائين ته ”تون ڪڏهن منيلا موٽي رهيو آهين؟“ مون چيس ته ”سيائي شام لاءِ جهاز ۾ جاءِ بوڪ ڪرائي اٿم.“ فرمايائين ”سيائي نه وڃ.“
* * *

8 - تاريخ صبح جو چئين بجي ڌاري محمد عمر ڊرائيور مون کي ننڊ مان اٿاري ٻڌايو ته ملڪ سان مارشل لا لاڳو ٿي ويو آهي.

9 بجي پريزيڊنٽ هائوس مان ٽيليفون آيو ته 6 بجي شام آءٌ پريزيڊنٽ وٽ حاضر ٿيان. گهڙيءَ کان پوءِ ٽيليفون تي ايوب خان جو حڪم بہ پهتو ته 4 بجي شام جو وٽس حاضر ٿيان. 3 بجي شام دوباره ايوب خان جي دفتر مان اطلاع آيو ته صاحب ممدوح پريزيڊنٽ هائوس وڃي رهيو آهي، تنهنڪري آءٌ ساڻس 6 بجي شام اُتي ملاقات ڪريان.

6 بجي شام آءٌ پريزيڊنٽ هائوس پهتس. روزانه جي دستور موجب اڳ ۾ ڪرسيون پيل هيون. منهنجو اطلاع ٿيو ته مرزا صاحب، ايوب خان ۽ ساڻن گڏ مسٽر عزيز احمد (جنهن کي ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ۽ سيڪريٽري جنرل مقرر ڪيو هئائون) اندران دفتر واري ڪمري مان نڪري اچي مون سان گڏ ويٺا. ويهندي شرط هيءُ ڊائلاگ شروع ٿيو:

مرزا صاحب: راشدي، مارشل لا لاڳو ڪيو اٿم، تنهنجي راءِ ڪهڙي آهي؟
راشدي: اهو ئي ٿيڻو هو، مون اڳواٽ ويني ڏٺو، تڏهن ته مان سياست ۽ وزارت ڇڏي جلاوطني اختيار ڪئي هئي.

مرزا صاحب: ”هاڻي توکي اسان جي مدد ڪرڻ گهرجي، جيئن اسان جو ڪنيل قدم ڪامياب ثابت ٿئي.“

راشدي: ”آءٌ ته اڳ ۾ ئي سرڪاري نوڪر آهيان، هر مناسب خدمت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان.“

ايوب خان: ”پر هاڻي توکي ملڪ ۾ رهي اسان سان تعاون ڪرڻو پوندو.“

مرزا صاحب: ”آءٌ جلد وزارت ٺاهي رهيو آهيان. سنڌ ۾ پيو ڪو صاف سياستدان ڪونه رهيو آهي، تنهنڪري توکي ئي سنڌ جي پاران وزير ڪري ڪٽڻ گهرون ٿا.“

ايوب خان: ”هان، ضرور. ملڪ جي گهڻيءَ خدمت ڪرڻ جو پروگرام آهي.“
 راشدي ”آءٌ بزدل ماڻهو آهيان، سول جي ٺهيل ٺڪيل مرڪزي وزارت به ڇڏي ملڪ کان ٻاهر ڀڄي ويل آهيان. هاڻوڪين حالتن هيٺ وزارت جي معنيٰ آهي شينهن تي سواري ڪرڻ. ان لاءِ وڏي بهادر ۽ پهلووان انسان جي ضرورت آهي. اهڙي ٿور مون ۾ ڪانه آهي. وري به اوهان جي حڪم جو پابند آهيان.“
 ايوب خان: ”نه نه، توکي ضرور ائين ڪرڻو پوندو. نه ته توکي عربي سمنڊ ۾ ٻوڙي ڇڏينداسين.“

مرزا صاحب پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿي اچي منهنجي پٺيان بيٺو ۽ منهنجن پنهنجن ڪلهن تي هٿ رکي زور ڏيڻ ۽ چوڻ لڳو: ”توڪي اسان سان گڏ جيئڻ ۽ مرڻ گهرجي، توکي وزير ٿيڻو پوندو.“

آءٌ سخت ذهني پرڀاشانيءَ ۾ مبتلا ٿي پيس ۽ دل ٿي دل ۾ سوچڻ لڳس ته پاڻ کي هن مصيبت مان ڪيئن ڇڏايان. مارشل لا جي وزير ٿيڻ ۽ سفارت ڇڏي ملڪ ۾ موٽي اچڻ لاءِ آءٌ بنهه تيار ڪونه هوس. پر هن وقت سوال هو ته اهڙن طاقت ور ماڻهن کان جند ڪيئن ڇڏايان؟

خوش قسمتيءَ سان شام جو وقت هو، سندن هٿن ۾ گلاس هئا جيڪي آهستي آهستي سندن موڊ کي خوشگوار بنائيندا ٿي ويا.

مرزا صاحب منهنجن ڪلهن تان هٿ ڪڍي پٺ واري پنهنجي اي - ڊي - سي کي واکو ڪري چيو ته ”فلاڻه صاحب⁽¹⁾ کي به مٿان وٺي آءٌ.“

اي - ڊي - سي ڊوڙندو مٿي ويو ۽ موٽي اچي چيائين: ”فلاڻو صاحب پي رهيو آهي. سمهڻ جي ڪپڙن ۾ آهي. هيٺ لهڻ نه ٿو گهري.“

مرزا صاحب ناراضگيءَ جي موڊ ۾ اي. ڊي. سي کي حڪم ڪيو ته:

”پاڄامه جي پاڇي مان وٺي گهليندو هيٺ ڪڍي اچينس.“

⁽¹⁾ ”فلاڻه“ صاحب جي نالي ۽ عهدي ٻڌائڻ کان معذور آهيان.

پنجن ڏهن منتن کان پوءِ اي. ڊي. سي. آيو. ساڻس گڏ ”فلاڻو صاحب“ به هو. پر هن حالت ۾ ته هٿ ۾ گلاس، جسمر تي سليپنگ سوٽ، سڌو گهمي به نه ٿي سگهيو. چنگهان ۽ جسمر ڏکي رهيو هوس. اي. ڊي. سي. تي ٽيڪ ڏيندو آيو. ويهندي شرط (غالباً نشي جي حالت ۾ ٻول ٻولڻ لڳو: جي، ”هن ملڪ ۾ اسان جي حيثيت ٿي ڪانه آهي.“

مرزا صاحب: ”سو وري ڪيئن؟“

فلاڻو صاحب: ”شڪار لاءِ آؤ ڊيوٽي فري (يعني ڪسٽمر ڊيوٽي کان آجا) ڪارتوس به ٻاهران گهرائي ڪونه ٿو سگهان.“

سڪندر مرزا ايوب خان ڏانهن نهاريو. ايوب خان چيو:

”ٽيون ڏينهن لاهور مان لنگهندي پنج هزار ڪارتوس اوهان جي گهر ڇڏي آيو آهيان.“

فلاڻو صاحب: ”ها، پر اها ته خيرات ٿي، منهنجو حق ته نه ٿيو.“

مرزا صاحب، ايوب خان ڏانهن ڏٺو.

ايوب خان: ”هاڻي اوهان کي به ٻاهران سامان گهرائڻ لاءِ ڊيوٽي فري لسٽ تي رکون ٿا.“

فلاڻو صاحب: ”مو کي ڪم ڪرڻ تي دل ٿي نه ٿي ٿئي.“

مرزا صاحب: ”خير، سو وري ڇو؟“

فلاڻو صاحب: ”منهنجي عهدي جو ميعاد ٿي جلد پورو ٿي رهيو آهي.“

ايوب خان: ”مسٽر پريزيڊنٽ، هن صاحب کي وڌيڪ ڏهن سالن لاءِ

نوڪريءَ جو ميعاد وڌائي ڏجي.“

مرزا صاحب: ”ضرور - ضرور - ڏهه سال ميعاد ۾ توسيع ڪئي وڃي ٿي.“

فلاڻو صاحب: ”اهو ته خير، پر مون کي ڪي نالائق ماڻهو به ساڻي

ڪري ڏنا ويا آهن، جن سان گڏجي ڪم ڪرڻ تي دل ڪانه ٿي ٿيڻ.“

مرزا صاحب (ايوب خان سان مخاطب): ”ايوب خانصاحب! جن ماڻهن

جي نالي، فلاڻو صاحب چوي، انهن کي هڪدم هٽائي ڇڏيو.“

ايوب خان: ”بلڪل صحيح ٿا فرمايو. پريزيڊنٽ صاحب! اهڙن ماڻهن

کي هڪدم نيڪالي ڏني ويندي.“

فلاڻو صاحب: ”ها، پر انهن جي جاين تي وري به ڪي نالائق رکجي ويندا.“

ايوب خان: "مسٽر پريزيڊنٽ! خالي ٿيندڙ جاين تي فقط اهي ماڻهو رکجن، جيڪي فلاٽو صاحب خود چونڊي."

مرزا صاحب: "بلڪل سٺي تجويز آهي، ائين ئي ٿيڻ گهرجي."
انهيءَ طرح "فلاٽو صاحب" پاڻ کي "فري ڊيوٽي لسٽ" تي رکائڻ، پنهنجي عهدي جي ميعاد وڌائڻ، ڪن سائين کي ڊسمس ۽ انهن جي جاين تي چونڊيل ماڻهن کي مقرر ڪرائڻ جي شرطن قبول ڪرائڻ بعد، گلاس مان وڌي ڏک ڀرڻ بعد صوفي تي ڏرکي چوڻ لڳو:

"ها، پر انهن کي ته هڪدم ڦاهيءَ تي چاڙهي ڇڏيو."

ايوب خان: "ڪنهن کي؟"

مرزا صاحب: "اوهان نالا ٻڌايو، انهن کي ڦاهيءَ تي ضرور چاڙهيو ويندو."
فلاٽو صاحب: "جي.ايم.سيد، غفار خان ۽ اهي ماڻهو، جن ائين وٺي وٺي يونٽ فرنٽ ٺاهيو آهي يا جيڪي وٺي يونٽ جي مخالفت پيا ڪن."
مرزا صاحب: "صحيح ڳالهه پيا ڪريو. اوهان جي حڪم جي ضرور تعميل ڪنداسين ۽ اهڙن ماڻهن کي ضرور ڦاهيءَ تي چاڙهنداسين."

* * *

انهيءَ گفتگو ٻڌندي ئي مون پنهنجي دل ۾ فيصلو ڪيو ته جنهن ملڪ ۾ ايڏا وڏا ماڻهو، جن جي هٿن ۾ ڪروڙين ماڻهن جون جانيون، ملڪي انتظام، عدل ۽ انصاف جون واڳون آهن، ائين پيا هڪٻئي سان ڏي وٺ ڪن ۽ ٿاهين⁽¹⁾ ڏيارڻ ۽ ڏيڻ جون ڳالهيون ڪن، تنهن ملڪ ۾ وزارت ته ڪانه قبول ڪندس، پر ات رهندس به ڪونه پوءِ جيڪي به ٿئي.

پر سوال هو ته آءٌ ڪهڙيءَ حڪمت عملي سان في الحال انهن کان پاڻ بچائي ملڪ مان نڪري وڃان؟ منهنجا ٻار ٻچا پنج هزار ميل پري منيلا ۾ پيا هئا، آءٌ پاڻ هٿ هنن جي قبضي ۾ هوس، ٿي سگهيو ٿي ته هو منهنجي اچ جي انڪار تي ناراض ٿي مون کي هڪدم سفارت جي نوڪري مان ڪڍي ملڪ اندر نظربند ڪري رکن.

⁽¹⁾ خوش قسمتيءَ سان اهڙو ڪو به هلاڻو ڪونه ٿيو

الله تعاليٰ منهنجي مدد ڪئي ۽ سلامتيءَ جو رستو ڏيکاريائين. ڏهين بجي جو وقت ٿي ويو هو. گلاس جو به اثر ٿي چڪو هو، جن ۾ هروڀرو شريت گلاب ڪونه هو. سندن ڳالهائڻ ۽ سوچڻ جي انداز مان اهو اثر ظاهر پي ٿيو. عين ان وقت مون کين هنن لفظن ۾ عرض ڪيو:

"حضور والا - اوهان جو حڪم هاڻي منهنجي اکين تي آهي. آءٌ هت رهي اوهان جي ڪابيني ۾ شريڪ ٿي اوهان سان تعاون ڪرڻ لاءِ تهڊل سان تيار آهيان. البتہ اوهان ۽ اسان کي هيءُ ڏسڻو پوندو ته منهنجي هت رهي وزير بچڻ ڪري اوهان جي قاتل ڪيل نئين نظام کي فائدو پهچندو يا ان جي دشمنن ۽ بدخواهن جي تعداد ۾ اضافو ٿيندو. آءٌ سياستدان ٿي رهيو آهيان ۽ هتان جا سڀ وڏا ماڻهو گهڻو ڪري منهنجا رقيب ۽ مخالف رهيا آهن. ممڪن آهي ته اوهان جي مهرباني سان مون کي وزير ٿيندو ڏسي هينئر هو سڀ مورچو اوهان جا به دشمن ٿي پون ۽ فائدي بدران اٿلندو اصل مقصد کي نقصان رسي. ان امڪاني خطري کان بچڻ لاءِ هيءَ به ٿي سگهي ٿو ته آءٌ نموني خاطر اوهان جو سفير ٿيو ٻاهر ويٺو هجان ۽ جيڪا صلاح مصلحت اوهان جي نئين حڪومت کي مون سان ڪرڻي پوي ته ان لاءِ عارضي طرح هت اچي اوهان جي خدمت ڪري هليو وڃان. ان طريقي سان اصل مقصد به پيو حاصل ٿيندو ۽ ساڳي وقت اوهان جي مخالفن جو تعداد به ڪونه وڌندو."

آخر ۾ عرض ڪير ته:

"ڳالهه جي انهن پنهي پهلوئن کي تڪڙ ٽورڻ جو ڪم سيڪريٽري جنرل صاحب تي ڇڏڻ گهرجي. آءٌ صبح جو وٽس حاضر ٿيندس ۽ سندس اڳيان تصوير جا ٻئي رخ رکندس. ان کان پوءِ جيڪو به فيصلو هن صاحب ڪيو ته آءٌ ان جي تعميل ڪندس."

مرزا صاحب وارا اڳ ۾ ئي ٽڪجي چڪا هئا. کين ماني به شايد ڪاٺي هئي. منهنجيءَ ڳالهه ۾ اچي ويا. فيصلو ٿيو ته اهو فيصلو صبح جو سيڪريٽري جنرل عزيز احمد صاحب ڪندو. آءٌ اتي ڪٿو ٿيس. منهنجي اٿندي مرزا صاحب مسٽر عزيز احمد کي چيو: "پر هن کي ڇڏجانءِ نه."

رات ٿڌڪندي ۽ الله تعاليٰ کي عرض ڪندي گذري. صبح جو آءٌ عزيز احمد صاحب جي خدمت ۾ حاضر ٿيس. پاڻ اڳ ۾ مون کي سڃاڻندو هو.

چوڌري محمد علي صاحب جي ڪابيني جو سيڪريٽري رهي چڪو هو. ان ڪابيني ۾ آءٌ به وزير هوس. هونءَ به مون کي خبر هئي ته هو بلڪل ضمير وارو ۽ مضبوط دل انسان آهي. گذريل رات جي محفل ۾ به مون وانگر گلاس جي گردش کان دور رهيو هو.

مون هٿ ٻڌي وڌيءَ لَسَاجَت سان کيس عرض ڪيو ته خدا جي واسطي مون کي هن مصيبت کان بچائي ۽ جوابداري پاڻ تي کڻي مون کي ملڪ مان نڪري وڃڻ جي اجازت ڏي.

پاڻ پڇيائين: ”ته تون ايتريقدر ڇو بيزار آهين؟“

مون چيس: ”مون کي رت جي بوءِ اچڻ لڳي آهي.“

ٻه گھڙيون سوچڻ بعد مون تي رحم اچي ويس. چيائين:

”هنن ماڻهن کي خيال آهي ته تو وٽ ڏاڍو عقل آهي. هاڻي تون پنهنجي عقل کان تتر وٺي مون کي ٻه ٽي تجويزون لکي ڏئي وڃ، مان کين ڏيکاريندس، پر ساڳي وقت تون هتان سڌو ايئرپورٽ هليو وڃ. جيڏانهن جو جهاز تيار ملئي ته ان ۾ چڙهي نڪري وڃ.“

سندس اسٽينو گرافر کي نوٽ ڊڪٽيٽ ڪير، پهرين ڳالهه هيءَ لکراير ته ”اڪثر انقلاب پهريان پنهنجن ئي ڪاريگرن کي ختر ڪندا آهن، ان ڳالهه جو خيال رهي.“ ٻيون به ڪجهه ڳالهيون لکير.

عزيز احمد صاحب کي ڪاغذ ڏئي، وٽانس موڪلائي، بيگ کڻي، ٽڪڙو ٽڪڙو سڌو ايئرپورٽ آيس. بنگڪاڪ لاءِ جهاز تيار بيٺو هو، منجهس چڙهي روانو ٿي ويس. بنگڪاڪ ۾ پنج ڏينهن پيو رهيس. جڏهن منيلا لاءِ جهاز مليو ته ان ۾ جاءِ وٺي اڳتي ويس.

اڃا ڊسمبر مهينو پورو ئي ڪونه ٿيو هو ته مرزا صاحب کي ڪڍي ڇڏيائون، سندس جاءِ تي ايوب خان پاڻ صدر بڻيو. ڪراچيءَ کان حڪم اچڻ تي اسان سفارت خاني مان مرزا صاحب جو فوٽو لاهي ايوب خان جو تنگي ڇڏيوسين.

مرزا صاحب کي ڪهڙي طريقي سان اڌ رات جو صدارت تان سبڪدوش ڪري هوائي جهاز ۾ ويهاري پهريائين ڪوئٽا ۾ وڃي رکيائون ۽ ان کان پنجين ڏينهن لنڊن ڏانهن ڪڍي ڇڏيائون تنهن جي تفصيل ڏيڻ جي ضرورت نه آهي: هر هڪ ماڻهوءَ کي اڳ ۾ ئي معلوم آهي.

جيڪي ماڻهو انهن ڏينهن ۾ لنڊن ويندا هئا، سي موٽي اچي ٻڌائيندا هئا ته ات مرزا صاحب جي حياتي ڏاڍي ڏکي پئي گذري. پيسو ڪونه اٿس. ڪنهن هونل ۾ نوڪري ڪئي اٿس. پاڪستان مان سوڻ پائونڊ مهينو پيشن ملي رهي هئس جيڪا لنڊن جهڙي شهر ۾ تيل تماڪوءَ لاءِ به ڪافي ڪانه ٿي ٿيس.

ڪجهه سال ڪشٽ ڪاٽڻ کان پوءِ گذاري ويو. سندس لاش ايران جي شهنشاهه لنڊن مان گهرائي تهران جي ڀر واري قبرستان ۾ دفن ڪرائي ڇڏيو.

الله جي ذات بي نياز آهي. جنهن شخص پاڪستان ۾ پنهنجي راج کي دواميت بخشڻ پي گهري، تنهن کي پاڪستان ۾ قبر جيتري جاءِ به ملي ڪانه سگهي. سندس پاور جي زماني ۾ جن سائين ساڻس ابدي دوستيءَ جا درمي پيا تن آخر ۾ ڏانهن اک ڪئي به ڪونه نهاريو. پاڻ لنڊن مان موٽڻ تي مرزا صاحب جي تنگدستي ۽ ”بدحالي“ جا قصا ۽ ڪهاڻيون مزي مزي سان پيا بيان ڪندا هئا. ڪنهن سوچيندڙ سچ چيو آهي ته ”سياست چيڻي جي ٻار ٿئي ٿي.“

پاڪستان مان نيڪالي ملڻ کان به - ٽي ڏينهن پهريان مرزا صاحب وزارت به ٺاهي هئي جنهن جو وزيراعظم ايوب خان مرحوم کي بڻايو هئائين. سنڌ واري جاءِ جيڪا مون کي اچي هئائين سا ذوالفقار علي خان پٽي کي ڏنائين. اها وزارت ايوب خان مرزا صاحب کي ڪيڏن کان پوءِ به بحال رکي. جن وزيرن کي مرزا صاحب پاڻ سان وفادار ۽ قابل اعتبار سمجهي وزارت ۾ کنيو هو سي سڀ سندس وڃڻ شرط وڃي ايوب خان جا سلامي ٿيا. لهندي جو ڪو ڪونه ٿو ٿئي، اڀرندي جا سڀ سلامي.

نٿو ننگر

هاڻوڪي نٿي کي پراڻا ماڻهو ”نٿو ننگر“ به سڏيندا هئا. سمن ڄامن جي زماني کان ڪلهوڙن تائين لوور سنڌ جو دارالحڪومت هو. ڪلهوڙن پنهنجو مرڪز دادوءَ جي خداآباد ۽ ان کان پوءِ حيدرآباد ڪڍي بڻايو هو.

ان نٿي ننگر ڏاڍا انقلاب ڏنا. ڪنهن زماني ۾ ايڏو شهر هو جو جهڙس ساري هندستان ۾ شايد ڪو شهر ڪو نه هو، ۽ مٿس آفتون به اوڏيون ئي نازل ٿينديون رهيون. بادشاهگريون، قتل عام، لشڪري ڦرلٽ، حملا، محاصرا، ڏڪار ۽ ان کان پوءِ باهه ڏئي هڪ مٿي کان ٻئي مٿي تائين شهر کي ساڙي ڇڏڻ جون وارداتون.

سائين ڏئي، بندو سهي.

انسانن کي ايڏا ڏئي، چيڪائي چيڪائي مارڻ جا جيڪي طريقا نٿي جي غير ملڪي ⁽¹⁾ ارغونن ۽ ترخان حاڪمن ايجاد ڪيا، اهي اهڙا هئا جو جيڪڏهن انساني فطرت جي ساخت ۾ شرم ۽ رحم جو به ڪو جزو شامل هجي ها ته انسان ذات صدين گذرڻ بعد به اڪيون ڪڍي اوچي ڳاٽ گهمي ڦري ڪو نه سگهي ها. مثلاً عورتن جي شلوار اندر پليون وجهڻ يا حامله عورتن جي پيٽن ۾ چير ڪري ٻار ڇڪي ٻاهر ڪڍڻ ۽ عورتن جو پاڻ ڇڙيون هڻي هڻي مرڻ! ٻيو انڌيرو ٻڌو، جيڪي نٿي سان ٿي گذريو.

ارغونن جي مري ختم ٿيڻ کان پوءِ ترخانن تخت والارڻ جا سانباها ڪيا، سندن مقابلو بکر جي حاڪم محمود سان ٿيو، جيڪو پڻ ترخانن وانگر ارغونن جو نوڪر رهي چڪو هو.

ترخانن جي اڳواڻ عيسيٰ، مدد لاءِ پرتگالين ڏانهن پيغام موڪليو، جيڪي اڳ ۾ ئي يورپ مان هلي اچي عربي سمنڊ جي ساحلي شهرن کي ڦرڻ، لُٽڻ لاءِ فوجي ٻيڙا ڀريو ٿا ٻا ڪائيندا ٿي ويا.

پرتگالي عيسيٰ جي دعوت تي اچي نٿي ۾ لنگر انداز ٿيا، عيسو کين خرچ پڪي ڏيڻ کان ڪنگڻ ڪڍي ويهي رهيو، پرتگالي ڪاوڙجي اچي

⁽¹⁾ ڦٽار طرفان آيا، دولهه دريا خان کي شهيد ڪري سنڌ جي سر تي چوهي ويٺا ۽ نٿي مان راڄ ڪرڻ لڳا هئا.

شهر تي ڪڙڪيا. گهر ۽ بازاريون لٽيائون، مسجدن ۾ گهڙي جمع نماز لاءِ مڙيل مسلمانن کي ڪٽائون، عورتن جي بيحرمي ڪيائون، هوا جو رخ ڏسي باهه جي اهڙي چوڇڙي ڏنائون جو سڄو شهر سڙي خاڪ جو دڙو بڻجي ويو. ان کان پوءِ لٽ ڦر ۾ هٿ آيل مال پنهنجن ٻيڙن ۾ وجهي رمندا رهيا.

ٺٽو تباهه ٿي ويو. عيسيٰ جو پنهنجو پنجهر نه ڀريو، مرڻ کان پوءِ به مڪليءَ تي محلات نما مقبري ۾ لپتي پيو. ٺٽي جي عوام کي سيڪت ملي ويئي⁽¹⁾. ڪنهن فيلسوف جو فرمودو صحيح ثابت ٿيو:

دارالحڪومت ۾ نه ويهجي
حڪمران جو درباري نه بڻجي
چو ته: قرب سلطان آتش - سوزان بود.
* * *

مون پنهنجي سانيڙ ۾ جڏهن ٺٽو ڏٺو ته هڪ مختصر اُجڙيل وسطيءَ وانگر هو، حالانڪ ڪنهن زماني ۾ اُن جي پڪيڙ ميلن ۾ هوندي هئي ۽ سندس اقبال جي آکاڻين سان تاريخ جا ڪتاب خصوصاً سياحن جا سفر ناما ڀرپور هئا. پڇاڙيءَ ۾ 1953ع ۾ ٻوڏيون آيون، شهر گهڻو ڪري پاڻيءَ هيٺ اچي ويو، محلن جا محلا زمين بوس ٿي ويا. پيرزاده عبدالستار مرحوم سنڌ جو وزير اعليٰ هو ۽ آءٌ روينيو وزير، مون وڃي ٺٽو ڏٺو. سندس تباهي ڏسي ڏاڍي ڪهل آئي. فيصلو ڪيو ته مڪليءَ تي سرڪاري دفتر، اسپتالون ۽ ٻيون عمارتون ٺاهي، ٺٽي کي مستقل طرح ميٽجي وڃڻ کان بچائي وڃي ۽ سِر سيلاب کان محفوظ مٿاهين علاقي تي نئين شهر ٻڌجڻ لاءِ هڪ قسم جي تحريص جو سامان مهيا ڪجي. ان اسڪيم کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ٽڪڙا ٽڪڙا قدر ڪهڙو لڳا. آءٌ وزارت ڇڏي سنڌ کان ٻاهر هليو ويس، پر اسڪيم تي عمل ٿيندو رهيو. اڄ ٺٽي جي جسر ۾ ڪجهه جان نظر پئي اچي.

هنرن ۽ مصنوعات جي معاملي ۾ به ٺٽو ڪنهن زماني ۾ يگانو سمجهيو ويندو هو. خاص طرح اتان جون لونگيون، سوسيون ۽ گريسون

⁽¹⁾ سنڌ وارن جڏهن به ٻاهر وارن کي مدد لاءِ سڏيو آهي ته نقصان ڀريو اٿن. چنيسر، فيروز سمي، ميان عبدالنبي ۽ هيءُ عيسيٰ ترخان جي حرڪت سبق آموز آهي.

مشهور هونديون هيون، سوين آڏاڻا، ڪارخانہ ۽ دڪان هوندا هئا، جت فقط اهو مال تيار ٿي مارڪيٽ ۾ ايندو هو. پر جڏهن آءٌ انهن شين جي ڳولها ۾ ويس ته مون کي لونگين جو فقط هڪ ننڍڙو دڪان نظر آيو. لونگيون به ردي، صرف لاشن ڍڪڻ لاءِ ڪتب اچڻ جهڙيون آئي رڪيون هوائون. البتہ درس حڪير جي شريتن جي خاصي شهرت هئي، آءٌ پاڻ انهن شريتن کي چڪي ڪو نه سگهيس ڇو ته نٿي جي پاڻيءَ تي مون کي ويساھ ڪو نه هو. شهر جي چوڌاري بيٺل پاڻيءَ جا متعفن دٻا هوندا هئا، جن کي ڏسي منهنجو روح شربت تان ڪڍي ويندو هو.

علم ۽ فضل، شعر ۽ سخن لاءِ دارالحڪومت هجڻ واري دور ۾ نٿو ساريءَ اسلامي مشرق ۾ مشهور رهيو هو. سمرقند، بخارا، خراسان ۽ ايران ۾ جلد جلد بادشاهه گريديون ٿيڻ لڳيون هيون. اهي علائقا اڳ علم جا مرڪز هوندا هئا، پر جڏهن انهن ۾ بدامني ۽ بي اطميناني پيدا ٿي ته ڪيترن علمي گهراڻن اُتان لڏي نٿي ۽ بکر جو رخ ڪيو، جت نسبتاً اطمينان ۽ امن جو حال ايتريقدر آيتر نه هو، ان کان سواءِ سنڌين جي مهمان نوازي ۽ اشرافت، ننگ نٻاڻ ۽ سامڙ جهلڻ جي روايتن جي شهرت به ڏاڍي هوندي هئي. انهن جو واردن سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجي لاءِ ٽي مرڪز بنايا- بکر، سيوهڻ ۽ نٿو. هونءَ به اهي ئي شهر سنڌ جا مکيه شهر هوندا هئا.

ڪيترين ڳالهين ۾ ان نئين عنصر، وڏا وڏا ڪمر سرانجام ڏنا. فارسيءَ ۽ عربي زبانن کي ڏاڍو فروغ بخشيائون، ديني علوم پکيڙيائون، فقهي فرقن کي چمڪايائون، فارسي شعر ٺاهيائون ۽ عام ڪيائون، پنهنجي طرز تي قلمبند ڪري ”تاريخ“ جو جامو پهريائون ^(۱)، هنڌ هنڌ مسجدون تعمير ڪرايائون ۽ انهن جي حجرن ۾ مڪتب ۽ مدرسا کوليائون، جاگيرون ورتائون ۽ آباد ڪيائون، وڏا وڏا سرڪاري عهدا ۽ منصب ماڻيائون.

مغلن وٺي ۽ ڪلهوڙن آئي، نٿي جا ورق ويڙهجي ويا هئا. اهو حال بڻيس، جيڪو مون ڏٺو ۽ مٿي ٻڌائي آيو آهيان.

^(۱) گهڻي ڳولها کان پوءِ به مون کي سنڌي زبان ۾ انهن جي ڪا تصنيف هٿ ڪانه آئي ۽ نه ئي سنڌي شعر جو ڪو بيان.

شاهنواز شاھ مرحوم

پوئين زماني ۾ نٿي ضلعي اندر قحط الرجال نظر پئي آيو. شاهنواز شاھ شڪر الاهي (شيرازي) مرحوم، ٻه ٽي سال سياست ۾ ڪر پڳا، سنڌ جدا ٿيڻ کان اڳ جي زماني ۾ ضلعي اسڪول بورڊ جو چيرمن بنيو ۽ جناب جي - ايم - سيد جي سنگت ۾ هلڻ چلڻ لڳو، پر ڪجهه عرصي کان پوءِ دنياداري جي معاملن تان دل ڪڍي روحاني رياضت جو رستو اختيار ڪيائين، حتاڪ پراڻن رفيقن سان ملڻ به وقت جو ضياع سمجهندو رهيو.

شڪل شباھت ۾ واقعي ايراني ٿي ڏٺو، سنڌين سان سندس صورت ڪا نه ٿي ملي. ڏاڍو سهڻو جوان هو، انگريزي ڄاڻندو هو. جيڪڏهن سياست ۾ سندس دلچسپي جاري رهي ها ته گهڻن کان چڱو ثابت ٿئي ها. پر غالباً ڪنهن اهل نظر فقير جي مٿس مهرباني ٿي ويئي. هن بي حقيقت حياتيءَ جي حقيقت ۽ سنڌ اندر سياست جي مستقبل جي تاريخ تصوير، وقت سر سندس اکين اڳيان اچي ويئي، تنهنڪري سڀ قسم جي لالچ تي لعنت چڻي، وڃي انهن سان شامل ٿيو جيڪي مرڻان اڳي مرڻ وارا هئا.

علي شير قانع جي ڪتاب تحفة الكرام جو اهو نسخو، جيڪو مصنف مرحوم جي پنهنجي هٿ اکرين لکيل هو، مون وٽس ڏٺو. ٻڌان ٿو ته بعد ۾ لاهور جو ڪو شوقين خريد ڪري سنڌ مان ڪڍي ويو. ان دستخطي نسخي ۾ ڇپيل نسخي جي مقابلي ۾ ڪجهه اضافو ۽ ڪجهه ڦير گهير نظر ٿي آئي.

مسٽر نهچلداس وزيرائي

نٿي جو وڪيل هو، سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر چونڊجڻ کان پوءِ ڪراچي ۾ رهڻ لڳو، قد، بت ۽ چهري جي گولاڻي ۾ پاڻ کي نپولين جو نقل سمجهندو هو، 1938ع ۾، ۽ ان کان پوءِ وقتاً فوقتاً وزير بنبو رهيو، ڪانگريس ۾ شامل ڪونه ٿيو. پر ڪانگريسي ۽ غير ڪانگريسي هندو ميمبرن جي مابين، وچ جي مُني هوندو هو. ٻنهي ڌرين کي پنهنجي پويان گهليندو هليو ٿي.

وزارت ۽ سياسي پاور جي چُڪيءَ ۾ چڪڻ کان پوءِ هڪ طرح سان پاور جو ”علتي“ ٿي پيو هو، پاور جو هجڻ نه هجڻ سندس چهره جي رنگ مان پيو ظاهر ٿيندو هو. سياسي موسر سارو رنگ ۽ رونق ۾ گهاتي واڌي ٿيندي رهندي هوس.

بدقسمتيءَ سان سندس ماتا ۽ ڌرم پتني، جيڪي پراڻي زماني جون خواتين هيون ۽ آئيني اصلاحات جي مفهوم کي سمجهي نه سگهيون هيون، ديوان جي سياسي ڪاڍ ڪلپ، پاور، وزارت وغيره جون ڦاٽل ڪونه هيون. اهي ڳالههون سندن فھر ۽ ادراڪ ۾ ئي ڪونه ٿي آيون.

سندن خيال ۽ تجربو هيءُ هو ته وڪيل ماڻهوءَ کي بخت لڳي ته وڌ ۾ وڌ جج يا مختيارڪار ته بڻجي سگهي ٿو، پر خود ”سرڪار“ جو روپ ڪيئن ڌارن ڪري سگهي ٿو؟ سندن دليل به قدرتي وزن دار هو: يعني، سنڌ ۾ بادشاهه ئي ڪونه ٿئي ته وزير ڇا جو؟ تنهنڪري فيصلو ڪيو هئائون ته ”اها سڀ نهچلداس جي چالاڪي آهي جيڪو اجايون هامن هڻي گهر جي ڀاتين تي رعب ڄماڻو جي ڪوشش پيو ڪري، جن کي گهر ڇڏائي هتي ڪراچي ۾ آڻي رلايو اٿائين.“

انڌير ته اهو هو ته وڏيءَ مائٽيءَ کي پنهنجي فرزند جي چال چلت تي به شڪ پيدا ٿيڻ لڳا هئا. مائٽي واقعي بيدار مغز ۽ حقيقت شناس هئي. سندس خيال هو ته نهچلداس جڏهن نٿي ۾ وڪالت ڪندو هو ته روزانه ڪمائي ٿيندي هئس ۽ هر روز روپين جي ٿيلهي يا نوٽن جي ٿلهي پيو گهرائيندو هو. پر هينئر ڪو به پيسو گهر ڪونه ٿو آئي، فقط مهيني جي شروع ۾ ايترو پيو آئي جنهن مان مهيني جو خرچ به پورو ڪونه پيو ٿئي. ان مان ظاهر آهي ته نهچل ڪن بدچال ماڻهن جي سنگت ۾ ڦاسي ويو آهي ۽ جو يا ڪنهن ٻئي بچڙيءَ عادت تي پيسو ضايع ڪري، گهر وارن کي بڪون پيو ڪاٽرائي. ”اسيمبليءَ جا ميمبر يا وزير جيڪي نهچلداس سان سندس گهر تي ملڻ لاءِ ويندا هئا تن سڀني کي مائٽي وڏو لوفر، جواڙي، ۽ بدچال ڀائيندي هئي، مٿان هر هر ٻار پئي موڪليندي هئي ته هيٺ وڃي ڏسن ته نهچل انهيءَ ٽوليءَ سان ڪڏ جو ته نه پيو ڪيڏي؟

اهڙي گنڀير گهرو ماحول کي درست ڪرڻ، پنهنجن ڀاتين کي پنهنجي ”سرڪاريت“ جي ڦاٽل ڪرڻ جو نهچلداس هيءَ طريقو ڪڍيو ته پنهنجي دروازي تي چوڪيءَ ڏيڻ لاءِ پوليس جو گارڊ گهرائي بيهاري ڇڏيائين (جنهن جو، به حيثيت وزير جي، ڪيس حق هو) پر ان جو اثر پاڻ اٿو نڪتو.

گهر جو مائٽيون پنهنجي در تي هٿياربند پوليس ڏسي پاڻ وڌيڪ گهٻرائجي ويون، کين يقين ٿي ويو ته نهچلداس جي چال بابت سندن ”فيوري“

صحيح آهي، پوليس کي خبر پئجي وئي آهي ته نهچل بدچال آهي ۽ جوا جو اڏو پيو هلائي، تنهنڪري گهر تي چوڪسي لاءِ پهرو رکيو اٿئون ۽ رام رام، مارين جي هٿن ۾ بندوقون ۽ بڙجيون به آهن!

نهچل گهر ايندو ته گرفتار به ڪندس! ان وچ ۾ پاڙي پٺي وارا، اسان جي در تي پوليس بيٺل ڏسي ڇا چوندا هوندا؟ پيئڻ ڪشڻ جي ماءُ ڇا چوندي هوندي پار پتي ڇا سمجهندي هوندي؟

مائي صاحبڻ جو دليل زوردار هو: ”اشرافن جي درن تي پوليس ڪانه بيهندي آهي، چڙو چوڙن (چورن) تي چونڪيون ويهنديون آهن.“

جنهن وقت پوليس آئي هئي ۽ نهچلداس جي گهر ۾ ايڏو مانتاڻا متل هو، ان وقت ديوان صاحب پاڻ پنهنجي آفيس ۾ هو ۽ دستور موجب ملاقاتين تي دهمان ٻڌيو ويٺو هو. مڙس واقعي خنڪي سان هوندو هو. ڪڙمي ڪارائو هو، ڪامورا سندس اڳيان ڪنڊا هئا، ملاقاتين سان ڳالهائيندي ضرورت مطابق پنهنجي آواز کي هيٺاهون مٿانهون ڪندو هو، خاص موقعن تي، رعب وجهڻ لاءِ، اکيون به ڦوٽاريندو هو، موٽر مان لهي دفتر ۾ داخل ٿيڻ تائين پنهنجي چال سان پنهنجي ”پاور“ جو مظاهرو ڪندو ويندو هو، منهن ۾ گهٽند، ڇاتي تڏيل، پتلون جي بريسز ۾ هٿ اٽڪيل، واٽ تي ورندي ۾ ويٺل سلامي باز وڏين ۽ عملدارن ڏانهن اک ڪڍي نه ٺهائڻ، ۽ دفتر ۾ قدم رکندي خواهه خواهه پٽيوائن کي تڙيون ڏيڻ ۽ لڙ هڻڻ، جيئن اندرين ٻاهرين کي پتو پئجي وڃي ته شينهن هينئر پنهنجي ٿاڪ تي اچي ويو آهي. سندس هندو پوئلڳ سندس اهو شان ۽ رعب تاب ڏسي گدوگد ٿيندا هئا. سمجهندا هئا ته سندن نمايندي ۾ وڏو ”جور“ (زور) آهي ۽ ان جو متبل (مطلب) ته سنڌ جي هندو جاتي هينئر جوڙ آهي!

پر اهڙي ”جور“ هوندي به پنهنجي گهر اندر، ديوان جي دال ڪانه ٿي ڳري. جنهن وقت پوليس گارڊ سندس گهر تي اچي بيٺو هو ان وقت پاڻ آفيس ۾ ويل هو. ان ڏينهن آفيس مان نڪتو ته آءُ به ساڻس موٽر ۾ چڙهي ويس. جيئن موٽر کين گهر لاهي پوءِ اڳتي هلي مون کي به منهنجي جاءِ تي ڇڏي اچي.

نهچلداس جي گهر پهتاسين، پوليس گارڊ ته کيس سلامي ڏني، پر مٿان گهر جي گيلرين ۽ درين مان، گهر جا پاڻي خوف ۽ انتظار ڀريل نظرن سان

هيٺ وڃاڻيندا رهيا ته نهچلداس کي پوليس وارا گرفتار ڪري وٺي وڃن ٿا يا ساڻس ٻي ڪا ويڌن ڪن ٿا.

آءُ ڪين گهر سامهون لاهي اڳتي هليو ويس. پُٺيان ديوان سان ڇا وهيو واپريو، تنهن جي ڪل ڪانه هير. البت ٻئي ڏينهن ساڻس ملڻ آيس ته در تي پوليس گارڊ بيٺل ڪونه ڏٺو. ڪانئس پڇا تي معلوم ٿيو ته: ”پاڻ عوامي نمائندو آهي، پبلڪ جو خادمو آهي، سندس در تي پوليس گارڊ جو هجڻ ڪونه ٿو جڳائي، تنهنڪري بتول پنهنجي، ”هن پوليس جي ايس - پي“ کي دٻ ڪڍي گارڊ اتارائي ڇڏيو!“

ان احساس جي جاڳي اٿڻ جو اصلي سبب شايد مون کي ٻڌائڻ مناسب نه سمجهيائين.

هڪ ڀيرو ديوان صاحب سنڌ جي گشت جو پروگرام ٺاهيو. پنهنجي ڌرم پتني کي به ساڻ وٺي هليو. اميد هئس ته مائي صاحب، گشت جي دوران ۾ سنڌ جي وڏيرن ۽ ڪامورن جون خوشامديون ۽ پارٽيون، سنڌ جي غريب عرضدارن جون آهون ۽ لولڙائون، ڏسي ٻڌي، سندس (يعني مڙس جي)، ”سرڪار“ هجڻ جي ڦاٽل ٿي پوندي.

پراڻا ڪوشش به اڪار ٿي وئي.

زال مڙس گڏجي هڪ قيدين جي ڪيمپ ڏسڻ ويا. قيدي وڇارا، دستور موجب، هٿ ٻڌي وزير صاحب کي وينديون ڪرڻ لڳا:

”سرڪار اسان کي هيءُ ڏکيائي آهي.“

”سرڪار اسان سان هيءُ سهولت ٿيڻ گهرجي.“

ديوان صاحب ڀر ۾ بيٺل پنهنجي ڌرم پتنيءَ ڏانهن فخره انداز ۾،

نھاري ڪانئس پڇيو:

”ٻيئي هاڻي ڪا ڪل.“

مائي صاحب ”ڇا جي؟“

ديوان صاحب: ”ڪنهن کي پيا سرڪار سڏين؟“

مائي صاحب: ”سرڪار، انگريز کي پيا ڪوٺين، ٻي ڪير آهي سرڪار؟“

ديوان صاحب: ”مورڪ آهين، بنهه ڳهيلي، سرڪار آءُ آهيان، سرڪار

آءُ آهيان، سرڪار آءُ آهيان، سرڪار مون کي پيا چون.“ (ديوان ائين چوندي،

سينو تائي، پيٽ کي اڳتي تڏڏي، سڀني ۽ پيٽ تي مڪان به پئي هنيون. "مائي صاحبو: "هل، هل، اجايو پيو ڏاڙون هڻين. اهي تنهنجا ٽيپ ۾ آيل اصيل آهن، في به کاڌي، ۽ نپستن کي ٽيپ به ڪارائي. هاڻي دانهون ڪري پيا چون ته سرڪار کان هي ڪرائي ڏي ۽ هو ڪرائي ڏي. هينئر نڪر ته نڪرون نه ته اهي ٽالهيون ۽ جمنيون اسان کي هڻندا. مارين جون اکيون هوريان هوريان لال ٿينديون پيون وڃن."

مائي صاحبو جي ان تجزيه کان پوءِ وڌيڪ گفتگو جي گنجائش ڪانه رهي، ٻيئي پوئين پير موٽي پيا.

* * *

1942ع جي شروع ۾ سنڌ ۾ شديد بدامني پيدا ٿي. مرحوم خان بهادر الله بخش شهيد سنڌ جو وزيراعليٰ هو ۽ ديوان نهچلداس وزير، خان بهادر شهيد ۽ ديوان نهچلداس سکر جي دوري تي، لاهور ميل ۾ ڪراچيءَ کان سوار ٿي هليا. حيدرآباد ۾ شهيد جا دوست کيس اُتي لاهي ويا، نهچلداس اڳتي روانو ٿيو. تنڊي آدم وٽ ريل جون پٽڙيون نڪتل هيون، جنهنڪري ريل ڪري پئي، ڪجهه گاڏا اونڌا ڪجهه پاسيرا ٿي پيا. ان کان پوءِ ڦورو مسافرن کي بندوقن ۽ ڪهاڙين سان مارڻ لڳا، سر غلام حسين هدايت الله مرحوم، سنڌ جي ان وقت جي هوم منسٽر جو فرزند به ان گاڏيءَ ۾ سفر ڪري رهيو هو، تنهن کي ماري وڌائون. نهچلداس کي ڦورو گوليندا ڦريا، هو ايئرڪنڊيشنڊ گاڏي ۾ هو ۽ عين حادثي جي وقت گاڏي جي غسلخاني ۾ ويل هو. گاڏيءَ ڪري ته خوشقسمتيءَ سان غسلخاني جو دروازو جام ٿي ويو. ڦورو ديوان صاحب جي ڳولها ۾ ناڪامياب ٿي ويا، گهڻي وقت کان پوءِ واهرن اچي ٻاهر ڪڍيس، پاڳ هوس. ڦورن کان به ٻڃي ويو ۽ ڪيريل ايئرڪنڊيشن گاڏي ۾ اندر ٻوساتجي مرڻ کان به. جيترو وقت غسلخاني ۾ بند رهيو، ڪموند جي ٽنگ ۾ منهن وجهي هوا جهڻي ڦڦڙن کي چالو رکندو رهيو هو.

ان کان پوءِ بدامني جو سارو عرصو ماٺ ميٺ ۾ رهيو، ڪراچيءَ کان ٻاهر ڪونه نڪتو. بيان بازي ۽ زباني ڪڙڪا ڪڙڪيءَ کي به بند رکيائين.

* * *

1947ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو، هندن جي لڏپلاڻ ٿي، نهچلداس وزارت مان ته اڳ ئي نڪري چڪو هو، پر ملڪ ڇڏڻ جو ارادو ظاهر ڪونه ٿي ڪيائين.

هڪ ڏينهن صبح جو جي. ايم. سيد صاحب جي بنگلي تي ساڻس ملاقات ٿي، بديل حالتن جون لکيرون سندس چهري تي چٽيءَ طرح نروار ٿيل نظر آيون، رات جو خبر پئي ته ساڳئي شام، پاڻ چپاوت ۾ ٻار ٻچا وٺي جهاز ۾ چڙهي بمبئي روانو ٿي ويو هو.

ڏهه سال سندس چهچتو چالو رهيو هو، پنهنجيءَ قوم جي شيوا ۾ ڪا ڪوتاهي ڪانه ڪئي هئائين، البتہ بيجا طرح ڪنهن مسلمان کي به چيئو ڪونه ٿي رسايائين، قاعدي قانون جو چاڻو ۽ انتظام هلائڻ ۾ برڪ هو. پنهنجي نٽي ضلعي کي ٺاهي ويو، سڪيو ستابو ڪري ويو. اڳ پاڻي چڪي لاءِ پيا آبادگار سڪندا هئا، هن صاحب ڪوٽڙي براج جو تصور سامهون آندو، ضلعي اندر واهن جا چار پڪيڙايا ۽ مامُئي جي اڳڪٿيءَ:

به، مڇي ۽ لوڙهه سَمِي ويندا سوکڙي
کي غلط ثابت ڪري ڇڏيو.

محمد عثمان سومرو مرحوم

جنهن زماني جا آءٌ قصا ڪري رهيو آهيان، ان زماني ۾ نٿو ضلعو اقتصادي طرح پوئتي پيل هوندو هو، ڪوٽڙي براج اڃا ڪانه ٺهي هئي، زراعت پيشي ماڻهن جي حالت ڏٽريل ٿي رهي.

پر ان هوندي به همت وارا وڏيرا سينا ساهيو ٿي وٽيا، منجهن ڪيريڪٽر جون ڪي وٽون هيون، جيڪي باقي سنڌ جي گهڻن دولتمند وڏيرن ۾ ورلي ٿي نظر آيون.

اهڙو هڪ وڏيرو مرحوم محمد عثمان سومرو هو. خوددار هو، ڪاموري شاهيءَ جي پرواهه ڪانه ڪندو هو، پوءِ گوري هجي يا ٻولاهي. اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊبو رهيو، خان بهادر الهه بخش شهيد جي پارٽي سان وابستہ ٿيو ته پڇاڙيءَ تائين پختو رهيو. هڪ ڀيرو ڪجهه لغزش کاڌائين پر وري به پاڻ سنڀالي ويو.

لغزش جو قصو هن ريت هو: 1938ع ۾ ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ ڪانفرنس ٿي (جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿيندو رهيو آهي)، اُن موقعي تي سنڌ اسيمبلي ۾ مسلم ليگ پارٽي ڪڙي ڪرڻ لاءِ ڪوشش هلي، الهه بخش مرحوم

پاڻ ته مسلم ليگ کان ڪوهين دور ٿي رهيو، پر محمد عثمان مرحوم وقتي ”مسلماني“ جذبي جي حملي کان محفوظ ٿي ڪانفرنس ۾ به شامل ٿيو ۽ پاڻا وڃي آل انڊيا ليگ جي سالانه اجلاس ۾ به شرڪت ڪيائين، جت سندس وڏو آڌر پاءُ ٿيو. کيس گلن جا هار وڌائون. اسٽيج تي ويهاريائون، نعرا هنياڻون، فوٽا ڇپاريائون ۽ چار اکر تقرير جا به ڪرايائون.

پر جڏهن واپس ڪراچيءَ آيو ته پراڻا تعلقات وڌيڪ ورندي لڳس ۽ موتي وڃي الله بخش مرحوم سان ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي ويهي رهيو. مون جهڙن مسلم ليگ جي مشتاقن، گهڻو ئي منهن مٿو پٽيو، پر محمد عثمان سان هڪ ئي ڪانه هلي.

* * *

هن ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ مرحوم واحد بخش خان پٽي جي ذڪر ۾ خانزاديءَ جي کيس جو حوالو ڏنل آهي. اهو کيس عورت کي زوريءَ ڪشي وڃي خون ڪرڻ جي ڏوهه هيٺ داخل ٿيو هو، جنهن جي سزا موت هئي.

ان کيس ۾ پوليس واحد بخش خان سان گڏ محمد عثمان مرحوم کي به قاسايو هو. واحد بخش خان سان محمد عثمان جي دوستي هئي. پوليس ڪوشش ڪئي ته محمد عثمان کي تڪليفون ۽ اذيتون ڏئي واحد بخش خان تي سرڪاري شاهد ڪري بيهاري. پر ان ارادي ۾ پڇاڙي تائين ڪاميابي ڪانه ٿي سگهي. محمد عثمان اذيتون ۽ آزار برداشت ڪيا. قيد جا ڪشت ۽ مقدمي جون سختيون سٺيون، پر جنهن شخص سان دوستيءَ جو پيچ پيل هوس تنهن تان پن ڪونه کنياڻين.

ساڳي طرح دوستيءَ وانگر هو دشمنيءَ ۾ به پيرن جو پختو هوندو هو. خانبهادر کهڙي سان ڪانه پوندي هوس. کهڙو وزير ٿيو يا وزيراعليٰ محمد عثمان ڪڏهن ويجهو ڪونه آيس. پاڻ جيتري قدر پڇي سگهندو هوس، سندس مخالفت ڪندو رهندو هو. کهڙي صاحب تي ايبدو جو کيس هليو ته محمد عثمان مٿس شاهد ٿي بيٺو. ڪورٽ ۾، کهڙي طرفان ڪانئس آڏي پڇا مون⁽¹⁾ ڪئي. اهڙا سوال ٿيا جنهن ڪري محمد عثمان مرحوم ذاتي طرح مون تي رنج ٿي پيو ۽ ڪيترن سالن تائين هن جي سلام عليڪر جو متحمل به ڪونه ٿي سگهندو هو.

⁽¹⁾ کهڙي صاحب جو وڪيل سر اقبال احمد، سنڌي ڪانه ڄاڻندو هو. تنهن ڪري محمد عثمان کان آڏي پڇا جي اجازت ڪورٽ مون کي ڏني.

ڪجهه سالن کان پوءِ وقت ڦريو. ڪهڙو صاحب چيف منسٽر بڻيو ۽ آءٌ روئينيو وزير. محمد عثمان جو هڪ معاملو منهنجي اڳيان آيو. اڍائي⁽¹⁾ هزار ايڪڙ زمين تي سندس مخاديمي حقن جو سوال هو. تڪرار هڪ اهڙي جاگيردار سان هوس جنهن جي سياست ۾ ڏاڍي هلندي هئي. عام طرح وڏيرن جي زمين، يعني سندن پيٽ تي لت اچڻ جا معاملا ڦاسندا هئا ته وزيرن جي درن تي ڦيرين پائيندي ۽ منت ميڙ ڪندي ڪونه ٿڪيا هئا.

آخر ته اڍائي هزار ايڪڙ زمين جو معاملو معمولي ڪونه هو. رڪارڊ آف رائٽس جي ڪيسن ۾ آءٌ بحیثیت روئينيو وزير، آخري⁽²⁾ ڪورٽ هوس. محمد عثمان کي ان پوزيشن جو پورو پتو هو، پر هن اڍائي هزار ايڪڙ زمين گنواڻ گوارا ڪئي، پر مون تائين اچڻ برداشت ڪونه ڪيو. مون حقيقتن جي پيش نظر فيصلو محمد عثمان جي فائدي ۾ ڏنو ۽ مڙسا مڙسي کيس قبضو ڏياريم.

ڪجهه عرصي گذرڻ بعد ساڻس اوچتو ملاقات ٿي ويئي. مون کلي چيس ته ”تنهنجو هيڏو معاملو مون وٽ هو، تنهن هوندي به تو مون ڏانهن ڪنگهيو به ڪونه؟“

جواب ڏنائين: ”حق منهنجي طرف هو، ناحق ڪرين ها ته منهنجي ڇڙي زمين وڃي ها، تنهنجي ساري آخرت ڇڻ هجي ها.“

اهو هو مرحوم محمد عثمان سومرو، نٿي جو مرد خوددار!

محمد جعفر خوجو

مرحوم محمد عثمان سومري جهڙو هڪ ٻيو خوددار ۽ وفادار انسان به مون نٿي ضلع ۾ ڏٺو. اهو هو مرحوم محمد جعفر خواجہ، جنهن کي علاقي جا اڻ پڙهيل ماڻهو پيار وڃان ”جاڙو محمد کوجو“ سڏيندا هئا. ميرپور بٺوري ۾ رهندو هو. بنيادي زميندار هو. ڪو زمانو پنهنجي ضلع لوڪل بورڊ جو هاڪارو ميمبر به ٿي رهيو. اصول، وعدي ۽ دوستي جو اهڙو پڪو ماڻهو ورلي نظر ايندو هو. انگريزن جو راڄ هو. ضلع آفيسر گهڻو ڪري گورا هوندا هئا. (نٿو، انهن ڏينهن ۾ ڪراچي ضلع جو حصو هوندو هو) پر محمد جعفر ڪڏهن به کانئن مرعوب ڪونه ٿيو. هميشه حڪومت جي

(1) گهڻي وقت جي ڳالهه آهي، جيتري قدر مون کي ياد اچي ٿو، ايراضي ايتري هئي.

(2) هينئر اهو اختيار بورڊ آف روئينيو کي ڏنو اٿن.

زيادتين جي خلاف تحريڪ هلائيندو رهيو. نٿي جا ديوان زورائڻا هئا ۽ سرڪار جي ڇانو هيٺ ساري ضلع تي هڪ طرح سان حڪم هلائيندا ٿي رهيا، پر محمد جعفر انهن سان به مقابلو ڪندو رهيو. ساڳي طرح پاڙي جي خطاب يانته بروج وڏين سان به ڪانه ٿي پيس، وقت آئي انهن کي به ٽوٽا چٻايائين. مطلب ته سڀني طرفين هڪ ئي وقت وڙهندو رهيو. هيٺين ڪڏهن ڪانه ٻوليائين.

سندس طبيعت ايتري قدر انقلابي ۽ باغيانه هئي جو پنهنجي آغا خان جماعت سان به وڙهي پيو ۽ ان کان جدا ٿي اثنا عشري فرقي جي تنظيم ڪندو رهيو. جهڙو تهڙو ٻاهراريءَ جو ماڻهو هجي ها ته انهن جهيڙن ۾ هنياءُ ڦاٽي پويس ها. پر هن جي دل شير جي دل هئي، جيڏو جهيڙو اوڏو سندس حوصلو.

۽ جهيڙا ڇا ته ڪندو هو؟ ڪنهن به ذاتي ڳالهه تي نه. زري يا زمين، دنگ يا دڙيءَ تي نه، محض عوامي مفاد جي مسئلن تي، پبلڪ جي ڀلي خاطر، جنهن به طاقت عوام سان اهڃ ايندڙ ڪيو. جعفر اُن جي جان جو ويري بڻجي ويو. هاڻوڪين اصطلاحن ۾ هو پنهنجي ليول تي ۽ پنهنجي دور جو ”بروگريسو“ قومي ڪارڪن ۽ سوشل رفارمر هو.

مون کي محمد جعفر جي دوستي جي سعادت حاصل هئي، ساڻس وقتاً فوقتاً ڳالهين ڪندي مون کي سندس مزاج ۽ اصولن ۾ جهاتي پائڻ جو موقع مليو: ان تجسس جو عرق هيءُ هو: ”ذاتي لالچ ڇڏيو، وڏ وڏيري کي آڳوڻو ڏيکاريو“.

چوڻ سڻائو، ڪرڻ ڏکيو.

پر جعفر جيڪي چيو سو ڪيو!

مهمير مڙس وڃيو مزارن ۾ سمنهن، تراريون وڃيو مياڻن ۾ پون،

سندن ڳڻ ڳاڻجڻ لاءِ رهڃيو وڃن.

عمر منهنجا ادا پائو

تنهن جا ڳڻ ڳوٺ ڳائيندس!

حاجي عبدالرحيم شاهه مرحوم

سڃاڻو جو وڏو زميندار هو، نيڪ صورت ۽ نيڪ سيرت، نرين اولاد

ڪانه ٿيس، دنيا تان دل ڪڍي ويس، هتان جي وستي ويران ٿيندي ڏسي، اڳئين

جهان ۾ آڏاڻي اڏڻ جي فڪر ۾ رهيو. ڏه حج ڪيائين، مذهبي ڪمن لاءِ

ملڪيت جو هڪ حصو وقت ڪيائين، مدرسو کوليائين، مڻن مولوين کي

ڪارائي متارو ڪيائين، مسجديون ٺهرايائين، خير جي ڪمن تي دل کولي خرچ

ڪيائين، مماتيءَ وارن بزرگن جون حاضريون ڀريائين، وقت جي فرنگي

حڪمرانن جو ساٿ ڪونه ڏنائين، زمينداري جو ڳسٽُ ڳچيءَ ۾ هوندي، ڪامورن جي ڪاڻ ڪانه ڪڍيائين، ۽ انسان ذات کي ڪونه آزار يائين، اليڪشن ۾ چڱن نوجوانن جي مدد ڪيائين پر پاڻ سياست تي پري کان ڦٽڪار موڪليائين، حياتيءَ ۾ ئي مڪليءَ تي پنهنجي مزار ٺهرايائين، جڏهن اها ٺهي راس تي ته پساهه پورا ڪري وڃي ان کي وسايائين.

1940ع ڌاري مون کي ساڻس ملڻ جو موقعو مليو. اسان ٻئي هاڻوڪي پاڪستاني چوڪ جي پسگردائي ۾ رهندا هئاسين. هر صبح، برنس باغ ۾ گڏجي گهمندا هئاسين. وچولو قد، بدن موزون، ننڍي ڏاڙهي جنهن تي مينڊي جو رنگ چڙهيل، چهرو گول، لباس قميص سلوار، مٿي تي تڪر ٽوپي، پير ۾ سليپر. سندس آخري ايامن جو درد انگيز داستان جناب جي. ايم. سيد پنهنجي ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ ۾ ڏنو آهي. لاولد هو. پويان سندس مڏي سيد مهر علي شاهه مرحوم جي حوالي ٿي جنهن جي شاهه صاحب جي بي بيءَ سان مائٽي هئي.

* * *

مهر علي شاهه مرحوم انگريزي تعليم يافتو، نئين دؤر ۽ نئين تهذيب جو ماڻهو هو. اسيمبلي جو ميمبر به چونڊيو هو. وڏن آفيسرن جي مهماني جهليندي مزو ايندو هوس. سڪندر مرزا مرحوم، مير غلام علي خان مرحوم، ⁽¹⁾ خانبهادر ڪهڙو، ⁽²⁾ خواجہ ناظم الدين مرحوم ۽ ڪراچيءَ مان حڪم هلائيندڙ بيا وزير ۽ سيڪريٽري سڀ سندس دستر خوان جي وسعتن جا قائل هوندا هئا. هو صاحب، سڃاڻ ۽ ميرپور بٺوري جي ڍنڍن ڏانهن. بدڪن جي شڪار لاءِ ويندي، واٽ تي نيرن مهر علي شاهه مرحوم وٽان ڪندا ويندا هئا. نيرن ڇا هوندي هئي؟ شڪر ۾ شڪاف وجهي ڇڏيندي هئي. بدڪون پُڳل، تـرـيل، پلاءِ ۾ پيل، تترن ۽ ٻاٿيرن جا ڪباب، چيلي وڇاري جي هر عضوي مان ڪانه ڪا ”نعمت“ ٺهيل يعني پاڻ کان وٺي ميڄالي تائين، جيرن بڪين، پاسرين ۽ اُوچھري سميت، به صورت ڪباب يا قورمو ڪتب آندل. پلي جا ڪيئي قسم سنڌي طرز تي پڪل، قسما قسم حلوا ۽ مٺايون، جن ۾ سنڌ جا ”ستون“ به شامل، سڪو ۽ آلو ميوو ان کان علاوه.

⁽¹⁾ ۽

⁽²⁾ جڏهن جڏهن سنڌ جا وزير هوندا هئا.

خواجہ⁽¹⁾ ناظر الدين مرحوم کاڌي جو شوقين هوندو هو. مهر علي شاه جي نيرن کائيندي وڃ کاڌي مان اُٿي زبردستي اوکارا ڏئي ڦٽي سان پيٽ خالي ڪري، وري اچي کائڻ ۾ مصروف ٿيندو هو. جڏهن شڪار لاءِ ڏهي تي پهچي پيڙيءَ ۾ سوار ٿيندو هو ته چرڻ پڙڻ کان عاجز هوندو هو، پکي مٿان لنگهي ويندا هوس، بندوق آڀي ڪرڻ واک کان ٿيندي هئس.

مهر علي شاه جهڙو مهمان نواز مرد جوانيءَ ۾ ئي فوت ٿي ويو، جيڪڏهن مهلت مليس ها ته ڏاڍي ترقي ڪري ها. حالاتڪ طبيعت ۾ حجاب ۽ اکين ۾ شرم هوندو هئس. ٻين کي نونئون هڻي انهن جي جاءِ تي پاڻ ويهڻ پسند ڪونه هئس.

خان بهادرن جو جوڙو

نٿي ضلع ۾ ٻه خان بهادر به هوندا هئا. معياري، مثالي، روايتي، خان بهادر.

خان بهادر خير محمد خان چانڊيو مرحوم ۽ خان بهادر فضل محمد خان لغاري مرحوم. خير محمد خان هڪ ڍنڍ جو مالڪ هوندو هو جت بدڪن جي شڪار لاءِ هر سال گورنر ۽ وزير ويندا هئا. مزاج جو سادو، هلت ۾ اشراف. ڪامورن کي ڪارائي پر پاڻ ڪنهن جو نه کائي. حڪومت کان ٻاهر ڪنهن کي ڪونه سڃاڻي. گويا ارڙهين صدي جو وفا شعار وڏيرو هو. عزت ۽ آبرو سان وقت گذاري وڃي پڇاڻيءَ تي پهتو.

خان بهادر فضل محمد خان، هميشه اسيمبلي⁽²⁾ جو ميمبر چونڊبو رهيو. پر رهندو بيلن ۽ ٻاهرارين ۾ هو، شهرن سان ڪانه بوندي هئس. سندس قبضي ۾ گهڻيون ڍنڍون هونديون هيون، جت بدڪن جي شڪار لاءِ وقت جا وڏا ماڻهو سندس دعوتن لاءِ واجهائيندا وڌيا ٿي، شڪار به ڪرائيندو هون ۽ ڪارائيندو پياريون به هون.

⁽¹⁾ پاڪستان جو گورنر جنرل ۽ پوءِ وزيراعظم.

⁽²⁾ سڄي عرصي ۾ نه ڪڏهن اسيمبلي ۾ سوال پڇيائين نه ڳالهائين، جيڪا به وزارت ٺهندي هئي ان جي حمايت ۾ ووٽ ڪندو رهندو هو.

عام اثر هو ته خان بهادر مرحوم وعدي جو پختو هوندو هو، ڪوڙ ڪونه ڳالهائيندو هو.

ويهين صديءَ جي واءِ ڪانئس پاسو ڪيو وئي هئي.

نٿي جا عقيلي

گهڻي خبر ڪانه اٿس، جيتري قدر مون پاڻ ڏٺو، نٿي جي عقيلي خاندان جا ڪيترا ماڻهو انگريزن جي زماني ۾ سرڪاري انتظام سان وابسته رهيا، ڏاڍا هوشيار ۽ برجسته ڪامورا سمجهيا ويندا هئا. منجهان ڪن جي ايمانداري جي به واکاڻ هوندي هئي. ٻن - ٽن سان، واٽ ويندي منهنجي واقفيت به رهي.

ميان الله بخش عقيلي ڊپٽي ڪليڪٽر بڻيو، فقير طبعيت انسان هو، شعر شاعري سان دل وندرائيندو رهندو هو، افواه هو ته مستيءَ چڙهي گيڙو پيرهن پائي رقص به فرمائيندو هو.

هڪ دفعه شوق ٿيس ته ڪراچي شهر جي سٽي ڊپٽي ڪليڪٽري ماڻي. نئون زمانو هو. اڳوڻا ڄاڻو سڃاڻو قدرشناس رخصت ٿي چڪا هئا. نيون حالتون، نئون ماحول، نيون ڳالهيون هيون. مون سمجهائيس ته ڪراچي جي هير تي هروڀرو هنيون نه هيرا، پنهنجن ٿرن ٻرن، پستن ۽ پاڻن جي هوا ئي وڌيڪ پاڻ پوندي. تنهن ڪري اوڏاهين ٿي ٿريو ره.

پر تقدير جي ڳالهه هئي، ميان صاحب سٽي ڊپٽي ڪليڪٽر بڻجي اچي ڪراچيءَ پهتو. پاڻ وٽائڻ لاءِ گهڻو ئي پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيائين. مارڪن کي تنهن هوندي به ڪونه وڻيو.

آءٌ سنڌ جو روينيو وزير بڻيس ته مون وٽ لکپڙهه آئي ته ميان صاحب کي ڪراچي مان ڪڍي مٿس مقدمي جي منظوري ڏيان، مان حيران ٿيس ته هن فقير ماڻهوءَ ڪنهن جي ٻلي ماري هوندي جو سندس خلاف اهڙي چڙهائي ٿي آهي. خبر پيس ته پاڻ به مٿو پٽيندو اچي مون وٽ پهتو. مون کي سندس لاءِ احترام هو، يقين هوم ته هو اهڙو ماڻهو ئي نه آهي جنهن جي خلاف ڪنهن شڪايت جو جائز جواز پيدا ٿي سگهندو هجي، خواه مخواهه ڪراچيءَ جو قصد ڪري هن پنهنجو جيءُ جنجال ۾ وڌو ٿو ڏسجي. پڇيومانس، ميان صاحب ڪر خبر توسان هيءُ ڪيئن ٻڌي؟

شاعر مڙس هو، وراڻي ڏنائين:

رتيءَ جي رهاڻ، جيءَ اڙاير جت سين.

مون فائل تي حڪم لکيو ته: ”سرڪار عالي جو حڪم اڪين تي پر آءُ

الله بخش عقيليءَ تي مقدمي جي منظوري ڏيڻ کان بنه انڪار ڪريان ٿو، بلڪ

آءُ کيس موٽائي پاڻ وٽ گهرايان ٿو، کيس هڪدم هيڏانهن موڪليو وڃي.“

موٽي مون وٽ آيو ته مون کيس سنڌ اندر حيدرآباد پاسي پوسٽنگ

ڏني، ساڳي وقت کيس پروموشن ڏئي ڪليڪٽريءَ جي گريڊ ۾ آڻڻ جو به

انتظام ڪيم.

ويندي موڪلائيندو ويو، صلاح ڏني مانس ته وري ڦاهڻ ٿڪڻ جي

ڪوشش نه ڪري، درويش آهي درويشن جي ديس ۾ رهي پنهنجي نوڪريءَ جا

ڏينهن پورا ڪري وڃي.

پاڻان ٿو ته ان صلاح تي عمل ڪيائين، وري هيڏانهن جو رخ ڪونه رکيائين.

ٻڌندو رهيس ته حيدرآباد پاسي نوڪريءَ سان گڏ شعر شاعريءَ جو شوقڙو به ڪندو

رهيو. سرشار تخلص سان گڏ سروي به سڏائيندو هو، ڪجهه ڪلام ڇڏيائين.

ڪليڪٽر بڻيو ته ڪيترن ماڻهن، شعر ۾، سندس شاگردي به اختيار ڪئي.

نيڪ انسان هو، ڪنهن جو روح ڪونه رنجايائين، ماڙيون محل ڪونه

اڏايائين، زريون زر بفت ڪونه ڍڪيائين، پٺيان اهڙي پونگ به ڪانه ڇڏي ويو

جيڪا ماڻهن کي آزاريندي رهي. چوندا هئا ته ڪڏهن ڪڏهن مٿس مستي به

طاري ٿيندي هئي، پر اهڙي عالم ۾ کين ڏسڻ جو مون کي موقعو ڪونه مليو.

پيو هڪ عقيلي ڪمشنر جي آفيس ۾ به هوندو هو، پاڻان ٿو ته

سندس نالو عبدالعليم هو. فائيلن تي سندس نوٽنگ ڏسي سنڌ جو انگريز

ڪمشنر سر سڊني رڊلي مٿس موهت هو، مون کي به سندس اهليت جو اعتراف

ڪرڻ پيو ٿي خدا نٿو ڀلاهي ته مون کيس ڪمشنر جي دفتر مان ڪڍي،

اضافو ڏئي سنڌ ۾ موڪليو ته اُت وڃي پنهنجي ذهانت جو فائدو پنهنجن ڌڻيل

ڀائرن کي پهچائي - وري ڪل پئجي ڪانه سگهي. اميد اٿم ته منهنجين

اميدن کي پورو ڪيائين.

مطلب مختصر ته، ٺٽي جي عقيلين سنڌ کي گهڻا چڱا ڪامورا

مُهيا ڪري ڏنا. مال مست گهٽ، حال مست زياده.

جهوڪ

سندڙ ڏکون جو ڏيهه آهي. خاص طرح سان نٿي ضلع جو علائقو. جتان جي ماڻهن ڏاڍا ڏک پي ڏنا آهن. تاريخ جي پنن مان بنهه انساني رت پئي ٿي. هر قاتل جي ڪاھ پراڻي زماني ۾ پهريان نٿي ٿي هوندي هئي. اُت پهچڻ بعد پير پختا ٿيندا هوس ته شوقيه ماڻهن جو شڪار شروع ڪندو هو. تعجب آهي ته ان کان پوءِ به انسان پيدا ٿيندا رهيا. وقت گذرڻي، ظالم مرندا ڪپندا ويا، ظلم جون پاڙون پٽيون ويون، ماڻهو جيئرا رهندا آيا. ۽ ماڻهو به اهڙا جو ڪنهن تي نظر پين ته اڳلو سرمڊ بڻجي سرهو ٿي ٿي ويو.

مثلاً قصو مشهور آهي. سرمڊ ايران جو واپاري هو - نٿي مان گذر ٿيس. ابي چند ڏنائين اُن جي عشق ۾ مال لٽائي، لٽا لاهي، الف ننگو ٿي، دانهون ڪندو دهليءَ پهتو. دهلي هندستان جو مرڪز هوندي هئي. قسمن قسمن ماڻهو منجهس رهندا هئا. اهل الله ۽ عشق حقيقيءَ جي پارڪن جي به ڪمي ڪانه هئي، هڪ وڏي جماعت ماڻهن جي، سرمڊ جو مقام سڃاڻي، سندس چوڌر جمع ٿي وئي، خطرو پيدا ٿيو ته فقير شايد ڪڏهن بغاوت ڪرائي وجهي. تنهنڪري ڪانئس آڏا ٿيڏا سوال پڇي، شهيد ڪري ڇڏيائونس.

* * *

عشق جو هروڀرو علم سان واسطو ڪونه ٿو رهي، - علم انسان جي پنهنجي ڪوشش جو نتيجو ٿئي ٿو. عشق الله تعاليٰ جي عنايت آهي، گهڻو ڪري ٻئي تراريون هڪ مياڻ ۾ ڪونه ٿيون سمائجن.

مولانا ابوالڪلام مرحوم، رباعيات سرمڊ جو ديباچو لکندي، سوال اُٿاريو آهي: ”جن اکين ڪڏهن ڪنهن جي انتظار ۾ اجاڳو ڪونه ڪيو هوندو - تن کي حق جو جلوو ڪيئن نظر ايندو؟“ تنهن جي معنيٰ اها ٿئي ٿي ته عشق جي روشنيءَ کان سواءِ حقيقت جي راهه نظر ڪانه ٿي اچي سگهي، ان نسبت سان عشق کي صريحاً فضيلت حاصل رهي ٿي.

علم تي زوال اچي سگهي ٿو، پر عشق لازوال آهي. قدرت جا فيصلا ڏسو. جن منصور کي ماريو سي ڪيڏانهن غائب ٿي ويا؟

منصور پاڻ ته اڄ به موجود آهي، دهليءَ ۾ به قاتلن کي ته قدرت قبر لاءِ به ڪا ڪنڊ ڪانه ڏياري، پر مقتول جي مقبري تي، جامع مسجد اڳيان،

صدين کان جڳ پيا ڏرن ۽ سلام پيا پڙهجن! علم پنهنجن پوئلڳن جي سار نه لهي ته پل نه لهي، پر عشق پنهنجن پوئلڳن کي صدين گذرڻي به ڪونه ٿو وساري.

جهوڪ جي شاه شهيد رحمة الله عليه جو واقعو به ساڳي طرح سبق آموز نوعيت جو آهي.

سنڌ جي تاريخ کي ڊرامي جي انداز ۾ ادا ڪرڻو پوي ته تن ڪيريڪٽرن کي اڳيان آڻڻ کان سواءِ ڪو قصو نهي ڪونه سگهندو. هڪ قاتل، ٻيو شهيد، ٽيان غدار. انهن تنهي ڌرين کي هڪ جاءِ تي جمع ڪرڻ کان سواءِ آکاڻي سمجهه ۾ اچي ڪانه هوندي.

* * *

شاه شهيد واري خوني ڊرامي ۾ به ماشاء الله ٽيئي ڪيريڪٽر موجود هئا: (1) مغلن جو گورنر اعظم خان (2) شاه عنايت شهيد ۽ (3) سائين جا سنواريل کي سنڌي وڏيرا ۽ انعامن اڪرامن جا آسائتا خدا آبادي ڪلهوڙا.

شاه تي الزام مڙهيا ٿون ڌاريءَ حڪومت سان غداريءَ جو. تن سون سالن گذرڻ ۽ ڪروڙين انسانن کي مارجڻ بعد اڄ بين الاقوامي دنيا هيءُ اصول تسليم ڪيو آهي ته ظالمن، جارحن، غاصبن، ۽ غلام گرن جي طوق غلاميءَ کي اڇلائي ڇڏي ڪرڻ جو قانوني حق غلامن کي حاصل آهي، آزادي انسان جو پيدائشي حق آهي، انهيءَ کان محروم ڪندڙن خلاف جدوجهد بغاوت ڪانه آهي - انهيءَ ئي اصول پٽاندڙ، الله تعاليٰ جي فضل ۽ ڪرم سان اڄ ٻائيتاليهه (42) اسلامي ملڪ آزادي ماڻي رهيا آهن، خود اسان جو پاڪستان بحمدالله ان نعمت سان سرفراز آهي.

پر جهوڪ جي شهادت گاهه جي ڳالهه سون سالن جي پراڻي⁽¹⁾ آهي. ان زماني ۾ هر ڏاڍو ڳاڻو هوندو هو - ڪو انساني اصول ڪونه هو - ڪامياب ڦورو حاڪم بڻبا هئا، جيڪي ڪجهه ماڻهن سان ڪري گذرندا هئا تنهن لاءِ کانئن پيڇڻ وارو ڪونه هوندو هو.

سنڌ جي حالت هيءُ هئي جو ارغون ۽ ترخان ملڪ جي ماڻهن سان عقوبتن ڪرڻ بعد، مغلن هٿان، ختم ٿي ويا هئا. خود مغلن جي به پڄاڻي ٿي رهي هئي.

⁽¹⁾ صفر 1130 هجري.

حضرت اورنگزيب رحمة الله عليه جي سفر آخرت تي پڌارحٰث بعد ٺٽڪاڻو شهزادا، هڪ ٻئي پنيان، دهليءَ جي تخت کي والاريندا ٿي رهيا. تڪ فرخ سير جو دور اچي ويو، ان دور ۾ هر علائقي، جنهن وٽ پنهنجي تاريخ هئي پاڻ کي آزاد ڪرائڻ لاءِ مٿا مونا پي هليا. سنڌ اندر ڪلهوڙن ڪر ڪنيا هئا، پيري فقيريءَ مان آتيا هئا پنهنجن مريدن تالپرن ٻروڄن کي، بلوچستان مان ڪوٽ ڪري، دادو آئي مقامي پنهورن کي ڪڍي، سنڌ ۾ پاڻ راڄ ڪرڻ جي ڪوشش پي ڪيائون. سندن پهريون آڏو هاڻوڪي شهر دادو جي ڀر ۾ خداآباد هو. نالي خاطر اڃا به مغلن پساھ پي ڪنيا، هڪ گورنر ٺٽي ۾ ٻيو بکر ۾ ٿي رهين، جيڪي ڍلن جي نالي ۾ پاڻ به ”شير ميري“ ڪندا ٿي رهيا ۽ ڪجهه رقر بادشاهه جي منهن مٺي ڪرڻ لاءِ دهليءَ به موڪليندا پي رهيا، پر سنڌ ۾ آزاديءَ جي چُر پُر ڏسي هاڻي مناسب سمجهيائون ته ميان يار محمد ڪلهوڙي کي اوڙو ڪري، سندس وسيلي، پنهنجو تسلط جاري رکن. ميان کي پروانا ڏنائون، مٿس نوابيءَ جا لقب مڙهيائون ۽ کيس ڀڄ ٻڏي مهري ڪري اڳ ۾ ڪيائون. موچيءَ جا گهڙيل موچيءَ جي منهن تي وسڻ لڳا. نالي خاطر ڏن وصول ڪرڻ ۽ مسجدين ۾ بادشاهه جي خطبي پڙهائڻ لاءِ مغل گورنر اڃا به ڪُپ ڪوڙيو ويٺا هئا.

* * *

ان زماني ۾ ٺٽي طرف هڪ بزرگ پيدا ٿيو، شاهه عنايت الله نالو، پيدائش ميران پور⁽¹⁾ جي، والد مخدوم فضل الله رح، سن ولادت 1066 هجري. ڪيترا سال سنڌ کان ٻاهر بيجاپور (دکن) ۾ مشهور بزرگ مخدوم عبدالملڪ رحمة الله عليه وٽ رهي علم ۽ فضل حاصل ڪيو هو ائين. طريقو تصوف جو اختيار ڪيل هوس: هر اوست، نه پيدا نه پاو، نه تعصب نه تفریق، زندگي صاف روح پاڪ، ذاتي ضرورتون محدود حاجتون مفقود، حق ئي حق. ان نظريي جي سنڌ⁽²⁾ کي ڏاڍي ضرورت هئي، صدين کان سندس ماڻهو مصيبتون سهندي سهندي ٽڪجي پيا هئا. دليون ڦٽيل هون. هر سمي ٻاهريون ڪاهون، مارڌاڙ، ڦرلٽ، مفلسي، غلامي، گهليون گهوڙا، نه داد نه

⁽¹⁾ لڳ هاڻوڪي جهوڪ جي، مغلن بغض وچان ان شهر کي ئي ساڙائي ڇڏيو.

⁽²⁾ ساڳي قسم جي تشنگي سنڌ کان مٿين علائقن ۾ محسوس پي ڪئي، بابا نانڪ ٿي چڪو هو، حضرت سلطان باهو، ساڌو لال حسين، بلاشاه ۽ ڪيترا ٻيا صوفي بزرگ ان مسلڪ جا پيرو پيدا ٿيندا ٿي رهيا.

فرياد، نه انساني جسم جي سلامتي، نه روح کي سکون، ذاتين ۽ فرقن ۾ فساد، هر طرف اندروني نفاق، تعصب ۽ تنگدلي، ماڻهو، ماڻهوءَ جو دشمن، نه خدا جو خوف نه آخرت جو اونو، نه انسان دوستي نه امن ۽ آشتي، پيهر غلاميءَ انسان جو اخلاق برباد ڪري کيس حيوان بڻائي ڇڏيو هو. اهڙي ماحول ۾ ملڪ جي اندروني صحت ڪيئن بحال رهي ها، شعور ڪيئن بيدار ٿئي ها؟ اهو هو مسئلو ان دور جي ماڻهن اڳيان. اها هئي پرولي، جنهن جي پيچرائڻ لاءِ قدرت طرفان انتظام ٿيڻ لڳو هو. شاھ عبداللطيف عليه الرحمة پيدا ٿي چڪو هو، شاھ عنايت الله بيجابور مان موتي مرزا پور پهچي ويو هو. ماڻهو سندن نئين پيغام تي ڪن ڌڙن لڳا هئا. پيغام مختصر ٿي لڳو ر معنيٰ وارو، مثلاً، سندس پيغام جو روح هو ته انسانن جو روح بيدار ٿئي، منجهان گندگيون مثلاً تعصب، تفریق ۽ انسان دشمني جون غلاظتون دور ٿي وڃن ۽ سڀ پاڻ ۾ ملي هڪ لڙهيءَ ۾ پوئجي وڃن ۽ اسلامي اصولن مطابق همت همت کان ڪم وٺڻ جا اهل بڻجن. ساڳئي وقت اسلامي فڪر ۽ روحاني روشنيءَ کي اهڙي بلندي تي رسائجي، جيئن ماڻهو ان سطح تي پهچن جنهن سطح تي روز ازل روحن جو اجتماع ٿيو هو، يعني سڀ شئي کان مٿي، بعد جي مڙني خطن لڪيرن، تخصيصن ۽ حد بندين کان بالا، جُزڪُل سان مليل. اهو هو اجتماعي ۽ اصولي تصور - انفرادي طريقه ڪار جا لوازمات هي هئا: الله سائين تي توکل، ذاتي حاجتون مختصر، تفریقون ختم، پاڻ ۾ محبت، عام انسان دوستي، جسم جي رياضت، روح جي راحت ۽ ”قربانيءَ“ لاءِ هيءُ معيار ته دنياوي حياتي عارضي ۽ بي حقيقت شئي آهي، جيڪا ڪنهن اعليٰ ۽ آفاقي مقصد جي حصول خاطر ڪتب اچڻ گهرجي، جيئن قيامت موجاري ٿئي.

شاھ لطيف رح ان مضمون تي شعر پي چيو، يعني هڪ قسم جي لازوال لٽريچر پي پيدا ڪيو. شاھ عنايت عملاً ماڻهن کي تيار پي ڪيو. گاڏي گزڻ شروع ٿي وئي هئي. مرض ڪهنو هو، تنڪري ڳوڙهو علاج تجويز ڪيل هو. سندن پيغام جو منطقي نتيجو هيءُ نڪرڻو هو ته: (1) اسلام جو حقيقي روح، تعصب ۽ تنگدلي کان مبرا ڪار فرما ٿئي، (2) سنڌ جي ماڻهن مان اندروني اختلاف پيد ۽ پاو ختم ٿين، (3) باهمي تعلقات جو بنياد محبت ٿئي، (4) جسم کان وڌيڪ روح جو خيال رهي، (5) رياضت ۽ مشقت، (6) قرباني، (7) زندگي بامقصد، (8) اعليٰ ترين اقدار جو حصول منتهئي نظر.

جيئن جيئن سنڌ جي ماڻهن ۾ ان نئين انداز فڪر جو اثر پيدا ٿيڻ لڳو، تيئن تيئن دشمنن جي گهر ۾ مانڊاڻا مچندو ويو. خوف لڳن ته ان نظريي جو مقصد سنڌ اندر منصورن پيدا ڪرڻ جو آهي ۽ جيڪڏهن سنڌ منصورن جو ملڪ بڻبو ته سندن واسطي ڪٿان گنجائش رهندي؟ - مجبوراً کين پنهنجا ٽپڙ ڪٽڻا پوندا. تنهن ڪري ڏکڻي وٺي وين.

نٿي جي مغل گورنر اعظم خان، مناسب سنڌي غدارن کي ڳولي ڪڍي ڪرڻ لاءِ هيڏانهن هوڏانهن هٿ پير هڻيا. ان جنس جي گهٽتائي ڪانه هئي بلڪ هن علائقي جي ته خاص پيداوار هئي، تنهنڪري گهٽتائي وطن فروش اچي مغل وٽ گڏ ٿيا، جٽ، پليجا، پير ۽ خاص طرح سان نوحيز خدا آبادي ڪلهوڙا حاڪم، جن کي خود اچي هيءُ خطرو لڳو هو ته شاه عنايت الله به شايد سندن واري نسخي تي عمل ڪري، پيري مريديءَ جي ذريعي اثر پيدا ڪري پاڻ سنڌ جو وارث ۽ حاڪم بڻجڻ گهري ٿو.

پاڻ ته ڪانا ڦوسي ڪري، دهلي واري فرخ سير بادشاهه جا ڪن پريائون ۽ پرارائون ته ”عنايت الله رح بغاوت تي آماده آهي، اُن جي سرڪوبيءَ لاءِ اسان جهڙن غلامن ۽ غلام زادن کي هڪ حملي جي اجازت ملڻ گهرجي، ورنه شاهي ڏن بند، ۽ جمعي نماز وارو خطبو به ختم ٿي ويندو“.

افسوس ته هندستان جي مغلن جا پويان ڏينهن هئا، وٽن فقط ڪن وڃي بچيا هئا (جيڪي پڻ ست ٽي ڪن⁽¹⁾ شاهينگن هٿان ڪُترجڻا هئا)، ڇپڪي تي بندوق چوڙڻ لاءِ تيار هئا، ”پروانو“ جاري ڪيائين ته ”باغي“ عنايت الله رح جي جماعت کي ماري ختم ڪجي، ۽ سندس پنهنجو سر وڍي دهليءَ موڪلجي! نٿي ۾ ته اڳ ۾ ئي مردود مڃڻ مڪيون ويٺا هئا، سنه 1130 هجري

جو سفر مهينو هو، محرم مس پورو ٿيو هو، ڪربلا واري ڪوس جي ياد ۾ ماڻهن جي ڳلن تان ڳوڙها اڃا ڪونه سُڪا هئا. يڪايڪ صوفين جي مرڪز ميران پور تي حملو ٿي ويو. فقير وڙهي به سگهيا ٿي ۽ مقابلو به ڪري سگهيا ٿي، پر صوفي هئا نه ڪوفي، کين پنهنجي تعليمات جي ٻئي سبق ڏانهن وڌڻو هو، سر ڏيڻ جو طريقو سيکارڻو هو، منصور جو مثال سامهون آڻڻو هو.

⁽¹⁾ مرهٽن، روهيلن، سکن، ڇاٽن، انگريزن ۽ نادرشاهه

سرمديت جو، بچ پوکڻو هو. معلوم هُون ته ان لازمي گهير اُڪرڻ کان سواءِ انسان، راه نجات، ڏسي ڪونه ٿو سگهي، دنياوي حياتيءَ جو مُلهه، مقصد جي مقابلي ۾، ڪيترو آهي سو استاد عنايت اڳ ۾ ئي ٻڌائي چڪو هون. غرض تراريون وسيون، نيزا چمڪيا، سنڌ جي منصورن جا سر رقص ڪرڻ لڳا.

”رقص بسمل“ جا خيالي پُلاءُ شاعر صدين کان پڇاڻيندا رهيا هئا، پر جهوڪ جي جانبازن اڄ ان جو عملي نمونو پيش ڪري ڏيکاريو. ڪيئي ”گنج شهيدان“ ڀرجي ويا. بي سر ڌڻن جا انبار لڳي ويا. نه ڪنهن آه ٿي ڪئي نه امان ٿي گهري. اصولن جو جهيڙو هو، سرن جا سودا هئا، دستور موجب سنڌين جا ڪنڌ سنڌين پئي ڪپيا، مغلن جو چوڙو نالو هو، البته اعظم خان چيٽيون ويٺي وڃايون. تاريخ سنڌ جي صفحن تي سنڌين جي رت سان گُلڪاري پئي ٿي، قومي ڪيريڪٽر، ۽ انساني ضميرن جي تضاد ۽ فرق جي تصوير پئي چٽي. فطرت جي بلندي ۽ پستي پنهنجن پنهنجن پاڻ ٻي موڪيو. پنهنجن جو اعمال نامو تيار پئي ٿيو.

پر شاه عنايت رح پاڻ اڃا به زنده هو، اُن کي شهيد ڪرڻ لاءِ قرآن پاڪ ڪتب آڻڻو پين - ڪلهوڙن جي وزير شهادت خان کي (جيڪو شاه شهيد جو هر زلف به هو)، قرآن ڪڇ ۾ ڏئي ڏانهن موڪليائين ته هو اعظم خان تائين اچي ساڻس صلح جون ڳالهيون هلائي. شاه شهيد کي ان سڌ جو مطلب معلوم هو، پر وڃڻ جو وقت اچي ويل هوس. جڏهن کيس پنهنجن منصورن جي قصي جو عنوان پنهنجي رت سان لکائڻو هو.

چانچ اعظم خان جي تنبوءَ ۾ پهتو، تراريون اڳ ۾ ئي تيار هيون، بزرگ شهيد ٿي ويو⁽¹⁾. ٺڳيءَ جي ڪم ۾ قرآن پاڪ ڪتب آندو هئائون.

شاه جي شهادت ڪري اهو نقصان ضرور پهتو ته سندس تعليمات جي حقيقي مفهوم ۽ صحيح اسلامي روح طرف وڌڻ ۾ رڪاوٽ پئجي وئي ۽ ماڻهن جو توجهه سندس درس جي ٻئي حصي تان وقتي طور هٽي ويو، پر سندس خون خالي ڪو نه ويو. قاتلن جي بالآخر پڇاڻي ٿي وئي، شهيد جي

⁽¹⁾ 17 - تاريخ صفر 1130 هجري جو اهو واقعو ٿيو.

جماعت سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکيڙجي وئي، ڪيترا اهل الله منجهس پيدا ٿيا، خليفن جي خليفن جون به خانقاهون کليون جيڪي اڄ تائين قائم آهن، آءُ نٿو سمجهان ته سنڌ اندر ٻئي ڪنهن به مسلڪ جي ايتري پذيرائي ٿي جيڪا اڄ، تقريباً اڍائي صدين گذرڻ بعد به، سنڌ جي فڪر تي اثر انداز آهي.

سندس سجاده نشينن جو سلسلو هن طرح هلندو رهيو.

(1) شاه عزت الله رح ولد شاه عنايت الله شهيد.

(2) شاه محمد زاهد رح.

(3) شاه ابراهيم رح.

(4) شاه عزت الله ثاني رح (سخي پير)

(5) شاه ابراهيم ثاني (بنگلي ڌڻي) رح.

(6) شاه محمد زاهد ثاني (سائين وسڻ شاه) رح.

(7) شاه عبدالستار اول رح.

(8) شاه غوث بخش رح.

(9) شاه عبدالستار ثاني رح.

(10) شاه غوث محمد رح.

(11) شاه عطاء الله (موجوده سجاده نشين).

* * *

شاه شهيد رحمة الله جن جي سلسلي سان تعلق رکندڙ ٻيون سڪيه

خانقاهون به قابل ذڪر آهن، جن سان لکين ماڻهو وابسته آهن:

(1) مير جان الله شاه رضوي رح (روهڙي) خود فارسي جوڏو شاعر هو.

(2) روحل فقير رح (ڪنڊڙي تعلقو روهڙي).

(3) فقير محمد صديق سومرو رح (صادق شاه به چوندا هوس، ڳوٺ

صوفي فقير تعلقو عمر ڪوٽ).

(4) سائين رکيل شاه رح (فتح پور، ڀاڳ ناڙي، بلوچستان).

(5) سائين نصير محمد رح جلالاڻي (جلالاڻي، ضلع خيرپور).

(6) سائين قطب علي شاه رح (جهانيان حيدرآباد).

(7) بيدل - بيڪس رح، (روهڙي).

(8) نواب ولي محمد ثاني رح (تاجپور، ضلع حيدرآباد)

- (9) سيد نماڻو شاه رح (عمر ڪوٽ).
- (10) قاضي عبدالله رح (مير واه گورچاڻي، ضلع ميرپور خاص).
- (11) پرور شاه رح (حيدرآباد ۾ پڙاڻس).
- (12) باقر شاه ڏونگر پوري رح (ٻار مير، راجپوتانه هندستان).
- (13) نواب غلام الله رح (سوتيار، لڳ ٽنڊو آدم).
- (14) خواجہ حميدالله رح (اجمير شريف).
- (15) ابن سمون رح (ابن آڙاه سڏيندا هئس).
- (16) راج محمد فقير ڪڇي رح (ڪڇ، هندستان).
- (17) اسحاق گراڻو رح (نصيرپور ضلع حيدرآباد).
- (18) فقير محمد صديق لاکو رح (پيلن وارو).
- (19) آغا اسماعيل شاه رح.
- (20) موٽيو فقير رح.
- (21) مراد فقير جلاڻي رح (ان سلسلي ۾ نورنگ فقير ۽ محمد علي فقير به وڏا اهل الله پيدا ٿيا).
- (22) سيد عبداللطيف شاه ۽ اسماعيل شاه رح (ٺٽو).

اهي سڀ پنهنجي پنهنجي مٿي ”سجاده“ آهن. پر مڙئي شاه شهيد رح جا مريد ۽ سندس پوکيءَ جا راهڪ آهن.

* * *

شاه شهيد رح جي حلقه مريد ۾ بيشمار هندو به شامل هئا جن مان ڪي خود مريد ڪرڻ لڳا: مثلاً فقير دلپت رام صوفي (جنهن جي ”درگاه“ بمبئي ۾ به پئي هلي)، فقير مسڪين داس (ٽنڊو غلام علي)، ۽ فقير پوڄو پڳت (ٽنڊو غلام علي).

عام هندو معتقدن ۽ مريدن جو ته شمار ئي ڪو نه رهيو. ڪن مکيه ماڻهن جا نالا به معلوم اٿن: سيٺ پريم چند (ميرواه گورچاڻي وارو)، راءِ صاحب ڪريال داس پيراني وارو، سيٺ سيرومل پيراني وارو (جيڪو پاڪستان بعد آئين ساز اسيمبليءَ جو ميمبر هو)، پرنسپال بتائي، پروفيسر ڪريالاڻي، پرسرام جوڳي (بمبئي طرف سندس مريدن جو وسيع حلقو آهي)، پرتاب راءِ پيرانيءَ وارو، پاڻي هاسارام ۽ پاڻي انندرام (دلپت فقير جا گادي نشين)، سيٺ گلاب راءِ وغيره.

ان سلسلي جي هندو مريدن جي هيءَ نمايان خصوصيت هئي ته هو اسلام جو دل سان اڀياس ڪندا هئا. منجهان ڪيترن قرآن پاڪ جي باقاعده روزانه تلاوت پي ڪئي، مثلاً پيراڻي وارو سيٺ پرتاب راءِ صبح ويلي لازماً تلاوت ڪندو هو. پنج ئي وقت نماز پڙهندو هو. هزارين حديثون ياد هوس. مون پاڻ به ڪن سان ڳالهائي ڏٺو. اسلام جي تعليمات ۽ اصولن مان ايتريقدر واقف هئا جيترو ڪو به ديني علوم جو ماهر مسلمان ٿي سگهيو ٿي. تعصب جي بوءِ بڻاس ڪا نه هئڻ. انسانيت جي ميدان ۾ گهڻو اڳتي وڌي ويل هئا. شاهه شهيد رح جي مشن جو مقصد به اهڙن ماڻهن پيدا ڪرڻ ۽ اسلامي روح کي عام ڪرڻ جو هو.

* * *

مون پاڻ ان سلسلي جا فقط ٻه ماڻهو ڏٺا. سائين عبدالستار ثاني رحمة الله عليه جيڪو ان زماني ۾ جهوڪ جو سجاده نشين هو ۽ فقير نصير محمد جلا لائي رحمة الله عليه. سائين عبدالستار جي زيارت وقت آءُ الهڙ نوجوان هوس. گهڻي پروڙ ڪا نه پي پيم. پر به ڳالهيون ياد رهجي ويون اٿم. سنڌ جي مردانه حسن، وقار، ۽ وجاهت جو اهڙو نمونو هو جهڙس مون وري ڪو نه ڏٺو. اکين ۾ اها چمڪ ۽ اهو اثر هوس گویا هڪ تاريخڪ ماحول کي روشن ڪرڻ لاءِ قدرت طرفان نوراني قنديلن جو انتظام ڪيل هو.

سائين نصير فقير رحمة الله عليه سان البتہ ڪافي ڪچهريون رهيون. جڏهن مون کين ڏٺو ته سؤ سال کان مٿي ڄمار هئڻ. قد ڊگهو پر بدن هنڌن جو پيجرو هئڻ. چهري مبارڪ ڏسندي ائين محسوس ٿيندو هو گویا اهو چهرو نور جي ڪنهن بنيادي مرڪز جو آئينه دار آهي، ورنه خاڪي انسان جي چهري ۾ اها تجلي اچي ڪا نه ٿي سگهي.

منهنجي خوش قسمتي هئي جو مون اهو انسان ڏٺو. آءُ اڄ چئي سگهان ٿو.

مون سي ڏٺا، ماءُ، جنهن ڏٺو پرينءَ کي!

* * *

غور ڪرڻ جي جاءِ آهي. قدرت جا فيصلا ڏسو. آهي اعظم خان جي مڙھ مقام جو ڪو پتو نشان؟ رهيو آهي يار محمد ڪلهوڙي جي نالي ڳڻهڻ وارو ڪو انسان؟

هوڏانهن شهيد جو شان به ڏسو!

سلطان باهو چيو آهي:

فقير سڏاوڻ آهي قبر جنھان دي جيوي هوا!

آمير خٽر، فقير جي قبر به زنده - لکن جا ميڙا - هنڌ هنڌ ميلا. هر طرف ”حق“ جي هوڪر.

قيامت ڏينھن جڏھن شهيدن جي شنوائي ٿيندي ته جهوڪ جي شهيدن جي سڃاڻپ اها هوندي ته بنا سر جي ڌڙ حاضر هوندا. سر اڳ ۾ ئي راه حق ۾ نذر ڪيل هوندين.

سائين جمن علي شاهه شاڪري وارو

تازو گذاري ويو آهي. پنجاه ورهه ساڻس تعلق رهيو. نالي ۾، ميندار پر حقيقت ۾ فقير هو. پنهنجي جواني، پيرين اڳهاڙين، مقامات مقدس جون زيارتون ڪندي صرف ڪيائين. پنجاه ورهه جو هو جو سندس والد جو انتقال ٿيو ۽ پاڻ کي ملڪ موٽڻو پيس.

هت به دائما پير اڳهاڙا (پر پيرن جون تريون پٽ جهڙيون نرم جن تي ڪندا يا ڪليون ڪو اثر ڪو نه ڪندا هئا، هيٺ تي گوڏڙي، جسم تي ميرو چولو، هت ۾ هر دم حقو.

پاڻ کي لوڪان لڪائڻ خاطر دنيوي ڪمن ڪارين سان هلندو وتيو ٿي. ظاهر اهڙو رکيائين جو شبه ٿيندو هو ته سندس مسلڪ ”ملازميه“ آهي جنهن کي پڻ مخفي رکڻ جي ڪوشش پيو ڪري، مون سندس گهڻيون ڳالهيون نوٽ ڪيون، جيڪي عام طرح ماڻهن لاءِ اعتبار ۾ اچڻ جهڙيون نه آهن. مون ڪيترا مشاهدا ڪيا. مثلاً آءُ روم ۾ هوس، غسل ڪندي اوچتو مون کي سندس خيال آيو، پاڻ بلڪل ساڳي ڏينهن ڪراچي ۾ منهنجي گهر اچي مون ڏانهن خط لکرايائين ته:

”ياد پلي ڪر، پر غسل خانہ ۾ نه“.

بزرگن جون ڳالهيون ٻڌائڻ جون نه هونديون آهن، دلين جون ڳالهيون
 دلين ۾ رهڻيون آهن، سندن راز نه کولڻا آهن، آءُ فقط ايترو ئي ٻڌائي سگهان
 ٿو ته تمام وڏو ماڻهو هو، قدرت طرفان وڏي اختيار جو صاحب هو، پر ڏاڍو
 لڪوڙ هو. بي ادبي ٿيندي پر اهو ٻڌائيندس ته دنيا ئي ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ
 وجهي پنهنجو وقت گذاري ويو. برگن جون به طبيعتون ٿين ٿيون، هن بزرگ
 جي طبيعت بلڪل نيازي هئي.

حيدرآباد

حيدرآباد سان سڌي طرح منهنجو واسطو واهپو ٿورو رهيو. اوائل ۾ سرسري طرح اتان پيو گذر ٿيندو هو. 1920ع ۾ پهريون دفعو وڃڻ جو اتفاق ٿيو. تلهار پاسي عزيزن ڏانهن وڃڻو هو. بدين ريلوي لائين 1914ع واريءَ جنگ جي دوران ۾ پٽجي وئي هئي. تنهنڪري ڦليلي رستي جهازن ۾ وڃڻو پوندو هو. جنهن جهاز ۾ آءُ علي پور ريگيوليٽر تائين ويس، ان ۾ لاڙ جو ڊپٽي ڪليڪٽر ديوان هرداس مل به سوار هو. جهاز جي آڱر تي آرام ڪرسي وجهي ڏني هئائونس. باقي مسافرن کي هيٺ سندس پيرن ۾ ويهڻو پيو. ڊپٽي ڪليڪٽر جو هونءَ به ڏاڪو هوندو هو. پر هن ديوان جي حشمت به رتيون سواڻي هئي. اچي ڏاڙهي ايتري قدر پڪڙيل هوس جو ديوان جو نه ڪن تي نظر آيو نه ڏن. انهن ڏينهن ۾ هندو اڪثر ڏاڙهيون رکندا هئا، پر هت مبالغوي کان ڪم ورتل هو. ستن ڪلاڪن جو سفر هو. آفيسر جي موجودگيءَ ۾ ضرورت کان سواءِ ڳالهائڻ تي به پابندي هئي. تنهنڪري سارو وقت ماٺ ميٺ ۾ ديوان جي ڏاڙهي ڏسندڙ گذارڻو پيو. واه جي ڪنارن سان البته ڏاڍي وٿراه هئي ۽ مور به گهڻا هئا، جن کي پوءِ ماڻهن ماري ڪپائي ڇڏيو آهي. گهڻيءَ جي مهڙ واري حصي کي ڦليلي سڏيندا هئا. حيدرآباد جي هندو شاعرن ۽ اديبن جو ساڻس عشق هوندو هو. هن نظر، قصي ۽ ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي يا شروعات ڦليلي تي ڪندا هئا. ڄينمل پرسرام هڪ پيري ڦليليءَ تي پنهنجي نظم ٻڌائي، اکين مان ڳوڙها ٿي وهيس، جذبي ۾ ڳل ڳاڙها هوس. نظر ختم ڪرڻ بعد به ڪي گهڙيون ماٺ ڪري ويهي رهيو هو. سانوڻ ۾ پاڻي وهي ايندا هئا ته ڦليلي جي ڪناري تي ميلا لڳي ويندا هئا. ساري شهر جا هندو اوڏانهن پرڻجي پوندا هئا. البته عوام کي قدرتي نظارن ڏسڻ لاءِ وقت گهٽ هوندو هو.

ٻئي طرف کان حيدرآباد کي درياھ جو ڪنارو هوندو هو. يعني ڪوٽڙي واري پاسي ڏانهن - ڪنهن زماني ۾ اُت پيڙين ۽ جهازن جو بندر هوندو هو، پر پُل ٺهڻ ۽ ريلن چالو ٿيڻ بعد بندر ختم ٿي ويو ۽ انگريزن ان جاءِ تي هڪ عاليشان پارڪ ٺهرائي ماڻهن لاءِ تفريح جو گوشو تيار ڪرائي ڇڏيو هو. رابندرانات ٽيگور کي خبر پئي ته ان پارڪ وٽان سڄ اڀرڻ جو نظارو ڏاڍو دلڪش

هوندو آهي. پاڻ حيدرآباد آيو ته ان نظاري ڏسڻ لاءِ پوئين رات ڪري وڃي پارڪ ۾ ويٺو. طلوع آفتاب جو منظر ڏسي دانهن نڪري ويس. چيائين:

”ساري دنيا ڏني اٿم، پر سڄ جي اپنرڻ جو ههڙو نظارو ٻيو ڪٿي به نظر ڪونه آيو اٿم.“

وڌيڪ چيائين:

”جت ههڙا نظارا هوندا، اُت شاعر ۽ فطرت جا ترجمان ڇو نه پيدا ٿيندا.“

پر فطرت جا ترجمان هت ڏوڙ پيدا ٿيندا؟

جنهن وقت سر رابندرانات ٽئگور ڪلڪتي مان ڪهي، حيدرآباد پهچي، گدوءَ ۾ بيٺي اهو نظارو پي ڏٺو. عين ان وقت منهنجو اندازو آهي ته هتان جا پنهنجا ”فطرت جا ترجمان“ اڃان ڏڦڻ ۾ پيل هوندا. ”ڪفران نعمت“ جو نتيجو لازماً نعمت کان محرومي جي صورت ۾ نڪرڻو هو، ڇو ته ستت ئي گدوءَ وٽ چرين جي اسپتال ڪلي ۽ ان نسبت سان ئي ان علاقي کي شهرت حاصل ٿي ۽ عام چوڻي پئي ته ”ميان، هاڻي گڊوبندر موڪلڻ جي لائق آهي!“

جاپان کي عزت انڪري حاصل ٿي جو ”اڀرندڙ سج جي سر زمين“ The Land of Rising Sun هو. گدو جنهن جي سج جي سونهن جي تعريف ٽئگور اهڙن لفظن ۾ ڪئي جو مقابلتاً جاپان به کانئس پوئتي رهجي ٿي ويو. تنهن جي نسبت چرين ۽ چريائي سان وڃي پئي - ٻيو به گهڻو گند بلا بونس ۾. مون ٻئي شيون ڏٺيون.

گدوءَ جي صبح ڏسڻ لاءِ زندگيءَ جون ڪيئي راتيون صرف ڪير. هڪ ساري رات پارڪ ۾ بيٺج تي ويهي، ۽ باقي بيشمار راتيون ”فتح مبارڪ“⁽¹⁾ جهاز ۾ رهي. ماڻهو تعجب ڪندا هئا ته بحیثیت وزیر جي آءٌ سرڪاري سرڪٽ هائوسن⁽²⁾ بدران شهر کان دور هڪ رد قیل پراڻي کوکي ۾ رهڻ چوڻو پسند ڪريان. پر حقيقي راز اهو هو ته مون کي اُتان طلوع آفتاب جو نظارو ڏسڻو هوندو هو، جنهن ٽئگور کي به چڪن ڪري ڇڏيو ٿي.⁽²⁾

(1) اهو سنڌ جو تاريخي پراڻو سرڪاري جهاز هو، جيڪو درياھ جي ٻنهي ڪنارن جي گشت لاءِ رکيل هو. بعد ۾ جهاز کي ريسٽ هائوس ڪري بيهاريو ويو.

(2) منهنجي دماغ ۾ ٽي اسڪيمن هيون جن جي ذريعي ”ٽورزم“ جي لحاظ سان اسان جي ملڪ پاڪستان جي مقبوليت ۾ گهڻو اضافو ٿي سگهيو ٿي: (1) گدو بندر وٽ درياھ جي ڪناري سرڪاري هوٽل ٺهرائڻ جو، (2) پراڻي سکر جي ڀر ۾ پراڻي سکر واھ جي منهن وٽ تفریح گاهه تعمير ڪرائڻ جو ۽ (3) منچر کي جنيوا Lake Geneva بڻائڻ جو. پر قدرت کي منظور نه هو، ڪوشش جي باوجود موقعو ڪونه مليو.

گهڻي دنيا ڏني اٿر. ٿڱور جيتري نه ته به حال سارو ڪافي. سڄ هيءُ آهي ته صبح جو سڄ، جنهن سڄ ڏچ، ناز ۽ نخري سان، گدوءَ وٽان، رات جي زلفن منجهان منهن ٻاهر ڪڍي هلي ٿو، ان جو بيان تحرير ۾ آڻڻ مشڪل آهي. بعض ڪيفيتون اهڙيون ٿين ٿيون جي دل ته محسوس ڪري سگهي ٿي. پر زبان تي اچي نه ٿيون سگهن، اڪيون ته ڏسي سگهن ٿيون پر هٿ قلمبند ڪرڻ کان قاصر رهي ٿو.

هيءُ ڪيفيت به انهن منجهان هڪ سمجهڻ گهرجي. ٻئي طرف چرين جي اسپتال ۾ به ويڻ ٿيندو رهيو. ⁽¹⁾ اُتان به هڪ فائدو حاصل ٿيم، يعني انهن ديوانن سان صحبت ڪرڻ کان پوءِ ملڪ جي دانشورن سان گڏ گذارڻ ۾ ڪا تڪليف محسوس ڪا نه ٿي اٿر، چَرين جي ٻولين ٻڌڻ بعد سياستدان جي تقريرن ۽ بيانن کي سمجهڻ مون لاءِ آسان ٿي پيو آهي.

* * *

شهر حيدرآباد جو بنياد ڪڏهن پيو ۽ اُن حيدرآباد جون حدون ڪهڙيون هيون، تنهن بابت مختلف روايتون آهن. پر ايترو ظاهر آهي ته هاڻوڪي حيدرآباد جو بنياد ميان غلام شاهه ڪلهوڙي رکيو، قلعو به انهيءَ ٺهرايو. قلعي جو ڪم 1768ع ۾ شروع ٿي 1970ع ۾ پورو ٿيو. نظرداري جو ڪم ميرزا احمد خراساني ڪيو جيڪو ميان جي لشڪر جو ”بخشي“ هو، تعمير ۾ چُونو ۽ گچ استعمال ٿيو. قلعي اندر ميان جي پنهنجي رهڻ لاءِ جيڪا جاءِ ٺهي تنهن کي ”شيش محل“ سڏيائون، منجهس ”ديوان عام“ ۽ ”ديوان خاص“ به رکيائون، زنانہ خانو ان کان علاوه هو ⁽²⁾. قلعي جي ٻاهران عاملن ۽ ڀائي بندن کي پلاٽ ڏئي ويهاريائون.

ان انتظام ٿيندي ئي ميان صاحب پاڻ اچي قلعي ۾ ويٺو ۽ حيدرآباد، سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ بڻي.

ڪلهوڙن کان پوءِ ٽالپرن جي صاحبي شروع ٿي ته انهن به ساڳي ئي صورتحال کي بحال رکيو ۽ ساڳي قلعي اندر رهي راڄ ڪرڻ لڳا.

⁽¹⁾ بحيت وزير صحت جي.

⁽²⁾ انهن جاين جو اسان جي زماني ۾ ڪو ناهه نشان ڪو نه رهيو هو.

ٽالپرن کي به محلاتون هاڻوڪيءَ معنيٰ ۾ ڪو نه ٺهرايون. بنيادي طور هو بلوچستان جي پهڙن ۽ پٽن جي پيداوار هئا، سنڌ ۾ آئي گهڻو وقت جهنگن ۾ جاليندا هئا. ڪجهه شڪار، ڪجهه سير تفريح جي خيال سان شهري زندگي سان چاهه گهٽ هوندو هون. شخصي طرح شاندار ماڻهو هئا، مهذب، اشراف، خدا ترس، نيڪوڪار، پڙهيل ڪڙهيل، بهادر. اصول هون ته رعيت سان رکي ملي رهجي⁽¹⁾، عيش عشرت ۾ ايتريقدر نه قاسجي جو عوام کان پري، هڪ علحده دنيا ۾ رهڻو پوي، حڪومت جي نظام کي به ايتريقدر هلڪو ۽ آسان رکجي جو خلق خدا جي گچيءَ ۾ گت نه بنجي پوي، يورپ جي فلاسفرن کي بعد ۾ وڃي اهو راز معلوم ٿيو ته بهترين حڪومت اها ٿئي ٿي جنهن جي موجودگي ماڻهو گهٽ ۾ گهٽ محسوس ڪن ۽ اهڙو حال نه هجي جو رعيت رات ڏينهن صرف حڪومت جو ئي روڻو روئيندي وتي يعني - اُن جي غمزن جو، اُن جي مالي پٽ ڪوڙ جو، اُن جي قانوني لٽڪ چپ جو، يا اُن جي ڪامورن جي ڪڏن ڪرتوتن جو.

ميرن اڳيان پاڙي جي حاڪمن جا گهڻائي مثال موجود هئا، ايران جا، دهلي جي مغلن جا، اوڌ جي نوابن جا ۽ اُتر جي سکن جا. پر هينن اهي رستا اختيار نه ڪيا. حڪمرانيءَ جي هڪ اهڙي نئين طرز وڌائون جو جڏهن انگريز جارجن هتي اچي اُن کي ختم ڪيو ته کين قبول ڪرڻو پيو ته ”گناهه ڪري وڌو اٿئون“، لنڊن جي پارليامينٽ ۾ ورهين تائين اُن گناهه تي، هڪ ٻئي مٿان ملامتون وسائيندا رهيا. شايد اڻويهين صديءَ جي بين الاقوامي جارجن ۽ ظالمن وٽ به ضمير هوندو هو، پوءِ ته اُن وٽ جو به ڪال نظر آيو.

سوال پيدا ٿئي ٿو ته ٻاهرين کي اهڙي گناهه ڪرڻ جي جرئت ڪيئن ٿي؟ جيڪڏهن ميرن جي طرز حڪومت ايتريقدر چڱي هئي ته پوءِ ختم ڇو ٿي؟
 ٻه ٽي سبب سمجهه ۾ اچي سگهن ٿا:

اولاً، مير نيڪ هئا، انگريز فلاسفر جارج برنارڊشا جو قول آهي ته
 ”نيڪ هجڻ جو ڪاٺو آهي“:

”It is dangerous to be good.”

⁽¹⁾ چور حاڪم نه هئا جو کين پنهنجي رعايا مان جان جو خوف هجي. جنهنڪري يا ته لڳا گهمن يا پهرن جا وڏا بندوبست رکن.

هي ڳالهه شايد هيءَ ٿي ته ميرن دفاع جو مدار محض پنهنجن ٻروڃن⁽¹⁾ تي رکيو هو. باقي سنڌ جي عوام کي هر هلائڻ ۽ پوکڻ ڪرڻ تي ڇڏي ڏنو هئائون. وقت آئي نتيجو اهو نڪتو جو سندن جنگ ٻروڃن جي جنگ بنجي پئي، سنڌي عوام جي جنگ نه بنجي سگهي ۽ نيپئر ٿورڙن سپاهين سان مياڻي دُٻو کڻي سنڌ تي قبضو ڪري ويهي رهيو. جيڪڏهن جنگ ۾ سنڌ جي عوام جي دلي شرڪت هجي ها، ۽ مير صاحب پنهنجيءَ حڪومت جا ستر سال سنڌي عوام ۾ حب الوطني جي جذبي جا ڳاڻڻ ۽ منجهن دفاع ۽ جنگي صلاحيتن پيدا ڪرڻ تي صرف ڪندا رهن ها ته نيپئر چند سؤ سپاهي ساڻ ڪري بکر مان هلي، رستي جا جهنگل ڇڏي جهاڳي⁽²⁾، خير سان مياڻي تائين پهچي ٿي ڪونه سگهي ها، جنگ ڪرڻ ته پوءِ جي ڳالهه هئي، سنڌ جا جوان رستي مان ٿي کين ائين کڻي وڃن ها، جيئن ”ڪنگ ڪُرڙي“ کڻي وڃي. ڪيڏانهن مُٺ ڀر پرديسي لشڪر، ڪيڏانهن سکر کان حيدرآباد تائين وڃ جو لکين عوام؟ ڳالهه جو ڳڙ اهو ٿيو ته سنڌ جو عوام ميرن جو مطيع ضرور ۽ مددگار نه هو.

* * *

ائين نه هو ته سنڌ جا عوام بزدل هئا يا وڙهڻ نه ڄاڻندا هئا. هو صدين کان سنڌ جي ويرين سان وڙهندا رهيا هئا. خلجين سان، تغلقن سان، ارغونن سان، راجپوتن سان، پٺاڻن سان، قلاتين سان - جنهن به دشمن هيڏانهن اڪ ٿي ڪٺي، تنهن جي اڪ ڪڍي ٿي وٽائون. پيو ته ڇڏيو، پر جڏهن ٻاهريون دشمن ڪونه هوندو هُون، ته سنڌي قبيلن پاڻ ۾ به وڙهي حرب ۽ ضرب جي فن کي مڙيو ٿي زنده رکندا ايندا هئا. ڪيترا سنڌي قبيلن ۽ نسلي گروپ پهلوانيءَ ۾ خاص طرح سان مشهور هئا. مثلاً ڪلهوڙن حاڪمن جو اڪثر وقت اهڙن قبيلن کي سرچائيندي ۽ ساڻن مٽي مٽي جي تعلق قائل ڪندي ٿي گذريو. سنڌي سومرن ۽ سمن صدين تائين راڄ ڪيو هو، انهن لشڪر ڪٿان آندو ٿي؟ پنهنجيءَ سنڌ منجهان ئي پرڻي ڪيائون ٿي، جت مناسب مارشل Martial مواد

(1) ٽالپرن، مَرين، لغارين، شيدين، نظاماڻين وغيره تي.

(2) ان زماني تائين سنڌ اڃا ويٺ نامر جون سڪون پئي لائون. اتاهه جهنگ، سالار سيلاب، فوج ڪشيءَ لارستا نڌار.

جي ڪڏهن ڪمي محسوس ڪانه ڪيائون. دولهه دريا خان جهڙا بهادر ڪير هئا؟ مطلب ته سنڌي عوام ۾ اها صلاحيت بدرجہ اتم موجود هئي ته هو جيڪڏهن گهرن ها ته ميرن جي مدد ڪري سگهن ها ۽ نيپئر کي هڪ قدم اڳتي وڌڻ نه ڏين ها.

پير ميرن جي پنهنجي بدقسمتي هئي. سندن قبيلو بلوچستان مان آيل هو. مقامي عوام تي سندن اعتبار ڪونه ڄميو، حتاڪ جيڪي ٻروچ قبيلائي⁽¹⁾ سنڌ جا پراڻا باشندا هئا، تن کي به اعتماد ۾ وٺي ڪونه سگهيا. في الحقيقت اها وڏن مڙني غير مانوس ٻاهرين حاڪمن، مثلاً مغربي سامراجين سان ساريءَ دنيا اندر پي رهي آهي. خود انگريز کي به هت پهتي کان پوءِ پيش ايندي رهي.

* * *

ٽيون سبب ميرن جي راڄ جي خاتمي جو هيءُ ٿيو ته سندن خارجہ پاليسي ناقص هئي. اڻويهين صدي اچي ويل هئي، اسٽير انجڻ جي ابتدا ٿي چڪي هئي، مغرب جا راکاس مشرق طرف پکڙڻ لڳا هئا، پاسي ٻيلو جي رياستن جون حڪومتون ٻوڙهائپ جي آخري منزلن ۾ هيون، نيڪي بديءَ جا معيار بدلجي ويا هئا، بين الاقوامي انساني اخلاق جا بنياد پڻجي چڪا هئا. پوءِ مڙهائين ۾ ويٺي، انهن رڄ چڱن مڙسن کي بنهه اها ڪل ڪانه رهي ته دنيا انقلاب جي چڪر ۾ اچي چڪي آهي، جن ڌرين سان پلاٽڊ اٽڪيو اٿن ۽ جن سان عهدناما ڪيا اٿن سي دغا باز آهن، جيڪي بندوقون پاڻ جهنگ جي جانورن تي چوڙيندا رهيا هئا، سي اڄ ڏانهن سڌيون ٿي رهيون آهن.

مطلب ته در تي ڏهل پي وڳا ۽ چوڪر اڃا چيڙا پي چونڊيا! اها هئي ميرن جي ”فارين پاليسي“ ۽ بين الاقوامي حالات بابت سندن بيدار مغزيءَ جي ڪيفيت.

وري اُن تي مستزاد سادو لوحِي، مهمان نوازيءَ جو مرض ۽ نانگن کي کير پيارڻ جي عادت، جيڪي ڪمزوريون سنڌ جي فضا ۾ سو سال کن رهڻ ڪري منجهن به پيدا ٿي چڪيون هيون.

⁽¹⁾ مثلاً: چانڊڪي جا چانڊيا، جيڪي پاڻ سندن مخالفت ۾ نيپئر جي مدد لاءِ جهڙائي ڪرڻ جا پهر پڇائيندا رهيا.

مثلاً سندن مهمان نوازيء سان متعلق هيءَ تاريخي واقعو ٻڌو:

ميرن کي معلوم ٿيو ته هڪ غير ملڪي شخص پنهنجي آبائي ملڪ مان خارج ٿي جلاوطني جي حالت ۾ اچي سنڌ جي سرحد تي پهتو آهي ۽ سنڌ ۾ پناه وٺڻ جو خواهان آهي.

اها خبر ٻڌندي ئي ميرن صاحبن جي مهمان نوازيءَ وارو جذبو جاڳي اٿيو - هڪ مهمان سنڌ جي در تي سام ٿي اچي پيو هجي، تنهن جو ڪيئن نه آڌرڀاءُ ڪجي؟ هڪدم استقبال لاءِ ايلڇي اُن گهوڙا، ڪجاوا ۽ محافا موڪلي ڏنائون ته وڃي مهمان کي وٺي اچن. هو صاحب جڏهن هت پهتو ته ان جون مهمانيون جهليائون، رهڻ لاءِ ڳوٺ ڏنائون، پيٽ گذر جو ڪافي بندوبست ڪيائون ۽ سام ۽ مهمانداري جا فرائض ايڏي پيماني تي پورا ڪيائون جو جنهن مان مهمان نيڪالي جهلي نڪتو هو سو ملڪ خواهه مخواه سنڌ جو دشمن بڻجي پيو.

ٻئي طرف مهمان پاڻ جڏهن ميرن جون مهمانيون ماڻي ۽ سنڌ جو نمڪ واپرائي مطمئن ٿيو ته دل ۾ خيال جاڳيس ته ڇو نه مورگو ميرن کي مارائي، انگريزن جي مدد سان، سنڌ جي رياست کي پنهنجي نالي ڪرائي وڃي.

هڪدم انگريزن سان ايتريقدر پانهن پيلي ٿي بيٺو جو نيپئر پاڻ پنهنجي دستخطي ريكارڊ ۾ لکي ويو آهي ته سنڌ کي فتح ڪرائڻ ۽ ميرن کي شڪست ڏيارڻ ۾ سندس پهريون نمبر دوست ۽ معاون ميرن جو اهو مهمان هو!

مهمان جي چڱمڙسيءَ جي خبر ميرن کي به پئجي وئي هئي ۽ هنن بعض قبيلن کي اُپاري سندس گوشماليءَ جي به ڪوشش ڪئي هئي، پر وريو ڪجهه ڪونه، ڇو ته گهڻي دير ٿي وئي هئي ۽ هن پاڻ ڪسڪي اچي سڌي طرح انگريز جي پير ۾ ڪراچي اندر پناهه ورتي هئي، جيڪا اڳ ۾ ئي انگريز قبضي ۾ آئي چڪو هو. مهمان صاحب پوءِ ڪراچيءَ مان به ڪنهن ٻئي طرف هليو ويو. انگريز سنڌ فتح ڪرڻ بعد پاڻ ”پريو مڙس“ بڻجي ويهي رهيو، البته مهمان جي پوين کي به اها تمنا ستائيندي رهي ته ڪنهن طرح سنڌ کين رياست ٿي ملي!

بهر حال ان موقعي تي قدرت کي اهو ئي منظور هو ته سنڌ اسلامي حڪومت کان محروم ٿي انگريزن جي قبضي ۾ هلي وڃي⁽¹⁾. ڪنهن شاعر سچ چئي ڏنو ته:

ميرن مرڻ جو ڏاڍو ارمان،
سنڌڙي چڏي ويا ڪري ويران.

* * *

ڪيڏانهن جي ڳالهه ڪيڏانهن هلي ويئي؟ شروع ٿي هئي حيدرآبادي ميرن جي دور جي محلاتن سان ۽ وڃي پهتاسين مياڻي تي⁽²⁾.

ان دور جي سنڌي عمارت سازيءَ جو بنياد نمائشي زيب زينت تي نه پر انساني آسائش جي اوليت جي اصول تي هوندو هو، يعني جاءِ منجهان جاءِ ۾ رهندڙن کي ڪيتري قدر آسائش ۽ آرام حاصل ٿي سگهي ٿو. تنهن جو مدار وري هوندو هو ملڪ جي آب و هوا تي، سنڌ ۾ گرمي به سخت پوندي هئي ۽ سردي به سخت. ساڳئي وقت ڪن موسمن ۾ هوا جي به قلت هوندي هئي، تنهنڪري جاءِ اها موزون سمجهي ٿي ويئي، جا سانوڻ ۾ ٿڌي ۽ سياري ۾ ڪوسي رهي ۽ نيچرل هوا جي گذر کان به محروم نه هجي (چو ته ان زماني ۾ نه بجلي هئي، نه ايئر ڪنڊيشنر، نه هيٽر).

اسان جن ڪاريگرن تنهن ڪري هي اصول⁽³⁾ ٺهرايا هئا ته:

- (1) ڀتيون ٿلهيون موڪريون ۽ ڪچين سرن جون رڪجن،
- (2) ڇتيون تمام مٿاهيون هجن، جيئن اندر ڪمري جو ٽمپريچر سڌيءَ طرح ٻاهرئين (يعني انتهائي گرم سرد ٽمپريچر کان) ناقابل برداشت حد تائين متاثر نه ٿئي،
- (3) ڪمرن (خاص طرح سان رهائش جا) تمام موڪرا رکيا وڃن،
- (4) رهڻ وارن ڪمرن ٻاهران موڪرا ورائندا هجن، جيئن سچ جي تابش يا پارو اندرين ڪمرن کي گهٽ متاثر ڪري،
- (5) ڇتيون ڪاٺ، ٽوڻ، پٿرن، ٻُله، واريءَ ۽ مٽي جي لپين تي مشتمل هجن. (لوھ ۽ سرن جي ڀت ٽمپريچر کي روڪي نٿي سگهي).

⁽¹⁾ جيسٽائين پاڪستان اچي روي اسلامي حڪومت قائم ڪئي فالحمد لله.

⁽²⁾ افسوس آهي ته اڄ تائين سنڌ جي مربوط تاريخ ڪنهن سنڌي نڪتہ رس ڄاڻو کان لکي ڪانه ڀڳي آهي. فتنن ۽ شڪستين جا حقيقي اسباب ۽ انهن جا نفسياتي محرڪات قلمبند ٿيڻ کان رهجي ويا آهن. يعني سائنٽيفڪ اصولن تي تاريخ جي ترتيب ڪانه ٿي آهي.

⁽³⁾ انگريز انجنيئرن به هت تعمير لاءِ ساڳائي اصول بحال رکيا هئا، سندن دور جا بنگلا، ڪچهريون، ريلوي اسٽيشن جون عمارتون ۽ عدالتون وغيره ڏسو.

(6) هوا لاءِ، هوا جي رخ کي مدنظر رکي ڇتين ۾ بادگير رکجن جيڪي ضرورت آهر کلي ۽ بند ٿي سگهن⁽¹⁾.

رهيو زيب زينت جو مسئلو، تنهن سلسلي ۾ سنڌ جا استاد اندر ئي اندر حد ڪري ڇڏيندا هئا: ڇتين، ٽئين ۽ ڪافيارن حصن تي ڪمانگري جو اهڙو ڪم ڪيائون ٿي جو جتي ان ڪم جا اڃان تائين ڪجهه نشان بچيل آهن، سي سون سالن گذرڻ کان پوءِ به اهڙا پيا لڳن ڄڻ ڪلهوڙا آهن، ڏسيو يورپي آرٽ جي ڄاڻن جا به ڏند چين سان لڳيو وڃن. درن ۽ درين تي اعليٰ درجي جي رنبيءَ جو ڪم ڪندا هئا ۽ اهڙا نقش نگار اُڪريندا هئا جو انهن کي ڏسيو ڪشميري ماهر به حيران ٿي ويندا هئا⁽²⁾.

جيڪڏهن ان کان پوءِ به اڃان زيبائش جي ڪا حاجت رهجي ٿي ويئي ته اها نصريور ۽ هالن جي رنگ برنگ ڪاسيءَ جي سرن سان پوري ٿي ڪئي ويئي. اڄڪلهه آرٽ ۽ صنعت جي دنيا ۾ سنڌ جي ڪاسيءَ تي خاص تحقيق ٿيندي رهي آهي، محقق، ميرن جي دور جي ڪاسيءَ جو ايران جي ڪاسيءَ سان مقابلو ڪري، هن نتيجي تي پهتا آهن ته رنگن جي پڪائي، ساخت جي پختائي ۽ سانچي جي سڌائي ۾ سنڌ جي ڪاريگرن جو ڪم گهڻو بهتر هو⁽³⁾.

هيءُ ته ٿيو سنڌي عمارت سازي Architecture جو بيروني خاڪو. پر ڪمرن جي اندرينءَ سجاوٽ لاءِ به سنڌين وٽ اعليٰ قسم جون شيون هونديون هيون. مثلاً جنڊيءَ تان لٿل رنگ برنگي فرنيچر: هندورا، سيجان، ڪٽون، طاق، ٽيبل، ڪرسيون، منجيون، جهليون، گلدان، جنهن شيءِ تي نظر پوي دل پيشي اڏما ڪائي⁽⁴⁾. ڇا رنگ، ڇا رنگن جا قسم، ڇا رنگن جي ملاوٽ، ڇا ڊيزائن

(1) اوائل ۾ جڏهن انگريز سياح سنڌ ۾ اچڻ لڳا ته کين بادگيرن جو نظارو عجيب نظر آيو. پري کان ڏسي ائين گمان ڪرڻ لڳا ته سنڌين گهرن مان > اڻٽ لاءِ مورچا ٺاهيا آهن يا ڍالن سان لشڪر بيهاري ڇڏيا اٿن.

(2) سنڌ جي پراڻين جاين مان، مارصن، اهڙا گهڻا آرٽ جا شهپارا پٽي وڪڻي ڇڏيا آهن. جيڪي ڪن نون مالدارن خريد ڪري آڻي پنهنجي بي زيب بنگلن ۾ ٽنڀيا آهن. ڪراچي ۾ به ڪڍي ڪڍي ڏسي سگهجن ٿا. گهڻا ته ملڪ کان ٻاهر به هليا ويا آهن.

(3) جيڪڏهن اڄ قدر دان مري ويا، يا ڪاريگرن خود کي ڪوڙ ڪائي ويو، يا ان هنر جي سرپرستي ڪانه ٿي ته ان ۾ ڏوهه هنر جو نه آهي.

(4) ان زماني جا اسان جا ڪاريگر آرٽسٽ سان گڏ ايماندار به هوندا هئا، جيڪا شئي ٺاهيندا هئا سان دل سان (نه فقط پئسي ڪيڻ جي خيال سان)، جيڪو رنگ استعمال ڪندا هئا سو سچو ۽ پختو هوندو هو. سون سالن کان پوءِ به نه رنگ ڦٽندو هو نه ان جي چمڪ ۾ فرق ايندو هو. مون پاڻ اهڙيون شيون ڏٺيون آهن جيڪي سون سالن کان پوءِ به نيون پيون لڳن. اهو ئي سبب هو جو سنڌ جي ڪاريگرن کي رنگن جو بادشاهه سمجهيو ويندو هو.

جي خوبي، ڇا گلن پوٽن جي نزاکت، ڇا شين جي ساخت جي مجموعي نفاست - ڪمرا نه لڳندا هئا، گويا گهر اندر باغ بوستان هوندا هئا⁽¹⁾. تن تي وري رنگا رنگ پٽ ۽ زريءَ جا پوش، جن تي ڪُنڊيءَ جي ڀرت، ڪاٺن ۽ ٽڪ جو اهڙو ڪر تيل جو انهن ڏني يورپ جون شاهي ٽيپسٽريون (Tapestries) (جن جي واکاڻ ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا ويا آهن) ڦِڪيون ۽ پُسيون پيون لڳن.

سيجن ۽ ڪٽن تي جيڪي نصرپور ۽ هالن جي ريشمي رنگين ۽ سون جي ڏاڳي مان اٿيل کيس وڇايا ويندا هئا، تن جي ڳالهه ڪرڻ کان ٻاهر هوندي هئي⁽²⁾ ۽ تن جي ڪُنڊن تي وري ماشاءَ الله مَوَرَن سان ميناڪاري⁽³⁾ "سيج بند" ٻڌل ۽ حيدرآباد جي مشهور زر دوزن جي هٿن مان نڪتل وهڻا سڃيل!

انهن شين تي ويهڻ ۽ انهن کي ماڻڻ لاءِ ٻوٽيون به ڪپنديون هيون، جيڪي پڻ الله تعاليٰ جلشانه ڪثرت سان سنڌ کي فراهم ڪري ڏنيون هيون. انهن جا قد بُت، شڪليون شبيهون، سُنهاريون ۽ شهپر اڇ اسان پنهنجن حالن سان ڀيٽي ڏسون ٿا ته ائين پيو لڳي ڄڻ اسان کير، مکڻ، مهڻي، تازي هوا ۽ انن گهوڙن جي سواري کان محروم، شهري هوٽلن جون چانهيون پيئندڙ، جعلي

⁽¹⁾ فرنيچر جي آرٽ جي ماهرن کي سنڌ جي فرنيچر جي باري ۾ هڪ ڳالهه ڪُنڊي هوندي - يعني هيءَ ته سنڌ جو فرنيچر ڪڙي ۽ آبي شيب جو هو، جنهن ۾ ويٺي ماڻهوءَ جي ڊهي پوڙ جو انتظار ڪونه هوندو هو. مثلاً جيئن اڄڪلهه جا ڪونچ ۽ صوفا. پر کين به ڳالهائون ڏهن ۾ رکڻ گهرجن: پهرين ته ان دور جي ماڻهن جي چيلين سان تراريون ٻڌل رهنديون هيون، جنهن ڪري کين ڪواڙي سان ويهڻو پوندو هو ۽ ويهڻ جي شين جي شيب ڪڙو هوندو هو. هو ڪنهن اهڙيءَ شئي تي ويهي ڪونه سگهندا هئا جو تيار ٻڌي به منجهس ڊهي پون.

ٻي ڳالهه هيءَ ته ان زماني جو يورپي خواه چيني فرنيچر به ساڳي طرح ڪڙي شيب جو هوندو هو ڇو ته اُتي به تيار جو مسئلو هوندو هو. ڪونچ ڪونه هوندا هئا، ڪونچن جي شيب جون شيون صرف پيشه ور عورتن جي عشتڪدن لاءِ هونديون هيون. جتان جون ضرورتون سمجه ۾ اچڻ جهڙيون آهن.

⁽²⁾ منهنجي پنهنجي پوئين زماني ۾ ايوب خان مرحوم اهڙو هڪ کيس سنڌ مان لهرائي تحفہ طور آمريڪا جي صدر ڪينيڊي جي زال کي ڏنو هو. جنهن کي وائٽ هائوس جي سينگار ۾ به سڀ کان مٿاهين ۽ معزز ترين جاءِ ملي. پراڻن کيسن جي مقابلي ۾ اهو کيس اڃا به معمولي هو.

⁽³⁾ "ميناڪاري" سنڌ جو خاص آرٽ هوندو هو جيڪو افسوس ۽ شرم آهي ته هيئر مري ويو آهي. سنڌ جا ماڻهو سُون جي زيورن کان زياده چانديءَ تي ميناڪاري ٿيل زيورن کي پسند ڪندا هئا ڇو ته انهن ۾ رنگن جي آميزش ڪري وڌيڪ ڪشش هوندي هئي. تنهن کان سواءِ چانديءَ ۾ چمڪڻ جي به خاصيت هوندي هئي، جيڪا سون جي زيورن ۾ ڪانه هئي. خود سون به انهن ڏينهن ۾ فقط 10 يا 12 روپين تولو هوندو هو. حقيقت ۾ سنڌين جي نظر ۾ شين جي قيمت کان وڌيڪ آرٽ جو مان هوندو هو.

اُنن ۽ گهوڙن کي به ميناڪاريءَ جي سازن سان سينگاريندا هئا جن جا ڪيئي قسمر ۽ شيب هوندا هئا.

گيه ڪائيندڙ ۽ موٽرن تي پاڻ ڪائيندڙ ڄامڙا، ڊيندڙا، لوسي آهيون يا سڪي ۽ سسي ويل مصر جون مميون⁽¹⁾.

* * *

سنڌ جي قديمي ڪلچر جو ذڪر چٿيو آهي ته هلندي هڪ ٻيو نُڪتو واضح ڪرڻ به ضروري پيو لڳي.

سنڌين کي رنگن جي معاملي ۾ شروع کان قدرت طرفان خاص نظر عنايت ٿيل ٿي ڏسجي. هتان جي رهڻي ڪرڻي، اوڙهڻ وڃائڻ بلڪ ساري ماحول تي رنگ ڇانيل پئي رهيو آهي، يعني سنڌين کي رنگن، خاص طرح سان تڪن رنگن سان عشق هوندو هو.

اهڙن ڇٽن، ۽ ايتري قدر مختلف، رنگن سان ايتري چاهت گهڻو ڪري ٻئي ڪنهن ڪلچر ۾ ڪانه نظر ايندي، هر شيءِ ۾ رنگ ۽ سو به ڳوڙهو ۽ چٽو رنگ جيڪو زور سان نگاهه کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺندو هجي! نفسياتي لحاظ سان اها خصوصيت ٻي معنيٰ ڪانه ٿي سگهي.

رنگن جي اثر بابت اڄڪلهه ترقي يافته قومون گهڻي تحقيقات پيون ڪن. اتان جا سائنسدان اڳ ۾ ئي ايتريقدر معلوم ڪري چڪا آهن ته رنگن جو انساني طبيعتن، ماڻهوءَ جي صحت، نفسيات ۽ روح جي باليدگيءَ سان ڳوڙهو واسطو آهي. مختلف رنگ مختلف اثر رکن ٿا، مثلاً اکين لاءِ سائو رنگ علاج جو اثر رکي ٿو.

اڄ به سنڌ جي بهاريءَ ۾ اوهان کي هڪ خاص شيءِ نظر ايندي. اتان جون عورتون تيز رنگن جون گُلدار چيٽون پهرين ٿيون. سو چو؟ ان لاءِ ته سنڌ جي صحرائي ماحول ۾ رنگ پيدا ڪن. مغربي ڪلچر ۾ ان ڪيفيت کي نيچر جي فياضين جي گهٽتائي کي آرٽ سان پوري ڪرڻ جي ڪوشش چوندا آهن.

* * *

مون حيدرآباد ۾ ميرن جي زماني جون ٺهيل ڪي جايون ڏٺيون. قلعي اندر گهڻو ڪري، سندن دؤر جون گهڻيون جايون اڳ ۾ ئي ڊهي ويل هيون.

(1) جا پراڻا فوٽو اڄوڪن فوٽن سان ملائي ڏسو، فرق معلوم ٿي ويندو. آمريڪا ۽ ڪن ٻين ترقي يافتہ ملڪن ۾ ته باقاعده اها سائيٽيفڪ تحقيق ٿيندي رهي ٿي ته نسل بعد نسل انساني قدبت رنگ ۽ اعضا ۾ ڪيترو ۽ ڪهڙو فرق ايندو رهي ٿو ۽ ان جا ڪارڻ ڪهڙا ٿين ٿا.

جيڪو ٽڪر بچيل هو تنهن جي ديوارين تي ڪافي نقش نگار هو. سرڪار منجهس سروي آفيس رکي هئي. ٻيون جايون مون هاڻوڪيءَ لطيف آباد جي ڀر ۾ ڏٺيون، هزهائڻس مير نور محمد مرحوم جي فرزندن مير محمد بخش خان مرحوم ۽ مير علي بخش خان سر ۾ جي حوالي هيون. محمد بخش خان وارو حصو ڦٽي چڪو هو، فقط ڀتين تي شڪار ٿيل جانورن (سرهن، گڊن، هرڻن، ڦاڙهن) جي سڱن جون قطارون لڳل هيون. البته مير علي بخش خان جي حصي واري عمارت سنڀاليل ۽ چڱيءَ حالت ۾ رکيل هئي. منجهس گهڻو قيمتي ۽ پراڻو سامان موجود هو جنهن مان اڳوڻن بزرگن جي طرز رهائش جي جهلڪ ملي رهي هئي. ڪي نادر روزگار شيون به اڃان بچي ويل هيون، مثلاً قلمي ڪتابن جا ڪي اٽلپ نسخا، پر اڳتي هلي انهن جو ڇا حشر ٿيو تنهن جو پتو ڪونه اٿس. بعد جا گهڻا ئي ڦورو ڪڍ پيل هون.

مير علي بخش خان مرحوم واقعتاً شاهي نسل جو انسان لڳندو هو. مون ان کي ڏسي ئي اڳئين نسل جي بزرگن متعلق اهي رايون قائم ڪيون جن جو مٿي ذڪر ڪري چڪو آهيان. هڪ ڀيرو ساڻس گڏ دهليءَ تائين ريل ۾ سفر ڪرڻ جو به موقعو حاصل ٿيو، پاڻ عليڳڙهه پئي ويو جتي پنهنجن صاحبزادن کي اعليٰ تعليم لاءِ ڇڏيو هئائين. کيس تار پهتي هئي ته سندس صاحبزادو اُتي بيمار ٿي پيو آهي، جنهن کي ڏسڻ لاءِ هينئر اوڏانهن وڃي رهيو هو. چوويهن ڪلاڪن جي سفر ۾ مير صاحب نه ننڊ ڪئي نه آرام ۽ نه پيٽ پري ڪاڌو ئي ڪاڌائين. سارو وقت فرزند جي صحتيابيءَ لاءِ نفل پڙهندو رهيو ۽ دعائون چوڪاريندو رهيو. سندس بيقراريءَ جو نقشو، اڄ به تقريباً چاليهن سالن گذري وڃڻ کان پوءِ به منهنجين اکين اڳيان پيو ڦري. قداور مڙس هو، بُت ۾ موزون، رنگ ڪڻڪاڻو، چهرو گول، گفتگو خواه اُٿڻ ويهڻ جو انداز اميرائش، البته زماني جي انقلاب ڪري جيڪي ڪجهه سندس خاندان سان ٿي گذريو هو تنهن جي جهلڪ سندس اکين جي نمائڻاپ مان هينئر به بکي پئي.

مجموعي طرح سندن جاين، خواهه ”تنبدي“ تي انتهائي ويرانِي ۽ مايوسيءَ جي فضا ڇانيل هئي. چوندا آهن سڄ به ڀاڄا ٿئي ٿو، اُن جو منظر اُتي موجود هو. جنهن جاءِ تي بادشاهي ڪري چڪا هئا، اُتي رعيتي ٿي غربت ۽ ڪسمپُرسِيءَ جي حالت ۾ رهڻو پيو هُون. سندن حڪومت وڃڻ کانپوءِ سندن

در جي نوڪرن، وزيرن ۽ خدمتگارن به ڊوڙي وڃي انگريزن وٽان جاگيرون ورتيون هيون. پر هي پاڻ پنهنجي خودداريءَ سببان، تهئي دست رهجي ويل هئا. انگريز ڪجهه نقد پئسن ضرور مقرر ڪئي هون، پر اها پڻ پيڙهي به پيڙهي گهٽجي نڌارڊ جي حد کي پهچي چڪي هئي. ٻيو ڪو مال و زر انگريزن وٽن ڪونه ڇڏيو هو. مياڻي کان پوءِ انگريزن قلعي ۾ گهڙي جيڪا ڦرلٽ ڪئي هئي، تنهن جو ذڪر ان دور جي تاريخي ڪتابن ۾ موجود آهي، ظالم ان حد تائين ليڪا لنگهي ويا هئا جو مستورات ۽ معصوم شهزادين جي ڪنن مان ٻُڌڙا پٽيندي به شرم حياءَ ڪونه آيو هون. آخر ڦر واري مال جي ورهاڱي تي پاڻ ۾ وڙهي به پيا هئا ۽ هڪٻئي جا پول پڌرا ڪري انگريز قوم کي ايتريقدر بدنام ڪيو هئائون جو لنڊن ۾ انگريزن کي سرڪاري طرح ”فاتح سنڌ“ نپيئر جي يادگار ٺهرائڻ جي به جرئت ڪانه ٿي ۽ نپيئر جي ذاتي دوستن ۽ پراڻن لشڪرين کي خانگي طرح، پنهنجي هٿان ڇنڊو ڪري لنڊن جي ٽرفلگار چوڪ ۾، سندس بُت کڙو ڪرائڻو پيو⁽¹⁾.

حيدرآباد جي ٻاهران ميرن جا ٻيا به ڳوٺ هئا، جن کي ”ٽنڊا“ سڏيندا هئا (۽ اڃان تائين پيا سڏين). اهڙي هڪ ٽنڊي ۾ منهنجا به مرحوم دوست مير حاجي شهادت خان ۽ مير فضل علي خان رهندا هئا جن جي سنگت مان مستفيد ٿيڻ جا گهڻا موقعا مليا. مير شهادت خان بندوق جو نادر روزگار نشانہ باز هوندو هو، مير فضل علي خان کي موسيقيءَ جو ڄاڻو ۽ پڪواز وڄائڻ جو لاثاني استاد ڪري مڃيندا هئا. اهڙا دل وندرائيندڙ دوست هئا جو انهن جهڙا انسان اڄ ملڻ دشوار پيا نظر اچن. شايد اها انساني جنس ئي ختم ٿي ويئي.

* * *

سنڌ جي فن عمارت سازيءَ ۽ تائون پلاننگ جي هڪ ٻي خصوصيت به ذهن ۾ رکڻ ضروري آهي. شهرن اندر ماڻهو جدا جدا محلن ۾ رهندا هئا ۽ محلن جو نقشو اهڙو رکندا هئا جو جيڪڏهن ٻاهران ڪو حملو ٿئي ته هڪ ئي دروازي يا گهٽيءَ جي منهن کي بند ڪرڻ سان ساري محلي جا گهر محفوظ ٿي

⁽¹⁾ نپيئر کي ان ڦرلٽ مان ايترو حصو مليو هو جو هو ان مان جاءِ به خريد ڪري سگهيو هو ۽ باقي عمر قوت گذر به ڪندو رهيو هو.

وجن⁽¹⁾، گهٽيون سوڙهيون رکندا هئا ۽ محلن جي چوڌاري گهڻو ڪري ديواريون کڙيون ڪري ڇڏيندا هئا، جيئن حفاظت جي حفاظت به هجي ۽ پردي جو پردو به. گهٽين سوڙهي هجڻ ڪري هر وقت منجهن ڇانو هوندي هئي. مکيه بازارين کي مٿان ڍڪ به هوندا هئا. حيدرآباد جا هندو پنهنجن محلن ۾ رهندا هئا ۽ مسلمان ٽنڊن يا پڙن ۾ - ميمڻن سيلوٽن کي علحده پاڙا هوندا هئا.

حيدرآباد شهر جو اوائلي نقشو هيءُ هوندو هو ته سرڪاري مرڪز قلعي اندر هوندو هو. قلعي جي دروازي وٽان شاهي بازار² نڪرندي هئي جيڪا ميل کن تائين هلي ويندي هئي⁽²⁾، هر شيءِ اتاهون جي دڪانن ۾ موجود هوندي هئي، خاص طرح سان مقامي مصنوعات، جن جون ڪجهه نشانين دل کي ڏاڍو آڻينديون هيون - مثلاً - قسما قسم لونگين، سوسين، گرين، اجرڪن، کيسن، ڪُهڻين ۽ چُريل چادرن جا ڍڙا، ڪاسي ۽ ڪٽ جا ٿانو، اٺن گهوڙن جا سنج ۽ ٻيا سامان، پاتولڪو ڪر، مقامي ڪاريگرن جون ٺاهيل تراريون ۽ منهن جي پرڇڻ واريون بندوقون (جن جي ساري مشرقي دنيا ۾ مشهوري هوندي هئي، ان هنر هٿ ايتري ترقي ڪئي هئي جو ٻاهرين ملڪن جي حڪومتن به هتان جا ڪاريگر پاڻ وٽ ويهاريا هئا)، سون، چاندي ۽ ميناڪاري جا زيور (نهن کان چوٽيءَ تائين جسم جي هر حصي لاءِ ڪونه ڪو زيور هو)، زردوزيءَ جو ڪاروبار جنهن فن جو ڏاڍو رواج هوندو هو (ماڻهو ڊگهين سرائڪين خواه ويٺوڙين توپين، صدرين، چولن ۽ شلوارن جي ٻاچن تي اڪثر زريءَ جو ڪم ڪرائيندا هئا)، هيرا، موتي ۽ ٻيا جواهرات، پيسار، ناياب جڙيون ٻوٽيون، عطر ۽ قسما قسم خوشبو جي سامان جا ذخيرو، قلمي ڪتابن جا انبار، سرازڪي هنر جا شهپارا، مٺايون وغيره وغيره.

اڄ کان پنجاه سال اڳ مون ان بازار جو ديدار ڪيو. اوستائين اڃان منجهس گهڻي رونق هئي.

انگريز آئي کان پوءِ شهرن لڳ جدا جدا ڇانوڻيون پيون، جت انگريز آفيسرن لاءِ بنگلا ۽ سپاهين لاءِ بيرڪون ٺهيون. انهن ڇانوڻين جي وچ پاسي ۾

⁽¹⁾ انهن ڏينهن ۾ ٻاهرين ملڪن مان ڦرلٽ ۽ ماردار لاءِ گهليون چوهي اينديون هيون. مدد خان پٺاڻ واري گهل سنڌ جي تاريخ جو هڪ دردناڪ واقعو آهي.

⁽²⁾ اها اڄ به موجود آهي.

دڪانن جو به بندوبست رکيل هوندو هو. حيدرآباد جي چانوڻيءَ ۾، جنهن کي ”صدر“ سڏيندا هئا، انگريزن جي لشڪر سان گڏ ٻاهران آيل واپارين، ڪچي ميمڻن، پارسين، بمبئي جي بونرين ۽ گجراتي خوجن جا وڏا وڏا دڪان هئا، جن کي مقامي ماڻهو ”چاپون“ سڏيندا هئا. انهن دڪانن ۾ زياده تر ولايت مان گهرايل سامان Imported Goods ملندو هو، جنهن جا خريدار انگريز خود هوندا هئا.

* * *

انگريزن جي اچڻ کان پوءِ حيدرآباد جي معاشري ۾ هڪ ٻيو عنصر به اچي داخل ٿيو هو - يعني طوائفون جيڪي مارواڙ پاسي کان سنڌ ۾ گهڙي، حيدرآباد ۾ اچي رهڻ لڳيون هيون.

اسلامي دؤر ۾ سنڌ اندر فحش ڪاري جا اڏا ڪونه هوندا هئا⁽¹⁾ جنهن عورت جو خدا نخواستو پير تڪيو ٿي تنهن کي ”ڪاري“ ڪري ترار يا ڪهاڙيءَ هيٺان لنگهائي ختم ڪري پي ڇڏيائون. نيپئر کي سنڌي معاشري جو اهو پهلو خاص طرح سان نمايان نظر آيو هو جنهن کي مسٽائڻ لاءِ هن گهڻيون ڪوششون ڪيون هيون، پر ڪامياب ڪونه ٿيو هو، اها رسم ٻهراڙيءَ ۾ ٿوري يا گهڻي اڄ تائين هلندي ٿي رهي.

حيدرآباد ۾ انگريزن جي مهربانيءَ سان انهن طوائفن کي خاص محلي کي وسائي ان ۾ ڪونا ٺاهي پنهنجي مخصوص ڪاروبار هلائڻ جي اجازت ملي ويئي هئي ۽ سالن گذرندي ترقي ڪري اهو محلو تمام رونق دار بڻجي

⁽¹⁾ سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ نيپئر ليفٽيننٽ رچرڊ برٽن کي (جيڪو اڳتي هلي سر رچرڊ برٽن مشهور مصنف ۽ سياح بڻيو ۽ جنهن سنڌ تي ٻه ٽي ڪتاب لکيا) ان ڪم تي رکيو ته هو فوجي چانوڻين وارن شهرن جي جنسي لاف جي باري ۾ معلومات گڏ ڪري رپورٽ پيش ڪري. برٽن ڪراچي کان اهو ڪم شروع ڪيو ۽ اها رپورٽ پيش ڪيائين. جيڪا نيپئر کي ساڙائڻي پئي ۽ رپورٽ جي مصنف کي نوڪريءَ مان رخصت ڪرڻو پيو. اڄ تائين دنيا جا محقق ڪوشش ڪندا رهيا آهن ته ان رپورٽ جي ڪا ڪاپي هٿ لڳين، پر ڪامياب ٿي ڪونه سگهيا آهن. چون ٿا ته برٽن، ڪتاب Arabian Nights تي جيڪو شهره آفاق مقدمو لکيو آهي، تنهن ۾ ان رپورٽ وارو مواد ڏنو اٿائين. توڙي جو پڪ سان چئي نه سگهجي، ڇو ته ڪنهن پاڻ اها رپورٽ ڏني ڪانه آهي. بهرحال رپورٽ ۾ ڪهڙو احوال ڏنل هوندو؟ اندازو لڳايو وڃي ٿو ته ان ۾ هي لکيو هواڻين ته ڪراچيءَ ۾ فحش عورتون ڪونه هونديون هيون، جنهنڪري انگريز سولجرن جي نفساني خواهشات پوري ڪرڻ لاءِ ٻاهرين سڀا چوڪا گهراڻي، انهن جا اڏا ڪولرايا ويا هئا. حقيقت به اها ئي هئي. ڏسجي پيو ته نيپئر کي برٽن تي ڪاوڙجڻ جو ڪاٺ اهو هو ته هن پنهنجي رپورٽ ۾ انگريز سولجرن جي بداخلاقيءَ جي نشاندهي ڪئي هئي.

ويل هو. عام زبان ۾ ان کي ماڙيچڻ جو محلو سڏيندا هئا. وقت جون وڏيون وڏيون نالي واريون حسيناڻون ۽ ڳاڻڻيون ٻين صوبن مان هلي اچي ات مڇت مڇائي ويهي رهيون هيون.

ميرن وئي شرعي قانون جو نفاذ ختر ٿي ويل هو. هينئر اهڙن ڪمن جي آزادي هئي. تنهنڪري سنڌ جي وڏ وڏيرن ۽ سينين ان سهولت جو خوب فائدو ٻي ورتو.

حيدرآباد جي اشراف شهرين ان صورتحال تي ڪو گهڻو اعتراض به ڪونه ٿي ورتو ڇو ته هنن سمجهيو ٿي ته ان طريقي سان بدڪاري هڪ خاص علائقي تائين محدود ٿي وئي هئي ۽ گهڻيءَ گهڻيءَ بلڪ گهر گهر ڪانه ٿي پڪڙي.

پر زردار تماشينن لاءِ مزو ٿي ويو. فصل وڪيون، پسا چيلهه سان ٻڌيون، ات بيٺا هوندا هئا. گهڻا وڇارا ته پنهنجي دولت ڪپائي ڪنگال بڻجي ٿي ويا. ڏاڍيون روايتون ۽ دلچسپ ڪهاڻيون ان محلي اندر ٿيندڙ ڪارگزارين بنسبت سنڌ اندر پڪڙيون رهيون.

مثلاً، مشهور آهي ته ڪي ٽي پيٽرون راجپوتانا مان هلي اچي ان محلي ۾ رهيون، جن تي وڏا وڏا، ڏسڻا وائسٽا ماڻهو، مسلمان خواهه هندو، وڪيل خواهه سياستدانان فريفته هوندا هئا. آخر ۾ انهن عورتن مان ٻن وڃي مسلمان اميرن جا گهر وسايا ۽ ايتري قدر وفادار ۽ سليقه واريون ثابت ٿيون جو پنهنجن مڙسن کي ماڻهو بڻائي دنياوي اقبال جي اوج تي پهچائي ڇڏيائون، يعني سندن زندگي مثالي ليڪچر ۾ آئي.

ٽينءَ پيٽ جي باري ۾ مشهور آهي ته هن هڪ هندو سيٺ سان (جيڪو صوفي خيالن جو هو) وڃي ويٺي، ڪجهه عرصي کان پوءِ سيٺ گذاري ويو، عورت جا مائٽ مڙي وڃي مڙس زور رکڻ لڳا ته هوءَ موتي هلي پنهنجي اڳين زندگي دوباره جاري ڪري. پر مائٽي فيصلو ڪيو ته هوءَ مڙس جي ڪڪن اندر ئي مري ختم ٿيندي. سو مائٽن کي ٻيڙو ڪري موٽائي ڇڏڻ خاطر هن راتو رات پنهنجي مٿي تي پاڪي گهماري، روڏي بڻجي، صبح جو اچي ڪانئن پيڇڻ لڳي ته ”ڇا منهنجن هنن حالن کان پوءِ به ڪو منهنجو خريدار ٿيندو؟“

مائٽ نااميد ٿي هليا ويا. سنڌيءَ ۾ چوڻي هئي ته:

”پُلي پُلي جا پاڻ آئي، سا به نه پُلي.“

* * *

ميرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌ جا چار گروپ هوندا هئا:

- (1) سندن طرفدار ڀروچ، جن جي حوالي فوجي ڪم هوندو هو.
- (2) سنڌ جا غير ڀروچ، اصل رهاڪو، جيڪي پوکيءَ راهي جي حوالي

هوندا هئا.

- (3) هندو عامل، جن جي سپرد سول انتظام هوندو هو.

- (4) هندو "پاڻي بند" جيڪي واپار ڪندا هئا.

انهن چئني ڌرين جا ڪم ۽ آمدني جدا جدا جدا هوندا هئا،

جنهنڪري سنڌ جو معاشرو اندروني معاشي چٽاڀيٽي کان بچيل رهيو ٿي.

جنهن صورت ۾ حيدرآباد ۾ حڪومت جو مرڪز هو، تنهن صورت ۾

اهو شهر هندو عاملن جو به مرڪز ٿي ويو هو، ڇو ته عامل حڪومت جو انتظام

هلائيندا هئا، تنهنڪري کين حاڪمن جي ويجهڙائيءَ ۾ ئي سڪونت اختيار

ڪرڻي پئي ٿي. رهڻ لاءِ انهن جا پنهنجا پاڙا هوندا هئا، هڪٻئي سان ڳڻيل،

شاهي بازار جي ٻنهي پاسن کان. پردي جو رواج هندو مسلمانن ۾ هڪ جهڙو

هوندو هو جنهنڪري محلن ۽ جاين جو نقشو اهڙو رکيو هئائون جو بي پردگيءَ

جو امڪان ڪونه رهيو هو.

هيراآباد وارو حصو انگريزن جي اچڻ کان پوءِ ٺهيو ۽ پردي جي

گهٽجي ويڃڻ ڪري "پيرس" سڏجڻ لڳو. شوقين هينئر شام ويلي وڏين گاڏين

۾ سوار ٿي انهيءَ پاڙي ۾ هوا خوري ڪرڻ لڳا هئا.

هڪ ڳالهه هيراآباد جي جاين جي باري ۾ مون خاص طرح سان نوٽ

ڪئي. هندو عاملن پنهنجون جايون محلن جي پيماني تي ڪونه ٺهرايون،

اهڙيون ٺهرايائون جن ۾ ماڻهو فقط آرام سان رهي سگهي ۽ بس. انهن جاين

جي پيٽ پوءِ جي ڪالونين ۽ سوسائٽين سان ڪري ڏسبي ته ذهنتين ۽ مالداري

جي معيارن جو فرق معلوم ٿي ويندو.

البتہ هندو "پاڻي بندن" جن جا واپار ٻاهرين ملڪن سان هوندا هئا ۽

جيڪي اتان لڪ ڪمائي آڻي پنهنجي وطن سنڌ ۾ صرف ڪندا هئا، انگريزن

جي دؤر ۾ وڏيون وڏيون محلن ٺهرايون. مثلاً: تلڪ چاڙهي وٽ پوهو ڪياڻي

بلڊنگ، مڪي گوڙند رام جي جاءِ ۽ گاڏي کاتي ۾ پاڻي پرتاب جو محل. انهن

ڏسندي هيءَ به محسوس ٿيندو هو ته حقيقي دولت هندو واپارين يعني "پاڻي

بندن“ وٽ آهي جن جي مقابلي ۾ هندو سرڪاري ڪامورا، يعني عامل مشڪل سان ”مڇي مانيءَ“ جي لائق آهن. اڻ سڌيءَ طرح اهو مطلب به نڪتو ٿي ته هندو عاملن يعني سرڪار ڪامورن ملڪ کي نسبتاً گهٽ ڦريو ٿي.

* * *

هڪ دفعي مون هيءَ تحقيق ڪرڻ گهري ته انهن هندو عاملن ۾ انتظامي اهليت Administrative Efficiency ڪيتري قدر هئي.

مون ولايت خط لکي سنڌ جي رٽائرڊ ڪمشنر سر پيٽرڪ ڪيڊل Sir Patrick Cadell جي راءِ گهرائي: اهو انگريز چاليهه سال سنڌ ۾ نوڪري ڪري چڪو هو. اسسٽنٽ ڪليڪٽري کان هلي ڪمشنري تائين پهتو هو. سنڌ کان ٻاهر هو ڪن رياستن جو وزيراعظم به رهي چڪو هو. رٽائر ٿيڻ کان پوءِ افریقا ۾ به وڏو آفيسر ٿي رهيو هو.

مون ڏانهن لکي موڪليائين ته هن پنهنجي ساريءَ نوڪري اندر انتظامي امور ۾ حيدرآبادي عاملن جهڙا هوشيار، چست ۽ اعليٰ کان اعليٰ صلاحيتون رکندڙ اهلڪار ڪونه ڏنا.

منهنجو پنهنجو مشاهدو به ساڳيو ئي رهيو، توڙي جو نسبتاً محدود هو. بالعموم هو هٿ صاف رکندا هئا تنهنڪري باصلاحيت ۽ هوشيار هجڻ سان گڏ ضمير ۽ جرئت وارا به هوندا هئا. اصول جي ڳالهين تي مون معمولي کان معمولي عامل ڪاموري کي وڏي کان وڏي انگريز آفيسر سان شديد اختلاف ڪندي ڏٺو. انصاف ۽ قانون جي معاملي ۾ هو غريب ۽ وڏي ماڻهوءَ جي وچ ۾ بنهه فرق ڪونه ڪندا هئا، پاڻ غريب سان ٿوري گهڻي رعايت ڪري وڌندا هئا.⁽¹⁾

اعليٰ تعليم ورتل هوندي هون، صدين کان وٺي حڪومتن سان وابسته رهڻ ڪري، انتظامي ۽ انساني اقتدار متعلق سندن احساس تيز ۽ اصول پختا هوندا هئا. ڪو به ڏيڏر وانگر نگاهه يا شعور محدود ڪونه هوندو هون. مون گهڻن سان گفتگو ڪري ڏني. معلومات ايتري قدر وسيع هوندي هون جو ائين پيو لڳندو هو ته هو نه فقط سرڪاري عملدار آهن، پر پنهنجي جاءِ تي اهل علم به آهن. ڪهڙن جا نالا وٺي ڪهڙن جا وڃن؟ جيڪي سرڪاري نوڪري ۾ ریا، تن اتي نالو

⁽¹⁾ البته پڇاڙيءَ وارن سالن ۾ منجهان ڪن ماڻهن جي دماغن کي فرق وارانہ تعصب جي بيماري وڪوڙي ويئي هئي.

ڪڍيو، جيڪي نوڪريءَ کان ٻاهر رهيا، تن تعليمي ۽ سماجي اصلاح جي سلسلي ۾ رفتار ۾ جو مقام حاصل ڪيو. تعداد ۾ هو ايترا گهڻا هئا ۽ سندن ڪارناما ۽ ڪمالات ايتريقدر مختلف النوع هئا جو انهن جي تفصيلي ذڪر لاءِ ڪيئي ڪتاب گهرجن. انهن جون زندگيون اسان مسلمانن جي نئين نسل لاءِ سبق آموز ٿي سگهن ٿيون. (جيڪو ڪم هو پنهنجي قوم جي بهتري لاءِ ڪندا هئا، سو اسان جا ماڻهو به پنهنجي لاءِ ڪري سگهن ٿا.)

* * *

انهن عاملن جو ڪرپالائي خاندان هڪ مثالي خاندان هو. منجهان ڪن سرڪاري نوڪري ۾ آءِ.سي.ايس بڻجي هندستان جي انتظاميا ۾ چوٽيءَ جا عهدا حاصل ڪيا، ڪي سياست ۾ داخل ٿيا ته ايڏو مرتبو حاصل ڪيائون جو خود هندستان جي آزاديءَ وقت آل انڊيا ڪانگريس جو پريزيڊنٽ به هڪ ڪرپالائي هو. هڪ ڪرپالائيءَ مشرف به اسلام ٿي، وڏا ڪارناما سرانجام ڏنا. مطلب ته جو شخص جنهن ميدان ۾ به گهڙيو اُت ڪمال ڪري ڏيکارين. شيخ عبدالرحيم مرحوم، آچاريا جيوترام ڪرپالائي جو وڏو ڀاءُ هو. جيوت رام اهو ئي شخص هو، جيڪو هندستان جي آزاديءَ جي وقت آل انڊيا ڪانگريس جو پريزيڊنٽ هو. عبدالرحيم مرحوم اسلامي تعليمات کان متاثر ٿي مسلمان ٿيو هو، هو نه فقط پاڻ مسلمان ٿيو هو، پر حيدرآباد جي ساري هندڪار ۾ هڪ وقت ٽاڪوڙو وجهي ڇڏيو هئائين.

اڄڪلهه جا سڄا ڪوڙا مؤرخ اڪثر ريشمي رومال واريءَ ”تحريڪ“ جو ذڪر ڇڏيندا رهن ٿا. اها ڪا ”تحريڪ“ ڪانه هئي. اُن جي ڪائنات صرف هڪ خط تائين محدود هئي، جيڪو خط مولانا عبيدالله سنڌي رحمة عليه، ٿڪي رنگ جي ريشمي رومال تي لکي، ڪابل منجهان انهيءَ شيخ عبدالرحيم حيدرآباديءَ ڏانهن، هن هدايت سان روانو ڪيو هو ته پاڻ مڪي شريف وڃي حضرت شيخ الهند کي پهچائي ڏئي، ان واقعي جو مفصل ذڪر امام عبيدالله واري بيان ۾ اچي ويل آهي. هت آءُ اشارتاً ان جو حوالو ڏئي رهيو آهيان، محض هن نُڪتي واضح ڪرڻ خاطر ته شيخ عبدالرحيم مرحوم مسلمان ٿيڻ کان پوءِ اسلامي سياست ۾ ڪيترو نه اهم مقام حاصل ڪيو.

هينون دلچسپ قصو شيخ عبدالرحيم جو مون کي مرحوم مغفور شيخ عبدالمجيد سنڌي ٻڌايو. اسان ٻئي آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس (1941ع) واري ۾ شامل ٿيڻ لاءِ گڏجي ريل ۾ مدراس وڃي رهيا هئاسين، رستي ۾ شيخ صاحب ان دؤران جا چهر ديد واقعات بيان ڪندو ٿي هليو (انهن مان گهڻا ته هينئر وسري ويل آهن).

شيخ صاحب فرمايو ته جڏهن شيخ عبدالرحيم پنهنجي آڪھ سوڌو مذهب اسلام اختيار ڪيو ته حيدرآباد جي هندن ۾ ڏاڍو ڏهڪاءُ پئجي ويو. شديد ايجيٽشن شروع ڪيائون، اسلام ۽ مسلمانن خلاف پروپيگنڊا جو طوفان ٻيا ڪيائون، فساد ڪرايائون، فوجداري ڪيس داخل ڪيائون، غرض شيخ عبدالرحيم کي مجبور ڪري مرتد بڻائڻ ۽ ٻين هندو گهراڻن کي سندس مثال تي لڳي مسلمان ٿيڻ کان روڪڻ خاطر جيترا جيلا ۽ دٻاءُ جا طريقا تصور ۾ اچي سگهيا ٿي، سي سڀ هلايائون. پر شيخ عبدالرحيم نه صرف پنهنجي ڳالهه تي قائم رهيو، پاڻ باقي عاملن کي به اسلام ۾ آڻڻ، بلڪ جملي اسلامي تحريڪن کي فروغ ڏيڻ لاءِ اڳ کان اڳرو ٿي رهيو.

هڪ فوجداري مقدمو هندن جو، شيخ صاحب خلاف ريو J.L.Rieu صاحب ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ حيدرآباد جي ڪورٽ ۾ به هلي رهيو هو، هر حاضريءَ تي هندو مسلمانن جا هٿام اچي عدالت ۾ مڙندا هئا، ڏاڍي جوش ۽ جذبي جو عالم رهندو هو. شاهدين پوري ٿيڻ کان پوءِ جيئن هندن جو مکيه وڪيل پنهنجي ”زبردست تقرير“ ڪرڻ لاءِ اٿيو ته پٺيان ڪنهن شخص معلوم ٿيو ته زور سان آڱر وهائي ڪڍيس، وڪيل صاحب ٽپ ڏئي پوئتي ڏنو ۽ دانهن ڪري مئجسٽريٽ کي چيائين:

”Sir! Sir!! Sir!!! Some Mussla has given me.....“

”صاحب - صاحب - صاحب! ڪنهن مُسلي اسان کي.....هڻي ڪڍي آهي.“

پر ريو صاحب خود سان ڪڏهن اهڙي واردات ٿيل ڪانه هئي، تنهن ڪري هو ان فعل جي معنيٰ ۽ سنگيني سمجهي ڪانه ٿي سگهيو، سو وڪيل کان سوال ڪيائين ته:

يعني ”..... ڇا آهي؟“

وڪيل ويچاري معنيٰ بيان ڪندي ڏاڍي گف هنئي، پر صاحب کي هن کان وڌيڪ سمجھائي نه سگهيو ته ڪو مسلمان سندس جسٽس جي پٺئين حصي تي اگر رکڻ جي جرئت ڪري چڪو هو.

ريو صاحب کي پوءِ به پوريءَ طرح ڳالهه سمجھه ۾ ڪانه ويئي. فرمايائين: ”اگر رکيائين ته ڇا ٿي پيو؟“ البته مسلمانن کي هدايت ڪيائين ته: ”ديوان کي ..... نه هڻو، ڇو ته هو اعتراض ڪري ٿو.“

ڳالهه رفع دفع ٿي وئي، وڪيل تقرير ختم ڪئي، ريو صاحب شيخ صاحب خلاف مقدمو ڊسمس ڪري ڇڏيو.

شيخ عبدالمجيد مرحوم پاڻ ان ڏينهن ڪورٽ ۾ موجود رهيو هو، ڏاڍي لطيف انداز ۾ ان واقعي جي تصوير تي کينچيائين.

* * *

مجموعي طرح حيدرآباد جي تصوير جا ٻه پاسا هئا.

(1) هڪ طرف هندن جو پاسو هو، جن ميرن جي صاحبي کان پوءِ به ڏاڍي ترقي ڪئي. هندستان جي تاريخ جي ڄاڻن کي معلوم آهي ته انگريزن جي دؤر شروع ٿيندي ئي بنگال جي هندن ۾ هڪدم اهو احساس پيدا ٿيو ته زمانو ڦري چڪو آهي، تنهنڪري هينئر پنهنجي سماج جي زندگي کي ان نئين زماني جي تقاضائن مطابق ڍالڻ گهرجي. اتان جا مسلمان ته اڃان پلاسيءَ واري شڪست جا روڻا روئي رهيا هئا، مگر هندن حقيقت شناسيءَ کان ڪم وٺي، بنا وقت وڃائي، رام موهن راءِ، سري آريندو گهوش ۽ ٻين ليڊرن جي رهنمائي هيٺ پنهنجي قوم کي نئون اقدارن New Values سان آشنا ڪري کين نئين دنيا ۾ داخل ٿيڻ ۽ ان ۾ باوقار زندگي گذارڻ لاءِ بنياد کان وٺي چوٽيءَ تائين ويهين صديءَ جي سانچي ۾ ڍالي اڳتي آڻڻ جي ڪوشش شروع ڪري ڏني.

هت سنڌ ۾، حيدرآباد جي هندن به انهن بنگالي هندن جي مثال کي سامهون رکي پنهنجي سماجي تعمير نو جو ڪم جاري ڪيو هو. کين چڱا چڱا رفارمر ملي ويل هئا. ڏيارام گدومل شاهائي، ڏيارام چينمل (جنهن جي نالي سان ڪراچيءَ جي پهرين آرٽس ڪاليج منسوب آهي)، ساڌو هيرانند، ديوان مينارام، ساڌو نولراءِ، ديوان ڪوڙومل چندن مل، ديوان بهادر هيرانند ڪير سنگهه، ساڌو ٽي. ايل واسواڻي ۽ ٻيا ڪيترا. سندن ڪوششن ۽ انهن ڪوششن ۾ سندن ڪامرانين جا قصا ڏاڍا طويل آهن جن ڏيڻ کان مجبوراً هت گريز

ڪريان ٿو صرف ٻه اصولي نُڪتا بيان ڪرڻ ڪافي ٿيندا: هڪڙو هيءُ ته انهن رفارمرن هندو سماج کي پيڙهه کان وٺي مٿي تائين اهڙيءَ طرح تعمير ڪيو جو انساني زندگيءَ يا ضرورت جو ڪو پهلو عورتن خواه مردن، ٻارن خواه پوڙهن، صحتمندن خواه بيمارن متعلق سندن اصلاحي عمل جي پڪيتر کان ٻاهر يا محروم رهجي ڪونه ويو. هر ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ ادارا ڪولياڻون، هر اداري کي مشنري اسپرٽ سان، عزون ترين ماڻهن هٿان هلازايائون، ۽ هر تعميري ڪم لاءِ دل ڪولي دولت ڏنائون. حيدرآباد ان ڪري سنڌ جي هندن لاءِ اهڙو ئي مرڪز بڻجي پئي، جهڙو بنگال جي هندن لاءِ ڪلڪتي جو شهر هو. ٻيو نُڪتو هيءُ آهي ته قومي تعمير لاءِ سندن عمل، غير هندن لاءِ به سبق آموز هو.

(2) حيدرآباد جي تصوير جي ٻئي رخ مسلمانن سان تعلق ٿي رکيو. اُهي به وقت جي غير مساعد⁽¹⁾ حالات هوندي، هروڀرو معدوم ٿي ڪونه چڪا هئا. مثلاً خانبهادر حسن علي افندي جو خاندان، مرزا صاحب جو خاندان، آغا اسماعيل شاه وارن جو خاندان يا منشي نجر الدين جو خاندان. خانبهادر حسن علي مرحوم، تعليم ۽ سياسي معاملات ۾ اڪيلي سر ۽ هٿين خالي اهو ڪم ڪري ڏيکاريو، جيڪو هندن پاران سندن رفارمرن جو هڪ وڏو گروپ گڏجي ڪري سگهيو هو. جيڪڏهن اهو شخص نه هجي ها ته خبر نه آهي مسلمانن جو ڇا حال ٿئي ها. مرزا صاحب جي خاندان به وڏا احسان ڪيا: هڪ ته سرڪاري ملازمت ۾ اهڙا ماڻهو موڪلياڻون جن ايمانداري خواه اهليت ۽ صلاحيت جي لحاظ سان هندو عاملن جي پيٽ ۾ مسلمانن جو مُنهن مٽي ڪيو، ٻيو سنڌي لئريچر کي زنده رکيائون. مرحوم مرزا قليچ بيگ تنهن قلم هلائين ۾ اهڙيءَ ۽ ايتري جفا ڪشي ڪئي جو جيترو مواد وقت جا سمورا هندو اهل قلم گڏجي مهيا ڪري سگهيا هئا، اوترو بلڪ ان کان زياده علمي خزانو هن هڪ بزرگ فراهم ڪري ڏنو.

1936ع ۾ سنڌ بمبئي کان جدا ٿي، ان زماني ۾ ڪراچي جي انگريزي اخبار سنڌ آبزرور لاءِ مون کي ”سنڌ اندر رشوتخوريءَ“⁽²⁾ جي سروي ڪرڻي پئي

⁽¹⁾ تازو شڪست کائي حڪومت وڃائي ويٺا هئا. نئين حڪومت جي ساڻن همدردي ڪانه هئي.

⁽²⁾ حالاتڪ پوئين زماني جي مقابلي ۾ ان زماني ۾ رشوتخوري نه جي برابر هوندي هئي: ڪامورا پئسي کان وڌيڪ پنهنجي عزت ۽ نيڪ نامي جو خيال رکندا هئا.

هئي، جنهن جي آڌار تي مون هڪ طويل سلسلو مضامين جو به سپرد قلم ڪيو هو. ان سروي جي دوران مون کي معلوم ٿيو ته سرڪاري ملازمت جي دوران ۾ مرزا خاندان جي آفيسرن، ايمانداري، شرافت، انتظامي صلاحيت ۽ انصاف پروري ۾ اهڙو رڪارڊ قائم ڪيو هو جو ان کي ڏسي هندو عامل ڇا بلڪ انگريز حڪمرانن جون به اکيون هيٺ ٿي وينديون هيون. منجهان گهڻا صاحب سرڪاري نوڪرين سان وابسته رهيا هئا. مثلاً: مرزا قليچ بيگ، مرزا صادق علي بيگ، مرزا علي نواز بيگ، مرزا منوچهر بيگ، مرزا سڌني بيگ، مرزا سڪندر بيگ (سرڪاري وڪيل)، مرزا فرخ بيگ (سرڪاري وڪيل)، مرزا نادر بيگ ۽ ٻيا (سڀني جي روحن تي الله تعاليٰ جون رحمتون هجن).

آءٌ يقين سان عرض ڪريان ٿو ته حقيقت ڇا افواه به ڪڏهن انهن بزرگن جي ناموس کي داغ ڪونه لائو. گهڻي ئي دنيا پوءِ ڏسندا رهيا آهيون، بيشمار ڪامورا، پنهنجا ۽ پراوا اکين اڳيان گذرندا رهيا آهن، پر مرزائن جي ڪڙيءَ تي شال ڪو اچي.

* * *

آخري ايام ۾ حيدرآباد ۾ هندن جي سماجي اصلاح واريءَ پوک بدقسمتيءَ سان سياسي گُل ڪڍيا هئا. سنڌ جي ڪانگريس جي ليڊر شپ حيدرآباد مان اُتي ڪڙي ٿي هئي ۽ اهڙو سمان پيدا ڪيو هئائين جو مسلمانن کي مجبور ٿي ڪانئن چند ڇڏائڻي پئي.

مون پاڻ جيڪا شيءِ خاص طرح سان محسوس ڪئي، سان هيءَ ته دولت، سجاڳي، سياسي پهچ، اثر اقتدار ۽ قلم جي زور تي هندن جو دماغ ايتري قدر چڙهي ويل هو جو هو مسلمانن کي من حيث القوم ذليل سمجهڻ لڳا هئا. مسلمان سڀ شيءِ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار هئا، مگر ان حد تائين وڃي ڪونه ٿي سگهيا ته پنهنجن پاڙيچن جي نظرن ۾ هميشه لاءِ ذليل ۽ خوار ٿي رهن. هڪ قوم ٻيءَ قوم کي ذليل سمجهي ۽ ذليل ڪري هلائي، سو هڪ اهڙو ڏکون نذر نفسياتي تير ٿئي ٿو جنهن لڳڻ بعد ان قوم جا مرده زنده ٿيو پون ٿا ۽ زنده مرڻ مارڻ لاءِ اتي ڪڙا ٿين ٿا. شرط صرف هڪ رهي ٿو ته مظلوم قوم مان انساني غيرت جو مادو مستقل ٿي ويل نه هجي.

* * *

پڇاڙيءَ ۾ حيدرآباد جون راتيون؟ سبحان الله، هن پوئين گند تيڻ کان اڳ گويا جنت جون راتيون هونديون هيون. ڇا هئا، ڇا هئا جي جان پرور تازگي، ڇا ان سان منڙي ٿڌ جي آميزش، سالن جا ٽڪ هڪ رات اندر لهي ويندا هئا. هندستان جي لٽريچر ۾ ”صبح بنارس شام اوده“ مشهور آهن. پر ڪو گدوءَ جو صبح ۽ حيدرآباد جي شام ڏسي ها ته بنارس ۽ اوده وسري وڃن ها.

شمس العماءَ مرزا قليچ بيگ مرحوم مغفور

مرزا صاحب جي علمي ۽ ادبي اعجاز ڏانهن اشارو ڪري چڪو آهيان. مون کي سندس زيارت جو شرف صرف هڪ ڀيرو نصيب ٿيو. 1929ع ڌاري سکر ۾ آل انڊيا شيعه ڪانفرنس ٿي رهي هئي جنهن جو انتظام خيرپور رياست وارن ڪيو هو. مرزا صاحب مرحوم به ان ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيل هو. شايد استقباليه ڪاميٽي جو چيئرمين هو. آءٌ سنڌ زميندار جو ايڊيٽر هوس. ان حيثيت ۾ ڪانفرنس جي ڪار گذاري قلمبند ڪرڻ لاءِ ويل هوس. ڪانفرنس جو پنڊال ٽڪر تي ليوکس پارڪ ۽ نرسامل ڪلب جي وچ واري ميدان ۾ هو. ماڻهو تمام گهڻي تعداد ۾ آيل هئا، ڪانفرنس ڏاڍي ڪامياب هئي.

مرزا صاحب کي ڊائس تي گهمندو ڏسي مون وڏي وڃي سندس دست بوسي ڪئي، ٻڌايومانس ته آءٌ ڪير آهيان. وڏي شفقت سان مٿي تي هٿ گهمايائين ۽ جڏهن دعا لاءِ عرض ڪيومانس ته دعا به ڪيائين. عبا نموني جي ڊگهي ڪوٽ ۾ ملبوس هو. قد اوچو، جسم چٽڪ، سونهاري موجود پر محدود، چهري جو رنگ پورو، ڳل ڳاڙهاڻ تي مائل، عمر ڪانه تي لڪيائين. مون کي ساڻس خاص عقيدت هئي، ڇو ته اوائل ۾ جڏهن مون سنڌي پڙهڻ جي ڪوشش پي ڪئي ته سڀ کان زياده جنهن ڪتاب مون کي متاثر ڪيو هو ۽ جنهن کي پڙهي مون کي سنڌي ٻوليءَ سان چاهه پيدا ٿيو هو، سو مرزا صاحب جو لکيل هو - پٽائي گهوٽ جي باري ۾.

مرزا صاحب سوين ڪتاب، مختلف موضوعن تي لکيا ۽ ساڳئي وقت سرڪاري نوڪري يعني ڊپٽي ڪليڪٽري به ڪندو رهيو - ڊپٽي ڪليڪٽري جي معنيٰ انهن ڏينهن ۾ هيءُ هئي ته هو اڪثر وقت بهرائيءَ جو گشت ڪندو وڃي سو به اٺ يا گهوڙي تي. (انهن ڏينهن ۾ نه موٽرون هونديون هيون، نه

جيپون، نه آفيسرن ۾ گشت جي ڪوڙن پروگرامن ڏيکارڻ جي عادت). تعجب جي ڳالهه هئي ته پڇ پڇان جي اهڙيءَ زندگي هلندي مرزا صاحب کي ڪيئن ٿي ايتري فرصت ملي جو هو ايڏي پيماني تي علمي ڪم به ڪري ٿي سگهيو؛ ڇاچ ڪندي معلوم ٿيو ته مرزا صاحب مرحوم پنهنجي زندگيءَ کي سخت منظم طريقي تي هلاڻ جو عادي هو: صبح کان شام تائين وقت ڪيئن صرف ٿئي تنهن لاءِ مقرر پروگرام پيش نظر هوس. جنهن کان سر - مو ڪڏهن انحراف ڪونه ٿي ڪيائين - زندگيءَ جي گهڙين کي الاهي امانت سمجهندي فيصلو ڪيل هوس ته ڪا گهڙي سندس زندگيءَ جي بيڪار ضايع نه وڃي. وقت جي ضايع ڪي هُن "امانت ۾ خيانت" سمجهيو ٿي، پاڻ کي ائين پي هلايائين ڇڻ ڪا مشين هو. چون ٿا ته هر صبح، بلائناغ تي ڪلاڪ هڪ سڌي استول تي ويهي محض علمي ڪم ڪندو هو. دنيا سڌي رهي يا اونڌي ٿي پوي، مگر مرزا صاحب اهي ٿي ڪلاڪ استول هرگز ڪونه ڇڏيندو هو. وقت جي اهڙيءَ پابنديءَ ۽ پنهنجي زندگيءَ تي ايتري قدر ضابطي رکڻ سببان ئي سندس لاءِ ممڪن ٿي سگهيو ته هو تصنيف ۽ تاليف جا ايڏا انبار ڇڏي وڃي. اصل ڳالهه هئي پاڻ تي ضابطي رکڻ جي.

مرزا صاحب جي تحريرن کي مجموعي طرح سامهون رکڻ سان اڻ سڌيءَ طرح هيءَ پتو پوي ٿو ته ان دور اندر علمي لحاظ سان سنڌ جي مسلماني معاشري ۾ ڪهڙيون گهٽتايون هيون جن کي پوري ڪرڻ لاءِ کيس قلم هلاڻو پيو هو. طرز نگارش عالمانه ۽ مصلحانه هوس، سلوٿائي جي جاءِ مطلب جي ڳوڙهائي پوري ٿي ڪئي.

ديوان ڏيارام گدومل شاهائي

انگريز دور جي هندن جو ماءُ باپ هو، جيئن ماءُ پيءُ ننڍي ٻار کي وهنجاري، اچو اُجرو ڪري، ٿڃ جو کير پياري، سينڌ سرمو ڪري، فخر سان محفل ۾ آڻي، تيئن ديوان ڏيارام به پنهنجيءَ قوم کي ڇڻي، ناهي، سينگاري سنواري سنڌ جي معاشري ۾ آندو. هو سنڌ جو راجا رام موهن راءِ هو. مون ڪونه ڏٺو، پر هوش سنڀاليم ته سنڌ جي هندڪار تي سندس نالو ۽ اثر ڇانيال ڏنم.

سندس اصل نسل بابت هيءَ احوال پروفيسر ڦيرواڻي ڏنو⁽¹⁾ آهي:

”پروفيسر پيرومل وٽان معلوم ٿيو اتر ته حيدرآباد ۾ جيڪي هاڪارن عاملن جون آڪهيون آهن، تن مان شاهائين جي آڪهه به آهي. سنڌ جون گهڻو ڪري سڀئي آڪهيون پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏجن ٿيون، پر هن آڪهه جي حالت ۾ ائين نه آهي.

ميرن جي صاحبيءَ ۾ شاھ بهارو⁽²⁾ چانڊڪي پرڳڻي ضلعي لاڙڪاڻي جو حاڪم هو. جنهن جي تربت اڄ تائين لاڙڪاڻي ۾ آهي. جيڪي ديوان وٽس نوڪري ڪندا هئا، سي سندس نالي پٺيان پاڻ کي شاهائي سڏائڻ لڳا.

”انهن ديوانن مان ڪي حيدرآباد آيا ۽ ڪي اصل لاءِ لاڙڪاڻي طرف رهيا، جنهنڪري شاهائي پنهني هنڌ موجود آهن. تنهن کان سواءِ شاھ بهاري ۽ سندس عملي کي جيڪي سيدو پاڌو پهچائيندا هئا، سي به پاڻ کي شاهائي سڏائڻ لڳا ۽ انهن جي اولاد مان ڪي اڄ تائين ساهتي پرڳڻي، خاص ڪري ناروشاه ۾ آهن.

”حيدرآباد ۾ شاهائين جا ڪيترا گهر آهن، پر سڀني ۾ بن گهرن جو نالو برک آهي، هڪڙو منشي گدومل جي آڪهه جو، ٻيو ڊي. جي سنڌ ڪاليج جي سرگواسي پرنسپال شاهائي جي آڪهه جو. اهي ٻئي گهر ٻين ڪيترن عاملن جيان گروهه جا سک هئا ۽ اصل ڪيس (وڏا وار) رکيل هئن. پر منشي گدومل جي آڪهه جو اڏيري لال ۾ به يقينو هو. ”اڳي منشين جو عهدو ديوانن کان به وڏو هوندو هو. ديوان هوندا هئا ڍلون اڳاڙيندڙن جا عملدار ۽ منشي هوندا هئا وزيرن وانگر هر هڪ ضروري ڪم ۾ ميرن کي صلاح مصلحت ڏيندڙ عملدار.

”منشي گدومل کي چار پٽ ۽ ٽي ڌيون هيون.“ (وڏو پٽ ديوان مينارام هو. جنهن پنهنجي هڙان ڪراچي ۾ شاگردن جي رهڻ لاءِ مينارام

⁽¹⁾ پروفيسر ڦيرواڻي ديوان ڌيارام جي باقاعده سوانح عمر لکي ڇپائي آهي. آءٌ به هت سندس باري ۾ قدرتي تفصيل سان لکان ٿو. مقصد هيءُ اٿس ته اسان جي نئين نسل کي ڏيکاريان ته هندن جا رفتار ۾ ڪيئن پنهنجي زندگي کي محنت ۽ قرباني سان پنهنجي قوم لاءِ سجاڻو بڻائيندا هئا.

ساڳئي وقت ان بيان جي دوران ۾ پراڻي سنڌ جي حالات جا به ڪي پهلو نمايان ٿين ٿا، مطلب آهي پوهندڙن جي معلومات ۾ اضافي ڪرڻ جو.

⁽²⁾ حقيقت ۾ شاھ بهارو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ چانڊڪي جو نواب يا گورنر ٿي گذريو هو. ليڪڪ کان پُل تي وڃي آهي.

هاستل ٺهرائي ڏني ۽ ننڍي ۾ ننڍو پٽ هي ديوان ڏيارام هو، جيڪو دهليءَ واري غدر جي سال يعني 1857ع ۾ ڄائو.

ڏيارام جي تعليم، ان زماني جي دستور موجب فارسي ۾ شروع ٿي. آخوند نور محمد سندس اُستاد هو، ڏهن ورهين جي ڄمار تائين فارسيءَ ۾ ڪافي دسترس پيدا ڪري ويو. انهن ڏينهن ۾ اڃان سنڌي اسڪول ڪونه جاري ٿيا هئا. انگريزي اسڪول البتہ ڪُلي چڪو هو، جنهن ۾ ڏيارام سنہ 1867ع ۾ داخلا ورتي. ميٽرڪ جو امتحان بمبئي ۾ وٺندا هئا، جنهن ڪري کيس اوڏانهن وڃڻو پيو. ميٽرڪ ڪرڻ کان پوءِ اتي ئي الفنسٽن ڪاليج ۾ وڌيڪ تعليم وٺڻ لاءِ ترسي پيو. فارسيءَ ۾ سندس اُستاد ميرزا حيرت بڻيو. بي. اي جي ڊگري حاصل ڪرڻ بعد واپس ڪراچي اچي سٺ روپيا ماهوار پگهار تي سنڌ صدر ڪورٽ ۾ سيڪنڊ ڪلاڪ جي نوڪري ورتائين، برڊوڊ صاحب، جنهن جي نالي سان هاءِ ڪورٽ جي لائبريري منسوب آهي، ان زماني ۾ صدر ڪورٽ جو جج هو. نوڪري ڪندي ڏيارام ايل. ايل. بي به پاس ڪري ورتي ۽ تازو ڪليل اسٽيٽيوٽري سول سروس Statutory Civil Service ۾ ڀرتي ٿي سال ڪاز ڪورٽ جو جج بڻيو.

لکڻ پڙهڻ ۽ سير سياحت ڪري قدرتي نظارن ڏسڻ جو شروع کان شوق هوس ان سڌيءَ طرح سياست ۽ هندو سماجي سڌاري جي ڪمن سان به دلچسپي هوس. سنڌ سيا نالي سان هڪ جماعت ڪڙي ٿي هئي، جنهن ۾ نالي خاطر ته مسلمان به شريڪ سمجهيا ويندا هئا، پر ان جا حقيقي روح روان هندن جا ”چلتا پڙا“ هوندا هئا. ساڳئي وقت ساڳين ئي ماڻهن ”سنڌ سڌارا“ نالي (سنڌي ۾) اخبار به ڪڍي هئي. ڏيارام پنهنجو واندو وقت انهن ٻنهي ادارن جي ڪم ڪار لاءِ وقف ڪري ڇڏيو. انهن ئي ڏينهن ۾ ”سگما“ جي نالي ۾ شاھ عبداللطيف رحمة الله عليه ۽ سنڌ جي ڪن ٻين خانقاهن جي باري ۾ سندس مضامين جو مجموعو انگريزي زبان ۾ شايع ٿيو جنهن کي ڪافي مقبوليت حاصل ٿي.

ڪراچيءَ ۾ رهندي ڏيارام کي جوش جاڳيو ته هت اعليٰ تعليم لاءِ ڪاليج کولجي ورنه سنڌ جو مستقبل ڪونه ڄڙندو. به هندو عامل ان زماني ۾ هر لحاظ سان برک هوندا هئا، هڪ ديوان ميناڙام جيڪو ڏيارام جو پنهنجو وڏو ڀاءُ هو، وڪالت ڪندو هو، ڏاڍو پئسو ڪمايائين ٿي، مثلاً ٽي ٽي هڪ

کيس ۾ حضرت پير صاحب پاڳاري (تخت واري رحمة الله عليه) وٽان (ان زماني جا) هڪ لک رپيا في ملي هوس، هو ساڳئي وقت قومي ڪمن تي دل کولي خرچ ڪرڻ ۾ ڪونه ڪيائيندو هو. ساڳيءَ ڪڙيءَ جو ٻيو شخص ديوان ڏيارام ڄينمل هو جيڪو پڻ وڪيل ۽ ڪائونسل جو ميمبر هو.

انهن ٻنهي صاحبن کي ڏيارام وڪوڙي ويهي رهيو ته ڪنهن به طرح ڪاليج کولڻ واري ڪم جي اڳواڻي ڪن. آخر ڪامياب ٿيو، هر عامل کان هڪ مهيني جي پگهار ڇڏاڙيائين، سرڪار وٽان به گرانٽ ورتائين. ڪاليج چالو ڪرايائين. ان ڏي. جي ڪاليج ئي نئين سنڌ جي پيڙهو وڌي.

ساڳئي وقت حيدرآباد ۾ به ڪاليج وجهڻ لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو هو. جن ۾ پڻ ڪامياب ٿيو ۽ نيشنل ڪاليج جي نالي سان ات به ڪاليج قائم ٿيو.

ٻن ڪاليجن کڻ ڪري نه صرف سنڌ جي هندن جي قسمت هڪدم کلي وئي، پر منجهان ڪجهه فائدو پسماندن مسلمانن کي به مليو. سنڌ جا مسلمان ڏي. جي ڪاليج ڪراچي مان پڙهي نڪتا ۽ انهن جو تعداد ڪافي هو) تن کي ڏيارام جي مهرباني جو معترف ٿيڻو پيو.

سنڌ جي جاگيردارن جي تاريخ جيڪا History of Land Alienation in Sind جي نالي سان مشهور آهي ۽ سنڌ جي تاريخي لٽريچر ۾ ڪلاسيڪي حيثيت رکي ٿي، ڏيارام جي ئي تحقيق ۽ قلم جو شاهڪار آهي. اها پڻ ڪراچي واري اوائلي ايام ۾ لکي سرڪار جي حوالي ڪئي هئائين.

انهن شغلن کان سواءِ ڏيارام ورنئڪيولر لٽريچر ڪاميٽيءَ، ڪراچي ميونسپالٽي، خالقدني هالا لائبريري ۽ ڪوڙهين جي آشرم کي به پنهنجو وقت ڏيندو رهيو. ديوان بهادر هيرانند ڪير سنگهه، جيڪو انهن ڏينهن ۾ سندس رفيق هو، لکي ويو آهي ته: ”ڏيارام سارو ڏينهن ڪم ۾ مشغول رهندو هو. صبح جو اڻٺان ڪري، پوٽيءَ پٺو پڙهي، ڪجهه وقت ايشور جو ڌيان ڏريندو هو ۽ پوءِ افلاطون جي گفتن تي ويچار ۽ بحث ڪرڻ يا پنڌي سڌاري ۽ تعليم جي واڌاري ۽ سنڌ جي بهبوديءَ تي ويچار ۽ بحث ۽ رٿن ڪرڻ ۾ گذاريندو هو.“

ڪراچي مان ڏيارام احمد آباد بدلي ٿي ويو. اُت به ساڳي اُٺ تڻ لڳل رهيس. موقعي جو فائدو وٺي گجراتي زبان سان گڏ سنسڪرت جو اڀيا ڪيائين ۽ گيتا جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪري پنهنجي خرچ تي ڇپائي ماڻهن ۾ تقسيم

ڪرايائين. سنسڪرت سان سندس عشق جو اندازو هن مان ٿيندو ته پنهنجي شهر حيدرآباد ۾ ”گڏومل سنسڪرت پاڻ شالا“ جاري ڪرايائين ۽ جڏهن هيرانند يونين ايڪڊمي نڪتي ته اُت به سنسڪرت ٻوليءَ کي زور وٺائڻ لاءِ هڪ پنڊت پروفيسر رڪارايائين، جنهن جي ساري پگهار پاڻ پريندو هو. گيتا کان سواءِ ٻي صاحب جو به سنڌي ۾ ترجمو ان وچ ۾ ڪري ورتائين. گرنٽ صاحب جي مطالع لاءِ گرمڪي سڳيائين. قرآن مجيد جي معنيٰ سمجهڻ جي مقصد سان ايتري قدر عربي زبان تي عبور حاصل ڪري ورتائين جو عربيءَ ۾ هڪ رسالو به ”مذهبن جي معنيٰ“ تي لکي سگهيو. فارسي، جيئن شروع ۾ عرض ڪيل آهي، ٻاراڻي عمر ۾ ئي آخوند نور محمد وٽان پڙهي چڪو هو. فارسيءَ جي شاعرن جو گهڻو ڪلام ياد هوس، خصوصاً حافظ شيرازيءَ سان ڏاڍي عقيدت هوس.

* * *

سال 1889ع ۾ ڏيارام احمد آباد مان بدلي ٿي شڪارپور آيو. سيشن جج جي عهدي تي. بطور جج جي پڻ سندس ڪردار مثالي رهيو. مثلاً سندس فيصل ڪيل ٻه ڪيس خاص طرح سان ملڪ جي جڊيشل تاريخ ۾ ورهين تائين وڄندا رهيا.

(1) سيٺ ميلوداس شڪارپور جو وڏي ۾ وڏو هندو سيٺ هو. ڪنهن وقت شيطان اچي پاسو ڏنس، سو هڪ عورت سان زبردستي ڪري ويٺو. حڪومت انگريز جي هئي، مڃڻ کان جهلي رجوع ڪري ڇڏيائونس. ڪيس ديوان ڏيارام وٽ هليو. شڪارپور جي هندن کي پڪ هئي ته هو هندو پنڊت کي بدنامي کان بچائڻ خاطر پنهنجي هندو ڀاءُ سان ضرور ڪجهه رعايت ڪندو، پر ديوان ڏيارام ست سال سخت پورهي سان ٽيپ ڏئي ڇڏيس ۽ شڪارپوري ڀائي رڙندا رهجي ويا، گانو ٺاهيائون:

ميول موٽي آءُ، سارئي سنگهل ماءُ،

گهريو ويڙو، ميول موٽي آءُ!

ٻيو ڪيس هو حضور ئي درويش جو، جنهن هڪ ماڻهو ماري بچاءُ هيءُ ڏنو هو ته، ”مون تي الهام نازل ٿيو هو ته فلاڻي کي وڃي قتل ڪر، تنهنڪري مون خدائي فرمان بچا آندو آهي.“ ڏاڍو اشتعال پيدا ٿي چڪو هو. پر ڏيارام تي ڪو اثر ڪونه ٿيو. فيصلو ڏنائين ته جيڪڏهن درويشن کي هيءُ

ڊگهي رسي ملي ته هو الهام جو عذر ڏئي ماڻهو ماريندا وڻن ته سنڌ ۾ ايترا درويش آهن جو هڪ ماڻهوءَ کي به جيئرو ڪونه ڇڏيندا. مجرم کي جنم ٽيپ ڏئي ڇڏيائين. وري ڪنهن درويش تي اهڙو الهام نازل ڪونه ٿيو.

ديوان ڏيارام ۽ ٻين ججن سنڌ جي جڏيشريءَ ۾ بي رياڻي، بيخوفي ۽ انصاف پروري جو معيار ايتري قدر بلند ڪري ڇڏيو هو جو ساري هندستان ۾ هاڪ هوندي هئي ته ”هائِ سنڌ جا جج“، ”واه سنڌ جا جج“.

مون کي منهنجو ڏاڏو مرحوم اڪثر پنهنجي زماني جي ججن جي مصنفيءَ جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، چي: سنڌ کان ٻاهر ويندا هئاسين ته ماڻهو اسان جي ڏاڍي عزت ڪندا هئا ۽ چوندا هئا ته، ”هي ماڻهو اُن ملڪ جا آهن، جتان جا منصف حقيقي معنيٰ ۾ منصف ٿين ٿا.“

هڪڙي ڪُرڙي ڪني ته ساري ڪاري ڪني، هڪ ڪُرڙي ڇڱي ته ساري ڪاري ڇڱي. قومن جي نام آوريءَ جو مدار چند افراد جي نيڪو ڪاريءَ تي رهي ٿو.

* * *

وٽس اباڻي دولت ڪافي هوندي هئي، تلهار پاسي زرخيز زمينون به هوس، ان کان سواءِ نوڪريءَ جي پگهار به جهجهي ملندي هوس. پر پاڻ تي خرچ نالي ماتر ڪندو هو، سارو پيسو خيرات ۾ خصوصاً خيراتي ادارن جي سهائتا تي صرف ڪندو رهندو هو. مثلاً سندس ڪي عزيز سلھ جي بيماري ۾ مري ويا. انهن جو حال ڏسي سلھ جي مريضن لاءِ ايتري همدردي پيدا ٿيس جو پنهنجي خرچ ۽ ڪوشش سان ڌرمپور ۾ سلھ جو سئنٽوريئر کولرايائين جيڪو شايد اڄ تائين پيو هلي.

مقابلاً پاڻ تي سندس خرچ جو⁽¹⁾ اندازو هن مان ٿيندو هو ته منهن ڏسڻ يا پنڪي سڌي ڪرڻ لاءِ پاڻ وٽ آربي به ڪانه رکيائين. هميشه دروازن جي شيشن ۾ ڏسي پتڪو ٻڌندو هو. ڪپڙا سفيد، سستا، ڊيسي ڪورين جا اُٺيل پائيندو هو. ٻي ناڪ ڦوڪ ٿيو پلو. ڏاڙهي ڊگهي، مٿي تي ٻڳ يا سنڌي سرائڪي ٽوپي جنهن کي تاج سڏيندا هئا.

* * *

⁽¹⁾ کيس سرڪار مان 1120 روپيا پگهار ملندو هو، جنهن مان ڏيڍ سؤ کن پنهنجي لاءِ رکي باقي سڄي رقم هر مهيني خير جي ڪمن پٺيان صرف ڪندو رهندو هو.

نوڪريءَ جي سلسلي ۾ ڏيارام کي مختلف هنڌن تي رهڻو پيو: شڪارپور، لاڙڪاڻو، خاندیش، سورت، احمد آباد، پونو وغيره. هر هنڌ انصاف ۽ سماجي خدمت وسيلي نالو کڏيائين، جڃا جي حيثيت ۾ اهڙا فيصلو ڪيائين، جن حڪومت خواه عوام کي حيرت ۾ ٿي وڌو. ان ڪم ۾ وقت جي حڪومت جي راضي يا ناراضگيءَ جي ڪا پرواهه ڪانه ٿي ڪيائين. خاندیش جو انگريز ڪليڪٽر، جنهن جي هڪ سرڪاري مقدمي سان دلچسپي هئي، ساڻس ملڻ لاءِ آيو. دروازي تان ئي موٽائي ڇڏيائينس. شرم جي ماري گوري ڪليڪٽر کي ضلع مان بدلي ڪرائي پئي پاسي وڃڻو پيو. احمد آباد مسجد جي پلاٽن تي ڪن ماڻهن ناجائز قبضو ڪيو هو. حق مسجد جي طرف هو، پر فساد جي پوئ کان ڪنهن کي اهڙي فيصلي ڏيڻ جي جرئت ڪانه ٿي ٿي، ڏيارام معاملو هٿ ۾ کڻي مسجد جي فائدي ۾ فيصلو صادر ڪري ڇڏيو ۽ ڪنهن جي پرواهه ڪانه ڪئي. نون سالن کان مقدمو هلندو ٿي رهيو ۽ مسلمانن کي حق ڀلڻ وڃڻ جي ڪنهن جڃا جي جرئت ڪانه پي ٿي.

1903ع ۾ ڏيارام سنڌ جو پهريون ڊپٽي جڊيشل ڪمشنر مقرر ٿيو. انگريزن جي اها خوبي هوندي هئي ته هو انصاف جي معاملي ۾ آزاد خيال ججن جو بي انتها قدر ڪندا هئا. حقيقت ۾ ڏيارام منصفي ۽ بي رياءِ جي هڪ اهڙي روايت قائم ڪري ويو، جيڪا سنڌ جي معاشري لاءِ پوءِ به امتياز ۽ قومي سرخروئي جو باعث بڻي رهي. سنڌ جو جڃا ۽ انصاف نه ڪري اها ڳالهه تصور ۾ ئي ڪانه ايندي هئي.

* * *

سندس سماجي خدمتن خواه خير خيانتين جي ذڪر لاءِ علحده ڪتاب گهرجي. هڪ گهڙي به زندگيءَ جي اجائي نه وڃيائين. حيدرآباد ۾ به دفعا پليگ پئي. پئي دفعي پنهنجي خرچ سان اسپتالون کوليائين، جن ۾ روزانه پاڻ وڃي ڪلاڪن جا ڪلاڪ بيمارن جي چيٽ ڪندو هو ۽ خود پليگ ۾ ڦاسڻ جو ڪو انديشو ڪو نه رکندو هو. ڪڇ پاسي ڏڪار پيو ته سهائتا لاءِ هڙان انتظام ڪيائين⁽¹⁾. حيدرآباد ۾ عورتن جي تعليم لاءِ اسڪولن جو هڪ وسيع چار

⁽¹⁾ انهن ئي ڏينهن ۾ خاندیش ۾ به اهڙو ڏڪار پيو جو ماڻهو ٻارڙا ڦٽي ڪري گر ٿي ويا يا مرندا ٿي رهيا. ڏيارام انهن يتيم ٻارڙن جي پرورش لاءِ ادارو کوليو ۽ اٺ سؤ ٻارن جي پالنا ڪيائين.

شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ مرحوم سنڌ جي تاريخ ”چچ نامہ“ جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو ته ڪتاب جي پيش لفظ لکڻ لاءِ ديوان ڏيارام کي استدعا ڪيائين. ديوان جو لکيل اهو مختصر ”پيش لفظ“ سندس علمي ڪمال، بصيرت جي وسعت، ۽ فڪر جي اونھائي ثابت ڪري رهيو آهي. اسان جي سڄيءَ تاريخ جو نچوڙ چئن پنجن صفحن اندر سمائي ڇڏيو اٿائين ۽ نتيجو هيءُ ڪڍيو اٿائين ته ”ماڻھن کي حڪومت اھڙي ملندي آهي جھڙيءَ جا هو لائق ھوندا آھن.“

يعني جھڙا منھن تھڙا موچڙا!

* * *

سنڌ جي تاريخ ۾ هڪ سوال جو نشان نظر ايندو آهي: ”سنڌ جي ھندن ڪيئن ھڪدم اھڙي ترقي ڪئي جو صدين جا ”مطيع الاسلام“، انگريزن آئي کان پوءِ، فقط پنجاھ سال جي مختصر عرصي اندر آزادي ۽ حڪمراني جا خواب ڏسڻ لڳا؟“

جواب آهي: ”ڪين ديوان ڏيارام گڏومل جھڙا رفارمر مليا جن پاڻ کي جلائي پنهنجن ماڻھن جي اونداهين گھرن اندر روشني آندي، جن پنهنجي زندگي جي ھڪ گھڙي ضايع نه ڪئي، ۽ جن پنهنجي پگھر جي ڪمائي ساريءَ قوم جي پلي تي خرچ ڪري ٿي ڇڏي.“

انقلاب (1843ع کان 1930ع تائين)

1843ع ۾ ٽالپر ويا ۽ انگريز آيا. انگريز هڪ نئين قوم هئا، جن جا ارادا خواهه طريقا اسان وارن پراڻن طريقن خواهه مقصدن کان مختلف هئا. اهو راز هتان جي قومن مان سڀ کان پهريان هندن پروڙي ورتو ۽ ان کي سامهون رکي پاڻ کي سڌارڻ ۽ اڳتي وڌائڻ جون ڪوششون شروع ڪري ڏنائون. ديوان ڏيارام جي زندگي مون ان لاءِ پيش ڪئي آهي ته پڙهندڙن کي پتو پوي ته اهي ڪوششون ڪهڙي قسم جي ماڻھن ڪيون ۽ ڪيئن ڪيون.

* * *

مقابلاً، سنڌ جي مسلمانن کي به گھربو هو ته هو، هندن وانگر، نئين زماني کي منهن ڏيڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪن. ان لاءِ ضروري هو ته هو پهريان پاڻ ۾ ويهي سوچين ها ته:

- (1) سنڌ کي انگريزن هٿان شڪست ڇو آئي؟
- (2) ان ڦيري ڪري پيدا ٿيل نين حالتن جون تقاضائون ۽ ضرورتون ڪهڙيون ٿينديون؟
- (3) انهن ضرورتن ۽ تقاضائن کي پوري ڪرڻ لاءِ پنهنجو ڪهڙو پروگرام هجڻ گهرجي؟
- (4) جنهن صورت ۾ حڪومت ڪانئن ٿي کسي وئي هئي، تنهن صورت ۾ لازم هوندو ته نئين غاصب حڪومت کين ٿي اک ۾ رکي ۽ کين ايتريقدر ڪمزور ڪري ڇڏي جو هو موٽي پنهنجن حقن حاصل ڪرڻ جي قابل نه رهن.
- (5) اهڙي صورتحال جو مقابلو ڪيئن ڪبو؟ ان جا طريقا ڇا هجڻ گهرجن؟

- (6) انهن ڪوششن ۽ مقابلي هلندي، پيش نظر ڪهڙا به آخري قومي ۽ اجتماعي مقصد هجڻ گهرجن جن تان ڪڏهن به نگاهه هٽڻ نه گهرجي؟
- (7) انهن ”آخري قومي اجتماعي مقصدن“ جي انتهائي منزل ڇا هجڻ گهرجي؟ ۽ ان ”آتهائي منزل“ ۾ قومي آزاديءَ ۽ سر بلنديءَ (جن ريءَ انساني زندگي عبث ٿئي ٿي) جي خيال جو ڪيترو درڪ هجڻ گهرجي؟
- * * *

انهن نُڪتن تي، 1843ع واري حڪومتي انقلاب ايندي ئي حيدرآباد جي هندن (جيڪي نين حالتن هيٺ ساريءَ سنڌ جي هندن جا اڳواڻ هئا) هڪدم سوچي پنهنجي لاءِ پروگرام نه فقط تيار ڪري ورتو، پر ان تي عمل به شروع ڪري ڇڏيو. سندن پروگرام جا اهم جزا هي هئا: (1) پاڻ ۾ ٻڌي، (2) سوچ غور ۽ فڪر، (3) بامقصد تعليم، (4) نئون حاڪمن جا طريقا سکي عین انهن ئي طريقن سان پهريان مٿن پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ ۽ ان کان پوءِ کين بنهه ڀڄائي ڪڍڻ ۽ سندن جاءِ پاڻ وٺڻ. (5) ان وچ ۾ پنهنجي ڌرمي روايتن ۽ ڪلچر کي قائم رکڻ، بلڪ زور وٺائڻ، (6) ڪلچر کي اهڙو رنگ وٺائڻ جيئن هو سنڌ کان ٻاهر آل انڊيا هندڪار سان به هر رنگ نظر اچي، ۽ اُن سان هڪ قسم جي سنڀت قائم ڪرڻ جو باعث بڻجي. جيئن ايندڙ نئين زماني ۾ اوڏانهن جي طاقت جو فائدو هٿ به وٺي سگهجي.

ديوان ڏيارام جي زندگيءَ تي غور ڪرڻ سان بخوبي انهن ڳالهين جي نشاندهي ٿئي ٿي. جيڪڏهن سندس زندگيءَ، سندس سوچ ۽ سندس عمل جي چنڊ ڇاڻ ڪجي ٿي ته نتيجي انهيءَ تي ئي پهچجي ٿو.

* * *

سوال پيدا ٿئي ٿو ته انهن ڪارگزارين ۽ نيشن وقت جي انهن نون رجحانن کي ڏسندي، مسلمانن جي اڳواڻن ڇا پئي ڪيو ۽ پنهنجا فرض ڪيئن پئي نباهيا؟ قومن تي جڏهن امتحان جون گهڙيون اينديون آهن ته انهن جا اڳواڻ سوچيندا آهن ۽ انتهائي بيدار مغزيءَ سان ڪين ڪو نه ڪو رستو ڏيکاريندا آهن.

پر اسان جي اڳواڻن ڇا ڪيو؟ حڪومت ڪسائڻ کان پوءِ؟

آءٌ مڃان ٿو ته ڪين هندو ڀائرن جي ڪوشش تي هروڀرو آرهو ٿيڻو ڪو نه هو. ساڻن جنگ ڪا نه ڪرڻي هون، هو به همسايو هو، سنڌ ۾ ڀاڱي ڀاڱيوار هو، پر ان جي معنيٰ اها نه هئي ته مسلمان مورڳو پنهنجا ورق ويڙهي ويهي رهن. هر شڪست کان پوءِ فتح جو وارو اچي ٿو. هر رات پنيان ڏينهن ٿئي ٿو. انساني تاريخ ڪنهن هڪ منزل تي پهچي بيهي ڪا نه ٿي رهي، اُن جو چڪر هميشه چالو رهي ٿو، قومون شڪست کائڻ ٿيون پر وري اتي ڪڙيون ٿين ٿيون. جنهن شيءِ کي دوامي شڪست چئجي، يا دائمي قومي موت سڏجي، سا شيءِ انساني تاريخ اڄ ڏينهن تائين ڪا نه ڏني آهي.

اصل مدار ٿئي ٿو انسان جي پنهنجي غيرت تي، همت تي، عزم تي ۽ ذهني طور هن فيصلي تي ته ”اسان کي مرڻو ڪو نه آهي“— ڇو ته جيڪو پاڻ نه مري تنهن کي ڪو به ماري ڪو نه ٿو سگهي.

پر 1843ع کان پوءِ جو، جيترو تاريخي لٽريچر مون ڏٺو آهي ان مان مون کي سنڌ جي مسلمان اڳواڻن (جن جو مرڪز حيدرآباد هجڻ گهريو هو) جي اهڙي احساس يا ڪوشش جو ڪو به پيرو ڪو نه ٿو پوي— خاص طرح سان ويهين صديءَ جي ٻيءَ چوٽائي کان اڳ واري دور، تعلق.

* * *

ته پوءِ ڇا ويني ڪيائون؟

خدا پلو ڪري مرحوم مغفور حسن علي افنديءَ جو جنهن ساڳي ديوان ڏيا رام هٿان هڪ ڇهيوڪ⁽¹⁾ لڳڻ تي ڪراچيءَ وڃي هڪ مدرسو کوليو. ورنه ٻئي ڪنهن حيدرآبادي مسلمان اڳواڻ ڇا ڪيو؟

⁽¹⁾ اهو قصو ٻئي جلد جي صفحي 374 ۽ 375 تي ڏنل آهي.

حقيقت ته هيءَ آهي ته حيدرآباد ۾، جت هندن طرفان سندن اکين اڳيان اهو سڀ ڪجهه ٿي رهيو هو جنهن جو ذڪر ديوان ڏيا رام جي سلسلي ۾ مٿي اچي چڪو آهي، مسلمان، جاگيرن، زميندارين، نوابين ۽ سردارين، هوندي به، 1932ع تائين هڪڙو هاءِ اسڪول به پنهنجي قوم لاءِ کولي ڪونه سگهيا هئا اهو هڪ هاءِ اسڪول به مرحوم مسٽر نور محمد جي وڏيءَ هاءِ گهوڙا کان پوءِ انگريز حڪومت جي امداد سان ئي کلي سگهيو هو! - ڪاليج، زنانہ اسڪول، اڪاڊميون، پاٿ شالون، ديني تعليم گاهون، صحت گهر ۽ هنري ادارا ته گهڻو پري جون ڳالهيون هيون!

انسان کي ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي گريبان ۾ منهن ضرور وجهڻ گهرجي ۽ 1920ع کان اڳ جو زمانو ياد ڪرڻ گهرجي!

آءٌ هينئر عرض ڪري چڪو آهيان ته انگريزن سنڌ مسلمانن کان ڪسي هئي تنهنڪري اها نيچرل ڳالهه هئي ته هو به هر فاتح قوت وانگر هنن حق ڪسيل مستحقن تي ڪرڙي نظر رکن ۽ رفتہ رفتہ کين ڪمزور ڪري منجهان اهي سڀ صلاحيتون نچوڙي ڪڍي ڇڏين جن صلاحيتن جي قائم رهجي وڃڻ واريءَ صورت ۾ هو وري ڪنڌ ڪڍڻ ۽ ٻي ملهه وڙهڻ جي قابل ٿي سگهيا ٿي. اهو فرض ڪنهن جو هو ته هو اهڙي صورتحال کان باخبر رهي ان جو تدارڪ ڪندا رهن جيئن سندن ماڻهو دلگير ٿي، ٿيل زبان جي احساس کان هميشه لاءِ محروم ٿي نه وڃن؟

اسپين جي ڪرستانن ست سؤ سال مسلمانن جو سور سانڍيو هو ۽ آخر هڪ ڏينهن اُٿي ساڻن هٿن جي صفائي ڪري ورتي هئائون.

هندستان جي هندن به ساڳيو درد تقريباً هزار سال برداشت ڪيو ۽ آخر ڪنهن ڏينهن اُٿي اڳيان پويان حساب چڪتو ڪري ⁽¹⁾ ڇڏيائون، اڄ لعل قلعي جي ڪنگرن تان چڙهيو پيا نعرا هڻن!

يهودي تقريباً ٽن هزارن سالن کان دريدر خاڪ بسر رهيا، پر پنهنجون روايتون ۽ مقصد ڪونه وساريائون. اڄ ڇا پيا ڏسون؟

⁽¹⁾ الله تعاليٰ جنت ۾ جاءِ ڏئي قائداعظم جناح روح کي جنهن وري به سنڌو درياه وارا علاقا ان سيلاب کان بچائي ورتا. شڪر آهي ته سندس پيدائش سنڌ جي هئي. جنهنڪري چئي سگهجي ٿو ته اتفاقاً ڪنهن طرح مڙيوئي سنڌ پاڻ موڪيو.

پوءِ انهيءَ لحاظ سان، يا انهن معيارن تي، سنڌ جي تاريخ جو تجويز ڪجي ٿو ته هي سبق سامهون اچن ٿا:

- (1) ته ويهين صديءَ جي پيءُ چوٿائي شروع ٿيڻ تائين سنڌ جي وڏن ماڻهن جي سوچ خواه احساس خواه بلند خيالي، وارا خانا بلڪل خالي رهيا. حتاڪ پاڙي جي هندن جي پڇ ڊڪ ۽ غوغا آرائي به منجهن هوش آڻي ڪو نه سگهي.
- (2) سنڌ جي قسمت جو ورق، ٿورو ڪي گهڻو، وري به اُن نئين قيادت ورايو جيڪا 1920ع کان پوءِ ميدان ۾ ايندي رهي. جنهن کي گهٽ وڌ چوڻ ۾ اڃ اسان مزو پيا محسوس ڪريون⁽¹⁾.
- (3) هڪ منزل کان پوءِ خود انگريزن کي به پنهنجي ڪئي تي قدري شرم اچڻ لڳو هو.

مثلاً جڏهن ڏٺائون ته مسلمان بلڪل نسبت نابود ٿي ويا آهن، ۽ انهن جي جاءِ تي اپريل هندو هينئر خود سندن لاءِ تڪليف جو باعث بنجي رهيا آهن، تڏهن هُنن (يعني انگريزن) توازن قائم ڪرڻ جي نيت سان، مسلمانن جي ڪجهه دستگيري ڪئي ۽ کين زندهه رکڻ لاءِ به - چار چڱا قدم کنيا. في الحقيقت مسلمانن جي پستيءَ جو اندازو ان مان لڳي سگهيو ٿي ته خود فاتح کي مفتوحن تي ڪهل اچڻ لڳي هئي ۽ کين پنهنجي ضمير جي ملامت کان متاثر ٿيڻو ٿي پيو- ياد رهي ته وري به اُهي انگريز هئا جن وٽ ڪي انساني اقدار هئا، ڪجهه تهذيبي ۽ تمدني روايتون هيون، حڪمراني جا ڪي اصول هئا- انداڻي سهي پر انهيءَ لٽ سھاري اڃا به هلڻ جي صلاحيت هون⁽²⁾.

سر غلام حسين هدايت الله مرحوم

پيدائش شڪارپور جي هوس، پر پڙهڻ کان پوءِ حيدرآباد جي سياست ۾ خلا ڏسي اُتي اچي ويٺو، وڪالت ڪيائين، مهمان نوازيءَ سان ماڻهن جون دليون موھيائين، لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ چونڊيو، بمبئي ڪائونسل قائم ٿي ته حيدرآباد مان ميمبر چونڊجي، ستت ئي وزير بنجي، مورگو وڃي اوڏانهن ويٺو، موٽي حيدرآباد جو منهن ڪو نه ڏنائين.

⁽¹⁾ هلي پاڻ نه سگهون، لڄ لعنت ڳوڏن تي.

⁽²⁾ آخر به پنهنجي رضا خوشيءَ سان روانا ٿي ويا ۽ تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ عزت پري گنجائش ڇڏي ويا.

سندس ذڪر پهرين جلد ۾ اچي چڪو آهي. مرڻ کان پوءِ به مدفون حيدرآباد نه ٿيس.

سيٺ ڪريم بنده علي مرحوم

حيدرآباد جو خوجو هو. واپاري، مهمان نواز ۽ وڏي ڄاڻ سڃاڻ وارو. وقت جو هرو ڪو سربر آورده مسلمان، ڪامورو خواهه سياستدان، حيدرآباد آئي سندس جهڳو ڇاپيندو هو. جتي مهمانن جي دلنوازي جو سارو سامان موجود هوندو هو. اعليٰ درجي جو باغ رکايو هئائون جهن ۾ پاڻيءَ جا تلاءَ ۽ تفريح لاءِ ڪشادا لان ۽ قسما قسما گل ٻوٽا هئا. تقريباً هر شام اتي سرود ۽ سماع جو اهمتمار هوندو هو؛ حيدرآباد جي گهڻو ڪري هر مشهور ڳائڻي ان آستان جو سلام پريندي هئي. مهمانن جي جي خدمت مرحوم جي زندگي جو اولين اصول هو. سياست جي جهيڙن ۾ ڪو نه پوندو هو، ڦٽائيندو هندن سان به ڪو نه هو. حتاڪ انگريزن کي به خوش رکيو ويٺو هوندو هو، جن کيس خان صاحبيءَ جو خطاب ڏنو هو. ”خان صاحبي“ انهن ڏينهن ۾ وڏي ڳالهه هوندي هئي، ”خانبهادري“ بصورت پليگ، اڃا ڪا نه پئي هئي. ڪپڙا لٽا انگريزي ڪٽ جا پهريندو هو. اعليٰ درجي جي چينا سلڪ جا. قد قامت، هڏ ٻٽ به موزون هوس. چڙڪ جسر، رنگ پورو، ڏاڙهي تي استرو، مڇان سنهڙيون، آواز منو، گفتگو جو انداز شريفانه بلڪ بزرگانه. حيدرآباد پهتي سيٺ ڪريم جو مهمان ٿيڻ وڏي عزت جو باعث سمجهيو ويندو هو.

سندس اک ٻوٽي، حيدرآباد مان رونق ۽ رنگ ٻئي موڪلائي ويا. مهمان ريلوي ويٽنگ رومن جا محتاج، ”مهمان نوازي“ تيمر ٿي ويئي!

قاضي فخرالدين مرحوم

پنهنجي وقت جو وڏو ويڙهاڪ، ڏن جو پڪو، اصولن جو پختو، حيدرآباد جي ديوان لاءِ مستقل مٿي جو سُور هوندو هو. دادو ضلعي جي پاٽ جي پيدائش هوس. اُتاهون جي مشهور علم دوست قاضي خاندان جو فرد، علامه آءِ - آءِ قاضيءَ (رحمة الله عليه) جو برادر بزرگ هو. سڄي عمر حيدرآباد ۾ صرف ٿيس.

سياسي عقيدن ۾ ”لوڪ لائو هارو عاشق اويارو“ رهيو. انگريز کي عادل حاڪم، ڪانگريس کي فسادِي، خلافتي مُلن مولوين، پيرن ۽ مخدومن کي راهون رُکيل سمجهندو هو. اهو زمانو جليان والا باغ واري حادثي جي لڳ ڀڳ جو هو. سڄو هندستان، انگريز جي خلاف اتي ڪڙو ٿيو هو، خلافت ۽ هجرت جا هنگاما هلي رهيا هئا. ماڻهو ٻن پارٽين ۾ وراهجي ويل هئا. هڪڙا انگريز پرست، ٻيا آزاد پسند. انگريز جي ٻانهه پيلين ۾ زميندار، جاگيردار، ڪي مسلمان ڪامورا، ۽ ٿورا گهڻا نالي جا ملان موراڻا شامل هئا. انگريز دشمن ڌر ۾ حيدرآباد جا هندو، پاڙي جا پير⁽¹⁾، چند علماء ڪرام ۽ ٻه - ٽي مسلمان وڪيل⁽²⁾ شريڪ هئا.

ٻنهي ڌرين جو حيدرآباد جي مرڪزي شهر تي مارو هو. مقابلي ۾، قاضي فخرالدين مرحوم، ڪليو ڪلايو انگريز جي ڀر جهلي بيهي رهيو. ڪانگريسي هندن، خواهه خلافتين سندس خلاف گارگند جو وڏو طوفان برپا ڪيو، سالن جا سال جهيڙو جاري رهيو. ڪانگريسي اخبارن ”ڪاجي ڦڪڙڻين“ کي هيسائڻ لاءِ هر طرح جا قلمي حيل هلايا، ملن ۽ پيرن پٽ ڪٽ جا روايتي خزانا خالي ڪري ڇڏيا، پر قاضي صاحب ڪونه مڙيو. اڪيلي سر انگريزن پاران سڄو آپ مٿي تي ڪڍي بيٺو رهيو. عقيدو هوس ته سندس پنهنجو خيال صحيح ۽ باقي ساريءَ خلق جو دماغ خراب آهي⁽³⁾. جيڪي ڳالهائون انگريز خود به ٻاهر ٻڙڪي ڪونه ٿي سگهيو سي قاضي صاحب بر ملا بيان ڪندو وتيو. مثلاً: ”اڳوڻن حاڪمن پنهنجي بادشاهي پاڻ پنهنجين ڪوتاهين ڪري وڃائي. انگريز پنهنجي رت هاري هي ملڪ هٿ ڪري منجهس انصاف ۽ قانون جو راڄ رائج ڪيو آهي تنهنڪري کيس هر ڪو حق آهي ته هميشه هٿ وٺيو رهي. ڪانگريس هندن جو رڃايل ڪيل آهي جنهن جو مقصد آهي ته ”سوراج“ نه پر ”رام راج“ قائم ٿئي؛ خلافتي اجايو پيا خيالي پلاڙ پڄائين، ترڪي جو خليفو زورمس جو خليفو آهي کيس دنيا جي مسلمانن اها ڀڳ ڪانه ٻڌائي هئي، پر

(1) خاص طرح سان حضرت پير صاحب جهنڊي وارو (رشدالله شاه رحمت الله عليه) ۽ پير محبوب شاه راشدي رح ماتليءَ وارو.

(2) انهن جو سرڪردو مسٽر عبدالجبار مرحوم هو.

(3) ماڻهو خود قاضي صاحب کي دماغ جي خرابيءَ جو بيمار سمجهندا هئا.

سلطان سليم ثاني، ترار جي زور تي، مصر جي فاطمي خليفن کان کسي پنهنجي مٿي تي رکي ڇڏي هئي. سلطان جو هندستان مسلمانن تي ڪو حق ڪونه آهي ڇو ته هن پاڻ به هتان جي مسلمانن جي معاملن ۾ ڪڏهن دلچسپي ڪانه پي ورتي آهي ۽ نه به اکر همدرديءَ جا سندن حق ۾ چيا آهن. هندستان کان ٻاهر جي مسلمانن نه ڪڏهن هندستان جي مسلمانن جي مدد ڪئي آهي ۽ نه هندستان جي مسلمانن کي هينئر وچ ۾ ٽپي سندن جيهڙن ۾ پئي هجرتون ڪري خواص خواه پاڻ کي زيربار ڪرڻ جڳائي، ٻاهر جا مسلمان بنيادي طرح محدود نيشنلزم Nationalism ۽ نسلي امتياز Racism جا قائل رهيا آهن تنهنڪري اسان واري خواص خواهي يڪ طرفي عشق جو وڻن ڪو قدر ڪونه ٿيندو - لهنذا هر ڪا ٻڪري پنهنجي پاڻي تنگجي!

قاضي صاحب جا اهي سارا گڻتا "ڪفر جا ڪلما" سمجهيا ٿي ويا. راءِ عامه جي ابتڙ، وقت جي تقاضائن جي ورڙ، ۽ اسلامي خيالن جي سراسر خلاف - ڪفر جون فتواون نڪتيون، مُرده باد جا نعرا لڳا، مختصر مارڪٽ جا پَٽ پڪا، جلسن ۾ ٽوٽن ۽ پٿرن جا وسڪارا ٿيا - مگر مڙس ته ضد، بس ڪرني ويهڻ قاضي صاحب کي مور ڪونه ايندو هو. ٿوري ماڻ ٿيندي هئي ته پاڻ ڪونه ڪو اهڙو اخباري بيان جاري ڪندو هو جنهن تي وري ڪيئي هفتا هاءِ گهوڙا هلندي رهندي هئي: سندس دلي مطلب هوندو هو ته "فتن" جاري رهي جيئن ماڻهو سوچڻ، ۽ سندس اصولن ۽ قولن جي ذهني ڇنڊ ڇاڻ ڪندا رهن.

نيٺ اهو وقت به آيو جڏهن خلافت خود ترڪن هٿان ختم ٿي وئي، هجرت تي ويل سڌين کي پٺاڻن موٽائي ڇڏيو، ڪانگريس ۽ خلافتي پاڻ ۾ وڙهي ڍاڳون ڍانگ ٿي وينا، غازين سوامي شردانند کي ماري ڌو، مهاشين مولانا مظهرالدين دهلوي کي شهادت جو پيالو پياري ڇڏيو، ڪانگريس جي مرلي مسلمانن ٻڌڻ ڇڏي ڏني، هندن مسلمانن کي ماري مطيع ڪرڻ لاءِ شدي ۽ سنگتن شروع ڪري ڏني. انگريز جون مڙهي مشڪلون آسان ٿي ويون. ملڪ ۾ گويا راڪاس ڦري ويو.

قاضي صاحب لاءِ هاڻ ڪو اهڙو مسئلو ڪونه رهيو هو جنهن جي سلسلي ۾ هو پنهنجي روز مره جي رواج موجب ڪو اخباري بيان جاري ڪري پنهنجي ياد ڦاٽر رکي سگهي. تنهنڪري لاچار عملي ميدان ۾ گهڙڻو پيس.

حيدرآباد جو چڪلو وچ شهر ۾ هو. پاڙي ۾ هندن جا گهر به هئا، ميونسپالٽي ۾ هندن جي گهڻائي هئي، ميونسپالٽي کان پٽ ڪيڊرائي پنهنجن گهرن ۽ ”گناه گهرن“ جي وچ ۾ حد فاصل قائم ڪرائي ڇڏي، جيئن رات وڳڙي ڪو اڙيو تڙيو نشئي موالِي، غلط فهمي وڃان، ڪنهن اشراف هندوءَ جي گهر ۾ گهڙي نه اچي.

هندن کي ڇيڙاڻڻ لاءِ قاضي صاحب کي اهو موقعو غنيمت نظر آيو. هڪ رات، جڏهن هندو، موالين جي پوڪان بي فڪر ٿي محو خواب هئا ته قاضي صاحب ڪاريگرن ۽ مزدورن جو زبردست ٽولو وٺي وڃي ات موجود ٿيو. راتو رات پٽ پڇرائي، سرون ۽ گنج گاڏن ۾ ڍڪرائي، ڦليليءَ ۾ اڇلائي، ديوار جو نالو نشان مٽرائي ڇڏيائين. هندن صبح جو اتي ڏٺو ته پٽ غائب هئي.

بس، حيدرآباد ۾ زلزلو اچي ويو. ايجيٽيشن ڪرڻ ته ڪو ڪاڻن سڪي ها. ڪراچي خواه حيدرآباد جي هندو روزنامن ڪارن بابرڊرن سان خاص پڇڙا ڪڍيا، سڄي سنڌ اندر هندن جا ميڙ ٿيا. گانڌي جيءَ تائين ڪوٺ وئي، تارن جا وسڪارا ٿي ويا، حد جي پوليس جمعدار کان وٺي بادشاه سلامت جارج پنجين تائين ارحنت تارون ويون، ضلعي جي ڪليڪٽر ۽ ڪپتان هٿان قاضي فخرالدين کي ڦاسرائڻ لاءِ ديوان بهادر، راءِ بهادر، مڪين ۽ ڪائونسل ميمبرن جا وفد وٽن ويا ۽ آخر ڪورٽن ۾ ڪيس به داخل ٿيا.

پر قاضي صاحب جو جواب ڪُٽو، هڪ تَهو، هو: ”پٽ مورڱو ٺهي ئي ڪانه هئي، پٽ لاءِ منظور ٿيل پئسا نيڪيدارن سان ملي، وڃ مان ديوان پاڻ واپرائي ويا هئا“— يعني سيهڙ تنگان تي چوٽون پُڄ.

وڏي عرصي تائين ڪورٽن اندر ڪشمڪش هلندي رهي. Chakla Wall case (چڪلي جي پٽ وارو مقدمو) وقت جي اخباري مضامين جو اهم ترين موضوع رهيو، پر ورڙيو آخر ڪجهه ڪونه.

ڏينهن پڇاڻي قاضي صاحب خود رحلت ڪري ويو، حيدرآباد جي تاريخ ۾ نالو ڇڏي ويو. اصولن جي پختائي ۽ همت جي گهڻائي لاءِ اتي جا ماڻهو ڪيس ديوانو سمجهندا هئا، مگر ”ديوان بڪار خويش هوشيار“ وارو قصو هو. خود به دنيا کي ديوانو سمجهي پنهنجو ڪم هلائيندو هو.

رئيس غلام محمد خان پرڳڙي مرحوم

سندس مختصر قصو ٻئي جلد ۾ اچي ويل آهي. ارمان اهو اتر ته سندس تفصيلي سوانح حيات مرتب ڪرڻ لاءِ مون کي مواد ملي ڪونه سگهيو. شيخ عبدالمجيد خواه مرحوم يا ٻيا ساٿي ۽ شش سندس باري ۾ گهڻو ڪجهه ڇڏي وڃي سگهيا ٿي، پر انهن کان به ڪي ڪين پڳو. سنڌ جي تاريخ ۾ وڏو خال رهجي ويو.

مرحوم جو مرڪز حيدرآباد هو. هروڀرو هندن سان ڪونه ڦٽائائين، نه ڪو اهڙو ڪو تعليمي يا تعميري ادارو ڇڏيائين جيڪو سندس ياد کي تازو رکي. هن وقت، جيتريقدر منهنجو اندازو آهي، سندس يادگار به - ٽي تقريرون رهجي ويل آهن، جيڪي هن صاحب مسلم ليگ يا ڪانگريس جي ميڙن ۾ ڪيون. ڪائونسلن ۽ اسيمبليين جا پراڻا دفتر، جن ۾ سندس ڪار گذارين جو ريكارڊ هوندو، گم آهن، ڪوشش سان شايد هينئر به ڪٿ نظر چڙهي وڃن. "الامين" اخبار ڪڍائي هئائين، جنهن جا فائل پڻ ساڳي طرح ناپيد آهن.

سندس ڀاءُ رئيس جان محمد مرحوم مون ڏٺو. ڪجهه وقت بمبئي ڪائونسل جو ميمبر به هو. صدر حيدرآباد ۾ بنگلو هوس، جيڪو ميٽنگن ڪرڻ ۽ ٻاهر جي معزز مهمانن کي رهائڻ لاءِ آسانيءَ سان ملي ويندو هو. علامه عبدالله يونس علي مرحوم سنڌ آزاد ڪانفرنس جي صدارت ڪرڻ لاءِ 1933ع ۾ حيدرآباد آيو ته کيس ات رهايو ويو. آخر ۾ مساوڙ تي منهنجي دوست خانبهادر بابو جلالدين (حيدرآباد ۾ رهندڙ ريلوي جي پنجابي ٺيڪيدار) ورتو، منهنجي پنهنجي زندگيءَ جون ڪيتريون ساعتون ان ۾ گذريون.

دادا جيرامداس دولترام

"دادا" ڀارت وڃڻ کان پوءِ بڻيو. جيترو وقت سنڌ ۾ هو مسٽر جيرامداس سڏبو هو. شروع ۾ رئيس غلام محمد خان پرڳڙي جي حلقي ۾ رهي سياست ۽ صحافت ۾ پير پير ڪنيائين، پر پوءِ لاهي پاڻي ڪانگريسي، يعني هندو سياست ۾، ڪاهي پيو. خبر نه آهي ته مسلمانن تي ڇو ڪاوڙ آيس، سنڌ جي ڪانگريسي سياست جي سڀ کان سينئر ليڊر بنجڻ بعد گهري ها ته هندن

۽ مسلمانن جي مابين ايتري بدمزگي پيدا ٿيڻ ڪانه ڏئي ها، پر ارمان آهي ته هن به مسلمانن کي سيني سان ڪونه لائو. پاڻ کين چيڙائيندو ۽ بيزار ڪندو رهيو. بمبئي ڪائونسل جو ميمبر بڻيو ته شديد فرق پرستيءَ جي اصول تي هلڻ لڳو. جيڪي سوال پڇيائين، سي مسلمان ڪامورن خلاف، جيڪي تقريرون ڪيائين، سي مسلم مفاد جي ابتڙ، حالات ڪا اوستائين ايتري ڪٽر پڻي ڏيکارڻ لاءِ جواز ڪونه هو. مسلمان ڪانئس بد دل ٿي ويا، هندو، جن جي دل وٽان ڳالهه ٿي ڪيائين، سي کيس چنبڙي پيا. آل انڊيا ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ سان، سڌيءَ طرح، سنڌ جي هندڪار پاران، لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري سندس پوزيشن آل انڊيا ليڊر جي بڻجي وئي، آل انڊيا ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ تي سنڌ پاران ڪنياؤنس. انگريزي چڱي لکي سگهندو هو. تنهنڪري عارضي طرح دهليءَ جي ”هندستان ٽائمز“ ۽ گانڌي جيءَ جي اخبار ”ينگ انڊيا“ جي ايڊيٽري به ڪيائين. سنڌ جا باقي ڪانگريسي ليڊر ڊاڪٽر چوڻٿرام، پروفيسر گهنشيام ۽ چيني سپاهي ملائي ڪانئس بعد ٻئي نمبر ۾ ليڪچر لڳا ۽ سندس هدايتن هيٺ ڪم ڪندا رهيا.

شهيد خانبهادر الهه بخش مرحوم کي مسلمانن جي اڪثريت کان علحدو ڪري، ڪانگريس جي ڪيمپ ۾ وٺي وڃڻ وارو اهو صاحب هو. بدقسمتيءَ سان سندس چهري ۾ ملاحت ڪانه هوندي هئي، هر وقت منهن ۾ گهنڊ رهندو هوس. آءٌ اهڙن ماڻهن کان هميشه پاسيرو رهندو هوس، صحيح يا غلط پر منهنجي نظر ۾ اهو ماڻهو ئي ڪهڙو جنهن کي خدا مُرڪ کان محروم ڪري ڇڏيو هجي يا ساريءَ انسان ذات تي ڪاوڙيل پيو ڏسجي. مون تي نه سندس علم جو رعب هو نه اڳواڻيءَ جو اثر، پاڻ ائين سمجهندو هوس ته جنهن رستي تي هو هندن کي هلاڻ جي ڪوشش پيو ڪري، سو خود کين ڪنهن وقت تڪليف طرف وٺي ويندو.

هڪ دفعي سائين جي. ايم. سيد مون تي هيءُ ڪم رکيو ته آءٌ حيدرآباد وڃي جيرامداس کي سمجهايان ته هو هروڀرو ضد نه ٻڌي ۽ ڪانگريس پارٽيءَ کي مرحوم الهه بخش جي پٺيان هلڻ تي مجبور نه ڪري. آءٌ ڪهي حيدرآباد پهتس، هيرآباد ۾ ديوان جي در تي حاضر ٿي رپورٽ ڪرايم. جيستائين چوڪرو اندران ٿي موٽي اچي، آءٌ گهڻيءَ ۾ نٿمندو

رهيس. گهڙي سوا بعد اندر سڏ ٿيو. صحن ۾ ڪٿ تي فراشي وڃايو، وهاڻا مٿي کي ڏيو، ديوان صاحب چنگهون ڊگهيون ڪيون، سنئون نئون لٽيو پيو هو⁽¹⁾. پر ۾ به - ٽي موڙا ۽ ڪانايون ڪرسيون پيل هيون. حرام جو ديوان چيلهه ڪٿي ڪو هٿ ڏنو يا زبان سان ئي ڪو آڌر ڀاءُ ڪيو. اهو به ڪونه چيائين ته ”ويه“، آءُ پاڻهرو موڙو سوري مٿس ويهي رهيس. ائين سمجهيم: ڇڻ شڪ چوريءَ جي ملزم وانگر ڪنهن بدخو پوليس آفيسر اڳيان پڪڙجي پيش ٿيو آهيان. هڪ واريءَ دل گهريو ته پوئين پير هليو وڃان، ۽ ۾ چار ٻول به ٻڌائيندو وڃانس. پر ڪنهن جي حڪم هيٺ سياسي مشن تي آيل هوس، دپلومييسي ۾ زود رنجي ڪانه ٿي جڳائي، وقتي بي عزتيون به برداشت ڪري اصل مقصد جي پوئواري ڪرڻي پوي ٿي.

ازخود مون ساڻس گفتگو ڇيڙي، سيد صاحب جو پيغام پهچايم، مصلحت ۽ مصالحت جون ڳالهيون ڪيم، صلح جا سنديسا ڏنم، پاڻ جهڙن پراڻن قومي خيال جي مسلمانن جا جذبات دل ڀڄائيندڙ انداز ۾، ديوان جي ڪنن تائين رسايم. پر مٿس ڪو اثر ڪونه ٿيو. آءُ بڪندو رهيس پاڻ اڪيون ٻوڙيو ٻڌندو رهيو. جواب ۾ ڪي به ٽي آڏا ٿيڏا اکر چيائين. آخر ڏک ڀرجي ۽ بيزار ٿي اٿيس، اُتندي نه ڪيس هٿ ڏيڻ جي ڪوشش ڪيم نه ڪانئس موڪلايم. ڪانگريسین سان مٿين ڳالهين جو اهو پويون ڏينهن هو. ان کان پوءِ وري جيرامداس جو منهن ڪونه ڏنم.

پاڪستان نهڻ جو ٻڌي پهرينءَ ڦوڪ ديوان لڏي ويو، هندستان ۾ اڳئين ڏيٺ ويٺ جي بنياد تي کيس ڪجهه وقت تائين عهدا ڏيندا رهيا، ان کان پوءِ رٽائر ٿي دهليءَ ۾ رهڻ لڳو. غالباً اڪيلائي ۾ وري سنڌ ياد پيس. ٻڌندا رهياسين ته سنڌي ٻوليءَ جي لغت پيو لکي. قاضي - ضن جي هندستان ۾ هٿ آيل ڪلام تي سندس لکيل ديباچو به نظر مان گذريو. پر ان بعد از مرگ واويلا مان ڇا ورثو هو، وقت وڃائي ويٺو هو. شال نه ڪنهن کان ديس وڃڙي - ۽ سو به سنڌ!

⁽¹⁾ توڙي جو بيمار ڪونه هو، مون کان پوءِ جيڪي هندو وٽس ايندا رهيا، تن جي استهبال لاءِ وري ٽپ ڏئي هنڌ تان اُٿندو ٿي رهيو.

اهو ئي هڪ هندو اڳواڻ هو، جيڪو اوائل ۾ ڪوشش ڪري ها ته هوند هتي حالتون خراب ڪونه ٿين ها.

پر ڪرمن جا لکيا ڪير موڙي ها؟

انسان سڀ ڪجهه برداشت ڪري سگهي ٿو، سواءِ هن جي ته سندس قوم کي دليل ۽ محتاج سمجهي ڪراحت جي نظر سان ڏٺو وڃي.

ڊاڪٽر چوٿرام گدواڻي

مسٽر جيرامداس دولت رام جي ”ٽه مورتِي“⁽¹⁾ جو ميمبر هو جنهن جو تيون رڪن پروفيسر گهنشيام هو. طبيعت ۾ البتہ جيرامداس کان قدرتي مختلف هو، جيرامداس جي اندر ۾ اونهائي ۽ مزاج ۾ مغروري هئي، ڊاڪٽر صاحب جهڙو اندر تهڙو ٻاهر پري کان پيو بکنڊو هو ته اندر ۾ اڄ خير اٿس يا ڪو مانڌاڻو متل. چوٿرام جي زندگي، پنهنجي جاءِ تي، اهڙي هوندي هئي جو ان کي ڏسيو اسان مسلمان ورڪرن کي شرم ايندو هو، ڪنهن خوشنصيب قوم کي ئي اهڙا ڪارڪن ملي سگهيا ٿي، اک پٽڻ کان اک پوٽڻ تائين سارو وقت محض ٻن مقصدن لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو ۽ سور سختيون سهندو رهيو: 1- هندستان جي آزادي ۽ 2- هندو قوم ۽ ڪلچر جي بالادستي. ڊاڪٽري پاس ڪيائين پير ڊاڪٽري ڪانه ڪيائين. سياست هلايائين پر عهدو ڪونه ورتائين. نه گهر بار ڪيائين نه زال زنب رکيائين. جوڙي جسر تي، لڪڙ هٿ ۾، سنهو، بندرو، پورو، حياتيءَ جو هڪ لحظو به خدمت کان خالي ڪونه گذاريائين. سنڌيءَ جي ڪلاسيڪي ڪتاب ”جنب گذاريم جن سين“ ۾ سندس زندگي جو احوال تفصيل سان آيل آهي، جنهن ڪري هت ورجائڻ جي ضرورت ڪانه آهي. مناسب اهو آهي ته اهو قصو پڙهي هنيانءَ سان هنڊائجي، سنڌ جي هندو قوم اهڙا انسان به پيدا ڪيا.

ٻاهر رهيو ته انگريز سان چوٽون کائيندو رهيو، جن انقلابين انگريزن کي ماريو ٿي تن جي تعريف ڪندو وتيو، جيل ۾ پوريائونس ته شعر ٺاهڻ لڳو: چي: ڪانئر جاءِ نه آهه ڪا، جت سڌڙيا سڌڙون ڪن، سر جا سانگا رکي، سي موٽيو پوءِ وڃن، جي عاشق آزاديءَ جا، سي ثابت قدم رهن،

⁽¹⁾ اها ”ٽه مورتِي“ سنڌ ۾ ڪانگريس جي اڳواڻي ڪندي هئي ۽ ان لحاظ سان سنڌ جي سمورن هنڌن جي.

هسي آڏو آهي تن، جن کسڻ قبوليو قرب مان.
 جن کسڻ قبوليو قرب مان، سي ئي سورهي سببان،
 قائم رکن قوم جو، بالابلند شان،
 ڪنڌ نوائين ڪينڪي، مرڻي وڃن قربان،
 چيئن آزاد ڪندا هندستان، توڙي قابو رهن قيد ۾.

تحريڪ جي پوئين زماني ۾ ڏاڍي ڪوشش ڪيائين ته ڪانگريس
 هندستان جو ورهاڱو قبول نه ڪري ڇو ته ان ڪري سندس عمر جي ڪمائي
 ڪٽ پي ٿي. پر ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ ڪونه ٻڌس.

انهيءَ ئي زماني ۾ هي ڪوشش به ڪيائين ته سنڌ جي هندو نوجوانن
 کي اديپور موڪلي فوجي سکيا ڏياري جيئن هو موٽي اچي هت ”شيوا ڪن“⁽¹⁾
 پر ان وچ ۾ پاڪستان اچي ويو جنهن ڪري سندس پروگرام، شڪر آهي ته،
 پسي پيو. نيٺ پاڻ کي به هتان لڏي وڃڻو پيس.

* * *

منهن مقابل ڳالهين ۾ ڪڏهن ڪڏهن کلي به پوندو هو. هڪ دفعو
 مون کي چيائين: ”آءٌ برهمچاري آهيان، ساڳي وقت آءٌ جيوهتيا جو مخالف ۽
 وڻشو بڻجڻ جو شائق آهيان. پر مون سان قدرت وڏو ظلم ڪيو آهي. آءٌ
 ماس (گوشت) کان سواءِ ڪا شيءِ هضم ڪري ڪونه ٿو سگهان، ڀاڄيون ڪاوان
 ٿو ته بيمار ٿيو پوان“

ڊاڪٽر صاحب ذاتي طرح مون کي ڏاڍو وڻندو هو، هڪ ته سندس
 زندگي هندو قوم لاءِ قربان ڪرڻ اسان جي واسطي به سبق آموز هئي، ۽ سندس
 ڪاٽيل ڪشت ۽ ڪشالا ۽ هڪ ئي وقت بيشمار تعميري ۽ تخريبي محاذن
 کي منهن ڏيڻ جون صلاحيتون مون کي پنهنجيون ڪوتاهيون ۽ ڪمزوريون ياد
 ڏيارينديون هيون - ٻيو ته انهن فرقيوارانه جهيڙن جي ڏينهن ۾، ڊاڪٽر صاحب
 جو منهن ڏسي، پري کان تاڙي ويندا هئاسين ته ڪانگريسين جي اندر ۾ اڄ ڇا
 پيو وهي واپري ۽ سندس پارٽيءَ ڪهڙو فيصلو ڪيو آهي.

وڌيڪ کوجنا جي پوءِ ضرورت ڪانه رهندي هئي.

* * *

⁽¹⁾ ان ”شيوا“ جي معنيٰ، ان زماني جي حالتن موجب، ڇا ٿي سگهي ٿي سا سمجهڻ ڏکي ڳالهه ڪانه هئي.

چوئٿرام جون گهٽتايون سندس وڏو ڀاءُ ديوان شامداس پوريون ڪندو رهيو هو. ڪٿر مهاسپائي. ساورڪر ۽ شياما پرشاد مڪرجيءَ کان به به وڪون اڳتي هو. صبح جو انڪر ٽيڪس آفيسري ڪندو هو، شام جو شهر جا هٿا ڪٽا ڪٽا ڪري ساڻن ڪن ڳالهيون ڪندو هو ته ڪيئن مسلمانن جو تختو الٽائجي. مون پنهنجي زندگيءَ ۾ اهو هڪ شخص ڏٺو جنهن کي مسلمانن کان ايتري نفرت هئي جو مسلمان جي شڪل ڏسندي به منٽ اعصابي ڏڪڻي وٺي ويندي هيس، مڇ ڦرڪڻ ۽ چپ مرڪڻ لڳندا هئس. سياست تي بحث ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هوس، ڪنهن ڏينهن پيو ماڻهو ڪونه منهن چڙهندو هوس ته مون وٽ اچي نڪرندو هو، آءٌ کيس ٽوڪيندو هوس ته ”ديوان به منٽ ڏڪي ڏڪي سامت ۾ اچ ته پوءِ ڳالهيون شروع ڪيون“.

شڪي ٿي چوندو هو: ”اڙي تون ته ڏاڍو چالاڪ پيو ڏسجين.“
 آءٌ عرض ڪندو هوس: ”ديوان وڏا، آءٌ شڪاري آهيان، حيوانن سان گهڻو واسطو رهيو اٿم، جانور کي پري کان ڏسي، ان جي حالت تازي سگهندو آهيان.“
 ديوان: ”تون مون کي به جانور پيو سمجهين ڇا؟“
 آءٌ: ”طبعيت ۽ ڪم ته اهڙائي اٿو.“

پوءِ به ڪونه مڙندو هو. به - تي ڪلاڪ مڙيوئي خراب ڪري اٿندو هو. ويچارو تعصب جو لاعلاج مريض هو. اهڙا ئي ماڻهو ڏسي، اسان کي به پنهنجي پختائي ڪرڻي ٿي پئي. ڏوهه نه انهن جو، نه اسان جو. مزاجن جون مجبورون هونديون هيون. عمل ۽ رد عمل. جهڙي پوکيون، اهڙي لُٽون.

پروفيسر گهنشيام

سند جدا ٿي ته نئين اسيمبلي جو ميمبر چونڊجي آيو ۽ اسيمبلي اندر ڪانگريس پارٽيءَ جو ليڊر بڻيو. مٺ ڳالهائو پر پنهنجن اصولن تي پختي رهڻ وارو انسان هو. ڊاڪٽر چوئٿرام ۽ جيرامداس جي ته - مورتيءَ جو جزو هو، انهن وانگر پنهنجي زندگي به هندو قوم کي اربڻ ڪري ڇڏي هئائين. سندس منهن ڏسي ماڻهو پُلجي پوندو هو، صورت منجهان سيرت جو پتو پئجي ڪونه سگهندو هو، ڳالهه اهڙي هلڪي آواز ۽ اهڙن سهڻن اکرن ۾ پيش ڪندو جو ٻڌندڙ گهڙي سَوا گمراه ٿي ويندو. هونءَ به ڪين ننڍيءَ گُجيءَ

وارن کانگريسين وانگر مسلمانن جي خلاف هروڀرو وڦلندو ڪونه وڻندو هو. ڀلو پنهنجي قوم جو چاهيندو هو، پر اهڙي نموني ۾ جو ٻين کي به منجهس شڪ نه پوي.

ڀائي پرتاب ڏيالداس

هونءَ تہ حيدرآباد جي تقريباً گهر گهر ۾ شام وڳوڙي سياست (خاص طرح سان مسلمانن) جي باري ۾ هندن جون پاڻ ۾ ڪچهريون ۽ ”ڪُن ڳالهيون“ ٿينديون رهنديون هيون، جن ۾ منڊا، ٽنڊا، ورهين جا پنشنر ۽ مرڻ جي ڪنڌيءَ تي پهتل ديوان، به ڪنهن طرح لٽ جي آڌار تي ٿڙي ٿاڀڙي اچي شريڪ ٿيندا هئا، پر وڏين ستن ستن لاءِ وڻن کي مکيه مرڪز هوندا هئا. انهن ۾ هڪ مرڪز ڀائي پرتاب ڏيالداس جي محلات به هئي. جنهن ۾ پاڪستان آئي مرحوم ڊاڪٽر عباسيءَ جي اسپتال کلي.

”پراچين هندو سڀيتا“ جو قائل هو، گهر ۾ پٿر ۽ پتل مان ٺهيل ديوتائن، ديون، ديويون ۽ اڻسڙائون جون مورتيون رکيون ويٺو هوندو هو، پنهنجي جاءِ به ڪلاسيڪي هندو عمارت سازيءَ جي طرز تي ٺهرائي هئائين. گيلريون، سنگ مرمر جا فرش، پاڻي جا فواره. گرمين ۾ پاڻ ۽ سندس مهمان پيٽ ڪڍيو، انهن ٿڌن فرشن تي پيا ليٽندا هئا. ڳالهيون مڙيوئي کانگريسي سياست ۽ انگريزن کي ڀڄائي ڪڍڻ جون هونديون هيون. کانگريسين جو سنڌ اندر سيٺ برلا هو. گپٽ دان ڇا ڏيندو هون، تنهن جي خبر ڪانه پوندي هئي، پر ايترو ظاهر هو ته ٻاهران جيڪو به وڏو ليڊر حيدرآباد ۾ ايندو هو، سو سندس مهمان ٿيندو هو، سرگواسي جواهر لعل نهرو سان ته ذاتي رستو ٿي ڏنس. رهڻي ڪرڻي، لٽي ڪپڙي ۾ ان جي نقالي ڪندو هو. صورت ۾ به اهڙو ئي وڻندڙ هو. ڏيٺ ويٺ جهجي هئس، دنيا جو واءِ سواءِ گهڻو رکندو هو، سنڌ ورڪي هو، دنيا جي ڪيترن وڏن شهرن ۾ سندس واپار جون ڪوٺيون هيون، تنهنڪري مزاج بين الاقوامي هوس. گهر ويٺي، پيو هندن جي رهنمائي ڪندو هو. پاڻ جيل ڪونه ويو، پر جيڪي هندو ورڪر جيل ويندا هئا، تن جي پوين جي سار سنڀال رکندو هو. افسوس آهي ته جيل جي ياترا پوءِ به سندس حق ۾ لکيل هئي. پاڪستان ٺهڻ شرط سنڌ ڇڏي بمبئي پهتو، اتان ويهي سنڌ جي ڪڇ واريءَ سرحد تي ڪُنڊلا شهر ٻڌائڻ جو منصوبو ٺاهيائين، جنهن جي

سلسلي ۾ پيسي ڏوڪڙ جون ڪي گهوپيون لڳيون. الزام مٿس آيو. سندس دوست جواهر لعل جي حڪومت خود ڪڍي جيل ۾ لنگهائين. سال تيا ته ٻڌوسين ته سورگ باش به ٿي ويو. ڪانگريسي اثر هيٺ هندو تهذيب کي وري جيارڻ لاءِ جيڪا تحريڪ هلي، ان تهذيب جو، ان زماني ۾ سنڌ اندر، بهترين نمونو هو.

مسٽر نور محمد مرحوم وڪيل

جيرامداس جو جواب اسان وٽ محض ميان نور محمد وڪيل هو. قد ۾ ٿورو ڪم، پر مزاج خواهه منهن جي گهٽڻ ۽ پيشانيءَ جي گهٽجڻ ۾ به رتيون سرس. عليڳڙهه مان ايل. ايل. بي پاس ڪري اچي حيدرآباد ۾ وڪالت شروع ڪئي هئائين. اصل ۾ دادو ضلعي جي خيرپور ناٿن شاھ جو هوس. پر سندس سياست خواهه خيالات مان دادو سان سندس پريت جو ڪو پتو ڪونه پيو. جيڪو پال پليائين سو حيدرآباد سان.

خانبهادر سيد محمد ڪامل شاھ مرحوم جي سرپرستيءَ هيٺ مسٽر نور محمد سياست ۾ گهڙيو. حيدرآباد مان ٽي ٽرم بمبئي ڪائونسل جو ميمبر چونڊيو. چوٿين ٽرم ۾ سائين ميران محمد شاھ ڪيرائي وڌس، ان وچ ۾ سائين ڪامل شاھ به رحلت ڪري ويل هو.

مزاجاً خواهه ملبوساً ساري عمر عليڳڙهه جي رنگ ۾ رنگيو رهيو. مٿي تي گل سان ڳاڙهي ترڪي ٽوبي، هيٺ تي پتلون يا سوڙهو اڇو پاجامو، بدن تي ڪاري شيرواني. مسلمانن جي ڪاز سان اٿاهه الفت، نه انگريز جي مجال، نه هندوءَ کي همٿ، ته کيس ان راهه تان هٽائي سگهجي. انهن ڏينهن ۾ ٻن ٽن پڙهيل ماڻهن کان سواءِ سنڌ طرفان بمبئي ڪائونسل ۾، باقي گهڻو ڪري ڍور ڍڳا ويندا هئا. سندن شڪليون ڏسي ٻاهرين کي به هن علاقي تي رحم پيو ايندو هو. ايتري مهرباني ضرور ڪندا هئا جو ڪائونسل ۾ ماڻ ڪيو ويٺا هوندا هئا، نه پاڻ وات کولڻ جي زحمت ڪندا هئا نه ٻاهرين کي پنهنجي ٻولن ٻڌڻ جي تڪليف ڏيندا هئا. نظر سرڪاري ميمبرن تي ڪُتل هوندي هون. هو اٿن ته هي به ڪڙا ٿي بيهن، هو ويهن ته هي به ڪرسيءَ ۾ ڪريو پون. خود انگريزي پڙهيل پتلون پوڻن کي به ڪانه ڪا ذاتي لنگهه لڳل هوندي هئي. وزير ٿيڻ جي لقبين وٺڻ جي، مهربانين پنڻ جي، ڪاميٽين جي ميمبرين ماڻڻ جي، ۽ انگريز تي هن اثر پيدا ڪرڻ جي ته سنڌ جي مسلمان

ميمبرن جي ووٽن جي چاٻي ”مون وٽ آهي، نه فلاڻي وٽ.“ بمبئي ايندي ويندي اڪثر حضرت اجميري رحمۃ اللہ جي زيارت ڪندا ويندا هئا، ان نيت سان ته سندس غريب نوازي کين انگريز وٽان ڪنهن خطاب يا وزارت وٺي ڏيڻ جو باعث بڻجي. شال نه ڪو هيورڊ صاحب يا هاتسن صاحب لابيءَ مان لنگهي، ڇڻ جهرڪين باز ڏٺو! اهي نظارا مون پنهنجين اکين سان ڏٺا.

البت ميان نور محمد مرحوم انهن ڳالهين کان بي نياز رهيو. غريب هو، پر اصولن تي بيٺل غريبت جو شان ۽ مڪان ڄاڻندو هو.

* * *

حيدرآباد ۾ پهريون ڀيرو رڪيائين ته ڪهڙو نظارو ڏٺائين؟ هندو سجاڳ، مسلمان اگهور نڊ ۾. هندو ليڊر تعليم، تنظيم ۽ تعبير ۾ مشغول، ڪيترا مالدار مسلمان اهڙن مشغولن ۾ محو جن جو تفصيل ڏيندي اڄ به ڏک پيو ٿئي. هندن جو ڪم ترتيب سان پئي هليو.

هڪڙا: سوڄڻ ۽ ويچارڻ تي،

ٻيا: تعليم ۽ هندو تهذيب ڦهلائڻ تي،

ٽيان: سماجي اصلاح تي،

چوٿان: نوڪرين ذريعي انگريز جي گهر ۾ گهڙڻ تي،

پنجان: سياست سان منهن ڏيڻ تي،

ڇهان: لٽريچر لکڻ، اخبارن هلائڻ ۽ فڪري انقلاب آڻڻ تي،

ستان: مسلمانن مٿان اک رکڻ تي؛

انان: پيسن پهچائڻ تي.

هر ڪم لاءِ ماڻهو مخصوص، پروگرام تيار، ادارا قائم، دولت موجود، مجموعي مقصد هيءُ ته پيڙهه کان وٺي چوٽيءَ تائين هندو معاشره کي نئين سر وقت جي خاص تقاضائن موجب گهڙي ٺاهي تيار ڪجي.

ساڳئي پٽ ۾ پيرن، اميرن، رئيسن ۽ مالدار مسلمانن جي به ڪوٽ ڪانه هئي ۽ منجهان، انفرادي ليول تي، گهڻن جي دل ۾ ته قومي درد به موجزن رهيو⁽¹⁾. پر بحیثيت ڪلاس جي مجموعي طرح سندن توجهه زياده تر پنهنجي مخصوص اميرائي ڪلچر جي پذيرائي ۽ شخصي توانائي ۽ تونگري جي تشهير

⁽¹⁾ مثلاً: خانبهادر مير غلام محمد خان مرحوم ٽنڊي باگي وارو، جنهن پنهنجي خرچ تي هاءِ اسڪول ٺهي هلايو.

تي رهيو. اُټ، گهوڙا، ڪُٽا، ڪچريون، ڪبوترين، ميلا، ملاڪڙا، سرود سماج، ڳائڻ وڄائڻ، شيل شڪار، باز، بندوقون، سينڌيون، سُرَتيون، شيدي، ٽاپرو، مسخرا، مَکَهِ، موالِي، مولائي. غرض هڪ ڀوتار سو جوابداريون، هڪ خاندان سوين مصروفيتون. ڪٿان ٿي قومي ڪمن لاءِ وقت يا ڏوڪڙ بچين؟

ان وچ ۾ خاص طرح سان موسيقيءَ جي فن جو چرچو چالو ٿيو هو. گهڻا ئي ”خانصاحب“ ۽ ”اُستاد“ موقعي تي پهچي ويا هئا. قدرت جو قانون آهي ته قومن جو انحطاط واري دؤر ۾ (بقول مولانا شبلي مرحوم) موسيقي ۽ عروض جو خاص اوج ايندو آهي، هتي به ساڳيو حال ٿيو ”خانصاحب“ ورهاڱي سنڌ کي وڪوڙي ويا، هر خاندان کي خيال ٿيو ته چونه پاڻ تانسين بنجي. پر تانسين بڻجڻ آسان ڪونه هو. اجايو وقت ۽ دولت وڃائيندا رهيا.

* * *

مرحوم مسٽر نور محمد اهي تقابلي تماشا پنهنجن پُراون جا ڏسندو رهيو. محسوس ڪيائين ته اهڙي طوفان ۾ گهڻو ڪجهه ته ٿي ڪونه سگهندو، پر جيترو ڪجهه ٿي سگهي سو ضرور ڪري گذرجي. اتفاقاً مرحوم سائين محمد ڪامل شاھ جهڙو مرد ڪامل ملي ويس. جنهن جي رفاقت ۾، ورهين جي مٿاڪٽ بعد، حڪومت بمبئي جي مهربانيءَ سان حيدرآباد جي مسلمانن لاءِ هڪڙو (صرف هڪڙو) هاءِ اسڪول کولرائي سگهيو. جنهن جي صحن ۾ پاڻ به ابدي ننڊ سمهي رهيو. دادوءَ مان آيل هڪ پرديسي وڌيڪ ڇا ڪري سگهيو ٿي؟

ڪاش سندس قائم ڪيل اسڪول مان ڪڏهن ڪو هڪ نئون نور محمد نڪري نروار ٿئي. معمول ته هيءُ رهيو آهي ته ويلن جي جاءِ ڪو ڪونه ٿو ڀري.

حيدر بخش جتوئي مرحوم

فارسيءَ واري چيو آهي ته عشق جو قصو چڙندو ته بلبل ۽ پرواني جو ذڪر ڪيئن نه ايندو⁽¹⁾؟

(1) ڇو اهل دل ز عشق افسانه گويند.
حديث بلبل و پروانه گويند.
- جامي.

سند جي سوز ساز جي حڪايت هلندي ته حيدر بخش مرحوم جي
ڪهاڻي ڪهڙي طرح نظر انداز ٿيندي؟

لاڙڪاڻي ضلعي ۾ ڏوڪري تعلقي جي هڪ واهڻ اندر ولادت ٿيس.
سندس والد الهداد خان مرحوم ٻاهراڙي جو ڪاتيدار ۽ منهنجو يار هو. متبرڪ
صورت، ڊگهي ڇاپرين سفيد سونهاري ۽ خود به سفيد پوش، نمازي نيك
بخت. سندس پاڙيچن، وڏن وڏيرن مان گهڻن پُٽن کي پائارين هلاڻ جي سکيا
ڏني. پر ميان الهداد پنهنجي پٽ کي اعليٰ انگريزي تعليم ڏياري مختيارڪار
مقرر ڪرايو. هونءَ ته وڏي ڳالهه ٿي ويئي، پر وچ ۾ وڏو خرخسو پيدا ٿي پيو.
ميان حيدر بخش شاعر مزاج واقعي ٿيو هو. شاعري تي ڪنٽرول رکي ڪونه
سگهيو. انهن ڏينهن ۾ علامه اقبال رحمة الله عليه جي شڪوه جو چهچتو هو.
ميان جي دل به ڪانه رهي. ساڳئي طرز تي هڪ منظوم شڪايت نامو شايع
ڪرائي ويٺو، جنهن ۾ باري تعاليٰ سان سوال و جواب ٿيل هو ته غريب غريب
ڇو ۽ امير امير ڇو آهي. مذهبي حلقن اعتراض ورتو. ساڳي طرح حضرت اقبال
تي به اعتراض ٿيا هئا پر هو سڻائو هو، نهه ٻه ”جواب شڪوه“ لکي ڳالهه ڪي
ٿڌو ڪري ڇڏيائين. هتي ميان حيدر بخش کان اهڙي ڦڙڻائي ڪانه پڳي. بندن
جي وڪالت ته ڪري ويٺو هو، پر ساڳي وقت ٻيءَ ڌر جي به وڪالت ڪرڻ جو
پاڻ ۾ پوتو پائين ڪونه سگهيو.

ويچارو وچ ۾ اٽڪي بيهي رهيو. مٿان اچي اعتراضن ۽ ملامت جو
مارو پيس. منهنجي اخبار جي مئنيجر آغا نظر علي خان مرحوم جي جذباتي
رڳ به ڦڙڪي اُٿي هئي، جڏهن جهيڙي ڏيگهه ورتي ۽ ان جي ختم ٿيڻ جي
علامت ڪانه نظر اچڻ لڳس ته مرحوم اچي مون تي زور وڌو ته آءٌ ڦلر ڪم آڻي
ان قصي کي ڪنهن طرح ڪوتاهه ڪرايان. آءٌ انهن ڏينهن ۾ موڪل تي هوس ۽
ڪچي ۾ شڪار پئي ڪير، هڪ ڏينهن تاڪ منجهند جو ڪيئي ميل واريءَ
جو پنڌ هڻي اچي آغا صاحب مون کي هٿ ڪيو. معلوم هوس ته آءٌ مضمون
نويسيءَ جي موڊ ۾ ڪونه هوس، تنهنڪري وڏو ناٽڪ ڪرڻو پيس. پهريان ته
ايندي شرط بيهوشيءَ جو بهانو ڪري پٽ تي ڪري پيو، پٽ تان ڪٿي کيس
ڪٿ تي وڌوسين ۽ مٿان پاڻي چڙڪايوسين، ساعت سوا بعد پُٽڪڻ لڳو
ته: ”ڏنڊ پئجي ويا اٿر، اُهي ڀڄو.“

مون چيس ته: ”ڏنڊن پيل اٿئي ته پوءِ ڳالهائين ڪيئن ٿو؟“
 چيائين ”ايمان جي سلامتيءَ سان.“
 مون نوڪر کي وڏي واڪي چيو: ”ته ڏوئي جو ڳن وات ۾ لنگهائي
 ميان جا ڏنڊن پيو.“

ڏوئي جي ڳن جو ٻڌي نوڪر کي هڪل ڏنائين: ”نالائق جهل ڏوئي،
 الله وارن جي وات ۾ ڏويون لنگهائين ۽ هن، هي پير ته اندو ٿي ويو آهي، تون
 ته اک پٽ.“

نوڪر: ”پوءِ ڏنڊن ڪيئن پڇان؟“
 آغا صاحب: ”الله وارن جا ڏنڊن مومن ٿڌيءَ لسيءَ سان پڇندا آهن.“
 ٿڌي لسي آئي، برف جي ڪمي محسوس ٿي، پر برف ڪڇي ۽
 ڪٿان اچي ها. بهرحال آغا جا ڏنڊن پڳا، ڏنڊنن پڇڻ شرط سندس اشتها به
 کلي. حڪم ٿيو ته يڇني تيار ٿئي، تترن جي گوشت ۾، جيئن اندر آندڻ جا
 ڏنڊن به پڇن. اهو انتظام به ٿيو. آخر آغا صاحب پنهنجي اچڻ جو مقصد
 ٻڌايو: ”چي، حيدر بخش جي گستاخانہ ڪلام دليون ڌاري ڇڏيون آهن. رات
 خواب ۾ مون کي حضرت پيران پير رحمۃ الله عليه حڪم ڪيو آهي ته
 راشديءَ کي وڃي منهنجا سلام ڏي، ان کان زوردار مڃڻ لکرائي حيدر بخش
 واري فتني جو خاتمو ڪراء.“

مون ڏٺو ته جيڪڏهن آغا مان جلد جان نه ڇڏائي وئي ته هو هت رهي،
 رات ڏينهن روڊن ڪري، منهنجي شڪار جو مزو وڃائي ڇڏيندو. نه فقط ايترو پر
 شايد مجبور به ڪندو ته آءُ موٽي هلي سکر ۾ رهي ڪفر ۽ اسلام جي ان جهيڙي
 کي منهن ڏيان. تنهنڪري تڙ ٽڪڙ ۾ هڪ آڏو ٿيڏو مضمون لکي سندس حوالي
 ڪير. مضمون جو بنياد هن ڳالهه تي رکير ته ”حيدر بخش سرڪاري آفيسر
 يعني مختيارڪار آهي. سندس لکپڙهه پنهنجن آفيسرن سان هجڻ گهرجي. هن
 کي ڪهڙو حق آهي ته پنهنجن ترٽ عملدارن کان بالا بالا خود خدا سان سڌي
 لکپڙهه شروع ڪري ڏئي؟ جيڪڏهن هو ائين ڪرڻ کان باز نه ٿو اچي ته سرڪار
 کي ”ڊسپلنري“ قدم کڻي کانئس پهريان نوڪري ڇڏرائڻ گهرجي.“

مضمون انگريزيءَ ۾ هو، انگريزيءَ ۾ ئي ڇپيو، ڪيبل صاحب
 ڪمشنر پاڻ پڙهيو، نڪتہ نواز هو. مون وارو منطق سمجھ ۾ اچي ويس.

حڪم ڪيائين ته ”يا حيدر بخش نوڪريءَ کان استعيفيٰ ڏئي يا پنهنجو ”تحفو“ سنڌ“ واپس وٺي، افسوس جو اظهار ڪري.“

ان وچ ۾ ڇاڇو الهداد خان مرحوم به پهچي ويل هوس، حيدر بخش جتوئي پيءُ کي جواب ڏئي نه سگهيو. ڪمشنر جي حڪم موجب ”تحفو“ واپس وٺي، اظهار افسوس ڪري، معاملي کي ختم ڪرايائين.

* * *

ان واقعي کان پوءِ مرحوم سان منهنجي ذاتي واقفيت جو دور شروع ٿيو. شديد نظرياتي اختلافن هوندي به، موقعه سارو، پاڻ ۾ ملي ڳجهه ڳرهندا هئاسين. اديب هو، شاعر هو، وسيع مطالعو هوس. سائنس علمي گفتگو هروڀرو وقت جو زبان ڪونه هوندي هئي. ڪجهه وقت تائين پاڻ نوڪري ڪندو رهيو، پر دل نوڪريءَ سان ڪانه ٿي لڳس، موقعي لاءِ واجهائيندو رهيو ته ڪنهن ڏينهن انهن مجبورين مان نوڪري ڪليو ڪلايو سنڌ جي ڏکون کي ڏي ڏيڻ جي قابل ٿئي.

مختيار ڪاريءَ مان ترقي ڪري ڊپٽي ڪليڪٽر بڻيو، ۽ امڪان هو ته جلد ڪليڪٽري به ماڻي پر مڙس وڌيڪ ساهه منجهائي ڪونه سگهيو. حيدرآباد ۽ انڪمبرڊ اسٽيٽس جو ڊپٽي مئنيجر هو جو صلاح لاءِ مون کي سڏايائين - کيس معلوم هو ته سندس معاشي عقيدن سان مون کي سخت اختلاف آهي پر ان هوندي به آءٌ ذاتي دوستيءَ ۾ پختو آهيان ۽ جيڪا صلاح کيس ڏيندس سا عقل ۽ خير خواهيءَ جي هوندي. مون کي سائنس ملاقات وارو اهو ڏينهن اڄ به چٽائيءَ سان ياد آهي. پاڻ ٻڌايائين ته سندس لاءِ نوڪري ڇڏي آزاد ٿيڻ جو هينئر وقت اچي ويو آهي، عمر وڏي ٿي ويس ته پوءِ ڪجهه ڪري ڪونه سگهندو، تنهنڪري جوانيءَ ۾ ڪم ڪرڻ جا ڏينهن، وڃائي ويهڻ نٿو گهري، سنڌ جي هارين ۽ ڏتريل ڳوٺاڻن جي خدمت سندس نصب العين آهي.

گهڻوئي سمجهايومانس، هر نوع جا دليل ڪم آندڙ، ذاتي، سياسي، نظرياتي، حتاڪ سندس ننڍڙن ٻارن جي مستقبل جا به کيس واسطا وڌڻ. پائيزر ته پرمي پوندو - پر اندر ۾ جا باهر پڙڪا کائي رهي هيس، سا منهنجي اُجهائي ڪانه اُجهائي. مون اڃا حيدرآباد مان مَس پني ڏني ته پاڻ استعيفا ڏئي، فقيراڻو آدرش اختيار ڪري، ”هست“ سان ٽڳا توڙي، ”نيسٽ“ سان نانا جوڙي، سنڌي سياست جي رڃ اندر ڪاهي پيو. سڪڻا مل پالهي مل پيغام موڪليا ٿئي!

هاڻي سنڌ جا وڏيرا ۽ وزير هڪ پاسي، ته حيدر بخش جو نعرو ”هاري
 حقدار“ ٻئي پاسي. ووٽ ملڻ جو آسرو هجي يا نه، پر ڪنهن نه ڪنهن وزير کي
 دق ڪرڻ ۽ غريبن جي درن تي ڊوڙائڻ خاطر، حيدر بخش جو پيپر سندس خلاف
 ضرور داخل ٿيندو. طاقت وارو جيڪو به ليڊر ڏنائين تنهن سان هٿ اٽڪائڻ جي
 ڪوشش ڪيائين. عوام جي بي حسيءَ جو دور هو - پاڻ وٽ نه پيسو نه ورڪر.
 نه پارٽي نه سواري. صرف ذاتي همت ۽ حوصلو. جنهن جي آڌار تي سالن جا سال،
 پنهنجن خيالن ۾ مڱن. هر پاسي هلندو رهيو. يقين اهو هوس ته سندس قرياني
 رائيگان ڪانه ويندي، جيڪو سلو پوڪيو اٿائين سو ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ضرور
 ثمر ڏيندو. ميتنگ ڪرڻ يا زباني احوال ٻڌائڻ جو موقعو ڪونه ملندو هوس ته
 چوڙيون چپائي وراهيندو هو. احتياط مورا ڪونه ڪندو هو، مڙندو ٻنه ڪنهن
 مان ڪونه هو. مارڪا ور ور ڪري جيل موڪليندا هوس، جنهنڪري گهڻو وقت
 ڪاٺ ۾، يا بندش هيٺ گذارڻو پوندو هوس. پر تنهن جي پرواهه هرگز ڪانه
 ڪندو هو. وڏي واک چوندو رهندو هو ته: ”قيد ۾ رهڻ خود ڏاڍ خلاف اعتراض
 جو هڪ موثر ترين طريقو آهي.“ پاڻ ٻاهر هجي خواه جيل ۾ هر دم تهڪ ڏيندو
 رهندو هو. خطرناڪ ڪان خطرناڪ موقعن تي به مون سندس منهن گهٽجڻ
 ڪونه ڏٺو. اندر جو سڪون ۽ دل جو اطمينان حاصل هوس.

سائس آخري ملاقات غير معمولي حالتن ۾ ٿي، 1970ع جو زمانو هو.
 نوابشاھ ۾ مٿس ڪو مقدمو داخل ٿيو هو، جنهن ڪري پوليس کي
 سندس ڳولها هئي. هت سنڌ متحده محاذ جي ميتنگ ”حيدر منزل“ ۾ ٿيڻي
 هئي، جنهن ۾ شامل ٿيڻ لاءِ بنگال مان شيخ مجيب الرحمان به اچي پهتو هو.
 حيدر بخش مرحوم جو خيال هو ته پاڻ به ان ميتنگ ۾ ضرور شامل ٿئي.
 ميتنگ ڏينهن ساريءَ سنڌ جا اڳواڻ اچي موجود ٿيا هئا، سواءِ ڪنهن
 هڪ اڌ جي جن ۾ پڻ ٻاهران ويٺي پنهنجي هر صاحبيءَ جا پيغام پي موڪليا.
 اهي بزرگ به مون ات ڏٺا جن پوءِ ڦڙتي ڪائي محاذ جي مخالفت ۾ ٻين جي
 مدد سان ميمبر چونڊجي عهدا هٿ ڪيا. چوڻ جو مطلب اهو اٿم ته سنڌ سڄي
 گهٽ ۾ گهٽ اُن گهڙيءَ پاڻ ۾ گڏ هئي.

ڪنهن وقت ڏٺم ته ميان حيدر بخش به سُرڪي پُرڪي اچي پهتو.
 وچ ۾ ويهي ڌم ڌڙا تقريرون ڪندو ۽ ٺهرائن ۾ تيز قسر جون درستيون ڏيندو

رهيو. ان وچ ۾ ٻاهران خبر آئي ته کيس گرفتار ڪرڻ لاءِ وڏي تعداد ۾ پوليس پهچي گهر جي چوڌاري ڪٽو چاڙهيو آهي. آءٌ حيدر بخش جي سامهون ويٺو هوس. ان خبر جو ته ٻاهر نڪرندي گرفتار ٿيندو، سندس چهري تي ڪو اثر ڪونه ٿيو. پاڻ ڪلندو، تهڪ ڏيندو، بحث ۾ حصو وٺندو رهيو، گویا ٻاهر گهٽ ڪي وٺي وڃڻ لاءِ ڇاجي آيل هئا.

ماني آئي. ٻين وانگر حيدر بخش به پليٽ ڦٽي موج سان کاڌي، ڪوڪا ڪولا پيتي ۽ ٻه - ٽي اوڳريون ڏنيون.

ميتنگ پوري ٿي ته سڀ ٻاهر نڪتاسين. حيدر بخش کي پوليس وڪوڙي ويئي. کيس ان حال ۾ ڏسي گهڻا ماڻهو سندس چوڌاري گڏ ٿي ويا. انهن ۾ مجيب الرحمان ۽ سندس بنگالي ٽولو به هو. مجيب الرحمان جو منهن غصي ۾ ڳاڙهو هو. مون کي مجمع وٽان لنگهندو ڏسي وڏي واڪي سڏ ڪري چيائين: ”هيءُ ڏس، اڃان به اهو پيو چوڻ جيڪو هيلٽائين بڪڊو رهيو آهي؟“^(۱) هڪ شخص ان جذباتي ماحول ۾ به وڏا تهڪ ڏئي کلي رهيو هو، گویا پنهنجي دل جي خواهش پوري ڪري چڪو هو. اهو هو حيدر بخش پاڻ! نواب شاه جي جيل مان ڇڏي اچڻ بعد وري اسان جي ملاقات ڪانه ٿي. مسلسل جيل جون سختيون جوان جو جسور کائي ويون هيون. آخر وڃي ميان غلام شاه مرحوم جو اجهو ورتائين.

پير غلام مجدد سرهندي رحمة الله عليه

منهنجو استاد مولانا محمد صديق عليه الرحمة هڪ ڏينهن جلالي ڪيفيت ۾ هو. پر ۾ ڪو ميلو ڏسي آيو هو، اُت ڪن پيرن جون ڪار گذاريون ڏسي هن فڪر ۾ پئجي ويو هو ته قيامت ڏينهن الاتجي پيرن جي فرقي جو ڪهڙو حال ٿيندو.

مون سان ان انديشي جو اظهار ڪيائين. عمر منهنجي مشڪل سان ڏهاڪو سال هئي، پر شايد ان قابل سمجهيائين ٿي ته آءٌ سندس ارشاد جو

^(۱) مجيب الرحمان ڪيترا ورهيه مون سان گڏ مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر ٿي رهيو هو. پاڻ ۾ بي تڪلفي هوندي هئي. آءٌ هميشه ساڻس وڙهندو رهندو هوس، لابي خواه اسيمبليءَ ۾ کيس مهڻا ڏيندو هوس ته هو مسلمانيءَ کان ڏور، هندن جي اثر هيٺ اچي جدائيءَ جون بيهوديون ڳالهائون پيون ڪري، اڪثر سندس خلاف غير پارلياماني اکر به استعمال ڪندو رهندو هوس. بنهه منهنجي ساڻس ڪانه پوندي هئي، پر اڄ مون کي ٽوڪڻ جو وجهه ملي ويو هوس!

مطلب سمجھي ويندس. ارشاد سندس هيءُ هو ته ”قيامت ڏينهن ٻين بنسبت پيرن کان وڌيڪ سخت پُچاڻو ٿيڻو آهي، تنهنڪري پير هجڻ ڪري موڪي ننڍڙائي کان ئي وٺي خيال سان هلڻ گهرجي.“

مون عرض ڪيس ته ”قيامت ڏينهن ماڻهن جو وڏو ڊنڊ هوندو. اسان پير انهن ۾ لڪي وينداسين، ملائڪ اسان کي سڃاڻي ڪيئن سگهندا؟“

چيائين: ”پر ابا، پنهنجا ٻاهر نڪتل پيٽ، ڳاڙهيون اڪيون ۽ ساري مخلوق کان وڌيڪ مڪيل چڪيل منهن ڪيئن لڪائي سگهندا؟ انهن نشانن پٽن تي ملائڪ سڳورا آسانيءَ سان اوهان پيرن کي سڃاڻي وٺندا. اهڙي هالين ملائڪن کان ڪيڏانهن لڪڻ يا پڇي سگهندا؟ اوهان جا بدن اهڙا پارِي هوندا جو پڇي به ڪونه سگهندا.“

آءُ ان وقت ته لاجواب ٿي ويس، پر جيڪڏهن استاد سائين اڄ هجي ها ته هوند چوانس ها ته ”قبلا قيامت ڏينهن جڏهن اسان پيرن پٺيان ملائڪن وٽ پڪڙ شروع ڪئي ته اسان پاڻ مان پير غلام مجدد سرهندي جهڙو بزرگ کين ڏيکاري چونداسين ته اسان جي فرقي ۾ ههڙا انسان به هئا ۽ انشاءِ الله ان کان پوءِ:

”ع - بدران را به نيکان به بخشد کریم“

* * *

پير صاحب رحمه الله عليه واقعاً ان پايه جو انسان هو. عالم باعمل هو. مرد مجاهد هو ۽ پير هو، پر اهڙو پير، جنهن جون ڪرامتون سندس ذاتي قربانيون هيون، جيڪي هو امت رسول صلي الله عليه وآله وسلم جن جي سريلنديءَ ۽ انسان ذات جي سرخروئي لاءِ قدم قدم تي پيش ڪندو رهيو هو.

* * *

خانداني مرڪز مٽيارين ۾ هوس، پر اتاهون جي فضا کان سرگرفته ٿي عمر جو وڏو حصو حيدرآباد ۾ گذاريائين. ملڪ خواه مسلمان قوم جي هر سڌ تي پهريان ليڪ چوڻ وارو پاڻ هوندو هو.

خلافت جي تحريڪ شروع ٿي. انگريز کي پيرن، ملن ۽ مشائخن جي ضرورت محسوس ٿي. اڳهه چڙهي آسمان سان ڳالهائين ڪرڻ لڳا. صحيح جنس ڪانه ملين ته ملاوٽي مال وٺڻ کان به ڪونه ٿي مڙيا.

پر پير غلام مجدد خود انگريز جي مٿي وڃائڻ لاءِ لٽ کڻي ٻاهر نڪري پيو. پوليس فائرنگ ۾ جان جي پهرين قرباني سندس ڳوٺ مٽيارين ۾

پيش ٿي، انهن ڏينهن ۾ هڪڙي انسان جو مرڻ به وڏي ڳالهه هوندي هئي، انگريز جي دل خود دهلجي ويئي. هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ منجهان مٿس ملامت وسڻ لڳي، نيٺ جڊيشنل انڪوائري هلائي، فائرننگ جي حڪم ڏيندڙ مئجسٽريٽ کي موقوف ڪري، پاڻ کي بدنامي کان بچايائين.

* * *

ڪراچيءَ ۾ خلافت ڪانفرنس ٿي. صدر مولانا محمد علي جوهر مرحوم هو. ٺهراءُ پيش ٿيو ته انگريز جي فوج ۾ داخل ٿيڻ مسلمانن لاءِ حرام آهي. ٺهراءُ جي سنڌين منجهان تائيد ڪنهن ڪئي؟ - پير غلام مجدد! ان ٺهراءُ جي بنياد تي مشهور زمانه ”ڪراچي مقدمو“ قائم ٿيو. مولانا محمد علي، مولانا شوڪت علي، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، مولانا حسين احمد مدني، مولانا نثار احمد ڪانپوري⁽¹⁾، شري شنڪر آچاريا، سپ جوابدار - سنڌ منجهان ڪير؟ - پير غلام مجدد.

مقدمو هليو: هر جوابدار بيان ڏنو. سنڌ جي پير غلام مجدد ڇا چيو هي: ٺهراءُ نيڪ هو، انگريز جي فوج ۾ داخل ٿيڻ، ازروءِ قرآن پاڪ، ڪالهه به حرام، اڄ به حرام، هميشه حرام. جن مسلمانن ڪافر جي فوج ۾ داخل ٿي، ڪڏهن مقامات مقدسه تي گوليون هلايون سي سڀ مردود، اسلام کان خارج. سزا؟ - ٻه سال قيد سخت. رتناگيري جيل ۾. جهاجي وڃي پار پيو!

* * *

عذر تعاون جو فيصلو ٿيو. پير غلام مجدد ٻين کان به پير اڳتي ويو. فتويٰ ڪڍيائين ته: ”انگريز جو منهن ڏسڻ به ڪبيرو گناهه آهي، جنهن انگريز ڏٺو، سو زيارت رسول صلي الله عليه وآله وسلم کان محروم رهندو.“ عمر گذري ويس، انگريز جو منهن ڪونه ڏٺائين، اوچتو رخ ڇڙهيس ته پنهنجي منهن کي پڳ جي پلانڊ سان ڍڪي پني ڏئي هليو ويندو هو.

* * *

مسجد منزلگاه سکر تي قانون توڙ مهر شروع ٿي. اڻ سڏيو، پر سڀ کان اول سڏ ورائڻ وارو اهو پوڙهو پير هو. پهرئين جڳي جي اڳواڻي پاڻ ڪيائين جيل ۾ پهريون قدم سندس پيو. اهو قصو هن ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ اچي چڪو آهي.

* * *

⁽¹⁾ سڀني بزرگن تي الله جون رحمتون هجن.

ڏسڻ ۾ ڏاڍو ويجه هو: ڊگهو، رنگ شگفت گويا گل گلاب چِستي
سفيد سونهاري، اچو سنڌي لباس، مٿي تي اچي پڳ، چِهري ۾ چِلك، گفتار
نرم ۽ آهستي، مزاج مُستغني، تنهائي پسند، سير نفس، پيرائين مجلسن،
محفلن ۽ ميلن کان نفرت، دعوتن سان عداوت.

انهن خوين ۽ خاصيتن ۾ سندس ثاني پيرن ۾ مون کي نظر ڪونه پيو.
بوقت وفات آخري الفاظ هي هوس:

يا رسول الله باحوال خراب ما به بين،
رو به خاک افتاده ام از شرم عصيان بر زمين
گر خدا پرسد چه آوردي به محشر گويمش،
داغهاي سينه ام از هجر پيغمبر به بين.

هڪ دفعو حج به ڪري آيو هو، پر اُتان ريڊيا، گهڙيال ۽ بوسڪي
ڪانه کڻي آيو هو.

ادبي چؤياري

تالپرن جي چؤياري ته مشهور آهي، پر حيدرآباد ۾ اسان جن ڏينهن ۾
هڪ ٻي چؤياري به هوندي هئي. ان جو تعلق سنڌي ٻوليءَ ۾ لٽريچر سان هو.
پڙهندا هئا، لکندا هئا، کوجنا ڪندا هئا، زير زبر تي وڙهندا هئا، ڪتاب
چپائيندا هئا، رسالا ۽ اخبارون ڪڍندا هئا، مطلب ته سنڌ جي ٻوليءَ کي ڪڙو
تڙو ڪريو وينا هوندا هئا، سمهڻ يا مرڻ اجهاڻڻ يا هار مڃڻ ڪونه ڏيندا
هوس. هندو هئا، سندن ڪم با ترتيب هلندو هو، تحرير بامقصد ٿيندي هئي.

نالا ٻڌو: (1) ڪاڪو پيرومل مهرچند، (2) لعل چند امر ڏنومل
جڳتيائي، (3) ڄينمل پرسرام گلراجاڻي ۽ (4) سويراج نرملداس.

سنڌي نرجي آهي. هزارن سالن ۾ ڪانه مٽي آهي، شايد هن کان پوءِ
به ڪانه مري ۽ جيستائين ڪانه مٽي آهي اوستائين اهي نالا به وڃندا رهندا.
ايترو ڪم ڪري ويا آهن جو خود وقت هٿان به ڪونه ميساريو.

منهنجو سڀني سان ساٿ رهيو، هونءَ ته ننڍي هوندي کان ڪتابن ۽
اخبارن ۾ سندن نالا پڙهبا هئا، پر پوءِ سنڌي ادبي بورڊ ۾ سالن جا سال سڌيءَ
طرح ساڻن واسطو رهيو. ڏسڻي ۾ به فلاسفر هئا، فلاسفرن جهڙا حال ڪيو

وتندا هئا. هر دم خيالن ۽ خبطن ۾ غلطان، نون اکرن ۽ اصطلاحن جي عشق ۾ پيچان، ڪپڙا سڀ جوڙي جا پائيندا هئا، پر هڪ پاڇو هيٺ ٻيو مٿي، چولي تي مس جا چٽا، چارئي کيسا ڪاغذن، ڪتابن، قلمن ۽ پينسلين سان ڏٽيل، مٿا اڳهاڙا، وارن منجهان سرهن جو تيل پيو ڳڙي، ڏاڙهي ڪڏهن وسريل، ڪڏهن ڪٽيل، ڪڏهن ڪوڙيل. اکين تي اڪثر عينڪ. پيرن ۾ چيليون يا چاڪڙيون. اسان مسلمان ميمبر هميشه ڪپڙن لٽين ٺهي نڪي ايندا هئاسين. پر هي صاحب انهن تڪلفات کان آجا هوندا هئا.

ڪاڪو پيرومل ڄمار ۾ سڀني کان سينئر ڊگهه، هڏهن جو پيجرو هو، آبڪاريءَ مان اُستاديءَ کي پهتو هو. سنڌي گرامر کي سمهيو ئي ويٺو هو. درسي پاراڻا ڪتاب جيڪي لکين ٻارن پئي پڙهيا سي سندس لکيل هئا. ٻوليءَ جي مسئلن ۾ سندس راءِ آخري حرف هوندي هئي. ٻه خيال تمام پختا هوندا هوس: 1 - سنڌي ٻولي سندس ٺاهيل گرامر جي ٻڌي ٻانهي رهڻ گهرجي ۽ 2 - ته خدا پاڪ هيءَ دنيا محض ان لاءِ خلقي جو کيس حيدرآبادي عاملن کي پيدا ڪرڻ لاءِ ڪو بهانو ڪيندو هو.

سرڳواسي لعل چند امر ڏنومل عملي دنيا جو ماڻهو هو، تحرير وٺندڙ، تقرير گرجدار ۽ عقيدا متوازن هوس. علم ۾ اونھائي ۽ تخيل ۾ ضرورت سارو تندي هوس، نيٺ سنڌي هو، ملڪ بدر تي بمبئي ۾ مئو ته وصيت ڪندو ويو ته هي هڏا سنڌ جا آهن، سنڌو درياھ جي حوالي ڪجو، پراڻي امانت ۾ خيانت نه ڪجو، ۽ ٿيو به ائين. سندس ساريءَ عمر جي علمي ۽ ادبي سرگرداني جو محور سندس اهو جذبو هو. سن ڪن ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکي ويو، نه اهو خزانو کڻي نه لعل چند وسري.

جينمل جون ڪهڙيون ڪهاڻيون ڪجن؟

زيان دانيءَ سان گڏ ٻي انتها محبتي انسان هو، سنڌ جي صوفيانه ڪلچر جو چرندڙ ڀرندڙ نمونو هو، انسان دوست، پيد پاو کان ڀڳل هوندو هو. سنڌ گُل ته هي پونر، سنڌ باغ ته هي بلبل.

هندن جي قلم ۾ عام طرح سان قدرتي خشڪي هوندي هئي، نرم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هوس ته نمائي زالاڻي ٻولي پئي لڳندي هئي. سنسڪرت اکرن جي انجڪشن سان زور پيدا ڪرڻ جو جتن ڪندا ته مورڳو

پاڻ ٿي پڙهي سگهندا هئا. پر چيئمل جي تحرير مختلف هوندي هئي. منجهس رنگ به هوندو هو ۽ زور به. ڪڏهن ڪڏهن شعر شاعريءَ تي به پرڻجي پوندو هو جنهن ۾ زياده تر سنڌ جي سونهن بيان ڪندو هو. سندس ”ڀارت واسي“ اخبار پڙهڻ جهڙي هوندي هئي.

هڪ ڏينهن اکين ۾ سرمو پائي آيو. مون ٽوڪيس: ”ڪا ڪا اڄ عشق کي عملي جامو پهراڻڻ نڪتا آهيو.“

چيائين ”بابل، سنڌويءَ جي مڻي اکين ۾ وڌي اٿسي، روڙيءَ مان ڪنهن سڄن موڪلي آهي ڇي اُتاهون جي ٽڪرن مان ڪڍيل آهي.“

موپراج نرملداس جا نيٺ مون هميشه آلا ڏنا، ميٽنگن ۾ حاضر ٻي حقيقت ۾ غير حاضر هوندو هو. ڪا تار تن ۾ لڳل هوس، جنهن جي تنوار تي ڪن ۽ مَنُ لايو ويٺو هوندو هو. ميٽنگ⁽¹⁾ هلندي زير زير جي اختلاف تي عالم پاڻ ۾ ڏند ڏيندا هئا، ائين سمجهيو هو ته اجهو ٿا هڪٻئي تي هٿن سان حملو ڪن. پر موپراج صبر ۾ ٻڏو پيو هوندو هو. آءُ چونڌو هو سانس: ”ڪا ڪا تون هنن کي ڇڏا.“ اکيون پڪڙي پڇندو: ”ڇو، ڇا ٿيو آهي؟“ آءُ چونڌس: ”هيڏو، هيترو، هنگامو هليو آهي توهان ڪجهه ڪونه ٻڌو آهي؟“

مرڪي چونڌو: ”پريٽر، آءُ ڪونه هوس.“ انهيءَ دور ۾ لکڻ پڙهڻ ڇڏي ڏنو هئائين، ڪنهن ٻئي طرف طبيعت لڳل هوس:
 ڳرجه تفسير قلم روشن گر است،
 ليڪ عشق بي زبان روشن تر است - رو.

ڊاڪٽر محمد ابراهيم خلیل

مون کي سندس ادبي ۽ علمي مجلسن مان مستفيد ٿيڻ جو سٺيءَ طرح ڪڏهن موقعو ڪونه مليو. اتفاقيه هڪ ٻه دفعو ان نيڪ انسان جي زيارت جو شرف حاصل ٿيو. پاڻ گدوءَ واري چرين جي اسپتال جو ڊاڪٽر هو ۽ آءُ بحیثیت وزیر صحت صوبي جي چرين جي چارج ۾. اسان جون پاڻ ۾ ضرور ملاقاتيون ٿيون هونديون. پر شايد زياده تر، چرين جي باري ۾. عام طرح چرين جي اسپتال ۾ پاڻ وڃڻ کان آءُ ڊڄندو هوس، ڇو ته ڪٿي پڙهيو هوم ته چرين

(1) ميٽنگون سنڌي ادبي بورڊ جون هونديون هيون.

سان لهر وڇڙ ۾ اچڻ ڪري ماڻهو خود سڄو چريو نه ته به آءٌ چريو ضرور ٿيو
پوي - جيئن گدرو گذري ڪي ڏسي رنگ مٽائي (هن ٽن سالن اندر آءٌ فقط ٽي يا
چار دفعا اسپتال ۾ پاڻ وڃي سگهيو هوس).

ڊاڪٽر صاحب متعلق اخبارن ۽ رسالن جي وسيلي البته معلوم ٿيندو
رهيو آهي ته موصوف نه صرف شاعر آهي. پر شاعرن جو به اُستاد، شريعت جو
پابند، مذهب جو شيدائي، عبادت گذار، قصه مختصر معياري مومن.

محمد خان 'غني' مرحوم

ميان محمد هاشم مخلص مرحوم جو پائيتو ۽ سندس اخباري ۽ ادبي
ورثي جو وارث هو. ڏسڻ ۾ بهراڙيءَ جو دو - دستو ڳوٺاڻو لڳندو هو. شعر
چوندو هو پر آءٌ ڀائيندو هوس ته عام شاعرن جهڙي شڪل ڪانه اٿس تنهنڪري
زور مس جو شاعر هوندو. شعر و سخن ۾ مخلص مرحوم جو مقام تمام بلند
رهيو هو. اُن کي تصور ۾ رکندي غني مرحوم جي شاعريءَ ۾ اک ٻڌڻ مشڪل
هئي پر آخر ۾ شڪست ڏئي منهنجي من کي ڦاٽل ڪري ڇڏيائين. ان جو
ڪارڻ سندس هيءُ ڪافي ٿي، جيڪا مون هانگ ڪانگ ۾ ٻڌي:
جيئڙي جا جنسار،

آءٌ ته هينئن سان، لالڻ، لايئن.

اڪيون اوطاقون دل منجهه ڏيرا،

آءٌ ته اچي ڏي پنٻڙين پيرا.

محب منا منار،

لوڪئون اڪڙين منجهه لڪائين.

صورت سهڻا رنگ عنابي،

گوهر گلشن گل گلابي.

حاڪم هينئڙي هار،

آءٌ ڳچيءَ ۾ پيارا پايئن.

گل ڳراڻي پاڪر پائي،

ايندس توکي در مان ورائي.

پيـرن جي پيـزار،
 چو نه چمي چشمين چائيئن.
 ويس وڳا ۽ زيور زيورن،
 ڪانير ڪورون، ٻارڻ ٻريون.
 سورهن تون سينگار،
 ڏيه جي ڏسندي ڏانوڻ ڏايئن.
 ڪالهه غنيءَ جي ڪانگ اڏا يا،
 خير خبر ڪڍي ڪين سي آيا.
 هيئن ٿري هول هزار،
 ڪهڙا ڪهڙا سور سڻايئن؟

* * *

ٻيو ڪو مڃين يا نه مڃين پر منهنجو عقيدو آهي ته سنڌ ۽ سنڌين
 جي قلب جون ڪيفيتون صرف سنڌي ڪافين ۽ ڏوهيڙن ذريعي ئي ادا ٿي
 سگهن ٿيون. باقي سڀ، ”وقت“ کي پاڻ وٺائڻ خاطر ڦڪا ڳڻا چويٽا آهن.
 پراون اکرن ۽ چوراييل طرزن جي هيرا ڦيريءَ سان عشق جا حق ادا
 ڪونه ٿا ٿين، اهو ڪلام ئي ڪهڙو جيڪو دل مان نڪرندي ٻيءَ دل تي تير
 وانگر نه ڪري؟

سنڌ جي ڪافي سنڌ جي خاص شيءِ آهي، سندس ذريعي سنڌ جي
 ملڪي ماحول ۽ نفسياتي خصوصيتن جي عڪاسي ۽ ترجماني ٿئي ٿي. نه
 بزميه نه رزميه نه روحاني راڳ آهي.

ميان محمد حنيف صديقي مرحوم

رات انڌيري، هير ٿڌيري، اُپ ۾ تارا،

..... هاءِ پرين ياد آيا.

- اياز

شڪارپور جي صديقي خاندان جو فرد، لاڙڪاڻي ۽ ڪراچيءَ مان
 ڦرندي، گهرندي پڇاڙيءَ جا ڏينهن اچي حيدرآباد ۾ پورا ڪيائين. سندس والد
 محترم ميان محمد صالح مرحوم منهنجو بزرگ دوست هو، شڪارپور جي

جمائتي هال ۾ محمد ائسوسيئشن جي ميٽنگ ٿي رهي هئي، اُت مون کي حڪمر ڪيائين ته ”محمد حنيف ايل. ايل. بي. پاس ڪري واندو ويٺو آهي. ان کي لاڙڪاڻي وٺي وڃي وڪالت ڪرائي.“

ديوان گوبندرام هاسومل لاڙڪاڻي جو. نالي وارو وڪيل هو. مون سان دوستي هوس. محمد حنيف کي پاڻ سان کڻڻ قبول ڪيائين. محمد حنيف جو ان واسطي سان لاڙڪاڻي ۾ اچڻ ٿيو. سڪ پل ڀرسان مساوڙ تي جاءِ ورتائين، حقيقتاً ان کي مهمان خانو بڻائي پاڻ به منجهس رهڻ لڳو. آيو ويو اُت. ٿورن ڏينهن ۾ وڏو مڇت مڇي ويو. قانون سان گڏ علم. خاص طرح سنڌ جي تاريخ سان، الفت رکيائين، ۽ اسان سنگتين کي به ساڳي رنگ ۾ رڱي ڇڏيائين - انهن ڏينهن ۾ موهن جي دڙي کي کوٽي رهيا هئا، جيڪو سرورين ڪم تي مقرر هو سو به ڀر واري گهر ۾ رهندو هو؛ صبح شام پراڻي سنڌ گفتگو جو موضوع رهي. گڏجي کوجنا ڪيئون، پراڻيون شيون هٿ ڪيون، ڪتاب گڏ ڪيائين. ۽ اُن احساس کي اُچارِيوسين جنهن جي نتيجي ۾ سنڌ جي تاريخ جي تحقيق ۽ ترتيب شروع ٿي، ادبي ادارا ڪليا، ميوزم جي ضرورت محسوس ٿي، ۽ ون يونٽ ٺهڻ وقت ڪهڙي صاحب لکين رپيا انهن ڪمن لاءِ مخصوص ڪيا. اصل ڳالهه هئي ان ضرورت جي احساس پيدا ڪرڻ جي. هينئر ته ان ڏس ۾ گهڻي ترقي ٿي چڪي آهي پر بنيادي طرح دونهن ڊڪاڻن وارو ميان محمد حنيف هو. جنهن کي سنڌ جي ڪلچر تي بي انتها فخر هو - ۽ پاڻ به ان جو اعليٰ نمونو هو.

پاڻ ڇڙو قانوندان نه هو، پر وڏي مطالعي وارو عالم ۽ اديب به هو. انگريزي خواهه سنڌيءَ جي چونڊ اهل قلم سان ڪلهي هڻڻ جي قابل هو. تهذيب، اشرافت، سنجيدگي ۽ سچائيءَ ۾ پنهنجن همعصرن جي حلقي ۾ ممتاز شخصيت جو مالڪ هو. اهڙي ماڻهوءَ جي پيدائش ڪنهن ڌڻڪي ملڪ جي هجي ها ته گمنامي جي حالت ۾ ڪونه مري ها، اڄ تائين سندس ڪيترا يادگار قائر ٿي وڃن ها. افسوس آهي ته زندگيءَ ۾ به مرحوم کي پنهنجين غير معمولي صلاحيتن کي ڪم آڻڻ جو موقعو ملي ڪونه سگهيو. خودار ۽ سير نفس انسان هو، حجاب ۽ حياءُ ڊامنڱير رهيس، پاڻ کي اڳي ڪرڻ خاطر، بي مايه ۽ سنڌ مزاج ماڻهن وانگر، نُونيون ڪونه هنيائين. سڄي عمر شرميلو ۽ قدرت جي ڏني تي قانع رهيو. اسان اهڙن ماڻهن جو قدر ڪونه ڪيو.

باغبانن جي بي مهري ڪري ڪيئي ڪُل اسان جا بنا ڪُلي ڪومائجي ويا. اسان جي تاريخ جو سڀ کان وڌيڪ شرمناڪ پهلو اهو آهي.

مولوي عبدالعزيز صاحب مرحوم ۽

مولوي فيض الكريم مرحوم

مولوي عبدالعزيز صاحب مرحوم مولوي به هو يا نه تنهن جي خبر خدا تعاليٰ کي يا ان وقت جي انگريز سرڪار کي جيڪا سندس علم ۽ فضل جو فائدو وٺندي رهندي هئي، آءٌ 15 سالن جي عمر جو هوس، مون ۾ اهڙي صلاحيت ڪانه هئي جو آءٌ سندس علم ۽ خويين جو اندازو ڪري سگهان ها. سندس زيارت خود اتفاقي طور حاصل ٿي هوم.

* * *

شايد سال 1919ع هو. پهرين عالمي جنگ ختم ٿي چڪي هئي، انگريز پنهنجي فتح ملهائڻ لاءِ هر هنڌ جشن ڪرائي رهيو هو. وچ ۾ خلافت جو مسئلو به ڪڙو ٿي چڪو هو. ان سلسلي ۾ مسلمانن طرفان مٿس لعنت ملامت وسڻ شروع ٿي ويئي هئي. جنهن کي منهن ڏيڻ لاءِ کيس مولوين ۽ پيرن جي تعاون جي سخت ضرورت محسوس ٿي رهي هئي. هندستان جي علمائن سڳورن سندس خلاف فتوائون جاري ڪيون هيون. مولانا محمد علي مرحوم ۽ مولانا شوڪت علي مرحوم ميدان ۾ اچي ويل هئا، انگريز جي خواهش هئي ته رڪ کي رڪ سان وڍجي، يعني مولوين جو مقابلو مولوين کان ڪرائجي.

سند جي ان باري ۾ پوزيشن هيءُ هئي ته مولانا صاحب امروٽي رحمۃ الله عليه ۽ پير سائين جهنڊي واري (پير رشد الله شاه) رحمۃ الله عليه جي ڪوششن ڪري علماء جو وڏو طبقو انگريز خلاف تحريڪ خلافت طرف مائل ٿي چڪو هو. ساڳي طرح پير صاحبان مان به ڪيترا بزرگ شرما شرعي تحريڪ جا حامي هئا. جن علمائن يا پيرن انگريز سرڪار جي چمچن بڻجڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، تن تي عوام طرفان ٽڪن ۽ بجن جي ايتري بوجڙ ٿي جو انهن لاءِ ماڻهن کي منهن ڏيکارڻ مشڪل ٿي پيو، مٿان پرڳڙي صاحب مرحوم به بمبئي مان بيان ڪندي سنڌ جي عوام کي اپيل ڪئي ته جتي هت چڙهن ته انهن جي خبر وٺو. ”خبر وٺڻ“ جي معنيٰ هتي غلط سمجهي ويئي. جنهنڪري ڪيترا افسوسناڪ ايڪسيڊنٽ ٿي پيا ۽ ڪيترن ڀلارن کي پوءِ کان روپوش ٿي رهڻو پيو.⁽¹⁾

⁽¹⁾ سرڪاري مٿو يا پير سڏجڻ سنڌ ۾ گار ٿي پئي.

انگريز لاءِ ان ڪري سنڌ اندر سرڪار پرست مولوين ۽ پيرن جو ڏڪار پئجي ويل هو. مجبوراً ضلعي عملدارن خصوصاً پوليس ڏانهن حڪم جاري ڪيائون ته ڪنهن به طرح مناسب مزاج وارا مولوي ۽ پير پيدا ڪيا وڃن، جن کان ترڪيءَ جي خلافت خلاف تقريرون ڪرائجن ۽ فتواون ۽ بيان ڪيرائجن.⁽¹⁾

پوليس وارا ته ان حڪم جي تعميل پنهنجي روايتي حڪمت عملي سان ڪندا رهيا، مثلاً جن پوليسي پيرادن ۽ ڪاڻڪن جون شڪليون مناسب معيار جون نظر ٿي آين، تن کي وهنجاري، سهنجاري، سينگاري، سنواري، عصاؤن ۽ تسبيحون هڻن ۾ ڏئي، انگريز آفيسرن اڳيان حاضر پئي ڪيائون. اسان جي حد جي پوليس جماندار رانجهي خان به به ”پير“ پڪڙي شلبي صاحب ڪماني اڳيان پيش ڪيا هئا. هڪ پير ”ٽڳڙيال“، ٻيو پير سجاده نشين درگاهه ”نيڪراڻو“ شريف⁽²⁾. شلبي صاحب کي ڪهڙي پيٽ ته ٽڳڙيال ڇا آهي يا نيڪراڻي نالي ڪا درگاهه آهي به يا نه.

پاڻ هتان جي ٻوليءَ کان ناواقف، ويساهي ۽ نيڪ دل آفيسر هو، تازو ولايت مان آيل هو. سندس اصول هو ته سرڪار جي خدمت جي معاوضي ڏيڻ ۾ هرگز دير ڪرڻ نه گهرجي. سو هڪدم (Bolus) بولس صاحب کي ڪليڪٽر ڏانهن اسپيشل سفارش موڪليائين ته اهڙن ٻن سرڪار جي وفادار پيرن لاءِ ”صلح جا ٻلا“⁽³⁾ منظور ٿيڻ گهرجن! ٻلا منظور ٿي آيا.

⁽¹⁾ انگريزن، سياسي مصلحت جي پيش نظر، انهن ڏينهن ۾ هڪ نئون تعليمي کاتو ”ملاسڪولس“ ڊپارٽمنٽ کوليو هو جنهن جو ڪم هيءُ هو ته سنڌ ۾ ملن کان مڪتب ڪولراڻن ۽ ان بهاني سان انهن کي سالانه ڪجهه رقم گرانٽ طور ڏئي پنهنجو مطيع بڻائجي ۽ ڪانئن پنهنجي مرضي موجب ڪم وٺجي. مرحوم خان بهادر نانا نورالدين غلام علي کي ان کاتي جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر بڻايو هئائون. جنهن سنڌ اندر ”ملا مڪتب“ جو وڏو چار ڦهلائي، ملن کي سرڪاري گرانٽ جي رقم تي هيرائي، سرڪار جو فرمانبردار بڻائي ڇڏيو. ڪيترن ملن کي ماڻهن، ان ڳالهه تان، مارون به ڪڍيون ٿي پر هو ڪونه ٿي مڙيا. سرڪار پاران ملن کي، پئسن ذريعي، ڦاساڻ جي اها پهرين منظر ڪوشش هئي، جيڪا گهڻيءَ حد تائين ڪامياب ٿي ۽ سنڌ جي ملن جو وڏو تعداد قومي تحريڪ کان ٻاهر رهجي ويو. جڏهن ملن جي انگريز کي ضرورت ڪانه رهي ته کاتو ئي بند ڪري ڇڏيائون. ملن روڻدا رهجي ويا.

⁽²⁾ رانجهي خان کي اهي نالا ٿو ٽڪڙ ۾ پاڻ رکڻا پيا هئا. ويچارو جو علم معهود هو. ڪي وڏا عربي قسمر جا نالا رکي ڪونه سگهيو. مونجهه جي حالت ۾ اهي نالا رکي پنهنجي چند آزاد ڪشي هڻائين. يقين هوس ته سندس پردو نه سندس ترٽ عملدار ڪڍندا نه پيو جا ماريل مقامي وڏيرا، انگريز ڪمانيءَ کي ته اهڙي سرت ٿي ڪانه هئي.

انهن ڏينهن ۾ عالمي جنگ ۾ پنهنجي فتح جي يادگار ۾ انگريز صلح جا ٻلا Peace Medals ڪڍيا هئا، جيڪي وفادار وڏيرن، پيرن ۽ آفيسرن کي وڏيءَ ڌام ڌور سان درٻارين ۾ ڏنا ويندا هئا ۽ انهن جا نالا سرڪاري گزٽ ۽ سرڪار جي حامي اخبارن ۾ شايع ٿيندا هئا.

سڄاڻي⁽¹⁾، خير خواه، سنڌ واسي ۽ ٻين سرڪاري اشتھاري اخبارن ۾ نالا شايع ٿيا. ”پير ٽڳڙيال“ ۽ ”درگاھ نيڪرانو“ جا نالا ماڻھن اڳ ٻڌائي ڪونه هئا، تنهنڪري ٿوري ڀڄا ڳاڇا ته ڪيائون پر ڪا يقيني خبر ملي ڪانه سگهين. آخر سنڌ جي روايتي اصول ”پير ڀلا ڪين ويساھ ڀلا“ تي عمل ڪندي چوندا رهيا ته اهي ڪي مماتي وارا بزرگ هوندا، جن نئين سر ”ظھورو“ ڪري درگاھون ٺھرايون هونديون ۽ سجاده نشين ويھاريا هوندا، شايد خوابن ۾ ڪن نيڪ ٻانھن کي اهڙو اشارو ڪري ڇڏيو هوندائون!

وچ ۾ رائجي خان جو ڀلو ٿي ويو. انھن پيرن کي پيش ڪرڻ واريءَ خصوصي خدمت جي صلي ۾ کيس جماندار (جمعدار) مان صوبيدار ڪري ڇڏيائون.

* * *

پوليس کاتي وانگر روڻيو عملي بہ پيرن ۽ مولوين جي ڳولھا شروع ڪري ڏني هئي. تپيدارن ۽ سپروائيزرن جي ڊڪ ڊوڙ ذريعي بہ ٽي پير، ۽ بہ عدد ”مولوي“ صاحب هٿ آيا هوندا، پيرن جو وڌيڪ پردو ڪڍڻ خود پنھنجو پيٽ ڏيکارڻ مثل آهي تنهنڪري معافي گھران ٿو، البتہ ”مولوي صاحب“ جا اسماء گرامي ٻڌائڻ مشڪل نہ آهي ڇو تہ اهي اڳ ۾ ئي تحريڪ خلافت جي دور واريءَ تاريخ ۾ مشھور ٿي ويل آهن. يعني: (1) مولوي فيض الڪريم مرحوم ۽ (2) اهو مولوي عبدالعزيز صاحب حيدرآبادي مرحوم.

مولوي فيض الڪريم مرحوم کي نوشهري ڊويزن جي مسلمان ڊپٽي ڪليڪٽر، جنھن کي تازو انگريز اها نوڪري ڏني هئي، ڊم دلاسا ڏيئي ڦسلائي، ڦاسائي آڻي لارنس صاحب ڪمشنر اڳيان پيش ڪيو هو. مولوي عبدالعزيز مرحوم کي سندس ڳوٺاڻي ديوان لعلچند مختيارڪار (ريتيديره) ڪنھن طرح آڻي اسان جي پٽ ۾ ڪڍيو هو.

* * *

پھريان مولوي فيض الڪريم مرحوم جو احوال ٻڌو: شروع ۾ ساڻس هيءُ ”سَنَل“ ڪيائون تہ مولوي صاحب پنھنجي نالي ۾ هڪ زبردست ڪتاب لکي، خلافت جي باري ۾ هندستان جي علمائن جي جاري ڪيل متفقہ فتويٰ جو جواب ڏيندو ۽ ترڪي جي سلطان کي مسلمانن جو

⁽¹⁾ اها اخبار سرڪار جي ڪڍايل هئي ۽ مفت تقسيم ٿيندي هئي.

سڄو خليفو نه پر هڪ خواهه، خواهه جو خليفو ثابت ڪندو. ان سان گڏ، هو خلافت جي خلاف ۽ انگريز جي فائدي ۾ ڪانفرنسن اڳيان تقريرن ڪرڻ لاءِ به تيار رهندو ۽ مقامي خلافتي پيرن ۾ مولوين سان بحث تڪرار ڪرڻ لاءِ به هر دم سندس ڪمر ڪشيل رهندي.

ان جان نشاري جي معاوضي ۾ سرڪار ازخود مولوي صاحب کي، سندس گهرڻ يا درخواست ڪرڻ کان سواءِ ئي، چار سؤ ايڪڙ زمين ۽ سندس چوڪري کي آبڪاري کاتي ۾ عزت پري نوڪري ڏيڻ جو وعدو ڏنو.

ڏکڻ کي آڻو لڳي ويو. مولوي صاحب کي انعام کان وڌيڪ هن ڳالهه سان دلچسپي هئي ته ”مولوين ۽ پيرن جا تاريخ تي مڙهيل ڪوڙ ظاهر ڪري، جيئن خلق خدا جي اهڙي نيٺ علمي مسئلي تي غلط فهمي ۾ نه رهي.“ تنهنڪري مرڻ جيئن جي ڪانه ڪري هڪ تڪراري مگر زبردست ڪتاب لکي ڇپرائي ملڪ اندر تقسيم ڪيائين جنهن تي چؤطرف باهه لڳي ويئي، ڪتاب ۾ لکيل ڇا هو. تاريخي ۽ دليلن جي لحاظ سان صحيح هو يا غلط، تنهن ڏانهن ڪنهن ڪونه ڏٺو، ماڻهن لاءِ اشتعال ۾ اچڻ واسطي اهو سبب ڪافي هو ته سنڌ جي هڪ مولويءَ کي اها جرئت ٿي آهي ته هو خلافت خلاف ”بڪواس“ لکي اڻسڌي طرح ڪافر انگريز جي حمايت ڪري. سنڌي پنهنجي عادت ۽ روايت موجب زبان ۾ کڻي نه سگهندو ته ڪهاڙيءَ يا پادر ۾ هٿ وجهندو. مولوي صاحب کي ڳوليندا ويا ته ڪٿي هٿ اچي ته سندس حجامت جا حق ادا ڪيا وڃن. ويڇازو ان پوءِ کان لکنڊو. پڄندو ۽ جايون مٽائيندو وڌيو. انگريز خود سرعام مزاج موجب، پنهنجي ڪم ڪيڏن کان پوءِ منجهانس هٿ ڪڍي ويهي رهيو، جيڪو مسلمان آفيسر کيس ڏٺا ڏئي پهريان وٺي ويو هو سو ته ٻنهي بدلي ڪرائي پڇي ويو. جيئن سندس نالو مولوي سان گڏ مشتھر ٿي کيس مسلمانن هٿان لٽين ڪارڻ جو باعث نه بڻجي. خلافت ۽ هجرت جي مسئلي تي سنڌ جو اڻ پڙهيل بهاريءَ جو مسلمان مستيءَ ۾ اچي ويل هو. پڙهيل لکيل ماڻهو ته وري به اڳ پوءِ جو ڪو خيال ڪري ها، پر هن مست مولائي تي ڪير ڪنٽرول رکي سگهيو ٿي. جيڪو مرڻ مارڻ کان بي فڪر، رات ڏينهن موڪ جي واري يا مھڻين تي لٽين ڪهاڙين وهڻ جو عادي ٿي چڪو هو ۽ جيل کي ”نواھ“ سمجهندو هو.

چنانچہ 1920ع کان 1923ع تائين مولوي فيض الڪريم صاحب روپوش رهيو. مون کي پاڻ ٻڌايائين ته ان روپوشيءَ واري زماني ۾ هو نالو بدلائي گهڻو

وقت امرتسر ۾ گذاري چڪو هو. اُتي شايد ڪنهن مسجد جي حجري ۾ ٻارن کي پڙهائيندو به رهيو هو جنهن جي عيوض ۾ کيس ماني ۽ هنڌ ڪٽولو مليو ٿي.

* * *

24 - 1923ع جي سياري ۾ خيرپور وڃڻ لاءِ آءٌ سکر مان لانگهائو ٿيس⁽¹⁾. خبر پيم ته مشهور مولوي فيض الڪريم، مدرسه بورڊنگ هائوس ۾ سپريڊنٽ مرحوم قاضي عبدالواحد جي پناهه هيٺ، هڪ ڪمري ۾ پوريو پيو آهي. ۽ رات کان سواءِ ڪمري کان ٻاهر ڪونه ٿو نڪري.

قاضي عبدالواحد مرحوم پنهنجي وقت جو وڏو علم دوست انسان هو، جهڙس انگريزي ۽ سنڌي وڻلي ڪو ماڻهو لکي سگهندو هو. مون سان سڌي طرح شناسائي هوس، ساڳي وقت منهنجي دلچسپي مولوي فيض الڪريم سان به پيدا ٿي چڪي هئي. آءٌ رات ڏينهن سندس نالو اخبارن ۾ پڙهندو رهيو هوس. سندس ٻن خصوصيتن ڪري مون کي ساڻس ملڻ جو ڏاڍو شوق هوندو هو. هڪ خصوصيت هيءُ ته سندس علمي تبهر جا سندس دوست دشمن ڦاٿل هئا، ۽ ٻي خصوصيت هيءُ ته هو اهڙو انسان هو جو ساري دنيا جي خلاف پنهنجي خيال تي اڙجي بيهي رهيو هو⁽²⁾.

مون سمجهيو ٿي ته ايتريقدر مستقل مزاج ماڻهو بي مايه ۽ خوين کان خالي ڪونه هوندو. تنهنڪري اُن سان رستو رکڻ علمي لحاظ سان مون لاءِ مفيد ٿيندو. آءٌ علم جو ڳولهاڻو هوس. هر ماڻهوءَ وٽان ڪجهه نه ڪجهه پرائڻ جو شوق هوندو هوم. باقاعده اعليٰ درسي يا اسڪولي تعليم ته ورتي ڪانه هوم.

قاضي عبدالواحد مرحوم جي مهربانيءَ سان مولوي صاحب سان ملاقات ٿي. سٺ ورهيه کان مٿي جو پوڙهو، جسم ۾ ڪمزور، قد محدود، سونهاري نيم سفيد پر تيل ڦٽي ڪانه ڏني هئائين، جنهنڪري چرڙ ورڙ هئي، رنگ بنيادي طرح کليل پر فڪرات ۽ جسماني تڪليفن ڪري ڪارائيل، لباس: شلوار ۽ پيرهن.

(1) ان وقت تائين آءٌ ان قابل ٿي ويو هوس جو اخبارن لاءِ مضمون لکي سگهيس ٿي، بلڪ ستت ئي مون پنهنجي اخبار ”الراشد“ به جاري ڪري ڇڏي هئي.

(2) ان زماني ۾ اها ڳالهه عام هئي ته ماڻهو معافي وٺي پنهنجي ڪيل ڳالهه تان ڦري وڃي. خلافت تحريڪ جي ڪيترن اڳواڻن خود معافيون وٺي جان ڀري ڇڏائي. پر مولوي فيض الڪريم اهڙي ڪا ڪمزوري ڪانه ڏيکاري هئي. مقابلتا جڏهن پير محبوب شاھ مرحوم جهڙي وڏي خلافتي ليڊر معافي وٺي جيل مان آزادي حاصل ڪئي ته محمد هاشم مخلص مرحوم سندس هجڻ ۾ وڏي نظر ڇاپي جنهن جي شروع جي مصرع هئي: ”محبوب شاھ ڪاڻيچ ۾ ..... ڪري وڌا“

مٿي تي ميرانجهڙو پٽڪو، پير ۾ پراڻي جُتي. آواز گرڇدار چڻ گهٽڻ پيو وڃي. طبيعت ۾ سادڙو، مزاج ۾ جيئن معصوم ٻار، حافظي جو اهو حال جو گويا ڪيئي ڪتبخانه سندس دماغ ۾ ٽپ ريكارڊ ٿيل هئا.

پن - ٽن ملاقاتن کان پوءِ مولوي صاحب ان ڳالهه تي آماده ٿي ويو ته هو ڪجهه عرصو مون وٽ هلي رهي، سندس حفاظت خواه ضروريات جي ڪفالت لاءِ ذميدار آءُ رهندس، مون کي اها لالچ هئي ته وٽانس ڪجهه پرايان. انهيءَ ئي موقعي تي آءُ کيس پاڻ سان گڏ خيرپور به وٺي ويس. وزير شيخ محمد قادر، مرحوم جا مهمان ٿياسين. شيخ صاحب هر شام جو اسان سان ڪچهري ڪندو هو، رات جي ماني به گڏجي کائيندا هئاسين⁽¹⁾. هو مولوي کي اڪثر ڇيڙي، بحث ۾ وجهي وٽانس علمي نڪتا جهڻيندو رهيو. آخر ۾ مولوي صاحب جي باري ۾ پنهنجي راءِ ڏنائين: چي، ”هو نه فقط تاريخ جو ڄاڻو، پر تاريخ جو فلاسفر آهي.“

خيرپور کان واپسيءَ تي مون آڻي ڳوٺ رهايس، جيڏانهن ويندو هوس، پاڻ ساڻ گڏ وٺيو ويندو هو سانس. ڪجهه عرصي بعد سندس پوڙ به ڀڄي ويو ۽ موٽي وڃي پنهنجي ڳوٺ ۾ رهيو. ان وچ ۾ خلافت خود ترڪن هٿان ختم، ۽ هتان واري تحريڪ خود بخود ڇڙوڇڙ ٿي وئي هئي. چندن جي حسابن ڪتابن ۽ جزيرة العرب جي مستقبل تي نئين طرح جا جهيڙا لڳي ويا هئا. مولوي فيض الڪريم ڪنهن کي ياد ڪونه رهيو، سندس مشڪليون آسان ٿي ويون.

* * *

⁽¹⁾ مون شيخ صاحب سان شڪايت ڪئي ته سرڪار مولوي صاحب کي چار سؤ ايڪڙ زمين ڏيئي ڪئي هئي، پراڄ تائين اهو واعدو پورو ڪونه ڪيو اٿائين.

مرحوم کلي چيو ته ”سرڪار جا وعدا وعدا نه پر ڏنا ٿيندا آهن، وقت پئي گڏهر کي به اهو سڏيندا آهن، پر ڪم نڪتي کان پوءِ واقف ٿي ڪونه هوندا آهن. وڏا بيوقوف اهي ماڻهو آهن جيڪي اهڙن ڏٺن تي اعتبار ڪن ٿا يا ”سرڪاري ماڻهن جي وقتي خوشامد کان متاثر ٿي سمجهن ٿا ته هاڻي سرڪار ساڻن هميشه اهڙو سلوڪ پئي ڪندي، تون مولوي صاحب کي سمجهائي ڇڏ ته نه زمين جو آسرو رکي نه ان جي خاطر پنهنجو وقت ضايع ڪري.“

مولوي صاحب پوءِ ان صلاح تي عمل ڪيو پر جڏهن سرڪار جي بي وفائي ۽ وعدو خلافي ياد پوندي هوس ته عربي زبان ۾ حڪومتن جي دغا بازين بابت پراڻن شاعرن جا شاهيل شعر پوهڻ لڳندو هو.

مولوي صاحب جي زير نظر مون ڪو خاص ڪتاب ڪونه پڙهيو. پر سندس گفتگو هميشه غور سان ٻڌندو رهيس. بلڪ ان جا نوٽ به وٺندو رهيس.

هڪ دفعي تاريخ جي مطالعي جا اصول ٻڌايائين. فرمايائين ته تاريخ جو هر ڪو ڪتاب سچو ڪونه هوندو آهي. ڪتاب جي سچائي ڪوڙائي پهريان ڪن اصولن تي پرکڻ گهرجي ۽ ان کان پوءِ ئي ڪتاب پڙهڻ تي وقت ضايع ڪرڻ گهرجي. ڏسڻ هيءُ گهرجي ته لکندڙ ڪير آهي ۽ ان جو پنهنجو پس منظر ڇا آهي. اکين سان ڏنل واقعا لکيا اٿائين يا ٻڌل ڳالهين جي آڌار تي، انهن واقعن جي سلسلي ۾ ڪنهن خاص ڌر جو طرفدار يا انهن ۾ ذاتي طرح خود ته ملوث ڪونه هو. جنهن زماني ۾ ڪتاب لکيائين، ان وقت جو بادشاهه ڪير هو، عادل هو يا جابر. نيڪو ڪار هو يا بدڪار. ڪنهن جي حڪم تي يا اثر هيٺ ته اهو ڪتاب لکڻو ڪونه پيو هوس. سندس تحرير ۾ طرفداري جو جوش ته ڏيکاريل ڪونه آهي. زبان معتدل. محققانه ۽ منصفانه استعمال ڪئي اٿائين يا جذباتي ۽ جوشيلي. واقعات مان صحيح نتيجن اخذ ڪرڻ جي لياقت به پاڻ ۾ هوس يا نه؟ واقعات جا محرڪات ۽ اسباب به ٻڌايا اٿائين يا محض واقعات جي اپٽار تي اکتفا ڪئي اٿائين. تاريخي حوادث کي ڪن اصولن تي پرکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿائين يا نه؟ وغيره وغيره.

مسلمانن جي تاريخ کي ته بالعموم مظلوم سمجهيائين ٿي، ڇي، گهڻيون تاريخون جابر ۽ شخصي حڪمرانن پنهنجي عملن کي جائز ثابت ڪرائڻ يا پنهنجن زيادتين تي ڀرڻه وجهرائڻ خاطر هٿ ٺوڪين ماڻهن کان اهڙي ماحول ۾ لکرايون جڏهن تحرير يا ضمير جي آزادي جو ڪو تصور ڪونه هوندو هو. ڪهڙي مؤرخ کي مجال هئي جو هو سچ لکي وقت جي حاڪم جي پرڏه دري ڪري پاڻ کي مصيبت ۾ وجهي ها؟ تنهن کان سواءِ مذهبي اختلاف، اعتقادن جا اختلاف ۽ فرقن جا باهمي تنازعا به ڇٽ ڇڙهيل هوندا هئا. ائين ڏينهن بادشاهه گرديون، بغاوتون، انقلاب، جنگيون ۽ جهيڙا، تنهن کان سواءِ ڪرستانن ۽ يهودين ته خاص طرح سان مسلمانن کي بدنام ڪرڻ لاءِ دروغ بافي جون حدون ڪري ڇڏيون هيون. حتاڪ اهڙيون جعلسازيون به ڪندا رهيا ٿي جو اسلام خلاف ڪتاب پاڻ لکي ان تي مصنف جو نالو ڪنهن مسلمان جو هڻي ڇڏيندا هئا. تنهنڪري تاريخ لکڻ کان تاريخ پڙهڻ وڌيڪ ڏکيو ڪم آهي.

آءُ ڪڏهن ڪڏهن ڪو تاريخي ڪتاب سندس اڳيان رکندو هوس ته ڪتاب جو نالو ٻڌندي چوندي هو ته ”پري اڃا ئينس، اهو ڪتاب فلاڻي قسري جي حالات هيٺ، فلاڻي ڪيريڪٽر جي ماڻهو، فلاڻي مقصد کي حاصل ڪرڻ يا نقصان رسائڻ خاطر لکيو هو. تاريخ نه آهي، ناول آهي. منهنجو ۽ پنهنجو وقت نه وڃاءُ.“

چوندو هو: ”سچ جي ڳولها ڪندين ته آزار ۾ پوندين، سچ پڙهندين ته ڏک پرائيندين، سچ لکندين ته تڪليف ۾ ايندي، تنهنڪري بيوقوفن ۽ بدبختن کي سندن بيوقوفِي ۽ بدبختِيءَ جي حالت ۾ رهڻ ڏي، ٿي سگهي ته پڙهڻ جي ڪوشش به نه ڪر. آءُ پڙهي لکي ۽ سچ جي ڳولها ڪندي، پاڻ کي ۽ پنهنجن ٻچن کي برباد ڪري ويٺو آهيان، تون اهڙي غلطي نه ڪجانءِ. چرين سان چريو ٿي رهجانءِ.“

ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي تقرير جي پڇاڙي وٽايي فقير جي ڪنهن ڪنهن قصي يا قول تي ڪندو هو. چوندو هو، ”سند فقط هڪ سياڻو ماڻهو پيدا ڪيو هو ۽ اهو هو وٽايو فقير“.

مرحوم پير سائين تراب علي شاھ رحمة الله عليه کي جي خبر پئي ته مون مولوي فيض الڪريم سان سنگت رکي آهي ۽ پاڻ وٽ رهايو اتمانس ته مون تي ناراض ٿي پيو. چيائين: ”واقعي عالِم ته وڏو آهي پر پنهنجي علم کان ابليس وارو ڪم پيو وٺي.“ مون عرض ڪيس ته ”آءُ معذور آهيان، هر تصوير جي پنهنين پاسن ڏسڻ کان سواءِ ڪنهن نتيجي تي پهچي ڪونه ٿو سگهان.“

هڪ ٻه دفعي اهڙا به اتفاق ٿيا جو مون وٽ پنهنجن جو پاڻ ۾ ميلو ٿي ويو. دوران ملاقات ڪنهن به تلخيءَ جو اظهار ڪونه ٿي ڪيائون. ڪلاڪن جا ڪلاڪ آءُ ڇپ ڪيو ويٺو سندن علمي بحث ۽ گفتگو ٻڌندو هوس. سندن ڪي نڪتا جهڻڻ جهڙا هوندا هئا.

* * *

آءُ شروع ۾ عرض ڪري چڪو آهيان ته 1919ع ۾ حيدرآباد جي مولانا عبدالعزيز مرحوم کي اسان جي تعلقي جي مختيارڪار ديوان لعلچند وٺي آڻي رتيديري ۾ ڪڍيو هو. اُتي ڪليڪٽر بولس صاحب جي صدارت هيٺ صلح جو جشن رکيل هو، اهڙي موقعي لاءِ ڪنهن مولويءَ جي به ضرورت هون جيڪو تلاوت به فرمائي ۽ ترڪيءَ جي خليفي خلاف مسلمانن کي تلقين به ڪري

سگهي. جشن جو مهتمم تعلقي جو مختيارڪار ديوان لعلچند هو جيڪو پاڻ حيدرآبادي هو ۽ پنهنجي گھوٽ منجهان بگولي اهو مولوي صاحب وٺي آيو هو. تعلقي اندر دعوت ناما ڪوٽارن ذريعي ئي وراهيا. اسان وارو ڪوٽار ڏاڍو چالاڪ ۽ واتوڙي هو. سرڪار کي حسن خدمتي ڏيکارڻ لاءِ ڪوشش پئي ڪيائين ته گھڙي ۾ گھڙا زميندار ۽ کاتيوار سندس حد مان هلي جشن ۾ شامل ٿين. اسان جي وڏن کي هرڪاڻي وٺي هلڻ لاءِ جشن جي امڪاني دلچسپين بيان ڪرڻ لاءِ ڊگهي تقرير ڪيائين. جنهن جو لب لباب هيءُ هو ته ”ان موقعي تي حيدرآباد جو زبردست علماء اچي خدا رسول جون ڳالهيون پڙهيندو.“

ڪانئس پڇيو ويو ته ”ان علماء جو نالو ڪهڙو آهي؟“

ويجاري خود کي مولوي جو نالو ڪونه ٻڌايو هئائون پر پاڻ پراڻو جهان ديده تجربيڪار ڪوٽار هو. جواب ڏيڻ ۾ منجهي بيهڻ وارو ڪونه هو. عقل جي سڌ تي جواب ڦهڪائي ڏنائين.

چيائين: ”نالو مولوي ڏوڙ ڌڪاءُ پيا ٻڌون، ڪلافتي (خلافتي) ملن لاءِ ڪال آهي. هن سال حج تي وڃڻ جا سانباها ڪيل اٿس. ڪجهه پيريءَ مريديءَ جو لقاء به اٿس. مريدن ڪادمن (خادمن) وارو آهي. اسان جو مختيارڪار صاحب به مريد اٿس. اسان جي ڪلٽر (ڪليڪٽر) صاحب وٽ به وڏي مجوتي اٿس. بي چئيس اُت ته اُتي، جي چئيس ويهه ته ويهي. وڏي ڳالهه آهي، خدائي سنسار آهي. پاڻ هلي ڏسجو.“

ڪوٽار جي ان تقرير کان پوءِ به اسان جن وڏن کي رتيديره وڃي جشن ۾ شامل ٿيڻ جو ارادو ڪونه هو. پر ان وچ ۾ بولس صاحب جو پنهنجي هٿ اکرين فارسيءَ ۾ لکيل ذاتي خط ڏاڏي مرحوم کي پهچي ويو. جنهن ۾ چيل هو ته، اوهان رتيديره ضرور اچجو جو اوهان سان ڪا ضروري ڳالهه ڪرڻي آهي. بولس صاحب فارسيءَ جو ڄاڻو هو. اسان ڏانهن خط پٽ فارسيءَ ۾ لکندو هو. ڪڏهن ڪڏهن اسان وٽان پڙهڻ لاءِ فارسيءَ جا ڪتاب به گهرائي وٺندو هو. مقرر تاريخ تي ڏاڏو سائين مرحوم دستور موجب مون کي به پاڻ سان رتيديره وٺي هليو مجلس ۾ شريڪ ٿياسين. صدر مجلس ڪليڪٽر بولس صاحب، مهمان ۽ مقرر خصوصي مولوي عبدالعزيز، حاضرين مجلس هڪ حصو وڏيرا ته ٽي حصا ڪاٽڪو، چور، پاتاريوار ۽ پوليس جا گڏ ڪيل ڪوڙا پير ۽ ملان، منهن سڀني جا مڪيل.

مولوي صاحب جي تقرير مون کي ته ڇڏيو، پر اڪثر حاضرين مجلس کي سمجهه ۾ ڪانه آئي. عربي جون عبارتون، بنا معنيٰ ڪئي، فرفر پڙهندو رهيو. مجلس برخواست ٿي، ڏاڏو مرحوم ۽ آءٌ بولس صاحب سان مليا سين. صاحب چيو ته: مولوي عبدالعزيز هندستان جي وڏن مولوين منجهان هڪ آهي، هن کي اوهان سان ملڻ ۽ ڳالهين ڪرڻ جو ڏاڍو شوق آهي تنهنڪري کيس منهنجي ذاتي مهمان طور پنهنجي ڳوٺ وٺي وڃي ساڻس ڳالهيون ٻولهيون ڪيو ۽ سندس دلجوئي ڪري روانو ڪجو. حاڪم جو حڪم ڪير ٿي مٽائي سگهيو؟ سو به ڪليڪٽر صاحب جي ذاتي مهمان جي باري ۾.

مولوي صاحب اهو مانباڻ ڪنهن مطلب سان رٿيو هو. پاڻ ساري عمر ٻڌندو رهيو هو ته اسان جي ڏاڏي مرحوم وٽ طب جو هڪ خانداني پراڻو قلمي بياض آهي، جنهن ۾ ٻين نسخن سان گڏ ڪيميا جو به نسخو آهي، جنهنڪري اسان جا بزرگ ڪنهن به ٻاهرين ماڻهو کي اهو بياض ڪونه ٿا ڏيکارين. ان مشڪل کي آسان ڪرڻ ۽ ڪيميا جي نسخي هٿ ڪرڻ خاطر هن اهو پهه پهچايو هو ته رتيديره جي سرڪاري مجلس ۾ شامل ٿي سرڪار کان اها قيمت وصول ڪري ته ڪليڪٽر کان اسان کي چواري اهو مخفي بياض ڏسي ۽ ڪيميا جو نسخو نقل ڪري وٺي. ٻي ڪا صورت کيس اڄ تائين اهڙي نظر ڪانه آئي هئي جنهن سان هو ان ڪتاب تائين پهچي سگهي.

مجبوراً مولوي صاحب کي ساڻ وٺي ڳوٺ پهتاسين. سندس نات نخرا ٽڪائيندڙ هئا، پر ڪليڪٽر جو ذاتي مهمان هو جنهنڪري سهڻاڻ پئي پيا.

رتيديري مان هلندي ئي فرمائش ڪيائين ته ميوو وٺي هلبو جو جيستائين ميوو نٿو کاوان اجابت نٿي ٿئي. ميوو جو ٽوڪرو پرائي کنيوسين، رستي ۾ ان جو ڍڪ ڪڍي ڪجهه شيون وقتاً فوقتاً واپرائيندو رهيو. چي، پيٽ کي خالي رکڻ سان ربح اُڀري تڪليف ڏيندا آهن.

ڳوٺ پهتي ڏاڏي مرحوم پري نالي باورجي کي سڏي حڪم ڏنو ته ”هي ملان پيٽوڙي ۽ گلاخور ٿو ڏسجي، تنهنڪري ڪانئس پڇي جيڪو طعام چئي سو سندس لاءِ تيار ڪجانءِ.“ پري جي پڇا تي مولوي صاحب گهٽ ۾ گهٽ پنجن ڇهن قسمن جي طعامن جو آرڊر ڏنو جن ۾ پستن ۽ ٻيءَ مغزيات سان پُر حلوي جي تياري تي خاص زور ڏنل هو.

ساڳئي وقت مولوي صاحب بياض ڏسن جي به خواهش ڏيکاري، ڪتاب آندو ويو پر ڏاڏي مرحوم احتياطاً رکڻي نوڪر کي ويهاري ڇڏيو ته مبادا مولوي صاحب اک وٺي ڪتاب مان کي پٺا ڦاڙي وٺي. رات جو مولوي صاحب ڪتاب اٽلائيندو رهيو پر نه ڪيميا جو نسخو هو نه کيس هٿ آيو. رکيو به مٿس چوڪيداري ڪندو ۽ دل ئي دل ۾ کيس گهٽ وڌ ڳالهائيندو رهيو هو.

اڌ رات کان پوءِ پرڻي جي پڇايل طعامن پنهنجو اثر ڏيکارڻ شروع ڪيو. صبح کان اڳ ۾ ئي مولوي صاحب کي اهڙي ڪمزوري وٺي وئي هئي جو جهنگ تائين پهچڻ جي طاقت به ڪانه رهي هوس. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪي نتيجا نڪري سگهيا سي نڪري چڪا. ڪتاب ته مولويءَ کان بلڪل وسري ويو.

رکڻي دروازي جي گهٽتي وڃائي پورهيت کي گهرائي ڏاڏي مرحوم ڏانهن پيغام موڪليو ته مهمان مولوي مرڻ جي ڪنڌيءَ تي پهچي چڪو آهي، کيس دفن ڪرائڻ لاءِ قبر ڪهڙي قبرستان ۾ کوٽائي وڃي. ڏاڏو مرحوم پڇندو ٻاهر آيو. اچي ڏٺائين ته مولوي صاحب جي حالت واقعي قابلِ رحم ٿي چڪي آهي. پاڻ وڏو حڪيم هو، هڪدم سندس علاج شروع ڪري ڏنائين. شام تائين مولوي صاحب اک تي پٽي پر هلڻ چلڻ جهڙو حال پوءِ به ڪونه هوس. به ڏينهن ڇيچلائڻ بعد واپس حيدرآباد پهچي پنهنجن ۾ مرڻ جو فيصلو ڪيائين. الله تعاليٰ سڀني جي ڪنهي ان آزار مان جند ڇڏائي. ريلوي ٽڪيٽ سيڪنڊ ڪلاس جي گهرائي وئي، ڪجهه نقد رقم نذرانه طور پيش ڪئي وئي، ڪٿ تي ڪٿائي کيس اسٽيشن تائين پهچايو ويو. اُت رکڻي مرحوم ماڻهن جي مدد سان کيس زيرهي ريل ۾ رکيو، اسٽيشن تائين پهچندي رستي ۾ سندس بوت جو هڪ پادر ڪٽي ڪري پيو هو. ريل ۾ چڙهندي پادر آيس پر ان وچ ۾ ريل چٽي هلي. حيدرآباد تائين جيڪڏهن جيئرو پهتو هوندو ته جُتيءَ جي هڪ پادر ۾ لٿو هوندو. وري سندس سڌ واکو ٻڌو ڪونه ويو، اخبارن ۾ به نالو ڪڏهن ڪونه آيس.

ان واقعي تي راءِ ڏيندي پرڻي مرحوم هن خيال جو اظهار ڪيو ته انگريز جي ملن جا آندبا اڻيا ٿيندا آهن، انهن کي گيهه جي مار ڏئي مارڻ آسان به آهي ۽ ثواب جو به ڪم آهي.

راز کُلي پير، پرڻي مولوي صاحب کي گيهه جي مار ڏني هئي ۽ ايتريقدر جو غريب جو اڻيو آندو ان کي هضم ڪرڻ کان عاجز ٿي پيو هو. رکيو ڪيترا ڏينهن مولوي صاحب وارو ڪمر وٺاريندو رهيو.

مون کي منجهانئس علم جو ڪو ذرو حاصل ڪونه ٿي سگهيو هو.

سادو واسواڻي

ٽي. ايل. واسواڻي سڏبو هو. ايم. اي پاس ڪري هندستان جي ڪن وڏن ڪاليجن جي پرنسپالي ڪرڻ کان پوءِ تارڪ ٿي وطن پهتو. سڀ شئي کي بياڳ ڪري هڪ چولي ۽ گوڏ ۾ رهيو. مون جڏهن به ڏٺو ته گوڏ گوڏن کان هيٺ ڪانه هوندي هوس. ڏاڙهي مڃان ڪوڙائيندو هو. پر جڏهن ڪو موقعو ملندو هوس، تڏهن ورنه ڏاڙهي جون پونديون ٻاهر نڪتل هونديون هوس. هر شخص کي جهڪي هٿ ٻڏي نمسڪار ڪندو هو ۽ ڏاڍيءَ نوڙت سان نرم اکرن ۾ ساڻس ڳالهائيندو هو. انگريزي تحرير جو کيس صاحب طرز استاد تسليم ڪندا هئا. اسٽائل واقعي عجيب هوس. ڪو به جملو ٽن چئن اکرن کان مٿي جو ڪونه هوندو. پر اکر اهڙا اثرائتا هوندا جو دل کي گهڻائي ڇڏيندا. هندستان جي آزادي جي مضمون تي ڇهه ست ڪتاب لکيائين. جن ملڪ ۾ وڏو ذهني انقلاب پيدا ڪري ڇڏيو. نوحوانن کي آزادي خاطر جيل ۾ وڃڻ لاءِ تيار ڪرڻ واسطي هڪ ڪتاب ۾ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين ته انگريز جو قيد خانو، قيد خانو نه، پر ”آزادي جو مندر“ Temple of Freedom آهي. ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ دل چوندي هئي ته ماڻهو باقي عمر وڃي جيل ۾ ڪاٽي. ڪراچي مان انگريزي روزانه اخبار ”نيو ٽائمز“، هندن چنڊو ڪري، ڪڍي ڏنس. نالي خاطر ايڊيٽر ته ٿي - ڪي جيسواڻي هو. پر ان جو حقيقي روح روان سادو واسواڻي هوندو هو. پنهنجي زور قلم سان انگريز جي حڪومت کي پريشان ڪري ڇڏيائين. انگريز کيس ڪجهه ڪري ڪونه سگهيو. اهڙي تارڪ کي ڪري به ڇا ها، جنهن ساريءَ دنيا کي اڳ ۾ ئي جيل پي سمجهيو - اندر رهي يا ٻاهر. شروع واري زندگيءَ ۾ مون راتين جون راتيون جاڳي سندس ڪتاب پڙهيا. پڇاڙي ۾ حيدرآباد اندر چوڪرين لاءِ ”سنت ميران“ اسڪول هلايائين. ورهاڱي کان پوءِ هندستان ۾ به رفاڻي جو ڪم جاري رکيائين. وصيت ڪئي هئائين ته مرڻ کان پوءِ سندس هڏيون حيدرآباد آڻي سنڌو درياھ جي سپرد ڪيون وڃن. سندس وصيت تي عمل ٿيو. تاريخ 13 - اپريل 1966ع هئي. مطلب ته هنن اکين اهڙا ماڻهو به ڏنا.

حڪيم شمس الدين مرحوم

پير سائين تراب علي شاه سائس ملايو. حيدرآباد آيل هئاسين، چيائين ته: "هل ته توکي هلي هڪ انسان ڏيکاريان." حڪيم صاحب مرحوم سان ملاقات ڪرايائين. پاڻ ۾ دوستيءَ جا پيوند پئجي ويا، مرڻ گهڙيءَ تائين قائم رهيا. پير صاحب جي سندس متعلق راءِ هيءَ هئي: "ڏسڻ ۾ خشڪ ۾ حقيقت ۾ بي انتها حساس ۽ نرم دل، علم جو درياهه، قلم جو پهلو، حب الوطنيءَ جو پندار، انساني عزت نفس ۽ خودداري جو امانت دار، لاثاني طبيب، دوستيءَ ۾ "ڪم ڳوڻ ڀرڻ"، اهڙا ماڻهو دنيا ۾ ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿيندا آهن." پير صاحب جهڙي پارڪوءَ جي ان راءِ کان پوءِ کيس پرڪڻ جي حاجت ڪانه رهي. مون تي ساري ڄمار مهربان رهيو. هڪ دفعي زڪام منجهي پيو، ڪن جو سور وڌي ويو، ڪراچي جي ڊاڪٽرن آخري راءِ ڏني ته آپريشن ڪرڻو پوندو، مٿي جو هڏو پيچي فاسد مواد ڪڍڻو پوندو. نازڪ آپريشن هوندو، ساڳي آپريشن ۾ هفتو کن اڳ مسٽر نور محمد وڪيل جو موت واقع ٿي چڪو هو. آپريشن ٻئي ڏينهن ٿيڻو هو. مون ان وچ ۾ حڪيم صاحب کي حيدرآباد مان گهرائي ورتو. ڊاڪٽرن جي راءِ ٻڌي کليو. جهوني مارڪيٽ وڃي ٻاڦاري جون دوائون وٺي آيو. هڪ دفعي جي ٻاڦاري سان ئي درد دفع ٿي ويو. ڊاڪٽر اچي ڪن تي دروييني رکي، چيائين "فاسد مواد رجي تحليل ٿي ويو آهي، هاڻي آپريشن جي ضرورت ڪانه رهي آهي."

حڪيم صاحب مرحوم ساڳيءَ شام واپس حيدرآباد هليو ويو. جيتري قدر مون کي ياد آهي ٻاڦاري ۾ پڪرڻ جون ڦولڙيون، پست جي ڏوڏي، خشخاش، مٺي ڪاڻي ۽ هڪ آڌ ڪا ٻي شئي هئي.

حڪيم صاحب کي نرين اولاد ڪونه ٿيو. اهو ڏک ڪڙي ويو.

مون سندس والد مرحوم به ڏٺو، اڳئين زماني جو بزرگ هو.

ديوان جڳت سنگهه آئل مل

اسان جي زماني ۾ چوٽيءَ جو ڊيسي آفيسر ٿي گذريو. سڀ کانئس ڪن هٽندا هئا - زبردست خواه بالادست. پهريان ڊپٽي ڪليڪٽر پوءِ ڪليڪٽر بڻيو. سندس قابليت ۽ انصاف مثال طور پيش ٿيندا هئا. موقعي سارو وقت جي

وڏي کان وڏي وڏيري جا ور لاهي ڇڏيندو هو. نه سفارش ڪي مڃيندو نه اثر ۾ ايندو. پئسي ڏوڪڙ جو ته انهن ماڻهن جي حالت ۾ سوال ئي پيدا ڪو نه ٿيندو هو. اصول هيءُ هوندو هوس ته وڏيري جي پنهنجي چال چڱي آهي يا نه ۽ چورن جو سرپرست ۽ پاڙي جي غريبن لاءِ آزار جو باعث آهي يا نه؟ سندس صورت به رعبدار هوندي هئي. منهن تمام موڪرو مٿو وڌو، کاڌيءَ جو هڏو اڳتي وڌيل جنهن مان عزم جي پختائي بڪندي هئي. انهن ڏينهن تائين ڏاڙهي مڇن ڪوڙاڻڻ جو رواج پئجي چڪو هو. پر گهڻا ديوان اڃا به ڊگهيون ڏاڙهيون رکيون ويٺا هوندا هئا. جڳت سنگهه ڪلين شيو ٿي چڪو هو. پڇاڙي جي ڏينهن ۾ جڏهن ”هندو مسلمانڪي“ ڦهلجڻ لڳي هئي ته عام چوبول هو ته سندس دل ۾ هندن لاءِ مڙيو ئي سرس درد رهي ٿو.

ديوان منگهارام آئل مل

جڳت سنگهه جو ننڍو ڀاءُ پهريان مختيارڪار ۽ پوءِ سٽي مارجسٽريٽ ٿي رهيو. وڏي ڀاءُ جو مزاج ٿڌو، ننڍي ڀاءُ جو مزاج گرم. هو پاڻ کي ظاهر نه ڪندو هو، هي پاڻ کي ظاهر ڪندي ويرم ڪانه ڪندو هو. 1930ع ڌاري سکر جي فضا خراب ٿي چڪي هئي، هندو مسلمانڪا فساد، جهيڙا، مقدمات عام ٿيڻ لڳا هئا. هي صاحب سکر جو سٽي مارجسٽريٽ ٿي آيو. ٻڌڻين ته آءٌ سنڌ زميندار جو ايڊيٽر ۽ مسلمانن پاران ٽڪي قسم جو ورڪر آهيان. سندس ڪورٽ ۾ مون تي هڪ مسلمان آفيسر بدناموسيءَ جو ڪيس داخل ڪيو. پهرين ئي حاضريءَ تي ديوان ڏاڍي اک ٽيڪاري ۽ زبردستي، ٻه - ٽي فيصلا منهنجي مفاد خلاف ڏنائين - منهنجي لاءِ ٻه رستا رهيا: (1) ڪيس ٽرانسفر ڪرايان يا (2) سڌيءَ طرح سندس پنهنجي ضمير کي جاڳيان. ڊچندي ڊچندي مون ڏانهن خانگي خط لکڻ جي غير قانوني جرئت ڪئي، خط ۾ لکيومانس ته تون پنهنجي ضمير کان پڇي ڏس ته تو منهنجي خلاف فيصلا صحيح ڪيا آهن يا غلط، جيڪڏهن تنهنجو ضمير توکي چئي ته تو فيصلا غلط ڪيا آهن ته سو توکي پنهنجي لاءِ عزت رهندي يا حقارت؟ - وغيره وغيره. منهنجي وڪيل منع ڪئي ته مارجسٽريٽ ڏانهن اهڙو خط نه لکان، ڇو ته هو مسلمانن جو صريح دشمن آهي. منهنجي خط جي بنياد تي خود مون تي ڪورٽ جي ٻي ادبي جي ڪارروائي ڪندو. پر آءٌ ڪو نه مڙيس. مون وڪيل کي چيو ته مارجسٽريٽ جي

منهن ڏسڻ کان پوءِ منهنجي دل چوي ٿي ته هو ٿورو تڪڙو ۽ جوشيلو ضرور آهي، پر بي ضمير، بي شرم ۽ بي انصاف نه آهي. خط وڃي پهتس. منهنجي پريس سندس گهر ۽ ڪورٽ جي سامهون هوندي هئي. شام جو سير تي نڪتو ته سڌو مون وٽ هليو آيو. چيائين: ”تنهنجي خط گذريل رات منهنجي نند حرام ڪري ڇڏي. آءُ توکان پنهنجو گناهه بخشائڻ آيو آهيان. مون تنهنجو ڪيس ڊسٽرڪٽ مارجسٽريٽ ڏانهن موڪلي ڇڏيو آهي. سفارش ڪئي اتم ته ڪنهن انگريز مارجسٽريٽ وٽ هلي، ڇو ته فرقو وارن ڪشيديءَ جي موجوده فضا ۾ ممڪن آهي ته آءُ انصاف نه ڪري سگهان.“ ڪيس هال فورڊ انگريز سب ڊويزنل مارجسٽريٽ ڏانهن ٽرانسفر ٿي ويو، جنهن فيصلو ڏنو ته فرياديءَ کي هڪدم سرڪاري نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏڻ گهرجي. ويچارو استعفا ڏئي وڃي گهر ويٺو.

منگهارام لاءِ منهنجي دل ۾ ڏاڍي عزت پيدا ٿي. جت به هوندو هو، آءُ سندس سلام تي ويندو هوس.

ڪراچيءَ ۾ ايڊيشنل سٽي مارجسٽريٽ ٿي آيو. سولجر بازار جي ماڻڪجي اسٽريٽ ۾ پنهنجي پيءُ جڳت سنگهه سان گڏ رهندو هو. هڪ صبح وٽن ويس ته ڇا ڏٺو! ڊرائنگ روم ۾ صندل تي سندن ماتا جو فوتو گلن جي هارن سان سينگاريل رکيل آهي ۽ هي ٻئي پائر فوتي جي سامهون فرش تي مٿو ٽيڪيو سڄدي ۾ پيا آهن.

ٻڌم ته هر صبح سندن عبادت اها هوندي هئي.

پير سائين رشد الله شاهه جهنڊي وارو رحمتہ الله عليه

افسوس آهي ته سنڌ پنهنجن گهڻن محسنن کي وساري ڇڏيو. رئيس غلام محمد خان پرڳڙي جي اڄ تائين ڪولائيٽ لکي ڪو نه سگهيو. مولانا عبيدالله، مولانا امروٽي، رئيس جان محمد جوڻيجو ۽ اهڙا ڪيترا ٻيا جانباز سنڌي، جن جو وجود ڪنهن به قوم لاءِ باعث افتخار ٿي سگهيو ٿي، سي ڄڻ هتي ڇاوا ٿي ڪو نه هئا. انهن وسريل ۽ وساريل محسنن ۾ هڪ پير صاحب ممدوح به هو.

ڄاڻي ڄم کان انگريز کان نفرت هوس، انگريز جو منهن ڏسڻ حرام، ان سان هٿ ملائڻ ان کان به سخت گناهه سمجهندو هو. عام طرح سان ان فرقي جا ماڻهو پيشه ور گداگر بزدل ۽ ان ڪري وقت جي حڪومت جا پيدائشي چمچا

هوندا هئا. ڪو به ڪيريڪٽر ڪونه، ڪو به اصول ڪونه، حب الوطنيءَ جو ڪو به جذبو ڪونه، خوداري ۽ عزت نفس جو ڪو احساس ڪونه، مريدن جون مفت جون مانيون کائڻ ۽ اُن تي معتبري ڏيکارڻ، سرڪار هڪ کي چُڪر ڪري ته درجنين پُڇ لوڏيندا پهچن، عياش، آرام طلب، جسماني محنت ۽ قوم لاءِ قربانيءَ کان پڇندڙ - اهي هونديون هيون بالعموم خصوصيتون، ان فرقي جي ڪيترن ماڻهن جون، جيڪي چچڙن وانگر قوم جي جسر سان چنبڙيا پيا هوندا هئا.

پر پير رشدالله شاھ رح سائين پنهنجي عمل صالح سان ان فرقي جي آبرو رکندو رهيو. هندستان ۾ تحريڪ آزادي شروع ٿئي، ان کان به گهڻو اڳ سنڌ اندر اُن جو بنياد وجهي ويٺو هو. مولانا عبيدالله سنڌي رح سندس مدرسو سان منسلڪ رهي انقلابي دنيا ۾ پير رکيو. مولانا عبدالله لغاري وٽائس تربيت ورتي، انگريز جي باغين کي پنهنجي مدرسو⁽¹⁾ ۾ تيار ڪري ملڪ اندر موڪليائين. پهرين خلافت ڪانفرنس شروع فيبروري 1920ع ۾ لاڙڪاڻه ۾ منعقد ڪرايائين، جنهن جي صدارت به خود فرمايائين، ان ڪانفرنس ۾ انگريز جي مخالفت ۽ خلافت تحريڪ جا مقصد ۽ اصول متعين ٿيا، مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم ۽ مولانا شوڪت علي مرحوم به شريڪ ٿيا، سندس صدارتي خطبو هڪ نادر علمي ۽ مذهبي دستاويز⁽²⁾ تصور ٿيا، جنهن ساري هندستان اندر انگريز خلاف احساس عام ڪري ڇڏيو.

لاڙڪاڻه ڪانفرنس کان چند ڏينهن بعد ساڳئي قسمر جي ڪانفرنس بمبئيءَ ۾ به ٿي، جنهن ۾ پڻ وڃي شريڪ ٿيو. ان موقعي تي هندستان جي مکيه مسلمان ليڊرن سان بحث مباحثه ڪري منجهن جوش جاڳايائين. افسوس آهي ته ان کان پوءِ ستت ئي وفات ڪيائين. پر ان ٿوري عرصه اندر ئي آزاديءَ ۽ عزت نفس جي جذبن کي اجاگر ڪري ويو. انگريز خلاف بغاوت جو بنياد رکي ويو.

(1) مدرسي جو نالو دارالرشاد هو جنهن سان گڏ هڪ اهڙي لائبريري به قائم ڪيائين جنهن جو مثال ايشيا ۾ گهٽ مليو ٿي.

(2) اهو خطبو سنڌ جي ٻين تاريخي دستاويزن سان گڏ ڇپجي محفوظ ٿيڻ گهرجي.

سيد ميران محمد شاه مرحوم

1920ع کان پوءِ سنڌ جا ڪجهه مسلمان نوجوان، ميزن پيرن ۽ وڏيرن جا صاحبزادا، ڪجهه گهٽ ڪجهه وڌ پڙهي اچي سنڌ جي سياست ۾ داخل ٿيا هئا. مقصد هون ته عزت وارا سياسي عهدا ۽ ميمبريون هٿ ڪن جن جي آڌار تي هڪجيڏن ۾ سندن مڃ مڙڪي، ڪامورن ڪڙن وٽان کين مان ملي، ۽ پاڙي پٺي ۾ غريب عوام تي سندن ڏاڪو ويهي. عوام جي حقوق، ملڪ جي آزاديءَ جي اهميت، ۽ خدمت خلق جي ضرورت جو تصور اڃا عام ڪو نه ٿيو هو - خاص طرح سان ان فريقي جي ماڻهن ۾ - هندن جي ڳالهه ٻئي هئي. سائين ميران محمد شاه مرحوم به انهن نوجوانن منجهان هڪ هو. ⁽¹⁾ 1924ع ڌاري ايل. ايل. بي امتحان پاس ڪري، پنهنجي اباڻي ڳوٺ ٽڪڙ مان ٽپڙ ڪڍي اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو هو. سندس والد بزرگوار سائين زين العابدين شاه مرحوم به ساڻ هوس، جيڪو فرزند جي بنگلي جي آڻوٽ هائوس ۾ ويٺو اڪثر وقت نمازون ۽ سڄو وقت پڻ جي حق ۾ دعائون پڙهندو رهندو هو. نظر بظاهر ڏاڍو پلارو انسان هو. سندس درويشي حال، نمازون ۽ دعائون ڏسي، ماڻهو ميران محمد شاه جي مدد ڪرڻ تي مجبور ٿي پوندو هو. هڪ ڏينهن مون ميران محمد شاه کي چيو ته ”جيسٽائين تنهنجي پيءُ جون دعائون توهان شامل حال آهن، تون هر امتحان ۽ هر مقابلي ۾ ڪامياب رهندين، ان کان پوءِ اچي ڇڻي نٿو سگهان.“ قدرت خدا جي ٿيو به ائين. سائين زين العابدين شاه مرحوم 1950ع تائين زنده رهيو، اوستائين سائين ميران محمد شاه هر محاذ تي ڪامياب رهي عهدن جا انبار لٽن هيٺان لتاڙيندو رهيو. ⁽²⁾ 1950ع کان پوءِ جو سندس سياسي ستارو لهڻ شروع ٿيو ته وري اُپري ڪو نه سگهيو. سچ اهو آهي ته عهدن جي عادت پئجي وڃڻ کان پوءِ عهدا ڪسجي وڃن ٿا ته ماڻهو ميٺ بتيءَ وانگر اندر ئي اندر ۾ رجي رجي ختم ٿيو وڃي. اثر جي لحاظ سان عهدا، آفيم کان وڌيڪ ماڻهوءَ لاءِ

⁽¹⁾ سائين جي. اير. سيد پنهنجي ڪتاب ”جنب گذارير جن سين“ جلد 1 صفحي 253 تي سندس باري ۾ لکيو آهي: ”سندس سياسي ڪردار سنڌ جي اڪثر تعليم يافته ميمبرن وانگر شخصي اقتدار جي بنياد تي ٻڌل پئي رهيو آهي.“

⁽²⁾ حيدرآباد ميونسپل ميمبر، اسڪول بورڊ جو چيئرمين، ضلع لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ، بمبئي ڪائونسل جو ميمبر، سنڌ ايڊوائزري ڪاميٽي جو ميمبر، سنڌ اسيمبلي جو ميمبر، سنڌ اسيمبلي جو اسپيڪر، سنڌ جو وزير، پاڪستان جو سفير، متفرق ڪاميٽين ۽ ادارن جون چيئرمينون ان جي علاو.

مضرئين ٿا. پڇاڙيءَ ۾ جنهن ادبي بورڊ جو ڏھ سال پريزڊنٽ ٿي رهيو هو، تنهن ساڳي اداري جو سيڪريٽري ٿي رهڻ به قبول ڪيائين!

* * *

ذاتي لياقتن ۽ صلاحيتن جي لحاظ سان مئرس ڏٺائي ھم، جا قاعده قانون جي ڄاڻ ۾، ڇا تقرير ۽ تحرير ۾، ڇا ادبي مجتسنن ۾، ڇا راڳ جي محفلن ۾، ڇا سياسي موقعن شناسي ۾، ڇا شڪل شباهت ۾، ڇا ڪپڙي لڻي ۾، جتي هوندو، جيئن به هوندو اکين ۾ پيو آئونڊو. اسيمبلي جو اسپيڪر ته جهڙس ساري هندستان جي اسيمبليون کي ڪو نه مليو، جڏهن پٽيوالي کان طره دار پنجابي سڪندر حياتي پڳڙي ٻڌرائي پنهنجي سر تي رکي، اسپيڪر جي ڪرسيءَ تي ويهندو هو ته ائين پيو نظر ايندو هو جيئن ڪو ملڪ جو والي عدالت جي ڪرسيءَ تي براجمان آهي. سندس رولنگيون به پُر دماغ هونديون هيون، توڙي جو انهن جو لاڙو وقت جي وزارت ڏانهن هوندو هو.

هڪ دفعو سر غلام حسين مرحوم جي غير مقبول وزارت هڪ ووٽ تي ڪرڻ واري هئي. کيس ڪيرائڻ لاءِ جي. ايم. سيد صاحب عوام دوست ميمبرن کي سنڀرائي وٺي وڃي اسيمبلي هال ۾ پهتو، جڏا پيئي سخت هئي. ايتريقدر جو ميمبر پهريون دفعو پنهنجي حفاظت لاءِ هٿيار به پاڻ سان کڻي ويا. هڪ طرف حڪومت ۽ ٻئي طرف جي. ايم. سيد جي وقار ۽ عوامي مفاد جو مسئلو هو. هر لحاظ سان سيد جي ڪاميابي يقيني هئي. ڪنهن کي خواب و خيال به ڪو نه هو ته ڪو ميران محمد شاھ خود کيس ڌڪ ڪڍندو.

پر ٿيو هيءُ ته اوچتو ئي اوچتو سائين ميران محمد شاھ اسپيڪر ۽ کان پنهنجي استعيفا جو اعلان ڪري، هيٺ لهي اچي بحیثیت ميمبر جي سر غلام حسين جي وزارت جي حق ۾ ووٽ ڏئي سيد جي ڪوششن کي ڏانوا ڊول ڪرائي ڇڏيو. نه صرف ايترو پر، ان بحران جي بنياد تي سر غلام حسين اسيمبلي توڙائي وري چونڊون ڪرايون. جن ۾ ڪرايل جعل سازين سببان سيد کي ڪن ورهين لاءِ اسيمبلي ميمبريءَ کان به محروم ٿيڻو پيو^(۱). سائين ميران محمد شاھ کي ان خدمت عيوض بعد ۾ نهنڊڙ وزارت ۾ وڌائڻ جو موقعو ملندو رهيو.

^(۱) اليڪشن پيشن ۾ ٻن سالن کان پوءِ، سندس مخالف بي قاعدگين جا مجرم ثابت ٿيا ۽ اسيمبليءَ مان خارج ڪيا ويا.

ان دوران ۾ سيد سان سندس "عاشقي معشوقي" واري لکپڙهه به هلندي رهي⁽¹⁾.

جن ميدانن ۾ سندس پنهنجي عهدہ لاءِ خطرو ڪو نه هوندو هو، تن ۾ سائين ميران محمد شاھ سنڌ جي اهڙي وڪالت ڪندو هو جو ڪنهن ٻئي کان ٻڃي سگهڻي ڪا نه هئي. مثلاً سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرائڻ واري تحريڪ ۾ ڏاڍو پاڻ ملهائين. سنڌ کي جدا يونيورسٽي ڏيارڻ لاءِ خوب پاڻ پتوريائين. شاھ لطيف رحمۃ الله عليه جي ڪلام کي اُچارائڻ، ۽ سندس نالي مبارڪ سان سينئر قائر ڪرائڻ ۾ اڳين کان اڳرو رهيو. هڪ ڀيرو مون جهڙي لکڙ ۽ تقرير بازيءَ کان متنفرد ماڻهو کي به گهلي وڃي شاھ تي ليکچر ڪرايائين جنهن جو موضوع هو شاھ صاحب جي مصرع:

ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا پرين؟

جي تشريح. عملي سياست ۾ آءُ کانئس ڪوهين ڏور ڀڄندو رهيس، پر ذاتي طرح سندس بدخواه به نه هوس. سنڌ جو هڪ خود رو پر خوبرو سَلو آيري هليو هو. جنهن کي پنهنجي هٿان هرو ڀرو ڪوسو واءِ لڳڻ به پسند ڪو نه ڪندو هوس. مثلاً ميان نور محمد وڪيل (مرحوم) سان سندس آخري مقابلو هو. نور محمد تازو حيدرآباد جي مسلمانن کي هاءِ اسڪول وٺي ڏنو هو ۽ عوام ۾ ظاهري طرح سندس مقبوليت چوٽ چڙهيل هئي. اسان جو شاھ صاحب ڏاڍو گهٻرايل هو. مشوري ۽ مدد لاءِ مون کي به گهٻريائين. هڪ شام ڪچهري ٿي رهي هئي، ورڪر خراب خبرون آڻي رهيا هئا، شاھ صاحب مرحوم جي پيشانيءَ تي پگهر اچڻ لڳو هو، نماڻيون اکيون کڻي مون ڏانهن نهاريائين. مون وڏيءَ همت سان چيس: "دلگير ٿيڻ جو ڪو سبب ڪو نه آهي. نور محمد اسڪول وٺي ڏئي مسلمان عوام تي احسان ڪيو آهي. هينئر اسان جا عوام پنهنجين روايتن ۽ عادتن موجب ضرور کيس ڪيرائي سندس ٿورو لاهيندا. تون فڪر نه ڪر، آخر ۾ ڪاميابي تنهنجي ٿيندي." بروقت ته ٿورو مُرڪي وِٺو، پر تسليءَ کان نه ٿيس. پاڻ کي سياستدان ته سمجهيائين ٿي، پر پنهنجن ماڻهن جي نفسيات سمجهڻ تي خيال ڪو نه ڏنو هئائين. آخر اليڪشن جو نتيجو نڪتو. منهنجو قياس صحيح ثابت ٿيو. ميران محمد شاھ ڪٿيو. حيدرآبادين

⁽¹⁾ جيڪا جي. ايم. سيد صاحب ڪتابي صورت ۾ ڇپائي آهي.

نور محمد کي ڪيرائي سندس اسڪول وارو ٿورو لاهي ڇڏيو. نور محمد ويچارو دل گرفتہ، بيمار پئجي، مھيني کن اندر، مورڳو پاڻ مري، مسلمانن جي خدمت واري بار کان پاڻ کي آجو ڪري ويو - ”ميان جي، وک نہ ڏيلهي ڪاسان!“ 1948ع کان پوءِ سنڌ جي وزارت ۾ ٽاڪوڙي جو سلسلو هليو. 1952ع تائين گھڻائي گھوٽ گھائجي ويا. سائين ميران محمد شاھ مرحوم وزارت ۾ جي پڄاڻي ڏسي. سفارت جو عهدو وٺي اسپين هليو ويو.

1953ع جي اڃان ابتدا مس ٿي هئي تہ هڪ ڏينهن آءٌ سر ظفرالله خان سان ملڻ لاءِ سندس بنگلي تي ويس. سر موصوف پاڪستان جو وزير خارجہ هو. مون سان پيرزادو عبدالستار مرحوم بہ ان ڏينهن گڏ هو. اسان جي گاڏي بنگلي جي گيت مان نڪتي تہ گيت جي باھران سائين ميران محمد شاھ مرحوم بيٺو هو جيڪو اسان کي ڏسي هٿ ڪٽي بيٺ لاءِ اهڙي انداز ۾ ارداسون ڪرڻ لڳو. جيئن وزيرن جي درن تي عام طرح غريب عرضدار ڪندا رهندا آهن. اسان موٽر جھلي کانئس پڇيو. معلوم ٿيو تہ پاڻ سر ظفرالله سان ملڻ لاءِ آيو هو، پر پوليس وارن کيس اندر داخل ٿيڻ ڪو نہ ٿي ڏنو. اندران اجازت اچڻ تائين کيس گيت کان باھر جھليو بيٺا هئا.

سندس اهڙي پريشان حوالي ڏسي اسان کي تعجب لڳو تہ اسپين ۾ پاڪستان جي سفير سائين ميران محمد شاھ جھڙي ماڻهوءَ سان ڪهڙو واقعو وائيو آهي جو اڄ ظفرالله جي در تي هيئن پيو ڌڪا جھلي؟ اسان موٽر مان لهي کانئس حال ورتو.

روڻڻهارڪو منهن ڪري چيائين: ”مون سان ويل ٿيو آهي. آءٌ هتان اڪيلو سفير هوس، پر مون کي حڪم مليو آهي تہ منهنجي سفيري ختم ڪئي ويئي آهي، آءٌ هڪدم چارج ڏئي موٽي اچان، نہ مون ڪو ڏوھ ڪيو، نہ قصور، مون سان ظلم ڪيو اٿن. اوهان منهنجي ڪا مدد ڪيو“⁽¹⁾. ظفرالله کي بہ چئو ۽ وزيراعظم ناظر الدين سان بہ ان باري ۾ ملو.“

مون کي سائين مرحوم سان ذاتي پيار هو، منهنجي دل کي ڏاڍو جھٽو آيو. مون پيرزادي صاحب کي چيو تہ ”موٽ تہ موٽي هلي ظفرالله خان سان جھيڙو ڪريون.“

⁽¹⁾ مھيني ٻن ۾ سنڌ ۾ نيون چونڊون ٿيون هيون. اها ڳالهہ ظاهر هئي تہ وڏن گروپن جا اڳواڻ آءٌ ۽ پيرزادو آهيون تنهن ڪري حڪومت اسان ۾ ٺاهينداسين. اسان جو خاصو رعب تاب هو.

موثر موٽي، اسان دوباره ظفرالله خان سان ملي ساڻس ميران محمد شاھ جو قصو ڪيو. پاڻ چيائين: ”ميران محمد شاھ سان منهنجي به همدردي آهي، پراھو ڪر ناظر الدين (وزيراعظم) جو آهي، جيڪو ڪن چغل ماڻهن جي ڳالهين تي لڳو آهي، اوهان ان سان ملي سمجهايوس.“

* * *

آءٌ ضرور سمجهان ٿو ته هن منزل تي ⁽¹⁾سر ناظر الدين مرحوم سان پنهنجي تعلقات جي نوعيت تي روشني وجهان. حقيقت ۾ ناظر الدين مرحوم جي دور تي سنڌي زبان جي تاريخي لٽريچر ۾ ڪو به احوال ڪونه آهي حالانڪ هو صاحب مسلم ليگ تحريڪ جو اهم ڪارڪن، قائداعظم رحمة الله عليه جي ساٿين ۾ صف اول جو ماڻهو، مشرقي بنگال جو چيف منسٽر، پاڪستان جو گورنر جنرل، ۽ جنهن وقت جو آءٌ هينئر ذڪر ڪري رهيو آهيان، ان وقت ملڪ جو پرائمڻ منسٽر هو. ڏاڍو ديندار، اسلام جو فدائي، ايمانداريءَ جو پتلو، ۽ سچو سڌو سادو مومن هو - سياسي ڪاروبار ۾ سندس روح روان سندس محترم ننڍو ڀاءُ خواجه شهاب الدين مرحوم هوندو هو جيڪو وڏي ڀاءُ جي رهنمائي ڪندو رهندو هو، شهاب الدين کي الله تعاليٰ سياسي جوڙ توڙ جو خاص ملڪو عطا ڪيو، ساري بنگال جا دماغ هڪ ڀڙ ۾ وجهو ۽ شهاب الدين مرحوم جو دماغ ٻئي ڀڙ ۾ ته شهاب الدين وارو پاسو گهڙو ڳورو نظر ايندو. سياسي ”وڌڪ“ سندس روزانه جي خوراڪ هوندي هئي، رات جو اوستائين نند ڪانه ايندي هوس. جيستائين صبح لاءِ هڪ به نئون نقشو تيار ڪري نه رکندي هو، جيستائين هندستان گڏ هو اوستائين بنگال جي هندو دماغن کي ٽوٽا چٻرائي آيو هو. هينئر نئون ملڪ ٺهيو ته اُت به پنهنجي طبيعت کي چيڪ ڇڏي هتان جي باقي سياسي گروپن جون ڏيون تنگايون ويٺو رهيو. (ذاتي طرح) هو بداخلاق هرگز ڪونه هو، نه پيسي ڏوڪڙ يا ”پراپرٽي“ جو لالچي ⁽²⁾، انهن معاملن ۾ قلندر مزاج هو. فقط سياست جو شديد عارضو هوس. ۽ بدقسمتيءَ سان وڏي ڀاءُ جي سياسي واڳ سندس هٿن ۾ هوندي هئي.

⁽¹⁾ هن ڪتاب لکڻ جو مقصد تعليمي ۽ معلوماتي آهي. آءٌ هي واقعو ان خيال سان درج ڪري رهيو آهيان ته اسان جي پوين کي پتو رهي ته سياسي سفر جي دوران ۾ اسان کي ڪهڙن گهڻن ۽ گهڻين مان ڳالهائون پيو ٿي.

⁽²⁾ ان زماني ۾ اهي ڳالهائون هونديون ئي ڪونهيون.

لياقت علي خان مرحوم جي وزارت ۾ وزير اطلاعات ۽ نشریات هو. لياقت علي خان جي شهادت کان پوءِ، اهو نقشو سندس ئي ٺاهيل هو ته پاءُ کي گورنر جنرليءَ مان لاهي پرائر منسٽر ڪرائي ۽ گورنر جنرلي هڪ دائر المرض شخص (غلام محمد مرحوم) کي ڏياري جيڪو سندس اڳ ڪٿي موجب ستت مري ويندو ۽ ان وچ ۾ کيس وقت ملي ويندو ته هو سوچي وٺي ته اڳتي لاءِ ڪهڙو مستقل انتظام ڪري. اهو خيال ان وقت ڪو نه هوس ته اهو دائر المرض اڌ رنگ جو سٽيل گورنر جنرل، اهڙي هيٺين حال ۾ به، سال ڏيڍ کان پوءِ خود سندس پاءُ کي ڌڪ هڻي پرائر منسٽريءَ مان ڪڍي خواجهن جو ڪيل هميشه لاءِ ختم ڪري ويندو.

ان شهاب الدين مرحوم جهڙيءَ بلا سان قدرت منهنجو پلانڊ اٽڪائي، مون کي ڏوجھري ۾ وجهي ڇڏيو هو. شهيد ملت لياقت علي خان مرحوم مغفور جي زماني ۾، جڏهن پاڻ وزير اطلاعات هو، آءٌ ”سند آڊيٽر“ جو ايڊيٽر هوس، الطاف حسين بنگالي مرحوم ”ڊان“ جو ايڊيٽر ۽ لياقت علي خان مرحوم جي حڪومت جي نڪ جو وار هو. الطاف حسين مرحوم جي تلخ تحريرن (جيڪي پنهنجي جاءِ تي درست هونديون هيون) ۽ شهيد ملت مرحوم جي مڪي ڏيکارڻ جو نتيجو اهو نڪتو هو، جو ڀارتين جا دماغ خراب ٿي ويا ۽ غصي ۾ اچي هنن پاڪستان تي فوجي حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪري پنهنجون فوجون اسان جي سرحدن تي آڻي جمع ڪيون. اصولي طور ۽ حقيقت جي نقطه نظر سان پاڪستان جي ”اسٽينڊ“ جنهن جي تشريح شهيد ملت ۽ الطاف حسين مرحوم ڪندا رهيا هئا. بلڪل صحيح ۽ حق تي مبني هئي، پر ٻئي طرف کان طاقت جو خمار هو - ۽ زور اڳيان زاري.

شهيد ملت مرحوم پاڻ دهليءَ وڃي ”نهره - لياقت“ عهدنامو ڪري في الحال تي حالتن کي ٿڌو ڪري آيو هو، پر هندستان جون اخبارون پوءِ به چوٽ تي چڙهيون ويٺيون هيون ۽ ڀارت حڪومت تي رات ڏينهن زور آڻي رهيون هيون ته پاڪستان سان صلاح صلاحيت ڪرڻ بي معنيٰ آهي، تنهن ڪري هڪ دفعو ئي مٿس فوجي حملو ڪري، ان رات ڏينهن جي دردمنديءَ کان نجات حاصل ڪري ڇڏڻ گهرجي. ڀارت ۾ اخبارن ۽ راءِ عامه جو ڏاڍو زور هو، تنهن ڪري سرگواسي جواهر لعل به عهدنامو ڪري ڦاٿو هو.

مستر الطاف حسين ايدیتر دان
جنهن سان مصنف جا قلمي مقابلا ٿيا.

مسئلو پيدا ٿيو ته هندستان جي اخبارن کي ڪين ٿڌو ڪجي، جيئن هو حڪومت ۽ هندو مسلم عوام ۾ ڪشيدگي پيدا ڪرڻ کان باز اچن. شهاب الدين مرحوم سوچيو ته ان ڪر لاءِ علي محمد راشدي جهڙي ماڻهوءَ کي استعمال ڪرڻ گهرجي ۽ في الحال الطاف حسين کي پس منظر ۾ لڪائي، راشديءَ کي پُٺيلاهي اڳ ۾ ڪجي ۽ ڪانس ڪر وٺجي. ان مان ڪين به فائدا نظر آيا ٿي: 1- هڪ ته پارٽي اخبارون ”ڊان“ جي تحريرن ڪري اشتعال ۾ آيل هيون، الطاف حسين جي پريس ليبر شپ کان هٽي وڃڻ ڪري، اشتعال جو اهو سبب ڍرو ٿي ويندو ۽ 2- پيو ته راشدي ٺلهو اخبار نويس نه، پر سياستدان به آهي، هو پنهنجي ڊپلوميائي سان پارٽي ايڊيٽرن کي ٿڌو ڪري سگهندو. يڪايڪ منهنجي ڏاڍي خوشامد ٿيڻ لڳي. مون کي چيو ويو ته هن نازڪ موقعي تي، پاڪستان جي پلي خاطر، مون کي پريس جي قيادت وٺي ملڪ کي بحران⁽¹⁾ مان ڪڍڻ گهرجي.

اسان ماڻهن، پاڪستان پنهنجن هٿن سان ٺاهيو هيو سين، ان جي خدمت لاءِ وري هڪل ٿئي ۽ پاڻ پوئتي پئجي، سا ڳالهه منهنجي فطرت جي خلاف هئي. پيو هيءُ امڪان به هو ته جيڪڏهن ان سڌ کي نه ورائجي ها ته مارڪا منهنجو نالو به ”غدارن پاڪستان“ جي لسٽ ۾ درج ڪن ها، غدارن ٺاهڻ جي اها نئين انڊسٽري تازو چالو ٿي هئي ۽ تيزيءَ سان ترقي ڪري رهي هئي، مون نئي گهريو ته بي گناه آءُ به ان جو شڪار ٿيان، اڳ ۾ ئي منهنجي اخبار سنڌ آبرور ”مشڪوڪ اخبارن“ ۾ شمار ڪئي ٿي وئي، ڇو ته ان جو تعلق ڪهڙي صاحب سان هو، جيڪو ڪراچيءَ جي سوال تي معتبوب ٿي مقدمن ۾ ڦاسي چڪو هو، خود ”سنڌ آبرور“ کي بند ڪرائڻ لاءِ هڪ دفعي ڇهن مهينن لاءِ بندش جو حڪم⁽²⁾ نڪري چڪو هو (جنهن مان مشڪل سان جان چڏائي هئڻ) ۽ پيو دفعو اسٽرائيڪ جو انتظام ڪرايو ويو هو.

(1) ”بحران“ جي معنيٰ هيءُ هئي ته پارٽي پريس جي پرويڊنگڊا ڪري ڀارت ۾ هندو مسلمانن جي فسادن ۾ ڪا گهٽتائي ڪا نه ٿي ۽ هندو اتاهون جي مسلمانن کي ماري پچائي هزارن جي تعداد ۾ پاڪستان ڏانهن موڪلي رهيا هئا، جنهن ڪري هڪ طرف لڙائيءَ جو امڪان گهٽ ڪو نه ٿي ٿيو ۽ ٻي طرف مهاجرن جي بي انتها سيلاب ڪري پاڪستان زياده زير بار ٿي آيو.

(2) اهو حڪم پير الاهي بخش مرحوم جاري فرمايو هو، جنهن کي به چار ڏينهن اڳ ۾ ڪهڙي صاحب کي ڊسٽس ڪري سنڌ جو وزيراعليٰ بنايو ويو هو.

مون خواجه شهاب الدين صاحب جو حڪمر مڃي پاڪستان جي ايڊيٽرن جو صدر ٿيڻ قبول ڪيو. الطاف حسين مرحوم، جيڪو اڳ ۾ صدر هو، رٽائر ڪري ويو. سڄي پاڪستان جا ايڊيٽر ڪراچي ميونسپل هال ۾ اچي مڙيا. الطاف حسين مرحوم خود منهنجو نالو صدارت لاءِ پيش ڪيو، سواءِ لاهور جي ٻن ايڊيٽرن صاحبن جي باقي ساري مجموعي منهنجي فائدي ۾ ووٽ ڪيو. آءٌ چونڊجي ويس. منهنجي اعزاز ۾ ٻاهر (ان تي) خواجه صاحب مرحوم مرحبائي پارٽيءَ لاءِ اڳ ۾ ئي ميزون ويهاريون آپ پيرو بيٺو هو. ميٽنگ مان ٻاهر نڪتاسين نڪرا لڳا، گلن جا هار پيا، فوٽا نڪتا، ڪاڇا پيڇا هلي، منهنجي تعريف مان ڪو نه پيو ڏاڍي، محنت ٿوري مزدوري گهڻي، مون سمجهيو پئي ته منهنجي لاءِ ڪا وڏي سٽي اٿن. پر في الحال مٺي به ماڻ مٺي به ماڻ، ڪن ڇهڻا ڪيو هلندو رهيس.

صدر چونڊجڻ کان پوءِ صدارتي خطبي ۾ مون دنيا جي مسئلن تي ڪجهه ڳالهايو. جن جي دوران ۾ هندو مسلم فسادن ۽ هندستان جي مسلمانن سان ٿيندڙ زيادتين تي ڏک جو اظهار ڪندي، مون هندستان جي اخبارن کي اپيل ڪئي ته هو ان باهه کي وسائي انساني فرض بجا آئين ۽ ان ڪم ۾ اسان پاڪستان جا ايڊيٽر ساڻن تعاون ڪرڻ لاءِ بلڪل تيار آهيون.

منهنجي ان بيان کي هندستان جي اخبارن ڏاڍي اهميت ڏني. هندستان جي اخبارن جي پريزيڊنٽ جوابي بيان ۾ منهنجي خيالن جي تائيد ڪندي دعوت ڏني ته پاڪستان جي ايڊيٽرن جو هڪ وفد سندن دعوت قبول ڪري هڪدم دهليءَ اچي جتي هندستان جا ايڊيٽر به گڏ ٿيندا ۽ ٻئي ڌرين پاڻ ۾ گفتگو ڪري ٻنهي ملڪن ۽ قومن جي وچ مان هلندڙ ڪشيدي کي دور ڪرڻ لاءِ ڪو عملي پروگرام رٿينديون. اها دعوت نه هئي پر چئيلنج هئي، جنهن کان پاڻ بچائڻ جي ڪوشش ڪرڻ اسان جي ملڪ لاءِ بدناميءَ ۽ نقصان جو باعث بڻجڻي هئي.

دعوت جي اعلان ٿيڻ شرط آءٌ ڪجهه ڪچان تنهن کان پهريان ئي سرڪاري حلقن ۾ چرچر شروع ٿي ويئي، فيصلو ڪيائون ته دعوت قبول ڪري هڪدم وفد موڪلڻ گهرجي. شهاب الدين مون کي سڏايو، مون هيءَ پوزيشن سندن اڳيان رکي:

1- دعوت قبول ڪجي ۽ وفد موڪلي،

2- جنهن صورت ۾ اسان جي جماعت وٽ پئسو ڪونه آهي، تنهن

صورت ۾ خرچ سرڪار پري،

3- وفد جي قيادت آءٌ پاڻ ڪري ڪو نه سگهندس، ڇو ته منهنجي اخبار کي منهنجي هٿ موجودگيءَ جي اشد ضرورت آهي، ٻيو ته هندستان پاڪستان جون سرحدون بند آهن، ريل وڃي ڪانه ٿي سگهي ۽ هوائي جهاز جي سواريءَ لاءِ منهنجي صحت مون کي اجازت ڪانه ٿي ڏئي.

4- وفد جي قيادت تنهن ڪري مسٽر الطاف حسين ڪري. شهاب الدين مرحوم، شهيد ملت مرحوم لياقت علي خان سان صلاح ڪئي. وري مون کي گهرائي ٻڌايائين ته وفد جي قيادت هر حال ۾ مون کي ئي ڪرڻي پوندي، الطاف حسين هندستان ۾ پير رکڻ لاءِ تيار ڪو نه آهي، ڇو ته مٿس صوبه بهار مان هڪ فوجداري مقدمي جي سلسلي ۾ گرفتاريءَ جا وارنٽ نڪتل آهن، ان کان سواءِ کيس هيءُ به يقين آهي ته هندو کيس ڏسڻ شرط قتل ڪري ڇڏيندا.

مون چيس: ”الطاف حسين مرد مجاهد آهي، رات ڏينهن ڏان ۾ پيو پاڪستان جي راه ۾ قربانين ۽ سرفروشين جي تلقين ڪري. موجوده جهڙي نازڪ موقعي تي ملڪ خاطر ان ٿورڙي خطري ڪٽڻ کان هو هرگز ڪو نه ڪيٻائيندو. اوهان آسانيءَ سان کيس آماده ڪري سگهو ٿا.

شهاب الدين: بهتر آهي ته ان ڳالهه کي وساري ڇڏيو. (ٻيو جيڪي چيائين، سو لکڻ جهڙو نه آهي). ويڻو اوهان کي ئي پوندو. ٻيو ڪو ماڻهو اهو ڪر ناهي ڪو نه سگهندو.

آءٌ: آءٌ ڪيئن وڃي سگهندس؟ ريل بند، هوائي جهاز ۾ وڃڻ منهنجي لاءِ ناممڪن.

شهاب الدين: اسان جو پرائم منسٽر (لياقت علي خان) ان باري ۾ پندت نهروءَ سان ٽيليفون تي ڳالهائي رهيو آهي.

ساڳيءَ شام جو شهاب الدين اطلاع ڏنو ته هندستان جي حڪومت منظور ڪيو آهي ته منهنجي سفر لاءِ سرحدون کوليون وڃن. بندوبست هيءُ ٿيو آهي ته آءٌ لاهور کان واڳها ناڪي تائين پنهنجي موٽر ۾ وڃان، اتان هندستان جا آفيسر مون کي موٽرن ۾ کڻي امرتسر مان دهلي ميل ۾ سوار ڪري دهليءَ پهچائيندا.

هاڻي ڀڄڻ لاءِ ڪو رستو ڪو نه رهيو، سفر جي تياري مڪمل ڪري ويهارو پاڪستاني ايڊيٽر ساڻ کڻي مقرر تاريخ تي ريل رستي دهليءَ پهتس. جناب شهاب الدين پاڻ به هوائي جهاز ۾ چڙهي اڳواٽ اُتي پهتل هو.

وفد سرڪاري مهمان ٿي، رهائش لاءِ ڪانسٽيٽيوشن ڪالوني ۾ بندوبست رکيو هئائون. هندستان جا سمورا مکيه ايڊيٽر موجود هئا. اسان جون گڏيل ڪانفرنسون ٿيون. افتتاح پنڊت نهروءَ پاڻ ڪيو. هندستان جي صدر بابو راجندر پريشاد وفد جي اعزاز ۾ پارٽي ڏني.

شهاب الدين هر جاءِ تي، هر موقعي تي مون سان گڏ لڙڪندو رهيو. بدقسمتيءَ سان هندستان ۾ شهاب الدين کي سرڪاري تقريبن کان ٻاهر ڪنهن ڪو نه پڇيو. اتاهون جون اخبارون پنهنجو سارو زور قلم منهنجي ڪم جي تعريف ۾ صرف ڪنديون رهيون. توڙي جو هي موقعو⁽¹⁾ وڌيڪ تفصيل سان لکڻ لاءِ موزون نه آهي. پر ايترو ٻڌائي سگهجي ٿو ته جنهن مقصد سان ويل هئاسون سو اميد کان وڌيڪ حاصل ٿيو. اها گهڙي سارو هندستان منهنجي نالي سان وڃندو رهيو. نه فقط ايترو پر آئينده لاءِ جيڪا هندستان ۽ پاڪستان جي اخبار نويسن جي گڏيل ڪاميٽي ٺاهي ويئي، تنهن جو چيئرمين به مون کي چونڊيون ويو. ذاتي خيال کان مون لاءِ زندگي جو اهو وڏي ۾ وڏو اعزاز هو ته آءٌ سنڌ جو هڪ اڻپڙهه ڳوٺاڻو شوق خاطر زو رمس جو بئيل ”صحافي“ ٿي ساري برصغير جي مڙني چوٽيءَ جي ايڊيٽرن (جيڪي ملڪن جي تاريخ ٺاهي چڪا هئا ۽ جن جا نالا صحافت ۽ آزاديءَ جي تاريخ ۾ هميشه لاءِ زندهه رهڻا هئا) جو صدر بنيس⁽²⁾.

شهاب الدين مرحوم کي منهنجي ڪاميابي ۽ ايتريقدر سر بلندي ڏاڍي ڏکي لڳي. هن پهريان سمجهيو ٿي ته آءٌ سندس رحر ۽ ڪرم تي محض

(1) هن کان پوءِ جيڪڏهن زندگي آهي ته شايد اهڙو موقعو ملي وڃي، ۽ ساريءَ ڪارگذاريءَ تان مڪمل طرح پردو ڪڍڻ مون لاءِ ممڪن ٿي پوي.

(2) مون ڳوٺاڻا ٿي عجيب غريب مقععا ڏٺا پر هڪ موقعو خاص طرح سان مون لاءِ قابل فخر هو. هڪ صبح جو هندستان جا مکيه ايڊيٽر مون وٽ لنگهي آيا ۽ چيائون ته هڪ ٺهراءُ جي مسودي تي منجهن ايتريقدر اختلاف ٿي پيو آهي جو هر ان کي سلجهائي ڪنهن متفق تجويز تيار ڪرڻ کان عاجز ٿي پيا آهن. هو مون وٽ ان لاءِ آيا ته آءٌ ٻئي طرف ٻڌي ڪو اهڙو مسوده کين تيار ڪري ڏيان جيڪو طرفين لاءِ قابل قبول هجي. مون ڏهه - ڏهه منٽ هر ڌر کي پنهنجي پنهنجي طرف ٻڌائڻ لاءِ ڏنا. ويهن منٽن کان پوءِ مون ڪاغذ جو پرزو کڻي پينسل سان هڪ مسودو لکي سندن حوالي ڪيو. جنهن کي پوءِ ٻئي ڌرين خوشيءَ وچان نچوڻ ڪڍڻ ۽ منهنجي تعريف ڪرڻ لڳيون. مسودي لکڻ ۾ مون کي ڏهه منٽ لڳا هئا ۽ ٻنهي ڌرين جا مقصد ان ۾ حل ٿي ويل هئا.

اهي ايڊيٽر ڪير هئا ۽ ڪهڙي پايي ۽ مرتبي جا هئا؟ اهي صاحب هنن اخبارن جا چيف ايڊيٽر هئا: هندو ”منراس“، بمبئي ڪرائيڪل“ ۽ ”ٽائمز آف انڊيا“ بمبئي، ”امرتا بازار پٽريڪا“ ۽ ”هندستان اسٽنڊرڊ“ ڪلڪٽو، ”پابونيشر“ ۽ ”هيراڊلر“ لکنو، ”ٽريبون“ امبالا، ”هندستان ٽائمز“ ۽ ”ٽيشنل ڪال“ دهلي، ”هٽواڙا“ ناگپور، ۽ پنج - چاهه پيا جن ۾ هندستان جي ايڊيٽرن جي ڪانفرنس جو صدر ۽ سيڪريٽري به شامل هئا.

هڪ گڏو ٿي هلندس ۽ ساري شهرت کيس حاصل ٿيندي، پر هت هر ڳالهه اُپتي نڪتي، يعني منهنجي شخصيت ۽ ڪم کي ايتريقدر پذيرائي ملي جو پاڻ پس منظر ۾ قطعاً گر ٿي ويو. هُو سياستدان هو، کيس اچي پَو لڳو ته آءٌ سندس رقيب پيدا ٿي چڪو آهيان جيڪو شايد عنقريب کيس وزارت اطلاعات مان ڪيرائي، خود اُن ۾ ويهي رهندس.

منهنجي اهڙي نيت بلڪل ڪا نه هئي، ان کان سواءِ پنهنجي ملڪ اندر منهنجي دشمنن جو تعداد منهنجن دوستن جي تعداد کان گهڻو زياده هو، ذرائع ۽ وسيلن جي گهٽتائيءَ ۽ سنڌين جو پنهنجن سان روايتي حسد ان اڀراندو هو. منهنجي لاءِ اهڙي هوس رکڻ فضول هئي ۽ آءٌ اهڙو بوالهوس ڪو نه هوس، مون کي پنهنجون حدون معلوم هيون.

پر شهاب الدين مرحوم کي ڪير سمجهائي ها؟ هو ڏاڍو دور انديش سياستدان هو ۽ دور انديش سياستدان هميشه دل هول جو مريض هوندو آهي. ٽي - چار پيرا ڪوششون ڪيائين ته منهنجي اثر کي زائل ڪري. مسلسل طور ڪيئي وار ڪندو رهيو، جن جو ڪجهه تفصيل هن⁽¹⁾ ريت آهي:

1 - ٻن - ٽن اخبارن کي مڃائي ڇڏيائين ته هو منهنجي خلاف پروپيگنڊا هلائين ۽ اخبارن جي جماعت کي، جنهن جو آءٌ صدر هوس، ٽوڙڻ جي ڪوشش ڪن. پر ٻنهي ڳالهين ۾ کين ڪاميابي حاصل ڪانه ٿي. پاڻ اخبارن جي برادريءَ مان کين ڪڍي ٻاهر اڇلائي ڇڏي، ڪجهه ڏينهن کان پوءِ مجبوراً کين مون سان صلح ڪرڻو پيو ۽ ان طرح سان پهريون وار خطا ويو.

2 - الطاف حسين مرحوم کان ”ڊان“ اخبار ۾ منهنجي خلاف پروپيگنڊا جي مهر هلائي وئي. اهڙو جهيڙو سنڌ آبزرور ۽ ”ڊان“ جي وچ ۾ لڳو، جو ان جي ياد ڪيترن سالن تائين اخبارين حضرات جي حافظي ۾ محفوظ رهي. منهنجي ڪم آندل هڪ شعر خاص طرح سان کين نقصان پهچايو، ڇو ته اُن مان سندس ان وقت جي پوزيشن⁽²⁾ جي نشاندهي پي ٿي. شعر هيءُ هو.

(1) سياست ۾ نوواردن کي اسان پوڙهن جي تجربن مان سبق حاصل ڪري پنهنجي لاءِ ڪن رکڻ گهرجي.

(2) ته ان وقت جي وزارت جي حلقن سان وابسته آهي.

نه دهمک کي پائون رکهي ڪه هو گل هي شمع تربت ۾ تو همر بهي
جانته هين ڪه هي آپکي جواني.

هفتي کن اندر بي ڌر ڏئي وئي بيهي رهي. اهو ٻيو وار به خطا ويو.
3 - ڪوشش ٿي ته منهنجي صدارت جي ٽن سالن پوري ٿيڻ بعد
ايڊيٽرس ڪانفرنس جي پريزيڊنٽ الطاف حسين مرحوم کي چونڊرائجي، جيئن
صحافي دنيا مان منهنجو اثر متجي وڃي. اجلاس بهاولپور ۾ ٿيو. شهاب الدين
مرحوم پاڻ سڄي پاڪستان جو دورو ڪري، ايڊيٽرن کي الطاف حسين کي
چونڊڻ تي آماده ڪري آيو. خود به ان موقعي تي اچي بهاولپور ۾ ويٺو. آءٌ فقط
اڳئين رات اُت پهتس ۽ انهيءَ ئي رات جو هڪ - اڌ ڪلاڪ ڪم لاءِ مليس. ٻئي
ڏينهن جڏهن چونڊن لاءِ جمع ٿيل پاڪستان جي ايڊيٽرن جو اجلاس ٿيو ته ان ۾
الطاف حسين مرحوم جي نالي پيش ڪرڻ ۽ تائيد ڪرڻ وارو به ڪو نه نظر آيو.
مذاقاً، مون پنهنجن ٻن دوستن کان سندس نالو پيش ڪرايو، پر الطاف حسين
مرحوم ان توک کي سمجهي ويو ۽ پنهنجو نالو ڪڍائي، شديد غصي ۾ وڌندو
اجلاس مان نڪري ويو. مون پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي جاءِ تي مولانا اختر
علي خان مرحوم کي يڪراءِ صدر چونڊرايو. حسرتاڪ ڳالهه هيءُ هئي ته ان يقين
جي پيش نظر ته الطاف حسين ضرور صدر چونڊبو، اڳواٽ سندس اعزاز ۾ پارٽي
رڪي، ساڳي شام لاءِ دعوتن جا ڪارڊ به ورهائيا ويا هئا. پر اوچتو معاملي جي
اُلٽي ٿي وڃڻ ڪري، پارٽي رد ڪري، خود کين انتهائي شتابيءَ سان بهاولپور
مان نڪري وڃڻو پيو. ٽيون وار به خطا ويو.

4 - مرحوم مغفور شهيد ملت وزيراعظم کي تيار ڪيائون ته هو
پنهنجي اثر رسوخ استعمال فرمائي. خود مرحوم مولانا اختر علي خان کان
استعفا ڏياري، الطاف حسين مرحوم لاءِ دوباره ميدان تيار ڪرائي ۽ بهاولپور
واري شرمندگيءَ کي مٽائڻ ۾ سندن مدد ڪري. ساڳي وقت هو مون کي به
دٻائي ڪمزور ڪري، جيئن آءٌ اختر علي خان کي استعفا ڏيڻ کان نه روڪيان.
15 - آڪٽوبر 1951ع جو وزيراعظم صاحب مون کي ۽ اختر علي خان کي پاڻ
وٽ گهرايو، ٻاهر ڪمري ۾ الطاف حسين مرحوم به ويٺل نظر آيو. الطاف
حسين مرحوم کي ڏسي، ٻاهر ئي منهنجو ٽمپريچر گرم ٿي ويو. اندر ويندي
مون پرائيمر منسٽر کي هڏيون ۽ کٽو جواب ڏئي، اختر علي خان کي ٻانهن کان

جهلي، ٻاهر نڪري آيس. ٻئي ڏينهن صبح جو يعني 16 - آڪٽوبر 1951ع جو پرائيمر منسٽر صاحب هڪ ڏينهن لاءِ راولپنڊيءَ تشریف فرما ٿيو. منجهند کان پوءِ ساڳي ڏينهن آءُ مرحوم جسٽس آغا حسن علي مرحوم، سنڌ هاءِ ڪورٽ جي چيف جسٽس سان (جيڪو منهنجو پراڻو دوست، وڏو انصاف پسند ۽ بهادر انسان هو) سندس گهر وڃي مليس. مون کيس احوال ٻڌائڻ لڳس ته ڪيئن مون پرائيمر منسٽر صاحب کي ناراض ڪري وڌو آهي ۽ ممڪن آهي ته منهنجي ان حرڪت جو نتيجو هينئر منهنجي حق ۾ چڱو نه نڪري. پر مون اڃان پنهنجو قصو ختم ٿي ڪو نه ڪيو ته آغا صاحب جو فرزند ٻاهران ڊوڙندو آيو ۽ اچي چيائين ته ”لياقت علي خان کي راولپنڊيءَ ۾ شهيد ڪري وڌو اٿائون“. ڳالهه وسهڻ جهڙي ڪانه ٿي لڳي، مرحوم جو بنگلو ڀر ۾ هو، ماڻهو موڪلي جاچ ڪرائي وئي، سندس شهادت جي تصديق ٿي، مون کي ڏاڍو صدمو رسيو، آءُ ڳوڙها ڳاڙيندو آغا صاحب وٽان آئي آيس. اختلاف اختلافن سان طئي ٿي سگهيا ٿي، ايڏي وڏي قومي رهنما ۽ پاڪستان جي پرائيمر منسٽر جو ان طرح سان شهيد ٿي وڃڻ هر اهل دل محب وطن لاءِ شديد صدمي جو باعث هو.

بهرحال اختر علي خان جي استعفا ڏيڻ جي نويت ڪا نه آئي ۽ اهو چوٿون وار به خطا ويو.

5- هاڻي پنجين ۽ آخري وار جي تياري ٿي. فيصلو ڪيائون ته مون کي سنڌ جي سياست مان نيڪالي ڏيارين. سنڌ جي ان وقت جي صورتحال هيءُ هئي ته هتان جا اڪثر وزير ۽ سياسي ماڻهو پروڊا ۾ قاسمي ڪن سالن لاءِ سياست مان خارج ٿي ويا هئا. هينئر چند مهينن اندر صوبه ۾ پروانשל اسيمبليءَ جون نيون چونڊيون ٿيڻيون هيون. وڏو امڪان هو ته انهن چونڊن ذريعي آءُ سنڌ جي سياست تي قابض ٿي سندن لاءِ اڳ کان به وڌيڪ خطرناڪ ثابت ٿيان. مون کي روڪڻ خاطر هنن هي ٻه پڇايو ته مسلم ليگ ڪائونسل جي ميٽنگ مورچو ڍاڪا ۾ سڏائي، اُت مون کي مسلم ليگ جي نظام مان خارج ڪري، ڪراچي جي هڪ سنڌي وڪيل کي اڳ ۾ ڪري سنڌ جي سياسي قيادت تي ان کان قبضو ڪرائين، جيئن آءُ ٻاهر رهجي وڃان. خواجہ ناظم الدين مرحوم نه صرف شهيد ملت لياقت علي خان جي جاءِ تي وزيراعظم هو، پر ساڳي وقت مسلم ليگ جو به صدر هو. اختيار ۽ اقتدار جون سڀ واڳون

خود خواجه خاندان جي هٿن ۾ پهچي چڪيون هيون ۽ انهن لاءِ هينئر آسان هو ته اڳيان پويان حساب چڪائي مون غريب جون پاڙون پٽي ڇڏين.

پر الله تعاليٰ جي مرضي ٻئي هئي. هو قادر قيوم ۽ پاڪستان جي پرائيمر منسٽر خواجه صاحب کان يقيناً وڌيڪ طاقتور هو. هن پنهنجي لطف سان هي فيصلو فرمايو ته اهي ماڻهو مون جهڙي بيواهي اڪيلي انسان جون پاڙون پٽي نه سگهن، پاڻ ان ڪوشش ۾ پنهنجون پاڙون پٽائي ويهي رهن.

چنانچہ کانئن پهرين غلطي اها ٿي جو هنن خواجه صاحب کي ملڪ اندر ”پاپولر“ بڻائڻ جي ارادي سان ڪانئس نئين آئين جو هڪ مسودو شايع ڪرائي ملڪ اندر خود خواجه صاحب کي شديد سياسي بحث جو موضوع بڻائي وڌو. جنهن ڏينهن ان مسودي جو اعلان ڪرڻو هون ساري پاڪستان جي ايڊيٽرن کي پاڙا خرچ ڏئي ڪراچي ۾ گڏ ڪيو هوائون. سندن خيال هو ته ان مهمان نوازيءَ جو نتيجو اهو نڪرندو جو ملڪ جا ايڊيٽر اڪيون ٻوٽي خواجه صاحب جي تعريف ۽ سندس ٺاهيل آئيني مسوده جي تائيد ڪرڻ لڳي ويندا.

پر اها ڳالهه خود سندن ڳچيءَ ۾ پئجي وئي. واقعو هيئن ٿيو ته خواجه صاحب جي پريس ڪانفرنس جنهن ۾ مسودي جو اعلان ٿيو، ڏهين بجي رات جو پوري ٿي. ايڊيٽر صاحب ته مسودو کڻي رات جي سرڪاي ڊنرين ڪاٺ ۾ مصروف ٿي ويا، آءٌ سڌو ”سٽڊ آبزور“ جي دفتر ۾ آيس ۽ مسودي جي خرابين کي اڳهاڙي ڪرڻ لاءِ هڪ طويل ۽ تفصيلي مضمون لکيم، جيڪو صبح جو سٽڊ آبزور جي چئن صفحن تي شايع ٿي ويو. مضمون ڏسي پڙهندڙن جا طاق کلي ويا، گوريا ڪا وڏي ڏڳي ٿي رهي هئي، جنهن جي مون اوگهڙ ڪري ڇڏي آهي، ساري ملڪ اندر باهه لڳي وئي. ماڻهو سمجهي ويا ته ساڻن جعلسازي ۽ چالاڪي ٿي رهي آهي ۽ آئين جي نالي ۾ خواجهن جي پنهنجي ڊڪٽيٽري قاتل ڪرڻ لاءِ سانباها ڪيا ويا آهن. خود ڪرايو ڏئي گهرايل ايڊيٽرن پنهنجي آبرو بچائڻ خاطر، خواجه واري مسودي جي تائيد ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو.

ڊاڪا واريءَ منصوبه بنديءَ هيٺ خواجه وارن کان هڪ ٻي غلطي

به ٿي وئي.

سنڌ جو گورنر، انهن ڏينهن ۾ جسٽس دين محمد هو. جنهن لاءِ مشهور هو ته هو منهنجو دوست آهي ۽ منهنجي چوڻ⁽¹⁾ تي هن پير صاحب پاڳاري جي گادي بحال ڪري، پير صاحب کي سندس ضبط ٿيل ملڪيت موٽائي ڏني آهي ۽ ساڳي وقت حر جماعت تان به بندش لاهي حرن کي لوڙهن مان آزاد ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ خود لوڙها ايڪٽ به رد ڪري ڇڏيو اٿائين وغيره وغيره.

خواج صاحب کي ماڻهن ٻڌايو ته اسيمبلي جي چونڊن وقت سنڌ جو گورنر اهو دين محمد هوندو ته راشديءَ جي طرفدارن کي ڪيرائڻ مشڪل ٿي پوندو.

هڪ شام جو اوچتو مسٽر دين محمد گهرائي مون کي هيءُ قصو ٻڌايو، چي: ”اڄ مون کي وزيراعظم خواجہ ناظم الدين گهرايو هو. مون کان پڇيائين ته تون مسٽر راشديءَ جو دوست آهين ڇا؟ مون چيس هائو. پاڻ چيائين ته ايندڙ اليڪشن ۾ ته توکي راشديءَ جي مخالفت ڪرڻي پوندي.“ مون جواب ڏنس ته: اهو مون کان ڪو نه پڇندو. خواجہ صاحب جوش ۾ اچي چيو ته: پوءِ ته توهان گورنر رهي نه سگهندا. مون چيس: ”پندرهن منٽن اندر اوهان ڏانهن پنهنجي گورنري جي استعفا موڪلي ڏيان ٿو. خواجہ ڪجهه وڌيڪ ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر آءُ اتي هليو آيس ۽ پندرهن منٽن اندر پنهنجي استعفا ڏانهن موڪلي ڏنر ۽ هينئر پنهنجو سامان پيو بند ڪرايان.“

مون اڇرج ۾ اچي دين محمد مرحوم کي چيو ته ”آءُ ايتري قرباني لھان ئي ڪو نه. اوهان اجايو گورنري ڇڏي. منهنجي چونڊ جو معاملو ڪنهن نه ڪنهن طرح هونءَ به طئي ٿي وڃي ها.“

فرمايائين: ”اها اصول جي ڳالهه هئي. آءُ اهڙو بي اصولو ماڻهو ڪو نه آهيان، جو گورنريءَ جي نوڪريءَ خاطر دوست جي مخالفت ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيهان.“

آءُ وڌيڪ کيس ڪجهه چئي نه سگهيس. صبح جو ڏان ۾ وڏن سرخين سان دين محمد جي نيڪاليءَ جو اعلان ٿي ويو. دشمنن سمجهيو ته هاڻي آءُ حوصلو هاري ميدان مان نڪري ويندس، پر ائين ڪو نه ٿيو. پاڻ جوش ۾ اچي

⁽¹⁾ جي - اير - سيد صاحب پنهنجي ڪتاب ”جنب گذارير جن سين“ ۾ به ان ڳالهه جو خوالو ڏنو آهي.

مون خواجه صاحبان جي خلاف اڳي کان به وڌيڪ سخت مهر هلائي. ٻن هفتن اندر فضا ايتريقدر خراب ٿي وئي، جو هر طرف کان خواجهن تي حملا شروع ٿي ويا، مجيد لاهوريءَ مرحوم هڪ ڪارٽون ڇاپيو، جنهن ۾ ڏيکاريا ٿين ته ساري ملڪ جون مرغيون خواجه صاحب جي کليل پيٽ اندر آندڻ جي وچ ۾ ٻيون ڳڻن ۽ ڪڪڙون ڪُون ڪن. ڪجهه جلوس به پرائيمر منسٽر خلاف نڪتا. ڪن اخبارن ته اهو به لکيو ته جلوس جي هر نعري ٻڌڻ کان پوءِ خواجه صاحب ڊوڙي وڃي ٽنن پٺيان پي لکيو.

شهاب الدين ان وچ ۾ وزارت اطلاعات ڇڏي، سرحد جو گورنر بڻجي ويو هو. پويان پاڻ جو اهو حال ڏسي موٽي ڪراچيءَ اچي مون سان صلح جون ڳالهون هلايائين. آخر صلح هنن شرطن تي وڃي طئي ٿيو:

(1) خواجه صاحب خلاف آڏو نه لکندس،

(2) سنڌ اسيمبليءَ جي ايندڙ چونڊن ۾ مسلم ليگ جون ٽڪيٽون منهنجي مرضيءَ موجب ڏنيون وينديون،

(3) سنڌ جو گورنر موٽائي دين محمد کي ڪيو ويندو.

دين محمد ڏانهن اطلاع ويو ته هو واپس ڪراچيءَ اچي. هن اچڻ ۽ خواجه جي منهن ڏسڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. مجبوراً آڏو ۽ ٻئي خواجه صاحبان کي گڏجي لاهور وڃي ساڻس ملياسين. پاڻ خواجهن کي هيٺئين ڪهاڻي ٻڌائي، واپس ڪري ڇڏيائين ۽ ساڳئي وقت مون کي پاڪر پائي منهنجو شڪريو ادا ڪيائين.

ڪهاڻي هن طرح هئي:

ڇي: ”ڪشمير جي راجا کي ڪنهن فقير اچي سوال ڪيو ته مون کي لک روپيا خيرات ڏي. راجا پنهنجي خزانچيءَ کي حڪم ڪيو ته ”لک روپيا ڪڍي آڻي ڏير ڪر“. روپيا آيا ته راجا فقير کي گهرائي چيو: ”فقير ڪٿي لک روپيا، ٻاهر وڃي ماڻهن کي ٻڌائجان ته اهڙو راجا به ڏنر، جنهن کان لک روپيا گهرير ته هڪدم ڪڍي ڏنائين“.

فقير راجا جي اها ڳالهه ٻڌي، اتي جواتي لک واري ڏير تي قار ورو ڪندي راجا کي چيو: ”راجا صاحب، هاڻي اوهان به ماڻهن کي ٻڌائيندا، وتجو ته هڪ اهڙو فقير به ڏٺو اٿر جيڪو لک روپي جي ڏير تي پيشاب ڪري، خالي هٿين هليو ويو“.

وڌيڪ چوڻ جي گنجائش ڪانه رهي. آءُ پوءِ به دين محمد مرحوم جي پويان لڳو رهيس، پر هن ناظر الدين هوندي ڪو به عهدو وٺڻ قبول ڪو نه ڪيو. ٽن سالن کانپوءِ انقلاب آيو ۽ آءُ خود مرڪز جي وزارت ۾ شامل ٿيس، پهرين ڏينهن ئي مون نئين وزيراعظم چوڌري محمد علي صاحب کان دين محمد کي آڇ ڪرائي ته هو جيڪو عهدو پسند ڪري، سو سندس لاءِ تيار آهي. مون پاڻ لاهور پهچي وڃي ساڻس ان باري ۾ ڳالهايو. گهڻي زور کان پوءِ مشڪل سان قبول ڪيائين ته کيس ڪشمير لاءِ خاص ايڊوائزر، مرڪزي وزير جي درجہ سان، مقرر ڪيو وڃي.

سندس حڪم جي تعميل ٿي ۽ پاڻ ان عهدي تي چڙهيو. خواجه صاحب پري کان ڏسندا⁽¹⁾ رهجي ويا.

هاڻي اها هئي ڪيفيت منهنجي ۽ خواجه ناظر الدين مرحوم جي باهمي تعلقات جي. جڏهن آءُ ميران محمد شاه مرحوم جو معاملو ڪڍي وٽس پهتس. اسان جو پاڻ ۾ صلح ٿي ويو هو ۽ اليڪشن ۽ ٻين معاملن ۾ تقريباً هر روز پاڻ ۾ ملڻ ٿيندو هو.

پر جڏهن منهنجي واتان، ميران شاه جو نالو ٻڌائين ته ڏاڍي جوش ۾ اچي چوڻ لڳو: ”راشدي صاحب! تون ڪنهن جي ڳالهه پيو ڪرين، جيڪڏهن

(1) مون خواجه صاحب وارن کان ڪڏهن ڪو انتقام ڪو نه ورتو، بلڪ پاور ۾ اچڻ کان پوءِ آءُ اڳي کان به وڌيڪ سندن نياز ڪندو رهيس. پهريان آءُ سنڌ جو روينيو وزير ٿيس ته خواجه صاحب لاءِ روزگار جي وسيلي پيدا ڪرڻ خاطر کيس زمين جو ٽڪرو ڏنم، مرڪز جو وزير بنيس ته منهنجي اها ڪوشش رهي ته خواجه شهاب الدين کي سفارت جي نوڪريءَ ۾ بحال رکيو اچجي ورنه اسان واريءَ وزارت ۾ گهڻو ڪري سندن پاور جي زماني جا زخميل ماڻهو آيل هئا جيڪي هر وقت کيس ڊسمس ڪرڻ جي فڪر ۾ رهيا ٿي، پر مون کين اڀوڻ ڪو نه ٿي ڏنو. ٻه ٽي دفعا خواجه صاحب منهنجي سلا لاءِ آيو، مون هر دفعي پنهنجي وزارت واريءَ ڪرسيءَ تان اٿي اُن تي کيس ويهاريو جي ڪوشش پئي ڪئي. پوءِ پئي لير ته جنهن ذات باري تعاليٰ مون جهڙي بي يار مددگار اڪيلي يتيم کي ساڳي شهاب الدين واريءَ ڪرسي تي ويهاري شهاب الدين خود کي منهنجي اڳيان عرضدار ۽ مهربانيءَ جو طالب ڪري آندو آهي سان ذات باري جيڪڏهن مون کي مغرور ۽ منتقم ڏسي ناراض ٿي پئي ته آءُ ڪيڏانهن ويندس؟ تنهنڪري آءُ ڪوشش ڪندو هوس ته ڪرسيءَ کي عارضي شئي سمجهي اڳئين کان به وڌيڪ ڊڄي هلاڻ. (ڪرسي مان نڪرڻ ۽ آزاد ٿيڻ کان پوءِ جي ڳالهه ٻي هوندي هئي). خود الطاف حسين مرحوم سان به آءُ دوستيءَ جو سلوڪ ڪندو ٿي رهيس.

بهرحال انهن قصن کان پوءِ خواجه ناظر الدين مون کي دعائون ڪندو رتيو ۽ خواجه شهاب الدين ۽ الطاف حسين منهنجا دوست ٿي رهيا. الله تعاليٰ انهن سڀني جي روحن تي رحمتون هجن. اهڙا ماڻهو دوست خواه دشمن به پوءِ ملڻ مشڪل ٿي پيا.

ميران محمد شاھ پاڪستان جو سفير بڻجي اسپين ۾ وڃي عياشيون نه ڪري ها ته اڄ اسپين ۾ ستن صدين بعد هوند دوباره اسلام جو چرچو شروع ٿي وڃي ها ۽ اسپين جا ماڻهو وري اسلام جي طرف ڇڪجڻ لڳن ها (يعني اسپين مسلمان ٿي وڃي ها). ميران محمد شاھ پنهنجيءَ هلت سان، اسپين ۾ احياءِ اسلام متعلق منهنجا سمورا خواب خراب ڪري ڇڏيا.

مون پڇيس: ”اوهان کي ميران محمد شاھ جي عياشين جون خبرون ڪنهن ٻڌايون؟“

خواجہ صاحب: ”منهنجو هڪ پيارو دوست⁽¹⁾ پاڻ اهو حال ڏسي آيو آهي، سرڪاري⁽²⁾ ايجنسين جون رپورٽون ان کان سواءِ آهن.“
 آءٌ: ”ڇا اوهان سمجهو ٿا ته اوهان جي سفير کي ڏسي اسپين وري مسلمان ٿي ويندي؟“

خواجہ صاحب: ”انشاء الله تعاليٰ.“
 آءٌ: (ٽوڪ جي نموني) ”پوءِ ته اوهان جو نالو، اسلام جي تاريخ ۾، طارق ۽ موسيٰ سان گڏ لکيو وڃي ها.“
 خواجہ صاحب: (رازداري انداز ۾ مُرڪندي مشڪندي چيو) ”اميد ته اها ئي هئي.“

(1) خواجہ صاحب جو اهو پيارو دوست سنڌ جو هڪ پير هو جيڪو ميران محمد شاھ جو مهمان بڻجي اسپين گهمڻ ويو هو. ميران محمد شاھ اتي سندس هر طرح خاطر تواضع ڪئي هئي. جنهن جو بدلو هن موٽي اچي اهو کيس ڏنو جو خواجہ کي چغليون هئي ڏانهن بگيڙي ڇڏيائين حسد رکڻ اسان جي قوم جي پراڻي عادت آهي، ۽ نمڪ کائي وڙهن!

(2) ميران محمد شاھ مرحوم جي اها ڪمزوري هوندي هئي ته هو عاشقانه خط، اجايا سجايا لکي، ادبي مشق ڪندو رهندو هو. خطن پڙهڻ سان ائين پيو معلوم ٿيندو ته گوريا شاھ صاحب کي اوياسي، ۽ جيڪا رڻ ڏسي ان تي چڪن ٿي پوڻ کان سواءِ زندگيءَ ۾ ٻيو ڪو مشغلو ئي ڪو نه هو. سندس خطن جو جيڪو مجموعو جي - اير - سيد ”رهاڻ“ جي ٽائيل سان ڇپايو آهي، تنهن جي پڙهڻ سان به انسان جي ذهن تي اهو ئي تاثر پيدا ٿئي ٿو. پر نفسيات جا ماهر ڄاڻن ٿا ته جيڪو ماڻهو پنهنجي هوس پرستيءَ جي ايتري پرويگنڊا ڪري ٿو سو في الحقيقت جنسي ڪمزورين جو ماريل ٿئي ٿو. جن کي ڍڪڻ ۽ پنهنجي نفس کي سرچاڻ ۽ EGO کي پرچاڻڻ لاءِ هو اهڙا تحريري چشڪا پيو رٺي، ميران محمد شاھ مرحوم دائر المريض هو ۽ ديوان حافظ جي شعرن کي (جيڪي هو ڪثرت سان استعمال ڪندو رهندو هو)، عملي جام پهرائڻ قطعاً ناقابل هو. بدقسمتيءَ سان سندس اهي خط سنسر ٿي سرڪار تائين پهچندا هوندا ۽ ساڳي وقت سندس زبردست عملي ۾ به ”مارڪن“ به ٿي جاسوس ٽنبي موڪليا هوندا (پنهنجي دستور موجب). انهن مڙني ڳالهين جمع ٿي خواجہ صاحب کي ڏانهن بدگمان ڪري ڇڏيو ٿو ڏسجي. حالانڪ ميران محمد شاھ اهڙو ماڻهو نه هو.

سندس دماغ جي اهڙي لاچارِي ڏسي آءُ ساڻس وڌيڪ بحث ڪرڻ بيسود سمجهي آئي آيس. ميران محمد شاھ مرحوم کي ٻڌاير ته خواب صاحب ڪهڙا خواب پيو لهي. کيس اهو به چير ته جيڪڏهن اهڙي دماغ رکندڙ وزيراعظم هيٺ هو وڌيڪ وقت سفير ٿي رهيو ته ان کان به وڏي ڪنهن ”بالاسار“ ۾ وڃي قاسندو.

مرحوم هتان نا اميد ٿي سفارت جي چارج ڇڏڻ لاءِ اسپين روانو ٿي ويو. ويندي مسلم ليگ پارليامينٽري بورڊ کي درخواست ڏيندو ويو ته هو موتي اچي سنڌ اسيمبليءَ لاءِ حيدرآباد جي فلاڻي تڪ مان اميدوار بيهڻ گهري ٿو جنهن لاءِ کيس تڪيٽ ڏيڻ ۾ اچي.

بدقسمتي سان اهو تڪيٽن جو ڪاروبار به ساڳي خواجه ناظر الدين جي هٿ ۾ هو.

* * *

سنڌ اسيمبلي جي ٽڪيٽن ورهائڻ وقت مسلم ليگ پارليامينٽري بورڊ ۾ آءُ ۽ جناب پير صاحب پاڳاره اسان جي گروپ جي نمائندگي ڪري رهيا هئاسين. اُت ميران محمد شاھ جي تڪيٽ تي ناظر الدين سان اسان جو جهيڙو ٿي پيو ڇو ته ناظر الدين کيس تڪيٽ ڏيڻ جي خلاف هو. ۽ اسان جو زور هو ته هر حال ۾ ميران محمد شاھ کي ضرور تڪيٽ ڏني وڃي. اهو جهيڙو ايتري قدر وڌي ويو جو پير صاحب ۽ آءُ ميٽنگ مان ”واڪ آئوٽ“ ڪري گهر هليا آياسين، اٽندي پير صاحب ناظر الدين سان تمام تڪو به پيو ۽ کيس ڪليا دڙڪا ڏيندو آيو.

اسان مشڪل سان گهر پهتاسين ته پٺيان معافي وٺڻ لاءِ ناظر الدين جا گماشتا اچي پهتا ۽ هٿين پيرين پئي اسان کي مونائي ميٽنگ ۾ وٺي ويا. اسان ميران محمد شاھ جي ڳالهه تي قائل رهياسين ۽ خواجه صاحب کي آخر آڻ مڃي سندس (يعني ميران محمد شاھ جي) نالي تڪيٽ منظور ڪرڻي پئي. ٻئي ڏينهن آءُ جي. ايم. سيد صاحب جي بنگلي تي ويس. اُت سائين بقادار شاھ مرحوم ويٺو هو، جنهن مون کي ميران محمد شاھ جو ڏانهس لکيل هڪ خط ڏيکاريو، جيڪو هن اسپين ويندي رستي مان لکيو هو ۽ اُن صبح جو کيس مليو هو. خط جو مضمون هيءُ هو:

”علي محمد شاھ منهنجو جاني دشمن آهي،
مون کي مسلم ليگ جي تڪيٽ ڏيڻ ڪو نه

ڏيندو. تنهن ڪري اوهان (يعني بقادر شاه) جي. اير سيد ان ڳالهه کان خبردار رهي مون کي تڪيٽ ڏيارڻ جو ضرور بندوبست ڪجو⁽¹⁾

خط پڙهي، ۽ اڳئين ڏينهن جو ناظر الدين سان ساڳي ميران محمد شاه جي تڪيٽ تي ڪيل پنهنجو جهيڙو ياد ڪري مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. دل ۾ سوچيم ته ”آءٌ هت سندس خاطر پيو وزيراعظم سان وڙهان ۽ هو منهنجي باري ۾ ايترو بغض پيو پنهنجي دل ۾ رکي، آخر اهو ڪهڙو ڪيريڪٽر ۽ ڪهڙي سياست آهي ته منهن تي ايتري خوشامد ۽ چاڀلوسي ۽ پريٽ اهڙو بغض ۽ بدگمانِي؟“

اهڙا ٽپڙ ڏسي مون کي ايڏو صدمو رسيو هو جو جنهن ڏينهن پارليامينٽري بورڊ ۾ کيس ڏنل تڪيٽ خلاف اپيل جي شنوائي ٿيڻي هئي، اُن ڏينهن آءٌ بورڊ جي ميٽنگ ۾ حاضر ٿي ڪو نه ٿيس. الله ڪٿي ناظر الدين جي ٻڌي. هن ميدان خالي ڏسي اپيل ۾ اڳيون فيصلو رد ڪري ميران محمد شاه کي ڏنل تڪيٽ کانئس ڪسي سندس مخالف کي ڏئي ڇڏي.

ميران محمد شاه مرحوم جي سياسي زندگي اُن ڏينهن کان هميشه لاءِ ختم ٿي وئي، اسيمبلي جو منهن هو وري ڏسي ڪو نه سگهيو. بعد مشڪل ڪراچي ڊيولپمينٽ ۾ نوڪري ورتائين جتان ڏينهن پورا ڪري ڳوٺ هليو ويو. قدرت کي ان ڪهاڻيءَ جي پڄاڻي ائين ئي ڪرائڻ منظور هئي. جيڪڏهن هو اهي خط نه لکي ها ته کيس تڪيٽ ته ملي چڪي هئي، هو ميمبر به چونڊجي ها ۽ آءٌ ان ڌوڪي ۾ ته هو منهنجو دوست ۽ منهنجو پنهنجو تڪيٽ ڏياريل ميمبر آهي، آءٌ ضرور کيس پنهنجي گروپ پاران نئين وزارت ۾ به جاءِ وٺي ڏيان ها - ۽ سندس سياسي ڪاروبار وري چالو ٿي وڃي ها - پر قدرت جي لکي کي ڪير مٽائي ها؟

(1) بعد ۾ معلوم ٿيو ته ميران محمد شاه هڪ خط جي. اير. سيد ڏانهن به ساڳي وقت موڪليو هو. پر اُن ۾ وري به ڳالهه لکي هئائين. يعني هيءَ ته ”علي محمد شاه ڄاموٽ ۽ بقادر شاه کي منهنجي سامهون بيٺن لاءِ زور پري رهيو آهي.“ (ڏسو صفحو 242 ڪتاب ”رهاڻ“ جا جنهن ۾ جي. اير. سيد صاحب ميران محمد شاه مرحوم جا ڏانهس لکيل خط ڇپايا آهن).
 ٻنهي خطن جو مضمون مختلف هو، بقادر شاه ڏانهن هڪ ڪهاڻي لکي هئائين ۽ جي. اير. سيد ڏانهن ٻي. فقط هڪ ڳالهه منجهن مشترڪ هئي يعني هيءَ ته آءٌ سندس مخالفت ڪري رهيو آهيان. تيڪي برباد ڪناهه لاهڻ“

سياست ۾ حد کان وڌيڪ بي اعتباري ۽ هوشياري به ڪڏهن نه ڪڏهن نقصان جو باعث بڻجي پوي ٿي. تڏهن ته سنڌ جا وڏا چڻي ويا آهن ته، ”سياڻو ڪانءُ به تنگو ڦاسي!“

* * *

مجموعي طرح ميران محمد شاھ مرحوم وڏين ذهني صلاحيتن جو صاحب هو. دنيا جي اعليٰ ترين مجلسن ۾ چمڪي سگهيو ٿي. پراڻسوس آهي ته هو ان حد تائين پنهنجي ذات ۾ ٻڌل رهيو جو ان منجهان اڀري مٿاهان ميدان ماري ڪو نه سگهيو ۽ چاليهن سالن جي مٿاڪڻيءَ کان پوءِ به پنهنجو ڪو مستقل يادگار ڇڏي ڪو نه ويو، گویا سندس ساري محنت بيڪار ۽ عمر عبث وئي، هو سڄو وقت صرف عهدن ۽ ڪرسيءَ پٺيان سرگردان رهيو.⁽¹⁾

* * *

منهنجيءَ ناچيز نظر ۾ اها ساري ڪوتاهي نفسياتي نوع جي هئي جنهن سندس زندگيءَ جي نظام ترجيحات Order of Lifes Priorities کي غلط بنيادن تي بيهاري ڇڏيو هو.

انسان جڏهن دنيا ۾ پهريان قدم رکي ٿو ۽ منجهس شعور جو مادو پيدا ٿئي ٿو ته هو چؤطرف نظر ڊوڙائڻ کان پوءِ محسوس ڪري ٿو ته ڪن ٻين جي مقابلي ۾ هو پاڻ زندگيءَ جي ڪهڙين نعمتن کان محروم آهي؟ اهو احساس محرومي يا احساس ڪمٽري، جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ هو پنهنجي زندگيءَ جو پروگرام ٺاهي ٿو، سندس ذهن لاءِ ڪڏهن ڪڏهن ناسور بڻجي پوي ۽ سندس نظام ترجيحات کي شدت سان متاثر ڪريو ڇڏي.

مثلاً جنهن ماڻهو، شروع زندگيءَ ۾ بک ڏئي هوندي سو جڏهن عملي زندگيءَ شروع ڪندو ته کيس پهريان ئي بک دور ڪرڻ جو فڪر⁽²⁾ رهندو ۽ اهو فڪر ان حد تائين کيس وٺي ويندو جو بعد ۾ ڪيتريون به نعمتون سندس اڳيان اچن، مگر سندس اها نفسياتي بک لهي ڪا نه سگهندي، جيترو به ڏيوس سو ٿورو هوندو.

مثلاً ڪن ماڻهن کي حد کان زياده ڪپڙي لٽي جو شوق ٿئي ٿو جنهن جي نمائش ڪندي هو ڍاڻن ئي ڪو نه ٿا، هر وقت پاڻ کي مکيون چڪيون

(1) سندس خطن وارو ڪتاب ”رهاڻ“ پڙهي ڏسو. هر هنڌ گهڻو ڪري اهو ئي روڻو نظر ايندو.

(2) بکي پيٽ تي ماڻهو خواب ڏسندو ته ان ۾ کاڌي پيئي جون شيون کيس نظر اينديون.

بازاري عورت وانگر سينگاريو پيا دنيا کي ڏيکاريندا. اها هڪ نفسياتي بيماري ليکجي ٿي جنهن جو ڪارڻ هيءُ ٿئي ٿو ته شروع زندگي ۾ ان ماڻهوءَ ٻين کي پاڻ کان بهتر لباس ۾ ڏسي، اهو طئي ڪيو هو ته سندس زندگيءَ جي ڪاميابي جو نشان اهو ٿيندو ته هو اهڙا ٿا، بلڪ انهن کان به بهتر ٿا حاصل ڪري ماڻهن کي ڏيکاري. دماغ تي هڪ دفعو ان تصوير جي ويهي ويڃڻ کان پوءِ اهو ماڻهو پنهنجي زندگيءَ لاءِ جيڪو به پروگرام ٺاهيندو، تنهن ۾ اوليت يعني پهريون نمبر، لباس ۽ ڪپڙن جي ٺاڪ ڦوڪ کي ڏيندو.

مثلاً مون اهڙا ماڻهو به ڏٺا، جن وٽ شروع ۾ ڪجهه ڪونه هو ۽ ذهني طرح هو شديد احساس محرومي جو شڪار هئا، بعد ۾ جڏهن وقت ڦريو ۽ سندن شروعاتي محروميون رفع ٿي ويون ته سندن اوائلِي ذهني بيماريون ظاهر ٿي پيون ۽ مورڱو سندن فطرت ٿي بدلجي وئي، گويا اهي ڏنل وائيل اڳيان ماڻهو ئي نه هئا، ڪنهن انڌيءَ کي ڇڻ مڙس ملي ويو هو! سنڌي سياڻن ان انساني جنس کي ”ڀوڊاوا“ سڏيو آهي.

جيئن مون مٿي عرض ڪيو آهي ته، نظام ترجيحات Order of Priorities جي معنيٰ اهو پروگرام ٿئي ٿو جيڪو ماڻهو انهن شروعاتي اثرن يا ماحول کان متاثر ٿيڻ بعد پنهنجي زندگيءَ جي باري ۾ بڻائي ٿو.

هڪڙا ماڻهو: ترجيحات ان طرح بڻائين ٿا ته پهرين نمبر ۾ هو پنهنجو ذاتي غرض (يعني علاج محرومي، ڪرسيءَ جو حصول وغيره) رکن ٿا ۽ ٻئي نمبر ۾ عوام جي خدمت.

ٻيا ماڻهو: اهي ٽين ٿا، جيڪي پهرين نمبر ۾ عوام جي خدمت ۽ ٻئي نمبر ۾ ذاتي مفاد رکن ٿا.

* * *

جنهن دور ۾ سائين ميران محمد شاھ سياست جي ميدان ۾ آيو⁽¹⁾، ان دؤر ۾ اسان جي سنڌ اندر انهن ٻنهي قسمن جي ترجيحات رکڻ وارا ماڻهو آهون سامهون نظر پيا آيا.

هڪ طرف اُن سمي جا (اکثر) تعليم يافته هندو نوجوان هئا، جن پنهنجي هندو قوم جي خدمت، ملڪ جي آزاديءَ ۽ ذاتي قربانيءَ کي پنهنجين

⁽¹⁾ مون کيس پهريون دفعو حيدرآباد ۾ 1924ع ۾ ڏٺو ۽ ان ڏينهن کان اسان جي واقفيت شروع ٿي.

ٻين سڀني خواهشن ۽ شخصي مقصدن تي مقدم پي رکيو - يعني پهريان قومي ڪم، ٻئي نمبر ۾ ذاتي ڳالهائون.

ٻئي طرف سياسي مقابلي جي ميدان ۾ اسان مسلمانن جي پاران اسان جو امير طبقو هو ⁽¹⁾ (وڏيرا، مير، پير، نواب، قبيلن جا سردار، زميندار، جاگيردار) جنهن پنهنجي سياسي فڪر ۾ پهريون نمبر پنهنجي ميمبريءَ ۽ ڪرسي کي پي ڏنو ۽ پبلڪ جي خدمت کي (جيڪا پڻ نالي ماتر هوندي هئي).
ٻيو نمبر ⁽²⁾.

اهو ”امير طبقو“ وري اندر ئي اندر، ٻن قسمن جي ماڻهن تي مشتمل هوندو هو.

هڪڙا: اهي جيڪي توڙي جو اڻ پڙهيل يا عمر رسيده هئا، پر ان هوندي به ڪرسيءَ جي هوس ۾ گرفتار رهيا ٿي. هو پئسي ۽ اثر جي آڌار تي پاڻ کي ميمبر چونڊرائي، ڪائونسلن اندر سرڪار کي ووٽ ڏئي ذاتي فائدا وٺندا رهيا ٿي ۽ ساڳي وقت عوام ۽ راڄ تي به پنهنجو ڌاڪو ويهاريو وٺا هوندا هئا. اهي ويچارا انگريزي پڙهيل ڪو نه هوندا هئا، تنهن ڪري کين وزارت ته ڪا نه ملندي هئي، پر ٻين نمونن ۾ کين جهجهي قيمت ادا ڪئي ويندي هئي، مثلاً زمينون، ڪڙيا، موڪون، تقاويون، ڪامورن جون بدليون، اسپيشل مئجسٽريٽون، خطاب ⁽³⁾، وغيره - عوام جي خدمت يا پلي جو ڪو خاص تصور سندن سامهون ڪو نه هوندو هو.

ٻيا: اهي هئا، جيڪي اميرن جا پٽ هئا ۽ تازو انگريزي پڙهي سياست ۾ ڪاهي پيا هئا ۽ لياڻي ڪرسيءَ جي عشق ۾ شب و روز مجنون بڻيا ٿي

⁽¹⁾ سنڌ جو غريب مسلمان عوام، خصوصاً ٻاهراري جوڳناڻو، ان زماني ۾ ڪنهن ڳاڻاڻي ۾ ئي ڪونه هوندو هو. سڄي سياست وڏا ماڻهو مٿان ئي مٿان، پاڻ ۾ ڳڻ جوڙ ڪري پيا هلائيندا هئا. روت جي ضرورت غريبن تي دٻاءُ وجهي يا پيرن کي نذرانن ڏئي انهن کان مريدن ڏانهن حڪمران ٿي، پوري ڪٽي ويندي هئي - نه پارٽي نه پروگرام.

⁽²⁾ فقط چند مسلمان امير، ان عادت کان مستثنئي ۽ ان روڳ کان بچيل هئا. مثلاً مرحوم مغفور غلام محمد خان ڀرڳڙي، مرحوم رئيس جان محمد جوڻيجو ۽ ٻه ٽي ٻيا. باقي سمورا سنڌ جا امير (يعني زميندار، جاگيردار، پير، مير، سردار، نواب، وڏيرا وغيره) ڪرسي جا عاشق ۽ عهدن جا طالب هوندا هئا.

⁽³⁾ 1920ع ۾ آئيني سڌارا آيا ۽ چونڊون ٿيون، ٻيو ڀيرو چونڊون 1923ع ۾ ٿيون. انهن چونڊن ۾ جيڪي ماڻهو سنڌ منجهان چونڊجي ويا، تن جي لسٽ کولي ڏسندا ته اوهان کي وڏي ڪثرت سان اهڙا ماڻهو ان لسٽ ۾ نظر ايندا.

وتيا. بدقسمتيء سان انگريزي تعليم وٺڻ ۽ سوٽ ڪوٽ پهرڻ کان پوءِ به انهن ۾ نئين زماني جو احساس ۽ پبلڪ جي خدمت يا قوم لاءِ قربانيءَ جو ڪو جذبو جاڳي ڪو نه سگهيو هو.

قومي خدمت ۽ عوام جي لحاظ کان، امير طبقي جا اهي ٻئي حصا هڪ جهڙا ناڪارا هئا، اڻ پڙهيل پوڙها، خواه انگريزي پڙهيل نوجوان يعني ”جهڙي چالي تهڙي پني، هن لاهي هن کي ڏني“. پنهنجن ذاتي فائدين جي لوري لڳل ٿي رهي - البت قيمتون مختلف صورتن ۾ وصول ڪيائون. هڪڙن ذاتي فائدا ٿي ورتا (جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي)، ٻين کي عهدا گهريا هئا. انهن پنهنجن حصن پنهنجين زندگين جون ترجيحات يا پروگرام انهيءَ ئي ڍنگ تي متعين ڪيا هئا، يعني پهريون نمبر ذاتي فائدا ڪرسي وغيره ۽ ٻيو نمبر عام ڳالهائون.

نتيجو ڪهڙو سامهون اچي چڪو هو؟ ڪهڙا ڪهڙا ماثو سياست جي ميدان ۾ آيا هئا؟
هيءُ:

هندن طرفان جيرامداس، چوٿرام، گهنشيام، وليچا، چيني، نهچلداس، گوندانند، ريجهو لاهوري، رام موٽواڻي وغيره جهڙا ورڪر، سياستدان ۽ پنهنجي قوم لاءِ قربانيءَ جا پُٽلا.

اسان جي پاران؟ رئيس غلام محمد مرحوم (جيڪو ان وقت تائين فوت ٿي چڪو هو)، جي قابل احترام نالي کي ڇڏي، باقين جي نالن کي نشانبر ڪرڻ کان آءُ اڄ به معافي گهران ٿو. منجهان گهڻا اڳ ۾ ئي گذاري ويا آهن، باقين جي نالن جي ڳولا پڙهندڙ پاڻ ڪري سگهن ٿا - - ڪين ڏسڻ گهرجي ته ڪهڙا ماثو ان دور اندر مسلمانن پاران سياسي لائف ۾ حصو وٺي رهيا هئا، آيا انهن جي ترجيحات ۾ پهريون نمبر ڪرسي کي هو يا قوم لاءِ قربانيءَ کي. آسانيءَ سان اهي اڃا - ڪارا پٿرا ٿي پوندا.

* * *

هن ساري نفسياتي بحث ۽ مثالي تاريخي اُپٽار جو مطلب هيءُ هو ته آءُ ڏيکاريان ته سائين ميران محمد شاھ مرحوم جي ذهني تربيت يا تشڪيل ڪهڙي ماحول ۾ ۽ ڪهڙي اثرات هيٺ ٿي ۽ هن پنهنجي زندگيءَ جي ترجيحات يا پروگرام کي، ڪهڙي تصوير کي پنهنجين اکين جي سامهون ڏسي، مرتب ڪيو.

هن پاڻ جهڙا پڙهيل نوجوان، اميرن جا پٽ ڏنا، جيڪي پنهنجو سياسي نصب العين ڪرسيءَ جي حصول ۽ عهدن جي مزن ۽ مڇن کي متعين ڪري، انهن جي حصول لاءِ سنڌ اندر ڊماچوڪڙي لڳايون ويٺا هئا.

توڙي جو اهڙن مالدار نوجوانن جي پيٽا ۾، سائين ميران محمد شاه وٽ وسائل جي قلت هئي، پر وسائل جي اها قلت خود سندس لاءِ هڪ چئلينج ۽ مهميز بڻجي پئي، جنهن ڪري هن پنهنجن مالدار همعصرن ۽ رقيب کي ڏسي، انهن جي پيرويءَ ۾، پنهنجي لاءِ ساڳي قسم جي ترجيحات جو نقشو تيار ڪيو- جنهن ۾ عهدو پهريان ٿي آيو ۽ عوام جي خدمت پُٺ ۾ - ”جيڪڏهن فلاڻي امير جو پڙهيل پٽ، دولت جي آڌار تي، وزير يا اسپيڪر بڻجڻ جي تمنا رکي ٿو ته پوءِ آءٌ به پنهنجي دماغ ۽ چالاڪيءَ جي مدد سان، ڇو نه اهڙي عهدي ماڻڻ جي خواهش رکان؟“ هُن جي اباڻي دولت، منهنجي دماغي طاقت، هن کي جاگيرداريءَ جو زور، مون سان مٿن مائٽن جي مدد، اهي طاقتون پاڻ ۾ پُٽي اينديون ۽ آءٌ به ڪرسي ماڻي سگهندس⁽¹⁾. سائين ميران محمد شاه پنهنجي دل ۾ ائين پي سوچيو هوندو.

بالآخر اوائلي احساس محرومي ۽ احساس ڪمٽيءَ کي مٽائڻ لاءِ به هن صاحب اهو ئي طريقو سوچيو ته ٻين وانگر پاڻ به عهدن کي اول نمبر ڏئي، دائما انهن جي حصول لاءِ ڪوشاڻ رهي - باقي ڳالههون (قوم لاءِ قرباني وغيره) پوءِ ٻيون ٿينديون.

ان ۾ ڪو شڪ ڪو نه آهي ته ميران محمد شاه مرحوم جي زندگي، ان نقطه نظر کان، ڪامياب رهي. هن پنهنجي ترجيحات کي پورو ڪيو، گهڻا ئي عهدا ماڻيا، گهڻا ئي دل جا ارمان ڪڍيا ۽ واٽ هلندي، وس پڇندي، هو قوم کي به تڪر وجهندو رهيو.

الله تعاليٰ کيس جنت ۾ جاءِ ڏئي.

⁽¹⁾ سڄي قوم ان مرض ۾ مبتلا ٿي چڪي هئي، جيڪڏهن ميران محمد شاه به ان ۾ ڦاسي پيو ته ان ۾ هن ڪهڙو خاص گناه ڪيو؟

سندس منگهارام وکیل

سائين ميران محمد شاھ مرحوم جي سياسي زندگي جي جائزي وٺڻ سان گڏ، مقابلاً، آءٌ وڪالت جي پيشي ۾ سندس ابتدائي پائيواري ديوان سندس منگهارام جي ڪردار تي روشني وجهڻ گهران ٿو.

سندس حيدرآباد جو ناميارو وکیل هو. پنهنجي زماني ۾ کيس وکیلن جو سرتاج سمجهندا هئا. هر لحاظ سان سندس زندگي ڪامياب ۽ سڦلي ثابت ٿي.

ملڪ جي آزاديءَ ۽ پنهنجي هندو قوم جي پلي جو اونو کيس شروع کان ئي لڳل رهيو. حصولِ تعليم بعد هو سرتوڙ محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، هڪ طرف قانوني پيشي ۾ ڪمال حاصل ڪندو ويو ۽ ٻئي طرف قومي تحريڪن ۾ به حصو وٺندو رهيو، پر اهڙيءَ طرح سان جو نه عهدي وٺڻ جي ڪوشش ڪيائين نه پنهنجي قوم کان پنهنجن خدمتن جي ڪنهن عيوض وٺڻ جي خواهش رکيائين. ماڻهو کيس سچو سنت ”دش پڳت“ سمجهي، سندس بي پناهه توقير ڪندا هئا. سندس ترجيحات زندگي هن طرح هيون:

- پهريون نمبر ماڻهن جي خدمت ۽ ملڪ جي آزادي،

- ٻئي نمبر ۾ پنهنجي قانوني پيشي ۾ ڪاميابي.

ساري زندگي انهن ٻن اصولن جي پوئواريءَ ۾ گذاري ڇڏيائين. ڪجهه ڏينهن لاءِ، اوائل ۾ سائين ميران محمد شاھ به سندس جي قانوني فرم سان وابسته رهيو، پر پوءِ سائين پنهنجو نئون رستو وٺي ڪائس علقده تي ويو ۽ هو پنهنجي مستقل راهه تي هلندو رهيو. جيستائين جيئرو رهيو، آزاديءَ جي تحريڪن سان وابسته ماڻهن جي بنا پيسي وکیل ٿيندو رهيو. خلافت جي زماني ۾ سنڌ اندر جت به ڪنهن مسلمان ليڊر جي خلاف حڪومت طرفان ڪيس داخل ٿيو، ته سندس هٿان خرچ ڪري، وڃي سندس دفاع لاءِ موجود ٿيو. بحیثیت وکیل جي سندس اهڙو ڌاڪو ويٺل هوندو هو، جو ڪنهن کيس جي سلسلي ۾ سندس نالو ٻڌي، انگريز خود دهلجي مورچو کيس ئي ڪڍائي وٺندا هئا. قانون جو راج هو، جج ۽ ماجسٽريٽ بي ايمان يا پنهنجيءَ کل ٻڄائڻ جي فڪر ۾ ڪو نه هوندا هئا. هندو ورڪرن لاءِ سندس خاص طرح سان وڏي آفت جو باعث بڻيو.

رھيو. سندس طاقت جو راز هن ۾ سمايل ھوندو هو ته ھڙان وڙان قوم جي خدمت ڪندو هو ۽ معامضو ڪنهن به صورت ۾ ڪو نه وٺندو هو.

سندس پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ هندو مسلم ڇڪتاڻ وڌڻ لڳي هئي، جنهن کيس ڏاڍو ڏک ٿي پهچايو. پنهنجي طريقي سان ڪوشش ڪندو رهيو ته هندو مسلم ميللاچ بحال رهي، پر زمانو گهڻو اڳتي وڃي چڪو هو. ان ڏک ۾ آخر مري ويو. جيتري قدر مون ڏٺو، سندس مسلمانن جو نقطه نظر سمجهي ڪو نه سگهيو هو، تنهن ڪري سندس سوچ غلط خطن تي پي هلي ۽ اثر ڪري ڪا نه ٿي سگهي.

بهرحال ڪو ڪونه چوندو ته ان شخص انساني خدمت ۾ ڪا ڪوتاهي ڪئي يا ڪنهن خدمت جو قوم وٽان ڪو انعام يا عيوض ورتو - ڪنهن ميمري يا عهدي يا ذاتي پذيرائي جي صورت ۾، عهدن کان گهڻو اوجو رهيو، عهدن وارا خود سندس سلامي هئا.

انسان کي مڙيو ئي عزت گهرجي. هن عزت ماڻڻ لاءِ بي غرضائي ۽ قربانيءَ وارو رستو اختيار ڪيو هو.

ديوان ڏيئل مل لالواڻي

حيدرآباد جو زبردست وڪيل هو، فقط فوجداري کيس ڪڏهن ڪڏهن هو، گهڻو ڪري کيس هارائيندو ڪونه هو.

پوئين زماني ۾ جيڪي وڏا وڏا کيس ٿيا، تن ۾ وڪالت ڏيئل مل ڪئي. اله بخش شهيد جي قتل واري کيس ۾ خان بهادر ڪهڙي جو وڪيل هو، ساڳي ڪهڙي صاحب تي جيڪي پوءِ به مقدما ٿيندا رهيا، تن ۾ هوئي وڪيل هوس. هر کيس ۾ ڪهڙو بي گناه ثابت ٿي، با عزت آزاد ٿيندو ٿي رهيو. هڪ مقدمي ۾ ڪهڙي صاحب اله آباد هاءِ ڪورٽ جي مشهور زمانه رٿائڻڊ چيف جسٽس سر اقبال احمد کي گهرايو هو، پر ڪجهه عرصي کان پوءِ محسوس ڪيو ويو ته ڪيترين خاصيتن ۾ ڏيئل مل کانئس گهڻو بهتر آهي. آخر کيس ڏيئل مل جي ئي حوالي ڪيو ويو، جنهن آساني سان سمورن مخالفتن ۽ مقابلي جي باوجود، کٽي ڏيکاريو.

سندس ڪاميابيءَ جو راز ٻن ڳالهين ۾ هو:

1- پنهنجي کيسن تي اتاهه محنت ڪندو هو، سواءِ قانوني تحقيق ۽ تجسس جي کيس زندگيءَ ۾ ڪنهن به شئي سان دلچسپي ڪا نه هوندي هئي،

حٽاڪ هو نه دعوتن ۾ شامل ٿيندو هو نه ڪنهن مجلس ۾ ويندو هو. سندس زندگي ۽ سندس دنيا محض قانوني ڌنڌي تائين محدود هونديون هيون.

2- ججن ۽ مئجسٽريٽن سان اهڙي نوڙت ۽ فضيلتن سان هلندو هو جو هو به سندس گهڻو خيال رکندا هئا. عام طرح گهڻا وڪيل ڪورٽن ۾ شوخي ۽ قانونداني ڏيکاري ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، پر ڏيئل مل ساڳيو ڪم ڪانئن نياز ۽ نوڙت سان ڪلي ڪلي وٺي ويندو هو جو ڪنهن کي خبر به ڪا نه پوندي هئي.

سندس قول هو ته وڪالت ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ لاءِ فقط ٻن ڳالهين جي ضرورت آهي: محنت ۽ فضيلت. آفيس ۾ محنت، عدالت ۾ فضيلت.

تڪو يا گڻو اکر زندگي ۾ ڪو نه ڪڍيائين - ڪورٽ ۾ خواه ڪورٽ کان ٻاهر.

سندس منهن به الله تعاليٰ اهڙو بڻايو هو جو ان مان نمائائي ۽ شرافت پئي بڪندي هئي، کيس رنجائڻ تي ڪنهن جي دل ڪا نه ٿيندي هئي.

مسٽر عبدالجبار مرحوم

مسلمان وڪيلن ۾ مرد مجاهد سمجهيو ويندو هو. پرڳڙي مرحوم جو ساٿي رهيو هو. قومي خدمت جو منجهس وڏو انگ هو. آزاديءَ جي تحريڪ خواه خلافت هلچل ۾ مڙس ماڻهو ٿيو بيٺو رهيو. حڪومت اڳيان هرگز سر ڪو نه نوايائين، نڪي جيلن کان ئي ڊڳو. ڏاڍي نيڪنامي ماڻيائين. هر آر هئي قومي ورڪر جي سرپرستي ڪندو رهيو. زندگي جي ترجيحات ۾ اول نمبر ملڪ جي آزادي ۽ قومي خدمت کي ڏنل هوس.

سندس پيءُ مسٽر عبدالرحمان بئريسٽر (مرحوم) ڪراچي ۾ پريڪٽس ڪندو هو. وڏي ڪڙڪي ۽ رعب وارو مڙس هو. لاڙڪاڻي جي 1928ع واري هندو-مسلم فساد جو کيس مسلمانن پاران ڪيئي مهينا لاڙڪاڻي ۾ رهي هلايو هئائين. آخري منزل تي مسلمانن، سيشن ڪورٽ لاءِ لاهور جي بئريسٽر پيٽمن کي گهرايو، پر ان کان اڳ ئي مسٽر عبدالرحمان هيٺئين ڪورٽ ۾ هندن جي مقدمي جو بنياد اڪيڙي ڇڏيو هو.

ٻنهي ڀائرن پنهنجي قوم ۾ وڏي عزت ۽ آبرو ماڻي. کين ڏسي مسلمان فخر سان چئي سگهندا هئا ته سندن قوم ۾ به ڪي قانوندان ۽ همت وارا وڪيل آهن. پاڪستان نهڻ کان پوءِ 1949ع ۾ وفات ڪيائين.

ميان امين الدين منشي مرحوم

منشي خاندان جو فرد هو. جنهن جي هڪ شاخ سکر ۾ به هئي، جنهن جو سربراهه خانبهادر ميان پير بخش منشي سي. آءِ. اي هو. مسٽر امين الدين جي والد مسٽر نجر الدين سرڪاري نوڪريءَ ۾ دفترداريءَ تائين پهچي رٽائر ڪيو هو. مون کيس ڪو نه ڏٺو، پر سندس نيڪنامي ڪافي ٻڌم. چوندا هئا ته مسلمان سرڪاري ڪامورن ۾ اهو پهريون ماڻهو هو جنهن کي پنهنجي قوم جي اصلاح ۽ ترقي جو اونو رهيو ٿي.

ميان امين الدين، حيدرآباد ميونسپالٽي ۽ مڪاني معاملن ۾ مسلمانن پاران هر وقت لٽ ڪنيو بيشو هوندو هو ۽ وڏن وڏن مٿي هندو ديوانن کي به پڙڻ ڪو نه ڏيندو هو. سندس عمر انهن جهيڙن بلي ٿي صرف ٿيندي رهي. مون جڏهن ڏٺو ته سفيد ريش ٿي چڪو هو، پر مسلمانن جي جوش ۾ اڃا به جوان کان جوان هو. ان زماني جي هندو عاملن جو مقابلو آسان ڳالهه ڪا نه هئي، گهڻا ڏنا، واٽا، ٿلها ۽ متارا مسلمان ليڊر سندن سامهون ٿيڻ کان ڪيڏائين ٿي رهيا. پر امين الدين مرحوم هر دم مڇ ۾ ٽپ ڏيڻ لاءِ موجود هوندو هو.

حڪيم قاضي عبدالقيوم مرحوم

مون کي سندس ديدار جو موقعو ڪونه مليو. پر ڀڄڻاڻه ساڻس نياز حاصل رهيو. هو منهنجي محترم ۽ مشفق ڪرم فرما حڪيم فتح محمد صاحب سيوهاڻي مرحوم جو ڀاءُ هو ۽ ان واسطي سان اسان جو پاڻ ۾ رابطو هو. سيوهڻ مان نقل مڪاني ڪري اچي حيدرآباد کي وسايو هئائين ۽ اُت وڏي شان ۽ مان، عزت ۽ وقار سان زماني کي منهن ڏيندو رهيو. حيدرآباد زياده تر هندن جو شهر هوندو هو. منجهن ڪيڏي سماجي سجاڳي، سياسي بيداري ۽ تنظيمي صلاحيت هئي، تنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿيندو رهيو آهي، انهن قسما قسما بلائن جي مقابلي ۾ قاضي صاحب مرحوم ڪڏهن اڪيلي سر ڪڏهن ٻين سان گڏجي، مسلمانن جو جهنڊو جهولايو ويٺو رهيو. حيدرآباد ميونسپالٽي، خاص طرح سان جنگ جو ميدان هوندي هئي ۽ ان ميدان جو مسلمانن پاران پهريون نمبر پهلوان قاضي صاحب هوندو هو. حالتن سارو ڪڏهن تنبيهه سان، ڪڏهن تدبير سان، مڙيو ٿي مسلمانن جو گاڏو گيڙيندو رهيو. پنهنجي جاءِ تي طبيب به خانداني هو.

مولوي حڪيم محڪم الدين مرحوم

جڏانهن نهاريو، سامهون وڌا ماڻهو هوندا. انڪري نه ته هو وڏا انسان به آهن، پر ان ڪري ته هو مالدار آهن. گویا هيءَ دنيا ٺهي مالدارن لاءِ هئي، غريب کي به وال زمين جا پورجن لاءِ مليا ته وڏي ڳالهه ٿي وئي.

سنڌ جي تاريخ ۾ خواه وڏين سياسي تحريڪن متعلق تحريرن اندر، اوهان کي صرف ۱۰۰۰ لکين جا نالا نظر ايندا. جن غريبن ساڳي ئي واٽ ۾ پنهنجون جانيون قربان ڪيون يا جيل پوڳي پنهنجا جسر جلائي ڇڏيا، تن کي ڪو ياد ئي ڪو نه ڪندو. يعني جن پوکي، تن ڪا نه لٽي، جن لٽي، تن ڪا نه پوکي.

حڪيم محڪم الدين مرحوم انهن فراموش شده قومي فقيرن مان هو، جن زندگي ته قوم جي ^(۱) نذر ڪري ڇڏي، پر قوم پيٽوڙي پيرن وانگر، نذر ڪائي شڪر به جي اوڳاڻي به ڪا نه اوڳاڻي هئي.

مون کيس تڏهن ڏٺو، جڏهن سڀ ڪجهه قوم کي ڏئي چڪو هو ۽ وٽس باقي جسر تي جوڙيءَ جو جوڙو ۽ هٿ ۾ ٿلهو بانس جو ڏنڊو وڃي رهيو هو. ساڍا ڇهه فوٽ قد هوس. بدن ۾ ڀريل، جوانيءَ ۾ ديؤ جهڙو مٿس هوندو هو. پر شروع کان آزاديءَ جي تحريڪ ۾ ٿپو ڏئي، جيلن پٺيان جيل ڪاٽيندي ۽ اُت جند ڪاهيندي، چڪيون پيهندي، پنهنجو اهڙو حال ڪري ڇڏيو هئائين، جو هينئر ڄڻ سڙي ويل ڪاٺ جو ٻنڊ پي نظر آيو. همت ان کان پوءِ به ڪا نه هاري هئائين، شڪست ڪانه ٻولي هئائين ڪنهن کان پنهنجي رُبانين جو معاوضو ڪو نه ٿي گهرائين. هن جيڪي ڪجهه ڪيو هو، سو پنهنجي ضمير جي خوشنودي خاطر. هو انسان ٿي ڄائو هو ۽ انسان وانگر آزاد ٿي رهڻ پي گهرائين. آزادي سندس جنر جو حق هو ۽ هن اهو حق طلب پي ڪيو - اهو هو سندس طريقو استدلال، جنهن جي دوران ۾ هڪ بحث اندر چئي ڏنائين ته ”آءٌ انسان ٿي ڪٿي ڪان به ذليل زندگي گذارڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

ع - من نه ديدم ڪر سگي پيش سگي سرخرم ڪرد
(يعني فارسي واري چيو آهي ته مون ڪڏهن ڪو نه ڏٺو آهي ته ڪنهن ڪٿي به ڪٽي اڳيان پنهنجو ڪٽڻ نوايو هجي).“

^(۱) ڄاڻي ڄم جو انقلابي هو، في الحقيقت هن جو دنيا ۾ ڄمڻ قبول ڪيو هو، سو به آءٌ سمجهان ٿو ته محض سندس هڪ انقلابي ادا هئي.

کيس پنهنجي خودداريءَ بلي بڪون کائيندو ڏسي، حيدرآباد ميونسپالٽيءَ وارن، اشرافت ڪري هڪ ننڍڙو خيراتي يوناني دواخانو کولي ڏنو هوس، جتان نالي ماتر ملندڙ پگهار تي قانع رهي، پنهنجي خيالات جي دنيا ۾ مست مگن رهندو هو.

هر شام پنهنجي هر خيال دوست مرحوم حڪيم شمس الدين وٽ اچي محفل ڪندو هو ۽ دل جا بخار ڪڍي پاڻ کي ٿڌو ۽ ٻين جي ضمير ۽ ايمان کي گرمائيندو رهندو هو.

آءٌ به ڪڏهن ڪڏهن موجود هوندو هوس، شينهن وانگر پيو گجندو هو، وقت جي حاڪم انگريز جي حق ۾ اهڙي زبان ڪر آئيندو ٿي رهيو، جا انگريز ئي ٻي سٺي ۽ سٺي، ڪنهن ديسي راجا جي راڄ ۾ هجي ها ته جيئري گڏه جي پيٽ ۾ سبي ڇڏينس ها.

هڪ ڏينهن ڏاڍي جوش ۾ هو، ڪا ڳالهه سرڪار ڪئي هئي، جيڪا سندس مزاج جي خلاف هئي، صبح جو انگريز ڊسٽرڪٽ ميجسٽريٽ سان وڙهي آيو هو، انگريز پڇيس ته ”جنهن آزاديءَ سان تون اسان کي منهن چڙهي گاريون ۽ ڌڙڪا پيو ڏئين، تنهن آزاديءَ جو تون قدر ڇو نه ٿو ڪرين؟“ محڪم الدين ٺهه ٻه وراڻي ڏنس: ”يونڪڻ جي آزادي، جيڪا ڪتن کي به حاصل آهي، سا انسانن کان ڪسي اوهان پنهنجو منهن ڪارو ڪيو هو ڇا؟“

پاڻ ٻڌايائين ته انگريز ڪليڪٽر پوءِ کلندو رهيو: ”ٻڙي جوش ۾ هو آڄ مولوي صاحب، ننڍي هو جاوڙ جب آپ کي ڪانگريس ڪا راج آيا تو هر انگريزون ڪو ياد ڪرڪي روڱي“ چئي، کلي، هٿ ملائي روانو ڪري ڇڏيائين. مولوي صاحب چيو ته آءٌ زير لب چوندو آيو مانس: ”ڌوڙ پئي توهان جي منهن ۾“

مولوي صاحب شروع کان ڪانگريس ۽ خلافت جو سرفروش ورڪر رهيو هو. مون جڏهن ڏٺو ته ڏاڙهي مڃون ڪوڙائي ڇڏيون هئائين. گستاخي ڪري ڪانئس سبب پڇيم. چيائين: ”ڪن مولوين کي خلافت ۽ آزاديءَ جي خلاف سرڪار جو توڙي بڻبو ڏسي، شرم وچان مولويت جو اهو نشان مٽائي ڇڏيو اٿم، جيئن ماڻهو مون کي به بي شرم مولوين مان شمار نه ڪن. اسان جو ڪلاس ئي ڪنڊر آهي، تنهن ڪري ڏاڙهي مڃن جو منهن تي نه هجڻ، هجڻ کان بهتر آهي.“

مولوي صاحب کي شڪر آهي ته مٿي کان پوءِ ٻه گز زمين جا مليس،
 پر ان جو نانءُ نشان نروار ڦيڻ ڪو نه ڏنائون، گويا سنڌ جي روايت پوري ٿي.
 ع - ني پر پروانه سوزد ني صڌائي بلبلئي!

رئيس احسان علي خان لغاري مرحوم

سنڌ جي اميرانه معاشره جو ”لوڻ مرچ“ سمجهيو ويندو هو، جنهن مير
 يا پير جي محفل ۾ موجود نه هوندو، سا محفل ڦڪي ۽ بي رونق پئي لڳندي.
 علم مجلسي ۽ ”ذريارت“ جي آرٽ جو وڏو ماهر هو. کيس ڏسندي ئي گهڙي
 ساعت، ماڻهوءَ جي دل جا بار هلڪا ٿي ويندا هئا، منهن ۾ الله تعاليٰ ڏاڍي
 مٿيا رکي هئس. بذلہ سنجي ۾ پنهنجو مٿ پاڻ هو. چرچو ڪندو، پر دل نه
 ڏکائيندو، ڳوڙي ڳالهه جي ويجهو نه ويندو. سياست کان پري پيچندو. اخبار تي
 اک پونديس ته هٿ نه لائينديس، نانگ يا وچونءَ وانگر لٺ يا لڪڙ سان پاسي
 ڪري ڇڏينديس، ووت ڏيڻ ڪيپرو گناهه سمجهندو. ساري ڄمار بيلت باڪس
 ڪو نه ڏنائين. سندس خيال هو ته اهي ساريون ترڪيون حرفت باز انگريزن،
 ماڻهن کي منجهائڻ لاءِ ۽ پاڻ ۾ ويڙهائڻ لاءِ ڪڍيون آهن.

عقيدو هوس ۽ ان جو هميشه اظهار ڪندو رهندو هو، ته ”آزادي
 انهن طريقن سان نه، پر سر تريءَ تي رکي، تلوار هلائڻ سان ملي سگهي
 ٿي، مياڻي ۽ دُٻي جي شڪستن کان پوءِ (جن ۾ سندس لغاري قبيلو به
 سنڌ لاءِ وڙهندي شڪست کائي چڪو هو) سنڌ انگريز جي غلاميءَ ۾ ڦاسي
 غيرت وڃائي ويهي رهي آهي، هينئر زندگي وبال بڻجي پئي اٿس، ماڻهو
 روحاني بوسٽ ۾ مبتلا آهن. جيئن تيئن ڪري ڏينهن پورا ڪرڻا پيا آهن،
 جيستائين قدرت وري ڪو وارو ورائي. ان وچ ۾ ڇو نه انسان، حياتيءَ جي
 بار کي هلڪي ڪرڻ ۽ دل جي حرڪت کي قائم رکڻ خاطر، هلڪن مشغلن
 سان من وندرائيندو رهي؟ هلڪن مشغلن جي معنيٰ: موسيقي، حسن
 پرستي، گل خوشي، يارن دوستن سان ڪچهري.“

پاڻ موسيقي جو وڏو ڄاڻو هو، وقت جا مکيه موسيقتار کانئس
 ڪن هنڌا هئا هزارين شعر ياد هئس. اوهان مصرع جهونگاريو، هو سچو
 غزل ٻڌائي ويندو.

سند جي حسن جو قائل هو. ٿر جي ڪولھڻين کي ڪوھ قافين سان پيئڻدو هو - چونڊو هو: "اسان وٽ حسن اٿاھ آھي، صرف قومي غيرت ڪري ان جي نمائش ڪا نه ٿا ڪريون ۽ بازار ۾ نٿا آڻيون".

ھز ھائٽس مير علي نواز خان مرحوم والي رياست خيرپور جو مصاحب ۽ ٽنڊوچار واري مير شير محمد خان مرحوم جو سنگتي هو.

رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي

حضرت ظهير فاريابي رح فرمايو آهي:

با حريفان قلندر، به خرابات شديد
زهد برهر زده و کاسه بکف، کوزه بدست.

رئيس ڪريم بخش خان به ساڳي ڳالهه ڪرڻ ۾ تامل ڪونه ٿو ڪري. پاڻ هڪ ٻئي بزرگ جي زباني دنيا کي چئلينج پيو ڪري:

شيخ به زن فاحشه گفته مستي
کز خير گستي به شر پيوستي
زن گفت چنان که مي نماير هستر
تون نیز چنان که مي نمائي هستي⁽¹⁾؟

"جرت رندان" اهڙيءَ راست گوئي کي سڏيو ويو آهي.

* * *

رئيس صاحب زندگيءَ جي بار کي قابل برداشت بنائڻ لاءِ دل جان سان جتن پي ڪيا آهن.

* * *

اگر غم لشکر انگيزد که خون عاشقان ريزد
من و ساقی بهم سازيم بنيادش بر اندازيم.

رئيس صاحب جي تحرير پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته پاڻ هن چوڻ ۾ حق بجانب آهي تہ:

نه من تنها درين ميخانه مستر.
جنيدو، شبلي و عطار هر مست.

(1) شيخ صاحب هڪ فاحش عورت کي تنبيهه ڏيئي ته تو مستي ۾ اچي چڱائيءَ جو رستو ڇڏي، بچوڙائيءَ جي واٽ ورتي آهي. عورت وراڻي ڏنس ته: "آڇهڙي آهيان تهڙو پني پاڻ کي ظاهر ڪريان. پر تون ته ٻڌاء ته تون جيڪي پاڻ پيو ظاهر ڪرين، حقيقت ۾ اهڙو آهي به؟"

بالآخر الله تعاليٰ باجهه ڪري. دنيا ۾ ڏاڍي منافقيءَ ۽ رباڪاري پئي هلي. اهڙيءَ دنيا ۾ راست گوئي مڙسڻ جو ڪم آهي. رئيس مڙس ماڻهو آهي. پنهنجو تعارف پاڻ ڪتاب لکي پيو ڪرائي، منهنجو بي سود ٿيندو.

ميان محمد هاشم 'مخلص' مرحوم

مخلص مرحوم قلمر کي لٺ باني وانگر استعمال ڪيو. گهڻن جا مڻا ڦٽيائين - ليڊرن جا، وڏيرن جا، آفيسرن جا ۽ خود هر پيشه صحافين جا. سندس نالو پاراتي طور استعمال ٿيندو هو. چي: "شل مخلص ڪڍ پوئي". وقت جي وڌڻ تيسمارن جا ور لاهي ڇڏيائين.

سرچارلٽن هيريسن چيف انجنيئر هو. سکر براج ٺاهي هڻائين. کڻيءَ کيس جو ڪنهن وڏيري جي دعوت تي ميرپور ضلعي ۾ شڪار ڪيائين. شڪار جي موقعي تي اهتمام وڌو ٿيل هو پر آفيسرن لاءِ هر هنڌ اهڙا انتظام پيدا ٿيندا هئا. هتي غير معمولي ڳالهه اها هئي جو پر ۾ ميرپورخاص ۾ مخلص مرحوم جي مسلمان اخبار جو مرڪز هو. ۽ هيريسن جي ميزبان وڏيري، مخلص صاحب جو سالو ڏن اڃا ڪو نه ڀريو هو. هڪدم مسلمان اخبار ۾ منظوم مضمون ڇپجي ويو: سرخي هئي "سنڌيءَ جو شڪار". مضمون ڇا ڇپيو - سنڌ کان بمبئي⁽¹⁾، بمبئيءَ کان دهليءَ تائين زلزلو اچي ويو. ڪائونسلين ۽ اسيمبلين ۾ سوال و جواب ٿيا، ڪانگريسي اخبارن ۾ هيريسن جي ڏاڙهي پڪ هلي. شڪار، شڪار جي ماڳ، هيريسن لاءِ آبرو بچائڻ مشڪل ٿي پئي، آخر موڪل وٺي ولايت هليو ويو.

اهڙي ڪيئي شڪار مخلص صاحب پنهنجي قلم سان ڪندو رهيو. لاڙ جي وڏيرن خواهه ديسي ڪامورن کي ڪنبائي رکيو هڻائين، سال ۾ ٻه ٽي دفعا پيرن مرشدن وانگر "سفر" تي چڙهندو هو، وڏيرا ۽ ڪامورا ڏن ڏئي ڏاڙهي پيا بچائيندا هئا. اشراقت سان پاڻهڙو اخبارن کي ڇنڊه ڏيڻ جي عادت انهن ماڻهن کي ڪانه هئي، سندن ٻانهن مروڙن جو فن مخلص کي ايندو هو. ڪم سوڌا مارڪن جا به ڪو نه هوندا هئا.

* * *

(1) سنڌ اڃا بمبئي کان جدا ڪانه ٿي هئي.

مخلص ۽ ببل سنڌي صحافت جا ٻه پيلائي شير هوندا هئا، پنهنجي وقت ۾ وڏي هاڪ هوندي هون. هجو ۽ هزل جا ماهر هئا، ببل حد اندر، مخلص وٽ حد حساب ڪو نه هو. انگريز هروپرو پوٽ ٻڌڻ جو قائل ڪو نه هو، ڪن خاص حالتن کانسواءِ، قلمي وٽ پڪڙ ۾ دخل ڪونه ڏيندو هو. ٻه رويو في داخل ڪري، بنا ڪنهن اجازت ورتي، ماڻهو اخبار جاري ڪري سگهندو هو. سرڪار جو اصول هو ته ماڻهن کي دل جي بخارن ڪيڏن جي گهڻي ۾ گهڻي سهوليت هجڻ گهرجي. جيئن فاسد مواد جمع ٿي ڦاٽي نه پوي. بندناموسي جو قانڊو سڀ سان لاڳو هوندو هو، اخبار وارن سان خواه عام پبلڪ سان. خانگي فرياد ٿيندي هئي، سرڪار وچ ۾ ڪو نه ايندي هئي، پري کان ويهي تماشو ڏسندي هئي. اهوئي سبب هو جو انگريز کي بين الاقوامي مجبورين پڇايو، هتان جي اخبارن ڪو نه پڇايس. هو ٻه سؤ سال ساڻن لڪ چپ ڪيڏندو رهيو.

مخلص مرحوم بندناموسيءَ جي ڪيسن کان ڏاڍو پڇندو هو. شروعات ۾ ڪنهن ماڻهوءَ ڪيس داخل ڪيس ته مورگو روپوش ٿي سالن جا سال راجپوتانه ۽ ٿر جي علائقن ۾ رلندو وتيو.

آءٌ صحافت ۾ آيس ته منهنجي تحرير تي فني نڪتہ چيني ڪري، مون کي پنهنجي اڳيان نواڻن جي ڪوشش ڪئي. مون کي معلوم هو ته مخلص جو آسان علاج مقدمو آهي. مون سندس خلاف سکر جي سٽي مارجسٽريٽ وٽ ڪيس داخل ڪري وارنٽ ڪيرائي موڪليو.

حاضري جي ڏينهن آءٌ صبح جو ڇهه قدمي لاءِ ڀر واري باغ ۾ ويس. موٽي اچي ڏسان ته مخلص مرحوم منهنجي بستري تي پلٽي ماريو ويٺو مون وارو ناشتو کائي. نوڪر ڪو نه سڃاڻندو هوس، ان کي چيائين ته ”آءٌ راشديءَ جو چاچو آهيان، سندس دعوت تي آيو آهيان. هڪدم نيرن ڪراءِ جنهن ۾ آلميت ۽ انب به هجن.“ نوڪر مون وارو مال آڻي اڳيان رکيو هوس. اک پڪي ڪيو ويٺي کاڌائين. مون کي ايندو ڏسي مشڪندو رهيو. بلڪ آڇ ڪيائين ته ”نيرن نه ڪئي هجيو ته ويهي ڪريو.“

ان زماني ۾ دستور هوندو هو ته دشمن در پيڙهي آيو ته چائنٺ ٽپندي سندس سڀ خطائون معاف، اکر نه ڪڍبو، مهڻو نه ڏبو، نه هُن ڪڍيو، نه مون ڪجهه چيو، ڪورٽ سامهون هئي، ڏهين بجي جو تاثير هو. اسان ٻئي گڏجي وياسين. پوڙهو

مڙس هو. منهنجي ڪلهي تي ٻانهن رکيو هليو. رضا نامو داخل ڪري موٽي آياسين. فرمائش ڪيائين ته آءُ ساڻس گڏجي خيرپور هلاڻ ۽ هڙهائينس مير علي نواز خان (مرحوم) کان کيس ڪجهه رقم وٺي ڏيان. ڪنڌ ڪڍائي نه سگهيس. مير صاحب سخي مرد هو. منهنجو به لحاظ ڪندو هو. مخلص کي ماني ڪارايائين. شام جو کيس ”تحفہ تحائف“ ڏئي رات واريءَ ريل ۾ ڇاڙهائي ڇڏيائين. منهنجي جان چٽي. مخلص مرنڊو مري ويو. وري منهنجي خلاف اڪر ڪو نه لکيائين.

* * *

مولوي ميان نور محمد نظاماڻي سندس علاج لاءِ هوميوپٿي جو طريقو تجويز ڪيو هو، يعني گار جو جواب گار سان - علاج بالمثل. مخلص جي اخبار تي نالو هو ”مسلمان“، مولوي صاحب پنهنجي پرجي تي نالو رکيو ”نور اسلام“. ٻنهي پاسي مذهب جي آڙ ۾ گار گند جي اُها ڏي وٺ ٿي جو مياڻيون ماٺ ٿي ويون، ميٽريون وڃي ڪُنڊ ۾ لڪيون. ماٺ تڏهن ٿي، جڏهن ٻئي مُٿا - خدا شال بخشين.

* * *

مخلص مرحوم جي ڪلام جو نمونو ڏسو. اها نظر مولانا ڏيپلاهي جي مهربانيءَ سان دوباره منهنجي ڌيان تي آئي آهي.

غزل

(از مولانا چُون چُون خلف حضرت هُون هُون)
 ديدم مٽي را شخصي چڙهيده بوده
 پتلون ڪوٽ ڪالر ٿاڻي لڳيده بوده
 حالت جا تنهن بڻائي ڪهڙو بيان تنهن جو
 سر تي ٿي ترڪي تويي ڏاڙهي ڏڪيده بوده
 ان کان پچيم ته مسٽر ڪاڏي اوهين وڃون ٿا
 چيائين ته ماٺ آلو. شايد رنجيده بوده
 پيچو ڇڏيم نه اُن جو پٺيان تيس روانو
 آخر وڃي ته هڪڙي گهر ۾ گهڙيده بوده
 هن حال ۾ رهڻ اُت چون چون جو ٿيو نه لائق
 خچر مٽي چڙهيده جلدي پڳيده بوده

اين طور ما نديدير گزل شڪص کسي را
معي نہ شعر ههڙو هرگز لکيده بوده
سڀ شاعران سنڌي افتاد در تعجب
وهواه شعر هن کان وڻها وچيده بوده

* * *

چڱو ٿيو جو مخلص مرحوم انگريز هوندي وفات ڪري ويو - گهڻي
خفي کان چٽي پيو.

سنڌ جو اديب هو. سنڌ جي اديبن ۽ آرٽسٽن وانگر، مخلصيءَ جي
باوجود، مفلسي ۾ مرڻو هوس ۽ مفلسيءَ ۾ مٽو. اٽا واهو قلم وهائيندي
اڪيون به وڃائيندو ويو. اڄ تائين سندس ڪلام به ڇپجي ڪو نه سگهيو آهي.
هزار اختلاف، پر آرٽسٽ جو مقام نه سڃاڻڻ ڪنهن قوم جي مجموعي انڌائي
جو اعليٰ ترين دليل ٿئي ٿو.

ميان محمد عثمان ڏيپلائي

الله ڏينهن ڏٿيس. جيترو منڌي لٽريچر هن هڪ مڙس لکي ڇپايو آهي،
ٻين سڀني لکندڙن گڏجي به شايع ڪري ڪو نه سگهيا آهن. منهنجو قياس آهي ته
سندس تصنيفن جو تعداد هيلٽائين ڏيڍ سو کن کي پهچي چڪو هوندو ۽ اڃا به
ماشاء الله سندس قلم جو گهوڙو ڪڏ به ٻيو ٿئي. هڪ لحاظ کان سندس لٽريچر
تمام اهم آهي. ان تي مجموعي طرح، نظر ڊوڙائڻ سان مستقبل جي مؤرخ کي
معلوم ٿي سگهندو ته اسان واري زماني ۾ عام پڙهندڙ کي ڪهڙو علمي ۽ ادبي
مواد درڪار هوندو هو ۽ ماڻهن جي مذاق جي ليول ڇا هئي. ڏيپلائي صاحب، به
طريق احسن، سندس اهي ضرورتون پوريون ڪندو رهيو ٿي.

اخبار ”عبرت“ جو اجراء پڻ سندس وڏو ڪارنامو آهي. اها اخبار پاڻ
ڪڍيائين، سالها سال شان شوڪت سان هلايائين ۽ آخر ۾ جوان هٿن جي
حوالي ڪري، ان ضرورت جي ڪفالت ڪيائين، جيڪا ”الوحيد“ جي فوٽيدگي
بعد شدت سان محسوس ٿيڻ لڳي هئي.

ڏيپلائي صاحب جهڙا ماڻهو، ادبي تاريخ ۾، فرد نه ادارا ڪري ڳڻيا ويندا.

مير شير محمد خان مرحوم

تنبدي چام جو امير كبير هو. نه صرف دولت ڪري، پر مزاج ۽ مذاق جي شگفتگي ڪري به. سندس صورت ڏسندي ئي ماڻهوءَ جا غير غلط ٿي ويندا هئا. سيرت جون خوبيون ته پوءِ ٻيون ڪلنديون هيون.

ساڍا ڇهه فوٽ قد

ٽي مڻ وزن

رنگ آبنوسي

نيٺ خماري

وار گهنڊيدا

آواز گرحدار.

ٻئي ملڪ ۾ هجي ها ته فوج جو فيلڊ مارشل هجي ها، هت ڳاڻڻن، ناچڻ ۽ مڻهن جي سرپرستي ڪندي شاد ناشاد حياتيءَ جا ڏينهن ڪاٽي پورا ڪرڻا پيس. غار مجبوريءَ ۽ محروميءَ جي ماحول ۾ سنڌ جي خداداد جينيس Genius جون ڪيتريون مڪريون اڻ ڪلڻي ڪوماڻجي ويون؟ مير شير محمد مرحوم جو شما انهن منجهان ٿي سگهيو ٿي. تفنگ ۽ تلوار ڪسجي وڃڻ کان پوءِ، طبلي ۽ سارنگيءَ جي سنڀال - يعني جيئڻ لاءِ هڪ جتن. ساڳين حالتن هيٺ سڀ هنڌ ائين ئي ٿيندو رهيو هو. تاريخ کولي ڏسو.

بهرحال مير صاحب مرحوم پاڻ سنڌ جي ڪنهن به آرٽسٽ کي محروم رهڻ ڪو نه ڏنو، صرف درڪر ڏيکارڻ جي دير هوندي هئي. ٽولن جا ٽولا، طائفن جا طائفا سندس سخاوت جو نمر ڪائيندا ٿي رهيا.

ڪرڻ لاءِ ٻيو ڪجهه ڪو نه رهيو هوس، سنڌ مٿي پئي هئي، ايترو ئي ڪجهه هو ڪري سگهيو ٿي ۽ ڪندو رهيو، يعني سنڌي روح جي ثقافتي رمق کي وسامڻ ڪو نه ٿي ڏنائين. سندس خاندان متعلق هڪ تاريخي واقعو مون پنهنجن بزرگن کان ٻڌو هو.

سر چارلس نپيئر سن 1843ع ۾ سنڌ تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ مختلف جاگيرن جون سندن چڪاسي نيون پئي ڪيون. اهو ڪم سندس پاران مير منشي علي اڪبر جي حوالي هو، جنهن کليو ڪلايو ويئي رشوتون ورتيون. مير علي مراد خان مرحوم پنهنجي خاندان سان بيوفائي ڪري انگريز وٽان رياست

ورتي هئي، جنهن جي پڪي سند هاڻي منشي علي اڪبر کي جاري ڪرڻي هئي. علي اڪبر اهو ڪاروبار ڪوٽڙي بندر وٽ پينل هڪ سرڪاري جهاز ۾ رهي پئي هلايو. مير علي مراد خان کان هن تي لک روپين رشوت جي گهر ڪئي. اها رقم رات جي پيٽ اندر پيدا ڪرڻي هئي، ورنه ٻئي ڏينهن رياست جي سند جاري ٿي ڪا نه سگهي ها. علي مراد رقم ساڻ ڪا نه آندي هئي، ڏاڍو ششدر ٿيو ته پيسا ڪٿان پيدا ٿين. ساڻس گڏ حضرت پير علي گوهر بنگلي وارو، رحمت الله عليه به (سندس حامي ۽ رفيق طور) موقعي تي آيل هو. مير جي اهڙي مجبوري ڏسي، پير صاحب پنهنجو گهوڙي سوار ٽنڊي ڄام مير شير محمد خان جي خاندان جي هڪ خاتون⁽¹⁾ ڏانهن هن پيغام سان موڪليو ته ٽي لک روپيا روڪ هاڻي جو هاڻي وٽس ڪوٽڙي پهچايا وڃن. مائي صاحب انهيءَ گهوڙيءَ تي لک روپيا ٻورن ۾ پرائي، خچرن تي چاڙهي، وقت اندر ڪوٽڙي پير صاحب کي پهچائي ڏنا. مير جي مشڪل ته ان طرح سان آسان ٿي وئي، پر سند حاصل ڪرڻ کان پوءِ جڏهن پير صاحب مير کان گهر ڪئي ته اها رقم موٽائي وڃي، جيئن مائيءَ جي قرض کان آجوتجي، ته مير رقم موٽائڻ کان نابري واري ويهي رهيو. ان ڳالهه تي پير ۽ مير جي وچ ۾ جهيڙو ٿي پيو⁽²⁾. پير صاحب انگريز سرڪار کي خبر ڏني ته جنهن نونارين واري عهدنامي جي بنياد تي اها سند جاري ڪئي وئي آهي، تنهن ۾ علي مراد جعلسازي ڪري وڌيڪ علاقا لکيا آهن، جن تي في الحقيقت سندس ڪو حق ڪو نه آهي، اهي علاقا هئا: چانڊوڪو (لاڙڪاڻو)، روھڙيءَ کان اوڀاڙهه تائين جو علائقو ۽ نوشهرو ڊويزن.

اهو وڏو ڦڪڙ ڦاٽي پيو. انگريزن مير علي مراد تي ٽربيونل ويهاريو، جيڪو پرنگل ڪمشنر ۽ جيڪب آباد واري جيڪب صاحب تي مشتمل هو. مقدمو سکر ۾ هليو. مکيه شاهد ٻه هئا: 1- مير صاحب جو پنهنجو اڳوڻو منشي علي حسن ۽ 2- پير علي گوهر بنگلي وارو رحمة الله عليه.

علي حسن مير صاحب جي پوءِ کان ان وچ ۾ ڀڄي وڃي بمبئي ۾ لڪو هو. اتان سرڪار سمن موڪلي سکر گهرائڻو ڪيس. هو بمبئي مان ريل رستي روانو ٿيو. واٽ تي کيس زهر قاتل ملي ويو جنهن ڪري بڙوده وٽ ئي

(1) غالباً مير شير محمد خان جي والده محترم يا ڏاڏي هئي. اها خاتون پير صاحب جي مريد هئي.

(2) اهي پيسا آخر ۾ پير صاحبين گهران پري ڏنا ۽ مائيءَ جو قرض لاٿو.

مري ويو. ٻئي طرف پير صاحب رحمة الله به شاهدي ڏيڻ لاءِ ڳوٺاڻ بيٺي ۽ ۾ چڙهي اچي سکر بندر تي منزل انداز ٿيو هو. صبح جو ٿريونل اڳيان کيس شاهدي ڏيڻي هئي. مگر مير رات اندر پير سائين کي ناس ۾ زهر ڏياري ڇڏيو. پير سائين سان گڏ سندس ڀاءُ پير علي محمد شاھ اول رحمة الله عليه⁽¹⁾ به آيل هو. جيڪو پنهنجي وقت جو حڪيم هو. تنهن هڪدم محسوس ڪيو ته سندس ڀاءُ کي مير زهر قاتل ڏياريو آهي ۽ هينئر پير صاحب جي رحلت ڪندي ئي پٺيان درگاه تي مير طرفان سندن حويلي تي حملو ٿيندو ۽ لُٽ مار کانسواءِ سندن اهل خانہ کي به مير قيد ڪرائي وڃي پاڻ وٽ بند ۾ رکندو. ان وقت تائين پير جي ڳوٺ وارو علائقو جنهن ۾ پراڻي درگاه به شامل هئي مير جي پنهنجي رياست جي حدن اندر هو ۽ ان ڪري پير صاحب وارا سندس رعيتي هئا جن سان هو هر طرح جو ظالمانه ۽ منتقمانه سلوڪ ڪري سگهيو ٿي.

پير علي محمد شاھ مرحوم دورانديشي کان ڪم وٺي ڀاءُ جي ميت ڪٿائي راتو رات بيٺي ۾ موتي ڳوٺ پهتو ۽ اتان حويلي جا ماڻهو ڪڍي، ڳوٺ ڇڏي، درياءُ جي ٻئي ڪناري تي انگريز⁽²⁾ جي علائقي ۾ وڃي ويٺو. سندس دورانديشي بلڪل صحيح ثابت ٿي ڇو ته ٻئي ڏينهن مير علي مراد پير صاحب جي حويلي کي تاراج ڪرڻ لاءِ پنهنجن خونخوار روهلين⁽³⁾ جو لشڪر ڇاڙهي موڪليو پر اتان پڪي اڳ ۾ ئي اڏامي ويل هو ۽ الله تعاليٰ خاندان جي آبرو بچائي ورتي.

انگريز جو ويهاريل ٿريونل پوءِ به هلندو رهيو. ان جو آخري فيصلو هيءُ صادر ٿيو:

- 1 - مير علي مراد تي جعلسازي جو جرم ثابت،
- 2 - جيڪي علائقہ هن جعلسازي جي ذريعي ڦاپيا هئا سي سڀ ضبط ٿي انگريز سرڪار جي حوالي ٿي يعني چانڊڪو، اوڀاڙهه ڊويزن، روهڙي ڊويزن ۽ نوشهرو ڊويزن،

(1) منهنجو پڙ ڏاڏو.

(2) هاڻوڪي ڏوڪري تعلقي جي حد اندر جنهن کي ان زماني ۾ "لب درياءُ" تعلقو سڏيندا هئا. پير علي محمد شاھ مرحوم جنهن واهڻ ۾ وڃي ويٺو ان کي "پير وارو ڳوٺ" سڏيندا هئا.

جيڪو پوءِ درياءُ پاڻي ويو.

(3) مير علي مراد خان اهڙن حملن لاءِ روهيلا پٺاڻ گهراڻي پنهنجي فوج ۾ ڀرتي ڪري کنيا هئا. انهن جون ظلمي ڪاروايون مشهور هيون.

3 - مير کي ”سنڌ جي رئيس“ جو لقب ۽ مراڪو¹ ڏنل هئا جن کان به

کيس محروم ڪيو ويو.

4 - جنهن ديهه ڪنگريءَ ۾ پير صاحب جي درگاهه هئي سا ديهه مير

جي رياست مان چٽي ڌار ڪري انگريز پنهنجي سکر ضلعي ۾ شامل ڪري
چڏي. (پوءِ پير علي محمد شاھ مرحوم پنهنجو قبيلو وٺي موٽي وڃي درگاهه کي
وسايو ۽ پنهنجي صغير پائٽي کي پڳ ٻڌائي، کيس پڙهائي، تاتي وڌو ڪيو، ۽
جيڪو وڏو ٿي، پير حزب الله شاھ رحمة الله عليه پير تخت واري جي نالي سان
دنيا اڳيان آيو. ۽ پنهنجي فيض سان لکن ماڻهن کي نوازيائين). مير علي مراد
خان ان فيصلي جي خلاف راڻي وڪٽوريا کي اپيل ڪرڻ لاءِ پاڻ پاڻيءَ جي جهاز ۾
چڙهي وڃي لنڊن پهتو ۽ ات ڪيترا مهينا ٽڪي ڪوششون ڪندو وٽيو پر
ڪامياب ڪو نه ٿيو، راڻي وڪٽوريا کيس ملاقات جو موقعو به ڪو نه ڏنو.

البتہ مير صاحب ۽ پير صاحب جي خاندانن جي وچ ۾ بعد ۾ به
اختلاف سالن جا سال جاري رهيو. هڪ ڏينهن مير صاحب تي ڪنهن حر بندوق
سان حملو ڪيو. مير صاحب ان وقت پنهنجي سپاه ۽ عملي سان گڏ ڪنهن
طرف وڃي رهيو هو. حر به وڃي ان قافلي سان شامل ٿيو، موقعو ملندي مير
تي فائر ڪيائين، جيڪو مير کي نه لڳو. چون ٿا ته مير ٽوڪ ڪري مهڻو
ڏنس: ”گڏو آهين...“ حر هڪل کيس: ”پلاچئي ٿي ٻي“. اهو ٻيو فير به
ڪاري ثابت ڪو نه ٿيو ۽ چامائو ٿي ويو. ان وچ ۾ مير جي سپاهين حملي آور
حر کي پڪڙي ماري ڇڏيو.

”خون جي ڪوشش“ جو کيس پوءِ پير سائين حزب الله شاھ تخت
واري رحمة الله عليه⁽¹⁾ تي، انگريز جي ڪورٽ ۾ هليو جنهن کيس باعزت
آزاد ڪري ڇڏيو. ان کيس ۾ پير سائين جن جو وڪيل ديوان مينارام
شاهائي (مينارام هاسٽل ڪراچي وارو) هو، جيڪو ديوان ڌيارام گدومل جو
وڏو پيءُ هو. کيس ڪٽڻ تي پير صاحب کيس هڪ لک روپيا انعام ڏنو.

* * *

تتدبير جا لکيا ڏسو، ڪٿان جي ڳالهه ڪٿ وڃي پھتي. شروع ٿي مير
شير محمد خان مرحوم جي والده محترمہ جي ڏنل قرض تان ۽ خسر تي وڃي

⁽¹⁾ فرزند پير علي گوهر شهيد رحمة الله عليه، جنهن جو قصو اڳ ۾ بيان ٿي چڪو آهي.

چانڊڪي، روھڙي، اوباوڙه ۽ نوشهري جي تقديرن جي تبديليءَ تي. وچ تي وائو اهو اسان جو بزرگ شهيد ٿي ويو، جنهن حقيقت ۾ مير سان چڱائي ڪئي هئي.

مور حجام

حيدرآباد جي مشاهير ۾ ميان مور حجام به بيشڪ جو شامل هو. سڀني وڏن ماڻهن جون ڏاڙهيون ڪوڙيندو، ۽ هتان هُتان جون خبرون ساڻن وٺيندو وڌندو هو. اخبارن يا سي - آءِ - ڊيءَ وارو ڪر ميان مور سر انجام ٿي ڏنو. ڳالهه ٻڌائڻ جو خاص انداز هوس، وڏن ماڻهن جي نفسيات ڄاڻندو هو، ساڻن ڳالهه اهڙي ڪندو جيڪا کين وڻندي پئي، ان وچ ۾ ڏاڙهي تي (۽ بشرط ضرورت مڃڻ تي به) صافي گهمائي وڌندو هون.

يورپ ۾ Chatty Barber ڳالهه ڪر حجام ه ڪ دلچسپ ادارو سمجهيو وڃي ٿو، پاڙي جي اُني واڻي سموري وٽائس معلوم ٿئي ٿي، ڪانس هر ڪو ڪن هڻي ٿو، شال نه ڪنهن تي ڪاوڙجي، پٿرائي ڪندو وڌندو ته فلاڻي جي زال فلاڻي سان لڳل آهي ۽ ڏيئس فلاڻي سان پڇي وڃڻ لاءِ سامان ٻڌيو ويٺي آهي.

مور مرحوم اسان وٽ اهڙي اداري جون سڪون پئي لائون. البته خبرن جي موضوع ۾ فرق هوندو هو، فلاڻي وزير فلاڻي وٽان هيتري رشوت ورتي آهي، فلاڻي اسيمبلي ميمبر جو اندرون اندر فلاڻي گروپ ڏانهن لاڙو وڌندو پيو وڃي، فلاڻي سيٺ يا ليڊر فلاڻيءَ ماڙيچڻ جي ڪرڻي تي چوريءَ چوريءَ چڙهڻ شروع ڪيو آهي، دڪانن ۽ هوٽلن ۾ ڪهڙيون ڳالهيون پيون هلن، شهر اندر تازا افواهه ڇا آهن، ڪهڙي آفيسر جا ڪهڙي پاسي بدليءَ جا هُل پيا هلن. وغيره، وغيره - هر ساهدار کي اهڙين ڳالهين سان دلچسپي هوندي هئي - جڏهن ته سڄو سياسي خواهه سوشل نظام غير يقيني هو.

سر غلام حسين هدايت الله مرحوم جو مور مرحوم سان خاص رستو هوندو هو، مور حيدرآباد مان ڪراچي ڪهي اچي سندس حجامت به ڪندو هو ۽ وقت جو واءِ سواءِ به ڪن تي وجهندو هوس. مور جي پهچايل خبر سر صاحب لاءِ تمام معتبر هوندي هئي، ڇو ته مور ڪنهن جو طرفدار ڪونه سمجهيو ويندو هو. هونءَ به ٻڌل خبرن جي بنياد تي سر صاحب مرحوم ڪنهن اشراف جي پڳ ڪانه لاهيندو هو.

سنڌ جي اندر جو آواز

مرڪزي وزير مقرر ٿيندي مون ڇوويهن ڪلاڪن اندر حيدرآباد ۾ ريڊيو اسٽيشن کولي هئي⁽¹⁾، مشنري، ٽڪرن ۾ پراڻي پاڻ ڪٽائي ويو هوس، هومسٽيڊ هال تي زوريءَ وڃي قبضو ڪيو هوم، افتتاحي مجلس لاءِ تڙ ٽڪڙ ۾ جيڪي آرٽسٽ هت لڳا سي ساڻ وٺي ويس. قلعي ٻاهران هڪ فقيريائي ڪي رستي تي ڳائيندي ٻڌم، درد وندي معلوم پئي ٿي. چونڪ ريڊيو اسٽيشن درد وندن جي ديس ۾ ڪلي رهي هئي، تنهن ڪري ان دردن جي ماريل فقيريائي ڪي به وٺي وڃي موجود ڪير. جيستائين آءٌ وزير هئس مائي اندر جي باه ڪڍندي رهي. مون کان پوءِ سنڌ جي دردن جا درمان پيا تجويز ٿيا، يعني درباري ۽ دادرن جو دور هليو، غزلن ۽ نغمن جو رواج پيو. مائي لاءِ مقام ڪو نه رهيو. ريڊيو اسٽيشن ڪولڙ ۾ مون اهڙي ٽڪڙ ان خيال سان ڪٽي هئي جو انسان جي حياتيءَ وانگر وزارت تي به اعتبار ڪو نه هو. بهرحال جهڙي تهڙي اسٽيشن ڪلي ته ويئي، آئنده مولا مالڪ.

* * *

سنڌ جي موسيقي جي باري ۾ منهنجو پنهنجو معيار هوندو هو. خيال هوم ته سنڌ جي موسيقي هڪ خاص شيءِ آهي، جنهن جو تعلق ڪن کان وڌيڪ دل سان ۽ وات کان وڌيڪ روح سان آهي.

سوال هو ته دل ۽ روح جي رهائش ڪاٿي هئي؟ سنڌ جي ٻاهريءَ جي آزاد ۽ صاف فضا ۾ يا شهرن جي ڪن ڪچري ۾؟ فطرت جي ٺاهيل نيچرل نظارن ۾ يا عاجز انسان جي اڏايل آکاڙن ۾؟ روح جي باليدگيءَ جو سامان ڪٿ هو؟ ڪليل هير، دريائن جي سير، صحرائن جي وسعت، جبلن جي رفعت، جهنگن جي خوشبو، پياري ڪانگڙ جي مٺيءَ لات ۽ مور جي رقص ۾، يا اُت جت ماڻهن جي ذوق سليم ۽ حسيات لطيفه جو هيءُ عالم آهي جو گترن جا ڍڪڻ به وٽن محفوظ ڪو نه آهن؟

۽ سنڌ جي دل جا ٻول سڌيءَ ساديءَ دل جي ٻولي ۾ ئي ٻڌڻ مناسب يا هڪ اهڙي ”ايجاد بنده“ صنف سخن ۾ جنهن جي رديف ۽ ڪافين ڳولڻ لاءِ

⁽¹⁾ ساڳئي وقت مون بلوچ ڀاڱن کي به ڪوٺا ۾ جدا ريڊيو اسٽيشن کولي ڏني ۽ پنج سو ريڊيو سيٽ سرڪاري خرچ تي وٺي منجهن منت وراهيا هن مقصد سان ته منجهن ان فن ڏانهن چاهت ۽ دلچسپي پيدا ٿئي.

لغتن ۽ عروضي طومارن جي مدد کان سواءِ ماڻهو بلڪل لاجار؟ ۽ تنهن اڀراند وري (خدا جي پناهه) سارگاما پاڏا جو شور جنهن جي دوران ۾ مونجهه ۽ مايوسين جي ماريل دلين جا پاڻ وڌيڪ ورق ويڙهجي وڃن!

سنڌ جي موسيقي ۽ باقي ملڪن جي موسيقيءَ ۾ بنيادي فرق هي آهي: سنڌ جي موسيقي تصوف ۽ نمائشي جي موسيقي آهي جيڪا دل کي متوجھ الي الله ڪري ٿي، ٻي موسيقي ارتعاش ۽ هيجان جي متحرڪ ٿئي ٿي.

مون نٿي چيو ته ٻي موسيقي هروڀرو خراب آهي، مون کي اعتراف هو ته ان ۾ به ٻي حساب خوبيون ٿيون، پر مسئلو هو ته سنڌ جي ثقافتي ۽ نفسياتي خصوصيتن جي ترجماني جو بهترين ذريعو ڪهڙو ٿي سگهيو ٿي؟ سنڌ جي پنهنجي مخصوص موسيقي يا ڌاري موسيقي؟ ڇا يورپ جي ماڻهوءَ کي اوهان هندي ڏاڍو ٻڌائيندا؟ يا مشرقي ماڻهو کي حوالي ۽ ڪلاسيڪي بدران پاپ ميوزڪ سان محفوظ ڪري سگهندا؟ مثلاً، جيڪڏهن اوهان يورپ جي خوراڪ تي هريل مهمان جي پيٽ جو بهاري ڪبابن ۽ نهاريءَ سان تواضع ڪندا ته نتيجو ڇا نڪرندو؟

ساڳيو حال سماعت جي سامان جو به آهي - هر انساني سوسائٽي جو پنهنجو مزاج ۽ پنهنجي طبيعت ٿئي ٿي.

سنڌ کي سنڌ جي موسيقي ڪپي، آزاد، نيچرل، سڌي، سادي، يخ يخ ۽ ڪڪ ڪڪ کان پاڪ - يعني ڪافي ۽ ڏوهيڙو، سو به ٻاهراريءَ جي ڪنهن دل جليءَ مائي جيوڻي يا مائي ڀاڳي، يا مائي نوران جي واتان! حضرت علامه عبدالرحمن ابن خلدون پنهنجي عظيم مقدمي ۾، اڄ کان اٺ سؤ سال اڳ، موسيقي جو فلسفو بيان ڪيو آهي ۽ اُن جا بنيادي اصول ٺهرايا آهن. چي: جيڪي ڪجهه چوڌاري اکيون ڏسي رهيون آهن ۽ ”جيڪي ڪجهه ڪن ٻڌي رهيا آهن، جيستائين انهن پنهنجن ڪيفيتن جي وچ ۾ مڪمل ميلاپ نه هوندو، نه اثر ٿيندو، نه موسيقي جو مقصد حاصل ٿيندو، ۽ موسيقي جو مقصد آهي روحاني مسرت جو حصول.“ (باب 5، فصل نمبر 32 - غناء سرود⁽¹⁾).

(1) شايد گهڻن ماڻهن جو خيال هن حقيقت ڏانهن ڪو نه ريو آهي ته ابن خلدون پنهنجي مقدمي ۾ قومن جو جائزو وٺندي ٻارها هند ۽ سنڌ کي هڪ ٻئي کان جدا جدا شمار پئي ڪيو آهي، جنهن جي معنيٰ هيءَ آهي ته علامه جهڙي محقق جي نظر ۾ پنهنجن جون ثقافتون، جن جو هڪ اهر جزو موسيقي ٿئي ٿو، به علحده هيون، يعني سنڌ کي پنهنجي موسيقي هئي ۽ هند کي پنهنجي. اها سنڌ جي موسيقي ڪهڙي هئي؟ شاھ لطيف رح واري يا ڪا ٻي؟

مون به ان اميد سان ريڊيو اسٽيشن جي چار کي پکيڙيو ته جيئن پاڪستاني قوم جي هر ثقافتي يونٽ کي موقعو ملي ته هو دٻين اندر دٻيل جذباتي خزانن ۽ صوتي صلاحيتون آسانيءَ سان ٻاهر آڻي قوم جي مجموعي ثقافتي زيب زينت ۾ اضافي آڻڻ جو باعث بڻجي.

* * *

مائي جيوڻي، مائي ڀاڳي ۽ مائي نوران (جيڪا وقت جي تقاضائن کي منهن ڏيڻ لاءِ هينئر پاڻ کي نوربانو سڏائڻ تي مجبور پئي نظر اچي) ڏانهن اشارو اچي چڪو آهي - هينئر انهن جي باري ۾ منهنجي ذاتي راءِ به ريكارڊ تي اچڻ گهرجي⁽¹⁾.

منهنجي راءِ اها آهي ته سنڌ جون اهي ٽي ڳوناڻيون مايون، اسان جي زماني ۾، سنڌ جي حقيقي روح جون ترجمان هيون. مائي جيوڻي اُتر جي، مائي ڀاڳي ٿر جي، ۽ مائي نوران نچ لاڙ جي نمائندگي پئي ڪئي. تنهن جو آواز سبحان الله، تنهن جي صورت استغفرالله. ڏسجي ٿو ته روز ازل جيڪا ڪا ۽ هڪ پاسي رهجي ويئي هئي، تنهن جي تلافي ٻئي نموني سان ٿي ويل هئي. غالباً منشاء ايزدي اها به هئي ته سنڌ جون اهي ثقافتي سوغاتون نظر بد کان بچيل رهي، پنهنجي اصلي مشن پوري ڪنديون رهن.

مائي جيوڻي جو ديدار صرف هڪ دفعو مون کي حاصل ٿيو. 1948ع جو زمانو هو. پاڪستان، بحمدالله، تازو وجود ۾ آيو هو. ريڊيو اسٽيشن ڪراچي جي ريلوي بند کان پري طرف، ويران بيرڪن ۾، ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو. آڊيشن جو انتظام به اُت هو. آرٽسٽن لاءِ سواريءَ جو بندوبست ڪو نه هوندو هو. في به نالي ماهر ملندي هئڻ. ڪفايت جي ماريل وڇارن ۽ وڇارين کي دهل ۽ ساز سرندا مٿي تي ڪڍي ميلن جا ميل، اڪثر رات جي وڳڙي، پا پياده اها مسافت طئي ڪرڻي پوندي هئي. آءٌ سنڌ آڏرو جو ايڊيٽر هوندو هوس، مون کي به ڪڏهن ڪڏهن علمي ۽ سياسي ڳالهين تي ڳالهائڻ لاءِ سڏيندا هئا. چاليهه روپيا في ٽاڪ ملندا هئا. آءٌ انهن پيسن مان سڌو بازار وڃي ولايتي ساخت جو هڪ نئون بوت خريد ڪري ايندو هوس. جنهن جي في جوڙي جي قيمت به چاليهه روپيا هوندي هئي. ڪجهه عرصي کان پوءِ ڳڻيم ته

⁽¹⁾ ٻين جي راءِ ٻين سان.

سٺ جوڙا ڪٺا ٿي ويا هئا، يعني مون سٺ ٽاڪس ڏنيون هيون. ايڊيٽرن جو مان هوندو هو. ”ٽاڪس“ ۽ ٻوٽن جي ڪهڙي ڳالهه هئي!

آءٌ ڀانڻيان ٿو ته انهن ئي ڏينهن ۾ مائي جيوڻي کي سازندن سميت ڪل ويهه روپيا مشاهرو ملندو هو. هڪ رات آءٌ ٽاڪ ڏئي، ريڊيو اسٽيشن تان پنهنجي جيب ۾ چڙهيو، شهر ڏانهن اچي رهيو هوس، رستي ۾ اونداهه هئي، ٻٽيون وغيره ڪونه هيون. هڪ هنڌ ڏٺو ته هڪ ٽولو ڳائيندڙن جو جنهن جي اڳواڻ عورت هئي، دهل دماما سر تي چايون، واٽ وٽيون هلندو ٿي رهيو. کين سڄ ۾ ڏسي مون جيب اٿي ۾ ۾ بيهارين ۽ کين گاڏي ۾ ويهڻ جي آڇ ڪيم، جيڪا قبول ڪري اندر چڙهي ويٺا. روشني ۾ آياسين ته معلوم ٿيو ته مائي جيوڻي جي پارٽي آهي. سندس صورت ڏسي دل ۾ چيم ته ناحق روشني ۾ آياسين، اونداهي ۾ پيا هلون ها ته گهٽ ۾ خوش فهمي ۾ ته رهون ها. بهرحال مائي ڏاڍيون شڪايتون ڪندي آئي ۽ چوندي رهي ته ”اوهان سنڌي اڪباري (اڪباري) به اسان جو داد فرياد ڪونه ٿا ڪيو. ريڊيو اسٽيشن سنڌ اندر ڪولرايو ها ته هوند ”اسان، شوق جي ماريل، سنڌ جي عاشق، اڀيپن کي ڪاراجي ۾ اچي هي ڌڪا ته ڪاٺڻا ڪونه پون ها.“ مون تسلي ڏنس ته وقت ايندي انشا الله اهو به ٿيندو. پنجن سالن کان پوءِ مون کي وعدي پاڙڻ جو موقعو ملي ويو.

مائي جيوڻي اها شيءِ هئي جنهن جا رڪارڊ سنڌ جا ماڻهو 1933ع کان وڏي شوق سان ٻڌندا ٿي رهيا. لکين هزارين انسان سندس موسيقيءَ جا مشتاق هئا، هو ادب سان ويهي سندس ڪلام ٻڌندا هئا، گويا اها عبادت اتن. مائي موج ۾ اچي ڳائيندي هئي ته مُڪ مان گويا باهه جا آلا پيا نڪرندا هئس، غالباً دنيا سندس قدر ڪونه ٿي ڪيو. اهڙيءَ دنيا کي هن تي ٿي گهري.

مائي ڀاڳي مون کان نه ڏني آهي، پر سندس سوز و ساز جي حدن فاصلي تي به محسوس ٿيندي رهي آهي.

مائي نوران جو آءٌ خاص مداح آهيان، منهن ۾ نه، ته به مُڪ ۾ هڪ قسم جو نور ضرور اٿس. سنڌ ۾ جيڪي سر ۽ لائينون مون اڄ کان سٺ ورهيه اڳ ٻڌيون، تن جي اڄ اڪيلي امانت دار اها مائي صاحبه آهي. پهريون دفعو، اڄ کان پنجويهه سال اڳ، منهنجي اڳيان هڪ ڳوٺاڻيءَ پورهيت جي حيثيت ۾ ڌرتيءَ تي ويهي، گهڙي تي ڳايائين. آواز ٻڌندي ئي مون چيو ته ”هيءَ مائي ڪنهن ڏينهن قهر ڪندي“ .... ساڳي مائي هاڻي نوربانو آهي.

گَویا

انگريزن هٿان شڪست کائڻ کان پوءِ سنڌ جي معاشري ۾ جيڪي نوان رجحان يا لاڙا پيدا ٿيا، تن ڏانهن هن کان اڳ گهڻين جاين تي اشارا ڪري چڪو آهيان ۽ اهو به ٻڌائي آيو آهيان ته اها ڪيفيت محض سنڌ لاءِ به مخصوص ڪا نه هئي. ساري دنيا اندر جت به ڪن قومن، ڌارين طاقتن هٿان شڪست کائي، غلامي جي زندگي اختيار پي ڪئي آهي، تن سان اها ويدن ٿيندي رهي آهي. يعني انهن جي معاشرن ۾ بالعموم هي رجحان پي پيدا ٿيا آهن:

- 1 - مالدار طبقو پنهنجي غم غلظ ڪرڻ ۽ دل وندرائڻ لاءِ، عياشيءَ پٺيان ڪاهي پي پيو آهي،
  - 2 - پيو طبقو فاتحن جي سرپرستيءَ هيٺ لُٽ ڦر ۾ لڳي پي ويو آهي،
  - 3 - نئين طبقي مذهب، آرٽ، فنون لطيفه، علم ۽ ادب جي ذريعي احساس شرمندگي ۽ شڪست خوردگي کي جهڪي ڪرڻ جي ڪوشش پي ڪئي آهي،
  - 4 - چوٿين نمبر ۾ هڪ مختصر طبقو اهڙو به موجود پي رهيو آهي، جنهن هيءُ پي سوجيو آهي ته ڪهڙي طرح قربانيون ڪري، انقلاب آڻي، ان غلاميءَ مان جند ڇڏائي دوباره آزادي ماڻجي.
- اوهان هر مفتوح قوم جي تاريخ پڙهي ڏسو، اهي ئي چار طبقا اوهان کي ڪارفرما نظر پيا ايندا.

* * *

مياڻي ۽ دُٻي کان پوءِ جن ڳالهين جو سنڌ جي معاشري ۾ نئين سر رواج پيو، تن ۾ ڪلاسيڪي هندي موسيقي به شامل هئي. اها موسيقي اڳ سنڌ ۾ ڪا نه هوندي هئي، ڇو ته نه ان جي ڪڏهن ضرورت محسوس ٿي، نه ان لاءِ اسان وٽ ڪا گنجائش ٿي هئي. سنڌ وٽ پنهنجي موسيقي هئي، جيڪا هر طرح سان اسان جي مخصوص طبعي ۽ نفسياتي ضرورتن جي پور ڪندي ٿي رهي⁽¹⁾. پر انگريز جي اچڻ کان پوءِ حالتون ڦرڻ لڳيون هيون، سنڌ پنهنجن

(1) اهو تضاد يا فرق پراڻي زماني ۾ عربي موسيقي ۽ عجمي موسيقي ۾ به محسوس ٿيڻ لڳو هو. ايران فتح ٿيڻ کان پوءِ عجمي موسيقي عربي موسيقيءَ کي متاثر ڪرڻ لڳي هئي، جنهن کي روڪي پنهنجي عربي موسيقيءَ کي اصلي پراڻي صورت ۾ برقرار رکڻ لاءِ عرب عالمن ۽ موسيقارن کي وڏي ڪوشش ڪرڻي پئي هئي (ڏسو ڪتاب الاغاني ۾ اسحاق موصلي جو زمانو).

اصلي سرحدن اندر محصور ڪانه رهي هئي، نون حاڪمن جو پيچ ڊگهو ۽ ٻين علائقن سان به ڳنڍيل هو، تنهن ڪري ان رستي سان پرڏيهي يعني هندي موسيقي کي به سنڌ اندر اثر انداز ٿيڻ جو موقعو ملي ويو.

ٻه - ٽي ٻاهر جا گُويا، پنهنجو وطن ڇڏي، اچي هت پهتا ۽ انهن جي سرپرستي سنڌ جي ڪن مالدار خاندانن اختيار فرمائي. آءُ نٿو سمجهان ته منجهان گهڻن کي هروڀرو ڪا هندو ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي پروڙ به هئي، پر ٻاهر جي مشهور موسيقارن کي پاڻ وٽ رکڻ سندن پنهنجي نام آوري جو باعث بڻجڻو هو. تنهنڪري هنن پنهنجي پذيرائي خاطر اهو نئون ٻار خوشيءَ سان پاڻ تي هموار پي ڪيو. بيسي خواهه وانڌڪائيءَ جي وٽن ڪا ڪوٽ ڪانه هئي، آزاديءَ جون جوابداريون مٿان ڪجهه چڪيون هيون، هينئر کين وندر جي حاجت هئي، جنهن جي ڪفالت جو اهو به هڪ طريقو سندن سامهون اچڻ لڳو هو. ويچارن کي اها خبر ڪانه هئي ته وٽن پنهنجي موسيقي جا اهڙا خزانا موجود آهن، جن مان بغدادين ۽ انڊلسين به، ڪنهن زماني ۾ ڦاٽل پي ورتا. پر گهر جي مرغي هاڻي دال برابر سمجهي پي وئي.

هندستان ۾ ڪلاسيڪي موسيقي جا ٻه مشهور اسڪول هئا، هڪ کي پٽياله اسڪول، ٻئي کي گواليار اسڪول سڏيندا هئا. اسڪول جي معنيٰ پڙهڻ پڙهائڻ واري اسڪول جي نه هئي. هي ٻئي ڳاڙهي جي ٻن نوعن مابين فني فرق کي واضح ڪرڻ لاءِ خاص اصطلاح گهڙيل هئا.

هت سنڌ ۾ وقت سر، پنهنجن اسڪولن جا نمائندا پهچي ويا هئا، جن سنڌ کي پنهنجو وطن بڻايو. سنڌ ۾ پنهنجون حياتيون صرف ڪيون، ڪامل تندهي سان پنهنجي فن جي هت ترويج ڪئي، ۽ آخر ۾ ابدي نند به هتي ئي سمهي پيا. انهن ۾ هڪ يادگار مرحوم استاد منظور علي خان هو جنهن جو تازو به ٽي مهينا ٿيا ته انتقال ٿي ويو. سندس ڳايل شاهه صاحب جي ڪافيءَ جي ڪيسٽ سندس نشاني رهجي ويئي:

آءُ ڪينءُ آٿڻ وِجان... ڙي پيتر
چرخو چيو منهنجو نا ڪري.
جيڏين سرتين جوڙيون اڻايون
آءُ پئي پوڻيون پُجان... ڙي پيتر

مرحوم اها شيءِ اسان جي حسب حال چئي ويو:
 ”جيڏين سرتين جوڙيون اٿايون
 آءُ پئي پوڻيون پئجيان!“

* * *

ميان جَدو خان ۽ حسو خان گواليار اسڪو جا اصلي موسس هئا. سندن هڪ شاگرد ميان بني خان هو. بني خان جو شاگرد گامڻ خان ۽ سندس ڀائٽيو پيارو خان سنڌ ۾ پهتا. گامڻ خان جو خاندان اصل امرتسر ضلعي جي ڳوٺ فتح ڳڙه جوڙيان جو هو.

گامڻ خان سنڌ ۾ وڏو نالو پيدا ڪيو. کيس هتي ڪلاسيڪي موسيقي جو ابو سمجهي وڏا ماڻهو سندس ڏاڍي عزت ڪندا هئا، گهڻو ڪري شڪارپور طرف رهندو هو، اتاهون جا سنڌورڪي هندو کيس ديوتا سمجهندا هئا، هونءَ به سنڌ ۾ چوڻي پئجي ويئي هئي ته ”گاني ۾ گريا گامڻ خان آهي“، انتقال شڪارپور ۾ ٿيس، سندس قبر اتاهون جي چڻگي شاه جي مڪان ۾ بڻي.

گامڻ خان مرحوم چار پٽ ڇڏي ويو: 1- مبارڪ علي خان، 2- مراد علي خان، علي محمد خان ۽ 4- بيبيو خان.

مبارڪ علي خان ۽ بيبيو خان ڏاڍا مشهور ٿيا. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جي افتتاح وقت مبارڪ علي خان موجود هو، ڏاڍو پوڙهو ۽ ڪمزور ٿي ويو هو. پر ان هوندي به موقعي جي اهميت محسوس ڪندي ڪراچيءَ مان ڪهي هلي حيدرآباد پهتو هو. وقت جو استاد مڃيو ويو هو. ساڳي طرح بيبيو خان به ڏاڍو مشهور ٿيو، حيدرآباد ۾ حياتيءَ گذاريائين.

گامڻ خان جي ڀاءُ ڪريم بخش خان جو پوٽو منظور علي خان⁽¹⁾ هو. سندس ٻئي ڀاءُ احمد خان جو پٽ، سائين لوڪ حيدو خان⁽²⁾ ۽ پوٽو سيندو خان به پنهنجي زماني جا ناليوارا فنڪار ٿي گذريا. (سيندو خان جي قبر ڪٿيائڻ ۾ آهي).

⁽¹⁾ مدفون ٽنڊو آدم.

⁽²⁾ مدفون شڪارپور.

استاد بني خان⁽¹⁾ جو نالو مٿي اچي چڪو آهي. سندس هڪ پائٽيو پيارو خان به سنڌ ۾ اچي وسيو. مانجهوءَ واري سيٺ وشنداس سان وابسته رهيو. سندس پوٽا فتح علي خان ۽ حميد علي خان هينئر سندس ورثو سنڀاليندا پيا اچن. پياري خان جو خاندان امرتسر جي ننڍي ڳوٺ مان آيل هو.

* * *

موسيقي جي ٻئي اسڪول، پٽيالا اسڪول جي سنڌ ۾ نمائندگي استاد عاشق علي خان ڪئي، جيڪو پڻ هاڪارو گويو هو ۽ سنڌ ۾ سندس ڪيترا شاگرد مشهور موسيقار بڻيا.

* * *

مون انهن فنڪارن کي پنهنجين يادداشتن ۾ ان ڪري جاءِ ڏني آهي، جو هو ڪٿي به ڄاوا پر سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ هو سنڌ جي معاشري ۽ برادري جو حصو بڻجي رهيا، پنهنجون حياتيون اسان سان گڏ گذاريائون ۽ زندگيءَ جي تلخين خواه شيرينين ۾ اسان سان شريڪ حال رهيا. سنڌ جي موسيقيءَ کي انهن متاثر ڪيو. يا سنڌ جي موسيقي کين متاثر ڪري پنهنجي رنگ ۾ رڳيو، تنهن جو فيصلو ان فن جا ڄاڻو پوءِ پيا ڪندا.

مولوي عبدالله لغاري مرحوم⁽²⁾

سنڌ جي اوائلي انقلابين مان هو، خلافت کان به اڳ جو، جيليان والا باغ کان به پهريان جو.

سانگهڙ جي پاسي جو بلوچ ڳوٺاڻو هو. پير سائين رشد الله شاه جهنڊي واري رحمة الله عليه جي صحبتن جو ڪيڙيل، امام عبيدالله سنڌي رحمة الله عليه جي مدرسي دارالرشاد جو پاڙهيل. عادتن ۽ اطوارن ۾ دهقان، شڪل شباهت ۾ معياري مولوي.

انقلاب کان سواءِ نه سندس گفتگو جو ڪو موضوع هوندو هو، نه سوچ ۽ فڪر جو انتهائي نظر.

⁽¹⁾ بني خان جي مقام جو ان مان پتو پوي ٿو ته استاد بوي غلام علي خان جو والد ۽ استاد علي بخش خان قصوري به سندس شاگرد هو.

⁽²⁾ سنڌ جي لاڏاڻي محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مولانا تي هڪ مفصل مقالو رسالي مهراڻ ۾ شايع ڪراي ڇڏيو آهي. ان کان پوءِ ساڳين ڳالهين تي وڌيڪ لکڻ غير ضروري آهي.

امام عبيدالله رحمہ جو ساٿي هو، ساڻس گڏ ڪجهه عرصي تائين قنڌار ڪابل ڀيتي چڪو هو، امام ممدوح ڪابل ۾ رهجي ويو ته مولانا عبيدالله موٽي سنڌ ۾ آيو. ڪجهه سال حضرت پير ضياءُ الدين شاھ جهنڊي واري رحمة الله عليه (پير سائين رشد الله شاھ رحمہ جو فرزند) وٽ رهيو. انهن ڏينهن ۾ مون کي به سندس صحبت جي نعمت نصيب ٿي، البتہ مان وٽانئس ”فيض“ پرائڻ کان ڪيڀائيندو رهيس، ڇو ته مولانا فيض جو ماحصل انگريز خلاف خوني انقلاب پئي ٿيو، جنهن لاءِ مون ۾ همٿ ڪا نه هئي. سچ هيءُ آهي ته رات جو آءٌ پنهنجي ڪٽ به مولانا کان پري ڪنهن ڪنڊ پاسي سان وجهرائيندو هوس، جيئن مولانا رات جي فراغت ۾ مون کي انقلاب جي درس ڏيڻ جي ڪوشش ڪري منهنجي نند نه ڦٽائي، اها منهنجي پنهنجي بدقسمتي هئي پر ان وقت اهو احساس ڪو نه پئي ٿيو.

مولانا جي زندگيءَ جو فقط هڪ مقصد پئي ڏنو، يعني انگريز کي ڪڍي آزادي حاصل ڪجي، ۽ ان باري ۾ سندس منطق هو ته - ”غلامي ۽ بي غيرتي ساڳي شيءِ آهي، مرد سڏائڻ ۽ بي غيرت ٿي رهڻ غير فطري ڳالهه آهي، امام عبيدالله سنڌ جو آجھو ان لاءِ ورتو هو ته هتي کيس انقلابي مواد وڌيڪ نظر پئي آيو، امام صاحب هينئر ٻاهران انقلاب آڻڻ جي ڪوشش پيو ڪري، اسان سنڌين کي اندران انقلاب آڻڻ لاءِ سرگرم ٿيڻ گهرجي“ - وغيره وغيره.

اها هڪ ڏينهن جي ڳالهه يا تقرير ڪا نه هوندي هئي، اتندي ويهندي، صبح هجي يا رات سندس واتان ”انقلاب“ ۽ ”امام صاحب“ جا اکر ٻڌي ٻڌي ماڻهو جا ڪن ڏکڻ لڳندا هئا.

مصيبت بالائي، مصيبت، ڪجهه ڏينهن ميان عبدالعزيز مرحوم ”الحق“ اخبار وارو به اچي اسان سان اوطاقي ٿيو، ان کي به ساڳيو انقلاب وارو عارضو لاحق هو. ٻئي پاڻ ۾ ويهي سارو وقت پيا انقلاب جو ڀڄ پڇائيندا هئا، ڪڏهن اتفاق، ڪڏهن اختلاف، ڪڏهن مٿيون ڳالهيون، ڪڏهن گرم گفتگو، مطلب ته جهٽ پُٽ لڳي پئي هوندي هون. بدقسمتيءَ سان ان وقت سندن اصولن تي عمل ڪرڻ وارو ٻيو ڪو ماڻهو ڪو نه هو پر پنهنجن خيالن ۾ هي بزرگ مست مڱن ٿي رهيا. سندن انقلابي فارمولا هيءُ ٿي ڏنو ته هر انقلاب جي ابتدا پهريان هڪ اڌ ماڻهو فڪر جي ليول تي ڪندو آهي، ان انفرادي فڪر کي

بعد ۾ وقت جون حالتون خود هتي ڏسي، "احساس عام" جي صورت وٺائي، اجتماعي تحريڪ، يعني انقلابي جدوجهد ۾ تبديل ڪنديون آهن. تنهن ڪري مولانا وارن پنهنجي ان دماغ سوزيءَ کي بيڪار نٿي سمجهيو.

قدرت خدا جي، مولانا پنهنجي اهڙي خيالي خواب جو تعبير پنهنجي اکين سان ڏسي پوءِ هن جهان مان لاڏاڻو ڪيو، يعني سندس جيئري ئي سندس دشمن انگريز کي هتان بسترا گول ڪرڻا پيا.

محض امڪان کي اسان ان وقت مذاق پئي سمجهيو، سو حقيقت بڻجي سامهون آيو.

* * *

مولانا عبدالله مرحوم جي رهڻي ڪرڻي هڪ سچي محب وطن انقلابي جي هئي. جوڙيءَ جو جملي هڪ وڳو وٽس هوندو هو، جنهن کي جمع ڏينهن ۾ جي هڪ ڪڙي تي وڃي پنهنجن هٿن سان ڏوئيندو هو. هيٺ تي اها گهڙي گوڏ ڍڪيندو هو، جيسنائين ڌوئل لٽا سڪن اوستائين پاڻ به پيو پاڻيءَ ۾ تڙگندو هو. باقي سندس "مال مڏي" صرف ورهه جي ڪاٺيءَ جو ڏنڊ ۽ پراڻي ڏنڊن پڳل ڪاٺ جي ڦٽي هئي. رات جو مون کيس مٿي هيٺان سر رکي به سمهندو ڏٺو.

اهڙا انسان ڇو نه انقلاب ۽ ملڪن جي تقدير بدلائڻ جون ڳالهيون ڪن ها؟ جن پاڻ تي ضابطو رکيو، تن دنيا تي قبضو ڪيو.

پير محمد مهدي شاهه مرحوم

پير سائين رشد الله شاهه جهنڊي واري رحمة الله جو فرزند ۽ پير سائين ضياءُ الدين شاهه جهنڊي وارو رحمة الله عليه جو ڀاءُ، پنهنجي وقت جي مهمان نوازن جو امام ٿي گذريو. زندگيءَ ۾ کيس زياده تر اهو هڪ شوق هوندو هو ته ڪنهن طرح گهڙي ۾ گهڻا مهمان وٽس اچن ۽ پاڻ قسما قسما طعام ٺهرائي کين پنهنجي سامهون ويهاري ڪارائي. شال نه ڪو ماڻهو منهن پئيس، زوريءَ گهلي وڃي پاڻ وٽ مهمان ڪندس ۽ مڪلف طعام ڪارائي، پوءِ گهر وڃڻ ڇڏيندس. سندس دستر خوان تي ماني ڪاٺ کان پوءِ، جهڙي تهڙي ماڻهوءَ کي "چورن ڪاٺي پيٽ تان بار هڪو ڪرڻو پوندو هو، ڪن کي ته طبيبن وٽان مسهل گهرائڻ جي ضرورت به پيش ايندي هئي. هڪ دفعي سنڌ اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو، اڪثر ميمبرن کي مانيون ڪارائي بيمار ڪندو رهندو هو، عام چوڻي تي وئي ته "جيڪو ميمبر ڪنهن ڏينهن

اجلاس مان غير حاضر رهيو. سو ضرور سائين مهدي شاه جي مهماني کائي بيمار ٿي پيو هوندو.

ڪنهن به انسان کي ڏکوئڻ يا نقصان پهچائڻ يا ان کان انتقام وٺڻ مهدي شاه جي مذهب ۾ سڀ کان وڏو گناه هوندو هو. ڪو ماڻهو کيس گهڻي ۾ گهڻو آزاريندو هو ته ان جي حق ۾ فقط هيءُ چئي ته ”مچلو آهي، ان کي ڇا چئون؟“ ڳالهه وساري ڇڏيندو هو. وقت پئي ساڳيو آزاريندڙ انسان وٽس ڪنهن ڪم لاءِ لنگهي آيو ته بنا منهن ڪومائي ڪم ڪري ڏيندس.

سندس مستقل سڪونت پير جهنڊي جي ڳوٺ ۾ هوندي هئي، ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ به اچي رهندو هو. سياري سانوڻ گنجيءَ ۽ قميص ۾ رهندو هو. ڪوٽ پائيندو مون کيس ڪڏهن ڪو نه ڏٺو. اسيمبلي اجلاس ۾ به پير ۾ سڀاڻو پائي ايندو هو. متارو مٿس هو. قدار، شڪل شباهت ۾ معتبر. پنهنجو فوتو ڪيڏ ڪڏهن ڪو نه ڏٺائين، ڇو ته فوتو ڪڍائڻ جي شرع ۾ منع هئي.

البتہ ڪتن ڌارڻ جو به شوق هوس، توڙي جو ڪتن سان شڪار ڪو نه ڪندو هو. مون کي سمجهه ۾ ڪو نه آيو ته اهڙي بزرگ جي ڪتن سان ڇو دلچسپي هئي، ٿي سگهيو ٿي ته انسان جا افعال ڏسي هو هن اصول جو قائل ٿي چڪو هو ته:

بيوفا انسان ڪنن ڪتا يار ڪريجي!

پر پوءِ انسان جي ٻچن تي ڇو پي ايتري ماني زبان ڪيائين.

خان بهادر محمد ڪامل شاه مرحوم

زبان هجي نه هجي، علم هجي نه هجي، ڪن ماڻهن جي صرف صورت ئي سندن گهڻيون گهڻتايون پوريون ڪريو ڇڏي ۽ ان سان گڏ سيرت به سهڻي هجڻ ته پيو ڇا گهرجي؟ ماڻهپي جو مدار هروڀرو وات جي وهڪري يا ڪتابن جي ڪيڏين ٿيڻ تي ڪونه آهي. عقل، شعور، احساس ۽ اک اهڙيون نعمتون آهن، جن جي نصيب ٿيڻ کان پوءِ ٺلهو علم يا ڇپ جي ڇالاڪي ۽ چترائي، تڪميل مقاصد انسانيت جي مسئلي ۾، گهڻو پوئتي رهيو وڃن.

مون اهڙا ماڻهو به ڏٺا، جن ۾ علم ته بلڪل گهڻو هو، پر عقل بنهه ڪو نه هو. ڪتابن مٿان ڪتاب پڙهي پاڻ منجهي پيا هئا، ان مونجهاري منجهان نڪري صحيح سمت ڏسي اڳتي وڌڻ جيترو هوش منجهن ڪونه رهيو هو.

برعڪس ان جي وري اهڙا انسان به نظر آيا، جن ڪتاب کي ته ڪڏهن هٿ ڪو نه لائو، پر معاملات زندگيءَ ۾ پڙهيل لکيل ماڻهن جي سطح کان گهڻو بلند هئا.

* * *

سائين محمد ڪامل شاھ انهن مدبرن منجهان هو، جن جو عقل ۽ فھر ڪتابن جو محتاج ڪو نه هو. پر جي ⁽¹⁾ جاگيردارن سان مقابلا ڪرڻ، سنڌ جي سياست ۾ لاڙوال عزت ماڻڻ، حيدرآباد جي هندن اڳيان سر نه نواڻڻ، بغير آبرو يا ايمان وڪي، انگريز کي دامر ۾ آڻڻ، مسلمانن جي بهبود لاءِ تعميري ڪمن ۾ حصو وٺڻ، وڌيڪين مصروفيتن کان ڪناره ڪش رهڻ، اُن زماني جي لحاظ سان، آسان ڳالهيون ڪو نه هيون، پر سائين ڪامل شاھ انهيءَ طريقي سان زندگي بسر ڪرڻ ۾ بخوبي ڪامياب ٿي ڏيکاريو. ميان نور محمد وڪيل کي بمبي ڪائونسل ۾ چونڊرائي کانئس ڪر وٺڻ، حيدرآباد ۾ 1924ع واري تعليمي ڪانفرنس کي ڪامياب بڻائڻ، بمبئي ڪائونسل ۾ سنڌ جي مسلمان ميمبرن جو وقار وڌائڻ، سندس نمايان خدمتون هيون. هو انقلابي ڪو نه هو ته توڊي به ڪو نه هو. پنهنجي زندگي شان ۽ مان سان بسر ڪري ويو. وري سندس ثاني ان پٽ ۾ پيدا ڪو نه ٿيو. ”ڪامل شاھ، ڪامل شاھ هو“ - اهو آواز مٿي کان پوءِ به سڻس حق ۾ ٻڌبو رهيو. اهڙو افتخار سندس همعصرن مان گهڻن کي حاصل ٿي ڪو نه سگهيو.

* * *

سائين ڪامل شاھ جي پائنتي، محمد سعيد شاھ به، کانئس پوءِ ڇڱا پير ڪٽڻ شروع ڪيا هئا، پر عمر وفا نه ڪيس. ڏاڍو وڃيه جوان ۽ همت ۽ مردانگيءَ ۾ سنڌي چوڻيءَ موجب ”مڙسن جو مڙس“ ٿي گذريو. زميندار هو، پر توڊي تائپ جو نه، هر حال ۾ مڇ تي پيچر رکيو گهميو. مهمان نوازي ۽ خوش اخلاقي، خوداري ۽ ثابت قدميءَ ۾ يگانو هو.

خان بهادر مير غلام محمد خان ٽالپر مرحوم

مير به هو، جاگيردار به هو، زردار به هو، زور وارو به هو، پر ذهن ۾ مختلف ۽ منفرد هو.

⁽¹⁾ سندس ڳوٺ سيد پور، ٽنڊي محمد خان کان چند ميلن تي هو.

مرحوم پنهنجي ڳوٺ ٽنڊي باگي ۾ خاص پنهنجي خرچ سان هاءِ اسڪول کولرائي، غريب ڳوٺاڻن ۾ جديد تعليم ڦهلائڻ جي اهڙي وقت مهر هلائي، جڏهن سنڌ جا ٻيا مسلمان مالدار محض مال مست، حال کان بي حال هئا. جيڪڏهن هن صوبي ۾ پنج چار ٻيا به غلام محمد هجن ها ته هوند گهڻو اڳ سنڌ ڪر پيچي اٿڻ ۽ رقيب اڳيان ڪنڌ کڻي هلڻ جي قابل ٿي وڃي ها.

وڏي ڳالهه شعور ۽ احساس جي هئي. هو پهريون ماڻهو هو جنهن پنهنجي مٿي محسوس ڪيو ته سنڌ ٻاهراڙيءَ ۾ رهي ٿي ۽ نه شهرن ۾، ۽ جيستائين ٻاهراڙي جي غريب ڳوٺاڻي کي جهالت جي لاچار۽ مان ڪلي علم جي اسلح سان آراسته نه ڪيو ويو آهي، اوستائين سنڌ ۾ نه ”جمهور“ هوندو نه جمهوريت ڄمڻي ۽ ان مقصد کي حاصل ڪرڻ جو طريقو به اهو هڪ ئي آهي ته ڳوٺاڻن کي علم ڏانهن وٺي وڃڻ بدران خود علم کي ڏانهن ڇڪي اٿڻ جو انتظام ٿئي.

ياد رهي ته ان وقت تائين تعليمي ادارا شهرن ۾ هوندا هئا، ٻاهراڙيءَ ۾ اعليٰ تعليم جو ڪو بندوبست ڪو نه هو. مير صاحب مرحوم ان باري ۾ سرڪار جي در تي ٻاڏائڻ ۽ درخواستن ڪرڻ بدران، پاڻ تي ڀاڙيو ۽ مڙسي ڪري ڏيکاريا ٿين. گهڻن وڏيرن وانگر ان امڪان کان ڪو نه ڊڳو ته ڇڻن جا ٻار پڙهي ڪنهن ڏينهن ساڻن همسري ڪرڻ لڳندا.

لاولد فوت ٿيو، پر پنهنجي حق ۾ مغفرت جي دعا گهرڻ وارا گهڻائي ڇڏي ويو، جن کي تعليم ڏياري، ”ڪين مانيءَ“ اُٻائڻ جي قابل ڪري ويو.

بنيادي ڳالهه جنهن مير صاحب مرحوم کي پنهنجن جملي همعصر مفڪرن ۽ اهل دل ماڻهن ۾ ممتاز مقام وٺي ڏنو، سو هن حقيقت جو مٿس انڪشاف هو ته تعليم کي سنڌ جي ٻاهراڙيءَ جي ڳوٺن ۾ وٺي وڃڻ گهرجي جت سنڌ جو حقيقي Man- Power رهي ٿو ۽ جت علم جي روشني اٿڻ سان انساني زندگي جي انهن اقدارن کي زندهه رکي سگهيو جن کي وسارڻ ۽ مٽائڻ بعد سنڌ دنيا جي نقشي تي هڪ بي جان، بي رنگ، بيڪار، بدذيب ڪارو ٽڪو رهجي وڃي ٿي - ۽ اهو انڪشاف مٿان مٿس اڻويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ٿيو، جڏهن انگريز کي هت آئي اڃا مشڪل سان حقيقي اطمينان جا چاليهارو سال ٿيا هئا ۽ سنڌ جا پنهنجا ماڻهو هنوز اڳهور نند ۾ هئا ۽ مستقبل جي باري ۾ وڻن ڪو ويچار ڪو نه هو.

خانصاحب محمد سومار بچاڻي مرحوم

تنبوالهيار جي مشهور پاتولي خاندان جو هڪ معزز فرد هو. نه خواهه
مخواهه ڪنهن جي رڃ ۾ ڪڍي پوئ وارو انسان هو، نه پنهنجي پذيرائي لاءِ
پريشان رهيو، ملڻ سٺ لاءِ به هڪ مخصوص مختصر حلتي کان ٻاهر پير ڪونه
پاتائين. ڪنهن جي اڳيان دست سوال دراز ڪو نه ڪيائين، ڪاموري ڪڙي يا
وزير وڙي کان مهرباني ڪا نه منگيائين، هميشه خلال جي روزي ڪمايائين،
وڏيرپ به ڪيائين ۽ واپار به، پر نه چور ڌاريائين، نه چور بازاری ڪيائين.

سندس منهن ۾ ڪافي ڪشش هئي، اهل نظر ڏسندي ئي مطمئن ٿي
ويندا هئا ته هي ماڻهو وزندار ۽ بااخلاق آهي. منهنجي ساڻس ملاقات، اوائل
۾، اتفاقيه ٿي پر پوءِ آءٌ ساڻس ملڻ ۾ هميشه روحاني مسرت محسوس ڪندو
رهيس. ٿورن ماڻهن جي چهرن ۾ الله تعاليٰ اهڙي رونق رکي هئي. مون کي
ڪڏهن ڪنهن ڪم لاءِ ڪو نه چيائين، ورنه آءٌ هرگز انڪار ڪونه ڪيائين ها.
گهڻائي ماڻهو مون ڏانهن سفارش وٺڻ لاءِ وٽس ويندا هئا، پر هيءُ هميشه
جواب ڏئي ڪيندو هون، نيڪيءَ ڪرڻ ۾ طبعاً بخيل ڪو نه هو پر ڊڄندو هو
ته مبادا سندس سفارش ڪري ڪنهن ٻئي ڌر جو حق مارجي وڃي.
صورت مولويانه، سيرت غير عاميانه.

خانصاحب چٽل خان مرحوم

تنبوالهيار جي ساڳئي پاتولي خاندان جو فرد هو ۽ ساڳئي طرح
ڪيريڪٽر جي پختائي ۾ به منفرد - زميندار ٿي به نه ڪاموري جي ڪاڻ
ڪيندو هو، نه ڊوڙي وڃي ڪنهن سان دوستيءَ جو در هڻندو هو. تنهائي پسند
۽ خوددار هو، ڇپ جي عصمت جو خاص خيال رکندو هو، ڪوڙو وعدو ڪونه
ڪندو، وعدو ڪندو ته وفا ڪندو، واريون وير وهي وڃن اصولن تان ڪونه
هٽندو، وقت جي وڏي کان وڏي آمر ۽ جابر کي به جرئت ڪا نه ٿيندي ته کيس
ڪنهن غلط ڪم ڪرڻ لاءِ چئي سگهي، اهڙن معاملن ۾ سندس چهرو ئي اڳلن
لاءِ حوصله شڪن هوندو هو.

قومن جي مجموعي ڪيريڪٽر جو سرجشمو فردن جو ذاتي
ڪيريڪٽر ٿئي ٿو، ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءِ، افراد جو عمل ۽ اخلاق ئي اجتماعي

ڪيريڪٽر لاءِ بنياد فراهم ڪري ٿو، سياڻا ڇڻي ويا آهن ته، ”ڪنهن قوم جي ڪيريڪٽر جو اندازو لڳائڻ هجي ته ان جي فردن جي ذاتي چال ڀال جي چڪاس ڪرڻ گهرجي“. جنهن قوم جا افراد بداخلاق ۽ ڪيريڪٽر جا ڪڇا هوندا تنهن قوم جي مجموعي ڪردار بي داغ نٿو ٿي سگهي.

اهي ٻه معتبر شهر هڪ اهڙي سمي ۾ پنهنجي ڪيريڪٽر کي پختو رکيو آيا، جڏهن چئني طرفين ڏنا وائڻا ماڻهو، فائدين وٺڻ. پاڻ کي اڳتي ڪرڻ، ۽ ڪرسي ۽ ميمبرن ماڻڻ خاطر، چيڪ چتا ٿي انسانذات کي چڪ پائيندا پئي ويا.

سائين الهيار شاهه مرحوم مغفور

مٽيارين جي سخي ابراهيم شاهه رحمة الله عليه جي درگاهه جو سجاده نشين پنهنجي دڙا اندر ڏاڪي سان رهيو. اميرانه تبختر ۾ ميرن ۽ مخدومن سان همسري ڪيائين. همعصرن ۾ بلند مقام رکندي به خواهه خواهه سياست ۾ ڊاڦوڙن هڻڻ کان دور رهيو. غيرت ۽ عصبيت وارو سيد هو، سندس شخصي ڪيريڪٽر مان ڪو ڪيئون ڪڍي ڪونه سگهيو. ننڍي وڏي تي هٿ هوس، شخصيت خواهه شڪل شباهت بزرگانه اکين ۾ آئڙن جهڙي، مروت ۽ مردانگي ۾ پنهنجو مٿ پاڻ، مٽياري ساداتن جو شان هو.

سندس ننڍو ڀاءُ سائين بقادار شاهه مرحوم، جيڪو کانئس پوءِ گاديءَ تي ويٺو، پاڻ ساداتي عصبيت ۽ حميت کان عاري ڪونه هو، اسيمبليءَ جي ميمبري دوران هميشه ترقي پسند گروپ جو ساٿ ڏيندو رهيو، نه ڊڳو نه ڀڳو، نه عزت وڪيائين، نه ساٿي ڇڏيائين.

پر الهيار شاهه مرحوم جو پنهنجو مقام هو، الله تعاليٰ پنهنجن ڪي پنهنجين رحمتن سان اعليٰ عليين ۾ جاءِ ڏني هوندي.

کانئڻ پوءِ وري مٽيارين جي منهن ڏسڻ جي همت ڪانه ٿي.

حافظ مبارڪ علي شاهه مرحوم

نموناً هن شخصيت سان به چهارچشمي جو هجڻ مفيد ٿيندو- مرحوم جڳموج مان آيل مهاجر هو، ڄاڻي ڄم جو نابينا، ان هوندي به ڪلام مجيد جو حافظ، انگريزيءَ ۾ ايم-اي، ادب ۾ مولوي فاضل، سياست ۾ ايم-ايل-اي، وزارت ۾ وڏي وزير جو چيف پارليامينٽري سيڪريٽري، تحرير کان عاجز

پر تقرير ۾ جهلئي نه جهلجي. حيدرآباد اندر پير ڪوڙيندي ئي هن انڌي اورين پرين جا وڻ وڄائي ڇڏيا، سڄو هجي ها ته الائي ڇا ڪري گذري ها. مون سان وڙهي يار ٿيو.

شروع جي زماني ۾ ڪنهن ڪنهن کي ڪو نه ٿي سڃاتو، نه مون کي پتو هو ته حافظ صاحب ڪهڙي باغ جي موري آهي، نه هن کي خبر هئي ته آءٌ ڪير آهيان، ٻيئي ٻڌين ڳالهين تي هٿاسين، ۽ ٻڌل ڳالهيون باهمي تقرب لاءِ سازگار ڪو نه هيون.

انهن ئي ڏينهن ۾ مون سان ان اخباري تڪرار جي شروعات ٿي چڪي هئي جنهن جو حوالو، ميران محمد شاه مرحوم متعلق مضمون ۾ اچي چڪو آهي. لازم هو ته ان تڪرار دوران ۾ منهنجي خلاف نين اردو اخبارن جي هلايل پروپيگنڊا کان حافظ صاحب جي حلقي جا ماڻهو متاثر ٿين - ۽ واقعتاً متاثر به ٿيا. هڪ ڏينهن آءٌ سنڌ آبزور جي دفتر ۾ ويٺو هوس، اوچتو ڏنر ته ڪو ماڻهو اعليٰ درجي جي سوٽ ڪوٽ ۾ ملبوس، ڪلين شيو، مٿي اگهاڙو، ڪاريون عينڪون چاڙهيو، هڪ نوجوان جي ڪلهي تي ٽيڪ ڏيو، اڳتي وڌندو پيو اچي. جنهن ڏاکڻ تان چڙهي هو مٿي اچي پهتو هو ان (ڏاکڻ) ۽ منهنجي ڪمري جي وچ ۾ ڪجهه فاصلو هو. آءٌ سامهون ويٺو هوس. مون کين ايندو ڏٺو، جنهن نموني سان ان صاحب اهو فاصلو طئي ڪندي قدم پئي کنيا تنهن مان مون تاڙي ورتو ته هو بيٺائي کان محروم آهي، سڌو مون تائين پهچي، زور سان ”السلام عليڪم“ چئي، پنهنجو تعارف ڪرايائين - ”آءٌ حافظ مبارڪ علي شاه آهيان.“ مون هٿ ملايس، آڌر پاءُ کيس، ۽ احوال پڇيس. چيائين: ”آءٌ ڪن اردو اخبارن ۾ اوهان جي خلاف مضمون پڙهي، اوهان سان ملي، معلوم ڪرڻ آيو آهيان ته اها مهر اوهان جي خلاف ڇو هلائي ويئي آهي؟“

عام طرح سان آءٌ ان حلقي جي ماڻهن سان اهڙين ڳالهين تي گفتگو ڪرڻ لاءِ تيار ڪو نه هوندو هوس، ڇو ته منهنجو خيال هو ته دماغ جي خرابيءَ جي ان دور ۾ شايد ڪوبه اهڙو ماڻهو ڪنهن حق جي ڪلمي ٻڌڻ، يا انصاف ڪرڻ لاءِ تيار ڪو نه هوندو، تنهنڪري ساڻن ڳالهه ٻوله ڪرڻ ئي بيسود آهي. پر جن اکرن ۾ حافظ صاحب پنهنجي مدعا ادا ڪئي، تنهن مون کي آماده ڪيو ته آءٌ ساڻس دل کولي ڳالهيون ڪريان.

ڪلاڪ ڪن ڳالهيون ٻڌي، اُتي ڪڙو ٿيو. چيائين: ”دشمن ٿي آيو هوس، دوست ٿيو وڃان ٿو.“

۽ ٿيو به ائين، جيترو وقت جيئرو هو، منهنجو دوست ٿي رهيو. اسيمبليءَ جو ميمبر ٿي آيو، ايندي ئي منهنجي گروپ ۾ شامل ٿي ويو، انهن ڏينهن ۾ گهڻن ميمبرن سودي بازبون پئي ڪيون، پر حافظ صاحب بنا ڪنهن فائدي ورتي، بڪ ڏک ۾ مون سان لڙڪندو رهيو، آءٌ وزارت ۾ هجان يا آپوزيشن ۾، مبارڪ علي شاھ جي ڪرسي هر حال ۾ منهنجي ڪرسيءَ پٺيان هوندي. هڪ اهڙو وقت به آيو جڏهن آءٌ وزارت مان نڪري ويس ۽ منهنجي سنگت کي ڦٽائڻ لاءِ وزير يون وراهجڻ لڳيون ۽ انهن جو تعداد آخر ۾ وڃي هڪ درجن کي به پهتو. پر ڪنهن کي جرئت ڪانه ٿي جو حافظ صاحب کي لالچائي سگهي.⁽¹⁾

عام طرح مشهور هو ته حافظ صاحب سنڌين جو مخالف ”ڪٽر مهاجر“ آهي، پر منهنجي وزارت جي زماني ۾ هن ڪل به دفعا سفارشون ڪيون ۽ اهي پئي سنڌين جي حق ۾ هيون. پنهنجن ڪمن لاءِ هو پاڻ ڏندين ڏاندو هوندو هو، کيس منهنجي مدد يا پٺ پرائيءَ جي ضرورت ڪانه هوندي هئي، پر آءٌ چئي سگهان ٿو ته ايڏيءَ پهچ هوندي به هن اسيمبلي ميمبريءَ جي زماني ۾ ڪو به ذاتي فائدو ڪونه ورتو - البته ڪامل مڪمل طرح عيبن کان آجي ته صرف الله تعاليٰ جي ذات اقدس آهي.

تقرير حافظ صاحب جي، ٻڌڻ سان تعلق رکندي هئي - ۽ عسرت ۾ همت!

ميان غلام نبي ميمڻ

حيدرآباد جي هندو وڪيلن جو ناماچار مٿي ٿي چڪو آهي. انهن کي ٽوٽن چپائڻ وارو هڪ مسلمان قانون دان، ميان غلام نبي ميمڻ مون ڏٺو. موقعي سارو سياست ۾ به چُهنب هنيائين. مثلاً ايوب خان مرحوم جي زماني ۾ سالن جا سال ساري مغربي پاڪستان جو وزير قانون ٿي رهيو، پر آءٌ هت محض سندس قانون دانيءَ ۽ وڪالتي صلاحيتن جي باري ۾ پنهنجي راءِ عرض ڪندس. منهنجي تجربي مطابق هر وڪيل ۾ ڪانه ڪا صلاحيت هوندي آهي، جنهن جي آڌار تي هو پنهنجي ڌنڌي ۾ نالو پيدا ڪندو آهي. مثلاً مان ڏيئل مل لالواڻيءَ جي باري ۾ لکي آيو آهيان ته ان جا اسٽرانگ پائينٽ محنت ۽ نورٿ هوندا هئا. ميان غلام نبي جي حالت ۾ مون جيڪي سندس خصوصي

(1) حق جي ڳالهه اها آهي ته يارهن مهاجر ميمبرن مان ڏهه منهنجي گروپ ۾ هئا ۽ انهن ڏهن ئي ساڳئي ڪيريڪٽر جو ثبوت ڏنو ۽ منجهان هڪڙي به وزارت جي ڪرسيءَ خاطر منهنجي سنگت کان نه ڇڏي. سنڌ جي سياست ۾ اها نئين ڳالهه هئي.

صلاحيتون نوٽ ڪيون، سي هي هيون: 1- قانوني موشگافين ۾ سندس دماغ جي غير معمولي رسائي ۽ 2- سندس آڏي پڇا جي بي پناهي. دماغ الله تعاليٰ جي عنايت جي علامت ٿئي ٿو، جنهن کي انسان پاڻ نه گهٽائي سگهي ٿو ۽ نه وڌائي. البتہ آڏي پڇا جي معاملي ۾ وڪيل جي پنهنجي ڪوشش جو ڪافي درڪ ٿئي ٿو: مثلاً شاهد جي صورت ڏسندي، هڪدم سندس مزاج ۽ نفسيات، حرڪات ۽ سڪنات کي هڪ لحظي اندر جهٽي ۽ پروڙي پنهنجي ذهن ۾ هي فيصلو ڪرڻ ته ان کان ڪهڙو سوال پڇجي ۽ ڪهڙو هرگز نه پڇجي، پڇا جي دوران ۾ ان کي نرمي ڏيکارجي يا شوخي، ساڻس صفائي جو سلوڪ هجي يا کيس منجهائي مارڻ جي ڪوشش ڪجي - اهي سڀ نڪتا وڪيل جي محنت ۽ مشاهدہ جي قوت تي منحصر رهن ٿا.

ميان غلام نبي کي مون ان ميدان ۾ ڏاڍو پڙ ڏنو.

* * *

سند جي نالي وارن وڪيلن لاءِ اڳئين زماني ۾ ڪي خاص چوڻيون هونديون هيون: پوڄ سنگهه قانون، مرليدر آڏي پڇا، صاحب سنگهه حرفت بازي، گوپند رام ڪورٽ ۾ لڙ مانڌاڻ، ڪرمچند معنيٰ چچڙ! غلام نبي ميمڻ معنيٰ قانون ۽ آڏي پڇا. سياست ۾ پاڻ ڄاڻي پنهنجا ڪم!

شاھ محمد (نابين) مرحوم

ميرپور بٺوري جو هڪ ڳوٺاڻو هو، ڄاڻي ڄم کان نابين، بطور فنڪار عجوبه روزگار هو. چين جو وزيراعظم چو - اين - لائي جنهن کيس بين وڄائيندي ٻڌو هو، جڏهن پاڪستان جي ڳالهه ڪندو هو ته صدر ايوب خان جي خير عافيت معلوم ڪرڻ جو خيال ڪو نه هوندو هوس، شاھ محمد جو احوال پڇندو هو - بلڪه شاھ محمد جي نالي وٺڻ کان پوءِ به منٽ اڪيون ٻوٽي خيال ۾ ٻڏي ويندو هو، پائنٿو هو ته سندس بينن جي لٽي کي دوباره پنهنجي دماغ ۾ تازي ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. شاھ محمد کي ٻارهن سال اڳ ٻڌي چڪو هو، ٻارهن سالن کان پوءِ به سندس بين جو اثر زائل ٿيل ڪو نه ٿي ڏنو.

بينان ته گهڻن وڄايون ۽ هن کان پوءِ به جيستائين سند تختہ زمين تي قائم آهي وڄنديون رهنديون، چو ته ”سند“ ۽ ”عشق“ ساڳي معنيٰ رکندڙ اکر

آهن، ۽ عشق جي ڪاروبار ۾ هتي ٻين کي گهڻي ۾ گهڻو درڪ رهي ٿو، پر شاھ محمد مرحوم جهڙو ٻين جو استاد نه اڳ پيدا ٿيو هو ۽ نه شايد هن کان پوءِ ڪڏهن پيدا ٿئي.

* * *

ٻين، پنهنجي مٿي، ڪا شيءِ ڪا نه هئي - بانس جو سُڪل، سيڪيل، پورو، ٽنگيل ٽوٽڙو ۽ بس.

پر شاھ محمد جي هٿ آئي اهو بيڪار ٽوٽڙو، بقول شخصي، صور اسرافيل بڻجي ٿي ويو. ائين پيو ڀانئبو هو ته پهرين ئي ڦوڪ سان ڪائنات متزلزل، فضا مرتعش ۽ فطرت جنبش ۾ آهي. انساني دليبن جو ته حال ئي نه پيو. مئل زندهه، ۽ زندهه محو رقص بسمل.

انسان، دل جي معاملي ۾، نانگ کان به بدتر بلا ٿئي ٿو، نانگ ويچارو دل جو ماريو، ته وري به جوڳيءَ جي مرليءَ تي لهرائي ٿو، پر انسان جي دل کي بيدار ٿي ڪير ڪري سگهي، رقص ۾ آڻڻ ته پري رهيو!

شاھ محمد کي اڪيون ڪو نه هيون، پر اها ذات هوس ته دل کان محروم انسانن کي به زندهه دل مخلوق وانگر مسحور ڪري، گهري ته لهر هڻائي، گهري ته روٽاڙي آرڻ کان ڪڍي ڇڏي.

ان ذات ۽ ان اثر جو ڪارڻ ڪهڙو ٿي سگهيو ٿي؟

منهنجي قياس ۾ اها ڪرامت ان درد جي ئي ٿي سگهي ٿي جنهن جا ڪورا شاھ محمد جي اندر ۾ ڪامي رهيا هئا. آخر ساڻس ٿوري ته ڪانه ٿي هئي.

سند جهڙي رشڪ جنان ملڪ ۾ جتي جنهن به متنفس پير رکيو، تنهن وري منجهانئس نڪرڻ جو نانءُ نه ورتو بلڪ پڇاڙيءَ ۾ موت آيس ته به هتي ئي سمهي پيو - جتي قدرت حد درياهه دليءَ سان پنهنجي صناعي جا شاهڪار جهنگ جهڙا، بر ۽ بحر ۾ پکيڙي، نوع انسانيءَ کي دعوت نظاره ڏني هئي، اتي هڪ حساس ۽ نازڪ مزاج ديسي نينگر کي دل درد آشنا ڏئي، پرديد کان محروم ڪري موڪلڻ جي ڇا معنيٰ هئي؟

هو سڀ ڪجهه محسوس ڪري سگهيو ٿي، سڀ ڪجهه ٻڌي سگهيو ٿي، هر گل جو واس وٺي سگهيو ٿي، پر ڏسي ڪجهه ڪو نه ٿي سگهيو! ڪيڏو نه اندير هو؟

اڪيون اهڙن ماڻهن کي به ڏنل هيون جن کي انڌو ڪرڻ عام انسان جي بهبود ۽ انسانيت جي لهج رکڻ لاءِ ضروري هو - جيڪڏهن اڪين جو ڌڪار محسوس ڪيو ويو هو ته شاھ محمد جي حق ۾!

شاھ محمد کي شايد ”ٻاهر پوڙئين بيت ڪنڌيءَ سُڪايئين ڪانه“ وارو راز سمجھ ۾ ڪونه آيو، تنهنڪري ڏک ۽ انتقام وڃان دل جي درد کي عام ڪري ساري عالم کي تڙپائڻ ۽ رٿارڻ تي گهريائين!

سچ اهو آهي ته انتقام سخت ورتائين - ڪنهن ناهيا هن رٿاريا!

* * *

ڏسڻ ۾ شاھ محمد ڪاريگر جي ڪاريگري جو ڪو نادر نمونو ڪونه هو. سڪل، سنهڙو، ڪمزور، غالباً دق جو ماريل. پر جڏهن لڏندو، لمندو، لڪڙ ٽيڪيندو، يا ڪنهن جي هٿ تي ٽيڪ ڏيندو، محفل ۾ پهچندو ۽ بين هٿ ۾ کڻندو، ته ائين پيو محسوس ٿيندو جڻ ڪو برنڊڙ جبل پنهنجي جاءِ تان هٽي اچي هٿ پهتو آهي ۽ اجهو ٿو ڦاٽي عالم کي آتشڪده آڙيءَ ۾ تبديل ڪري ڇڏي. بين، فضا ۽ شاھ محمد ٽيئي هڪٻئي ۾ جذب ۽ محلول ٿي ويندا هئا، اها خبر ڪا نه پوندي هئي ته آواز ڪٿان ٿو اچي، ڪنهن جو آهي، انسان جو آهي، بين جو آهي، يا خود فطرت پئي ڪوڪون ڪري؟

ڏٺو هجي ها ته قومي ”هيرو“ هجي ها، دنيا پئي کيس ٻڌي ها ۽ ڪنڌ ڏوٽي ها، ڪي کيس ديوتا سڏين ها، ڪٿ سندس مجسما ٺهن ها، بيجل وانگر ”سر سوالي“ ٿئي ها ته اهل دل کانئس سر به ڪونه وانجين ها - پر اسان صرف سندس دق جو علاج به ڪونه ڪرائي سگهياسين! جلي جلي جوانيءَ ۾ ئي موڪلائي ويو.

ٿيڻو به اهو ئي هو. اسان جهڙن بي قدرن منجهه سندس پيدا ٿيڻ ئي غلط هو:

ع - تو بهار عالم ديگري، ز کجا به اين چمن آمدي؟

مصري خان جمالي

اسان جو پيو فنڪار هو، جنهن جو قدر ڪو نه ٿيو. الغوزو وڃائيندو هو. ڪڏهن ريڊيو وارا، ڪڏهن ٽي - وي وارا ڏانهن پورو اڇلائيندا هئا، جنهن تي غريب جو گذر ٿيندو هو. حقيقت ۾ هو ايڏي پايه جو آرٽسٽ هو جو کيس ضروري انتظام سان بين الاقوامي اسٽيج تي آڻجي ها ته دنيا ڏسي وٺي ها ته هن مرد مر خيز ملڪ ۾ به ڪي حقيقي ”جينيس“ پيدا ٿي سگهن ٿا. بغداد جو هڪ موسيقار زرياب، اندلس ويو هو ته سندس پيشواي لاءِ بادشاهه پاڻ شهر کان ٻاهر نڪري آيو هو. اهو هوندو هو قدر فنڪارن جو. ۽ هت مصري خان جهڙو يگانو موسيقار بک جا چڪ پائيندو وٽيو ۽ آخر انهيءَ حال ۾ موڪلائي ويو.

هڪ دفعي مون وٽ اسلام آباد آيو ۽ هيءَ شڪايت اچي ڪيائين ته: ”مون کي چون پيا ته الغوزو وڃائڻ وقت آءٌ ناچ به ڪيان، آءٌ ٿلهو مڙس آهيان، مون کي نچڻ ڪو نه ٿو اچي، جيڪڏهن نچڻ جي ڪوشش ڪندس ته ائين پيو لڳندس جڻ رڇ پيو نچي، مون کي ان بيعزتي کان بچاءُ.“ آءٌ ڪجهه ڪري ڪو نه ٿي سگهيس، مون صلاح ڏنس ته ”صرف نچڻ سان ڪم نڪري اچي ٿو ته ان ۾ عار هجڻ نه گهرجي، خدا ڪري ڪجهه وڌيڪ فرمائش نه ٿئي.“

(1) خان بهادر محمد ايوب کهڙو مرحوم

هر تاريخ ساز سياستدان جي عمل کي چڪاسڻ لاءِ ڪي اصول هوندا آهن. جيڪڏهن اهي اصول نظر ۾ رکيا نه ويندا ته جيڪا راءِ قائم ڪئي ويندي سا غلط ۽ بازاری هوندي. تاريخ دائري يا پنڳر خاني ۾ ويهي موالِي ڪو نه لکندا آهن، جيڪي پنگ جي ڪونڊي ۾ اولڙا ۽ پاڇا ڏسي دل گهريا نتيجا پيا ڪين يا دليل ڊوڙائين. اُهي اصول هي آهن:

- (1) تاريخ نويس پاڻ غير متعصب، منصف مزاج ۽ کليل ذهن جو هجي،
- (2) پنهنجو سياسي غرض ڪو نه هجيس. تاريخ ۽ سياسي پروپيگنڊائي لٽريچر لکڻ ۾ جيڪو وڏو فرق ٿئي ٿو، اُن جي پروڙ هجيس،

(1) آءٌ هن مضمون ۾ رينڊر طوالت تي معافي گهران ٿو. کهڙو صاحب مرحوم چاليهن سالن تائين سنڌ جي تاريخ تي ڇانيل رهيو. تنهنڪري سندس تاريخ جي معنيٰ سنڌ جي هڪ اهم سياسي دؤر جي تاريخ آهي، جنهن جو تفصيل ڏيڻ ضروري سمجهان ٿو. - مصنف

خانبھادر محمد ایوب کھٹو

- (3) ٿورو گهڻو عقل به هجيس، ورنه واقعات جي تجزيه دوران صحيح نتيجا اخذ ڪري ڪو نه سگهندو ۽ اجاڻي ڏاڦ هڻي پڙهندڙ کي گمراه ڪندو.
- (4) ڪجهه قدر پڙهيل لکيل به هجي، جيئن هو باقي دنيا جي تاريخ تي نظر رکي محسوس ڪري سگهي ته ساڳين حالتن هيٺ ٻين ملڪن جا مدبر ڇا ڪندا رهيا آهن يا ڇا ڪري گذرن ها.
- (5) جنهن سياستدان جي سياسي ڪارگذاري جو تجزيو ڪيو وڃي ٿو، تنهن جي تربيت ڪهڙي ماحول ۾ ٿي. سندس مزاج جي بناوٽ ۾ ڪهڙن اثرن ڪم ڪيو. جڏهن سياسي ميدان ۾ قدم رکيائين، ان وقت سندس افتاد طبيعت ڇا بڻجي چڪي هئي ۽ ڪيريڪٽر ڪهڙي سانچي ۾ ڍلجي چڪو هو.
- (6) ان جي گردو پيش جون حالتون ڪهڙيون هيون؟ انهن حالتن جون تقاضائون ڇا هيون؟ هن جيڪو قدم کنيو، آيا ان جو مقصد ملڪي ۽ عومي پلائي هئي يا ذاتي مطلب بر آري؟ ان مان عقل ۽ حڪمت عملي جي پختگي ۽ شائستگي جو ثبوت ملي ٿو، يا تڪڙائي، جذباتيت ۽ ڇچورپ جو؟
- (7) سندس ڪارگذاري مدبرانه ۽ بالغ نظريءَ ۽ دورانديشي تي مبني هئي يا الهڙپشي ۽ ٻاراڻيءَ چيلوڻي تي.
- * * *

خانبهادر محمد ايوب ڪهڙي جي ڪارگزارين کي آءُ انهن اصولن جي روشنيءَ ۾ بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان.

سندس پهريون ديدار، هن خاڪسار کي 1923ع ڌاري حاصل ٿيو. آءُ پنهنجي ڳوٺ بهمنڻ ۾ هوس. منجهند ڌاري هارمونيم جي ”پريڪٽس“ پڻي ڪيم. وڏا گهر ۾ موجود ڪونه هئا. اوچتو هڪ تعليم يافته نوجوان (مون کان عمر ۾ ڪجهه وڏو) اندر لنگهي آيو⁽¹⁾. ساڻس گڏ اسان جو هڪ دوست مرحوم پير محمد ڪهڙو به هو. پير محمد تعارف ڪرايو، چي: ”هيءُ ميسٽر محمد ايوب خان آهي، وڏيري شاهه محمد خان جو پٽ آهي. سندس والد جي تازي قضئي بعد سندس جاءِ ورتي اٿائين. ڪراچيءَ مان انگريزي گت مٽ پڙهي آيو آهي. بمبئي ڪائونسل جي چونڊن ۾ اميدوار آهي. مان سفارشي بڻجي آيو آهيان ته تون پنهنجن بزرگن کي عرض ڪري ووتن ۾ سندس مدد ڪراءِ.“

⁽¹⁾ حليو هي هوس: قد وچولو، بُت لاتجو، منهن ڊگهيو، جنهن جي نسبت سان ڪن ڪجهه وڏا ٿي لڳا. ڏاڙهي ڪوڙيل، مڇان مختصر، لباس: قميص، شلوار ۽ انگريز ڪٽ جو ڪوٽ.

ڪهڙن جي خاندان سان اسان جو تعلق رهيو هو. ڪڇي جي علائقي جا وڏا زميندار هئا. محمد ايوب جو والد شاھ محمد خان (مرحوم) پنهنجي ڪفايت شعاري ڪري ڏاڍو مشهور هو. تنهن ڪري اڪثر ڪچهرين ۾ سندس باري ۾ ماڻهو قصا ۽ ڏند ڪٿائون مزي سان بيان ڪندا رهندا هئا. سندس ڀاءُ جان محمد خان (مرحوم) اسان وٽ ايندو ويندو هو. هر ڀيري ڳاڙهي رومال⁽¹⁾ مان پنج روپيا چوڙي مون کي خرچيءَ طور ڏيندو هو. جنهن ڪري منهنجيءَ دل ۾ سندس لاءِ خاص عزت هوندي هئي. هو پاڻ ته ان وچ ۾ گذاري ويو هو. پر اڄ جو سندس ڀائٽيو مون وٽ لنگهي آيو هو. تنهن جو لحاظ رکڻ مون لاءِ لازمي ڄاتو. ساڻس وعدو ڪيو ته آءٌ اهڙو بندوبست ڪندس جو اسان جي گهر مان پاڻ ته ڪو اميدوار ڪونه بيهندو. پر سڀ گڏجي سندس مدد ڪندا. مون پنهنجو وعدو پاڙيو. محمد ايوب خان، حاجي امير علي خان لاهوريءَ (مرحوم) کي ڪيرائي، ميمبر چونڊجي ويو⁽²⁾. منهنجو شڪريو خط جي ذريعي ادا ڪيائين.

مسٽر ڪهڙي، انهن ڏينهن، لاڙڪاڻي شهر ۾ هڪ وڏو بنگلو ٺهرائي اُتي رهڻ شروع ڪيو هو. چونڊ جي دوران ۾ ضلعي جي ڪيترن هلنديءَ وارن ماڻهن سان سندس ڏيڻ ويٺ ٿي چڪي هئي. اُهي هينئر مستقل طور ساڻس لهه وڃڻ جاري رکڻ لڳا. پاڻ ڪن چونڊ دوستن کي تڪي توري ڪڏهن ڪڏهن ماني به کارائي ڇڏيندو هو.

خلافت تحريڪ ڪري مسلمانن ۾ 1919ع کان ڪجهه سجاڳي پيدا ٿيڻ لڳي هئي. 1922ع ڌاري اها تحريڪ خود ته هڏڪين ۾ پئجي ويئي هئي، پر سندس آندل سجاڳيءَ جون چاڙون پوءِ به وڌنديون ۽ پڪڙنديون ٿي رهيون.

مثلاً، سنڌ جي مسلمانن ۾، خاص طرح سان پڙهيل لکيل طبقي ۾، اهو احساس پيدا ٿي چڪو هو ته هندن جي هيڄ ۽ انگريز حڪومت جي بيپرواهي ڪري، نوڪرين خواهه ٻين معاملن ۾ سندن حق تلفي ٿيندي رهي آهي، جنهن جو هينئر ڪو تدارڪ ٿيڻ ڪپي. سندن اها شڪايت بيجا نه هئي.

(1) انهن ڏينهن ۾ جيڪي وڏا ماڻهو ناس ڏيندا هئا، سي موڪرو ڳاڙهو رومال ڪلهي تي رکندا هئا، جيئن ناس جي گنگ سنڪهه ان ۾ لڪي وڃي. رومال جي هڪ ڪنڊ ۾ روپيا ۽ ٻئي ڪنڊ ۾ چانديءَ جي ڌند - کوٽي ۽ ڪَن - کوٽي ٻڌي ڇڏيندا هئا.

(2) ان زماني ۾ لاڙڪاڻو ۽ دادو هڪ ضلعي ۾ شامل هئا. ڪُل ٽي ميمبر چونڊيا هئا. ٻيا ٻه ميمبر شاهنواز خان پٿو (مرحوم) ۽ خانصاحب ڪريم بخش خان جتوئي منتخب ٿيا.

سنڌ انهن ڏينهن ۾ بمبئي سان ڳنڍيل هوندي هئي. بمبئيءَ ۾ اڪثريت هندن جي هئي. مسلمانن جي ڀيٽ ۾ هندو شروع کان وڌيڪ سجاڳ رهيا هئا، جنهن ڪري سياسي خواهه مالي لحاظ سان، هو مسلمانن کان گهڻو اڳتي وڌيل هئا. هندوستان ۾ نوان ستارا (جن کي ماتيگوچيمسفورڊ آئيني ستارا سڏيو ويو ٿي) 1920ع ۾ آيا هئا. بمبئيءَ جي صوبائي ڪائونسل جون چونڊون ساڳئي سال ٿيون هيون. سنڌ کي پندرهن ميمبر چونڊڻا هئا. جيڪي پندرهن چونڊيا، تن ۾ هيڪڙ پيڪڙ انگريزي پڙهيل⁽¹⁾ کان سواءِ، باقي سڀ پراڻي خيال جا وڏيرا هئا. سنڌي چوڻي مطابق ”هر ميران رعيت“، ڪن جي تعليم ته ”الف انب، ب بلا“ تائين به ڪانه هئي.

* * *

مناسب آهي ته هن منزل تي ٻڌائجي ته جنهن وڏير کي (فيوڊل) سوسائٽي يا ماحول ۾ ان نوجوان مسٽر ڪهڙي جي پيدائش ۽ ابتدائي پرورش ٿيل هئي، تنهن جو عام حال ڇا هو؟ سنڌ جي وڏير کي يا زمينداري - جاگيرداري (Feudal) سوسائٽي (جيڪا صدين کان هلندي ٿي آئي) جي ذهني بناوٽ ڪجهه نياري قسم جي هئي. مثلاً:

(1) تعليم سان ڇاهه ڪونه، نئين تعليم لاءِ اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ويڃڻ کي اجائي زحمت ٿي سمجهيو ويو.

(2) اخبارون ڪڍڻ، اخبارن جي مدد ڪرڻ يا اخبارون وٺڻ ۽ پڙهڻ سندن نظر ۾ واهيات ۽ نيچپائي جو ڪم هو⁽²⁾. سندن عقيدو هو ته ”اڪبارون“ (اخبارن) ۾ ڪوڙ بدوڙ ٿئي ٿو ۽ ”اڪبارون“ بکيا، سڃا، ”گلاخور“ ۽ چندن تي گذر ڪندڙ پينو ڪڍن ٿا، جن کي ”سفيد پوش لنگها“ سمجهڻ گهرجي. اڳئين زماني ۾ ڏهل تي پڙها ڏيڻ لنگهن جو ڪم هوندو هو، انگريز جي آئي کان پوءِ هينئر اخبارن وارا لنگهن واري بکر کي جُنبِي ويل آهن. سرڪاري ڪمن ۾ اجايو دخل پيا ڏين ۽ ماڻهن (آفيسرن) جون اجايون سجاڳيون گلائون پيا لکن، تنهن ڪري انهن کي ڌڪاڙڻ گهرجي. جيڪڏهن اتفاقاً ڪو اهڙو ”گلاخور“ چندي وٺڻ لاءِ سِر تي اچي چڙهي ته گارين جي پوڻ کان ان کي به - ٽي روپيا ڏيئي مڪڻ سان ماني ڪارائي چلتو ڪري ڇڏجي.

⁽¹⁾ سر غلام حسين هدايت الله (مرحوم) چونڊجڻ شرط وزير بڻجي بمبئيءَ ۾ ويهي رهيو هو. شاهنواز خان پٽو (مرحوم) ڪائونسل جي سمورن ميمبرن جي پارٽيءَ جو اڳواڻ بڻيو، جنهن ڪري سندس ذمہ داريون وڌي ويون هيون.

⁽²⁾ راڻي وڪٽوريا جي دؤر کان اڳ جي انگلنڊ ۾ به اخبار وارن لاءِ ماڻهن جو ساڳيو خيال هو. (هلنڊز)

- (3) عزت جو لائق صرف پيسي وارو ماڻهو ٿئي ٿو، جيڏو پيسو، اوڏي عزت. جنهن وٽ پيسو ڪونه آهي، سو ڌڪار جي لائق ٿئي ٿو.
- (4) پاڻ کان ڏاڍي اڳيان تنگن ٿيڙي پوڻ، پاڻئون هيٺي تي ڪا ڪهل نه ڪرڻ، ترقيءَ ۽ ڪاميابيءَ لاءِ سٺي ۾ سٺو رستو آهي. پنهنجي تعلقي جي مختيارڪار جي مهرياني سياڳ جي نشاني، صوبيدار جي سڃاڻي ته سڀ سڃاڻي!
- (5) قوم ۽ ملڪ ڪا شئي ڪانه آهن. انهن جي معاملي ۾ ڪاهي پوڻ، يا انهن لاءِ ڪا قرباني ڪرڻ، نادانن ۽ ”قشادي“ (فسادي) ماڻهن جو ڌنڌو آهي. مذهب وڌ ۾ وڌ ايترو لهڻ ته هڪ مسجد ٺهرائي ڇڏجي ۽ جيڪڏهن عادت پئجي وڃي ته روزو نماز به ڪجي، پر گهڻو ڪري پير سنائي ۾.
- (6) سياست ۾ دخل ڏيڻ جو موقعو ملي ته مدنظر ڪرسي ۽ پاور هجي، اصول نڌارڊ، پارٽي فقط وقتي فائدي وٺڻ ۽ مٿي چڙهڻ جو وسيلو!
- (7) ٻاهرين دنيا سان لهه وچڙ نه رکجي، سنڌ کان ٻاهر وڪ نه وڃهجي.
- (8) ضد، حسد، مسهائپ، هٿ، چغلي.
- (9) ڪا ڪرسي ملي وڃي، يا پاور سان پاسو لهجي ته هوش مان نڪري وڃجي، وٺ گهوڙو نه ٻڌجي، فرعون جهڙي ڌڪ ڏجي، ۽ ائين پائنجي ته سارو جڳ ”جي حضور“ چوڻ ۽ هٿ ٻڌي حڪم منجن لاءِ جڙيو آهي. ڪو نياڳو نابري واري يا رستو روڪي ته ان کي نگهوسار ڪري ڇڏجي.
- (10) اها ڪوشش هجي ته هارين نارين ۽ چئن چٽوڙن جا پٽ نه پڙهن، نه ڪر ڪٽڻ جي لائق بڻجن، ٻي صورت ۾ راڄ اندر ”بگاڳي“ (بغاغي) مچڻ جو امڪان پيدا ٿيندو.

* * *

اهو هو عام ماحول، جنهن ۾ وڏيرڪا ٻار ڄمندا ۽ پلندا هئا. منهنجو تجربو آهي ته انهن حالتن جي پيداوار کي ڪيترو به پڙهائجي، دنيا جو ڪيترو به سير سفر ڪرائجي، پل بالشر بڻجرائجي، ٺڄ نئين فيشن جي پوشاڪ ڪوٽ پتلون پهرائجي، پر جڏهن عملي زندگيءَ ۾ پير پائيندا ته ڪيترين ڳالهين ۾ ”ساڳي ماني ساڳ سان“ پئي لڳندي. پنهنجي مٿي هو ڪيتري به ڪوشش ڪن ته پيدائشي ماحول جي اثرن کان پاڻ کي آجو ڪن، ۽ ان ڪوشش ۾ هو ڪيتري قدر به ڪامياب ڇو نه ٿين، پر ڪنهن نه ڪنهن منزل تي، ۽

سندن ڪنهن نه ڪنهن غير اختياري ادا يا ڪم مان، ضرور اهو پتو پيو پوندو ته سندن اصليت کين پاڻ ڏانهن ڇڪي رهي آهي ۽ ابتدائي اثر سندن مٿي مان مٽجي ڪو نه ويل آهن. فارسيءَ واري چيو آهي ته:

عاقبت گرگ زاد گرگ شود،
گرچه با آدمي بزرگ شود.

ان سان گڏ هيءُ ويچار به ذهن ۾ رکڻو آهي ته اها ويدن فقط سنڌ جي وڏيرڪين خاندانن سان ڪا نه هئي، هر ملڪ کي ان دور مان لنگهڻو پئي پيو آهي. سورهينءَ کان وڃ ائريهين صديءَ تائين يورپ جي هائوڪن ”سڌريل“ ملڪن ۾ ڇا پئي ٿيندو رهيو؟ هندستان اندر دهليءَ، لکنو، بنگال ۽ دڪن جي دربارين هيٺ ڪهڙو حال هو؟ انقلاب کان اڳ چين ۾ ڇا پئي وهيو واپريو؟ جنهن جنهن ملڪ ۾ فيوڊل يا زمينداري - جاگيرداري نظام پئي رهيو آهي، اُتي مٿاهين طبقي جي ماڻهن جي ساڳي سوچ ۽ هڪ جهڙي هلت پئي رهي آهي. ان ڳالهه تي حيرت به نه هجڻ گهرجي. انساني سوچ کي ترقيءَ جي آخري منزل جي ڳولا ۾ روشني جي راهه تي هلندي ٻين به ڪيترن ئي ارتقائي منزلن وٽان لنگهڻو پيو آهي. سنڌ جي فيوڊل فڪر جي مٿي ذڪر ڪيل خاص انداز به ان سوچ جي سلسلي جي هڪ لازمي ڪڙي هو، تنهن ڪري تاريخ جي طالب علم کي ان ڳالهه تي دل ڪوسي نه ڪرڻ گهرجي.

مسٽر ڪهڙي جي سياسي سفر جي چنڊ ڇاڻ وقت اهو پس منظر يا حقيقت سامهون رکڻ ضروري آهي، ورنه ڪنهن به صحيح نتيجي تي پهچي ڪونه سگهيو.

* * *

آءٌ مسٽر ڪهڙي جي باري ۾ ڪجهه لکان، ان کان اڳ مون کي خود اهو قبول ڪرڻو پوي ٿو ته ڪنهن جد تائين، آءٌ پاڻ ساڳئي ماحول جي پيداوار آهيان. ذاتي طرح مون ان ماحول مان نڪرڻ جي ڪيڏي به ڪوشش پئي ڪئي آهي، پر ان ۾ ڪاملاً ڪامياب ٿي ڪونه سگهيو آهيان. ڳاڻاڻي کان ٻاهر ڪتاب پڙهيا اٿر، گهڻي دنيا ۽ ان جون تهذيبون ڏٺيون اٿر، پنهنجي زماني جي وڏن مان وڏن ماڻهن سان، ملڪ اندر خواهه ٻاهر، ملاقاتون ڪيون اٿر، ڪيترن خدا جي نيڪ ٻانهن سان به صحبت رهي اٿر، ڪيترن اختيار ۽ اهميت وارين حيثيتن ۾ پاڻ

ڪم ڪيو اٿم، پاڻ تي ڪنٽرول رکڻ جي به انساني حد تائين ڪوشش پئي ڪئي اٿم. سالن جا سال ٻاهرين ملڪن ۽ سوسائٽين جي وچ ۾ گذاريا اٿم، مگر اهڙيءَ هٿ حاصلات هوندي به اڄ پنهنجي گريبان ۾ منهن وجهي ڏسان ٿو ته محسوس ٿيڻ ٿو ته مون کان ڪيتريون لغزشون اختياري ۽ غير اختياري، شعوري ۽ غير شعوري طور تي سرزد پئي ٿيون آهن، جن جو ڳوڙ وڃي ان ماحول سان ملي ٿو، جنهن ۾ منهنجي پيدائش ۽ تربيت ٿيل هئي.

آءٌ پنهنجي ساري زندگي ويچار ڪندو رهيو آهيان ته اسان جي فيوڊل سوسائٽي (جنهن جي هٿن ۾ صدين کان وٺي ماڻهن جي قيادت پئي رهي آهي) ۾ اهڙيون نفسياتي ڪمزوريون ۽ اخلاقي خرابيون ڇو پيدا ٿيون هيون.

* * *

هر ڳالهه جو ڪونه ڪو بنياد ٿئي ٿو، ڪونه ڪو سبب ضرور ٿئي ٿو. ان زماني جي ٻين معاشرن جي پيٽ ۾ اسان سنڌي مسلمانن جي مٿاهين معاشري جي ايتري قدر پستيءَ ۽ ان جي سوچ ۽ اخلاق جي ايتري قدر نيچپائيءَ جا ڪارڻ ڪهڙا ٿي سگهيا ٿي؟

آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته ڪارڻ هي ٿي سگهيا ٿي:

(1) هن علائقي جي جغرافي سندس وڏي ۾ وڏي دشمن ثابت ٿي. هي گوريا ايشيا جو بيلجر هو⁽¹⁾. بين الاقوامي ۽ بين المملڪتي شاهراه تي واقع هجڻ سببان هر فاتح يا ٻئي ملڪ جي شڪست خورده اسلح بند مفرور ڪي

(1) مصر، پولينڊ، ويٽنام، ڪوريا، فلپينڊ ۽ بالٽڪ رياستن جي تاريخ به گهٽ يا وڌه اهڙي پئي رهي آهي. مصر جو ذڪر ڪندي، ول ڊيو رانت، آمريڪي مورخ، پنهنجي شهره آفاق ڪتاب ”مندن جي ڪهاڻيءَ“ جي جلد 3 بر صفحي 498 تي هن طرز لکيو آهي:

”مصر تمار خوشحال ۽ مطمئن ملڪ هجڻ گهريو هو. ڇو ته نه فقط ان کي درياھ نيل زندگي دوار ۾ پهچائيندو رهندو هو، پر ساري ميڊيٽرينين علائقن ۾ هيءُ ئي ٽڪرو هو، جيڪو خوراڪ جي شين ۾ خود ڪفيل هو. اناج ۽ ميوا جام، سال ۾ ٽي فصل، هنرن ۾ لائٽاني، سونَ ملڪن ڏانهن مال موڪليندو ٿي رهيو ۽ گهڻو ڪري خانجنگي کان به آڄو ٿي رهيو. پر اهو ئي سبب هو، جو مورخ جوزيفز جي قول موجب: ”مصرين کي سندن ساريءَ تاريخ اندر هڪ ڏينهن به آزاديءَ جو نصيب ڪو نه ٿيو. سندن دولت ٻاهرين لاءِ حرص جو باعث بڻي، سندس پنهنجا ماڻهو آب و هوا جي خصوصيتن ڪري سست ٿي پيا ۽ سندن پنجاه صدين جي تاريخ اندر هڪ جي پٺيان ٻيو فاتح يا حاڪم جابر سندن گردن تي چڙهيو ويٺو رهيو آهي.“

برٽن ۽ ايسٽوڪ جهڙن انگريز محققن سنڌ کي ”ننڍي مصر“ (Young Egypt) سڏيو آهي ۽ ان جي حالتن کي مصر جي حالتن سان مشابھت ڏني آهي.

ڀارت يا ڀارت کان پرايهين ملڪ ڏانهن ويندي لازماً سنڌ کي لتاڙي منجهانئس لنگهڻو پئي پيو ۽ واٽ ويندي هو هن نمائي علائقي کي تاراج ڪندو ٿي ويو. يورپ ۾ جيڪي به طاقتون پاڻ ۾ پئي وڙهيو آهن، يا رياستن جي سرحدن ۾ جيڪي به ڦير ڦاريون پئي ٿيون آهن ته انهن جو پهريون اثر بدقسمت بيلچر تي پئي پيو آهي. ساڳيءَ طرح يورپ ۽ ايشيا جي مقابلي ۽ تنازعن، يا خود ايشيا جي اندروني انقلابن ۽ بادشاهه گزدين جو اثر لازمي طرح سنڌ جي علائقي تي پوندو پئي رهيو. اهڙين ڪاهن يا دخل اندازين جي خلاف مقامي مقابلي يا مدافعت جو ڪو سوال ڪونه هو، ڇو ته هي علائقو جابلو ڪونه هو - ڪليل صحرائي ۽ ميداني علائقو هو، تلوار بند گهوڙي سوار هڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين بنا روڪ، بنا جھل، ڊڊو ڊوڙائيندو، ماريندو، ڌاريندو، لٽيندو ۽ ڦريندو، اُڪري وڃي ٿي سگهيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن هميشه لاءِ هت رهي به پئي پيو.

(2) 1947ع ۾ آزاد ٿيڻ کان اڳ هزارن سالن تائين اهڙيءَ لٽڙ هيٺان رهڻ ڪري هتان جي ماڻهن مان مڙسي مري ويل هئي. احساس ڪمٽري منجهن گهر ڪري ويو هو. غلام جو ڪو ڪيريڪٽر ڪونه ٿو ٿئي. منجهس بيشمار نفيساتي بيماريون پيدا ٿيو پون. مثلاً: عزت نفس، خودي، خودداري ۽ خوداعتماديءَ جو، وڏي ۾ وڏي پيماني تي، ختم ٿي وڃڻ. هونءَ به ”جرم ضعيفي“ جهڙوڪ ڪو جرم نه ٿو ٿئي. انهن ڪمزورين ۽ ڪوتاهين ڪري ئي سنڌ ۾ هيءَ چوڻي ٺهي ته ”چيڪو واڻ لڳي، ان کي منهن ڏجي.“ اهڙي فلسفي ۾ اصول يا اخلاق جي گنجائش ڪا نه ٿي ٿئي.

(3) سنڌ اندر مڊل ڪلاس وجود ۾ اچي ڪونه سگهيو هو. هت يا وڏا جاگيردار، زميندار، سردار ۽ نواب هئا، يا مفلوك الحال هاري، يعني زردار يا بلڪل نادار، ٻنهي جي وچ ۾ ميلاپ يا سوچ جو رابطو نڌارڊ. ترقي، علم ۽ سياسي سوچ جو حقيقي روح مڊل ڪلاس ٿئي ٿو، جيڪو اسان وٽ ٺهي ڪونه سگهيو هو.

(4) مسلسل ناڪامين ۽ نامرادين جي اثر کي مٽائڻ ۽ ذهني طرح پاڻ کي رڌل رکڻ جي ارادي سان ماڻهن پيرن فقيرن طرف ايتريقدر لاڙو رکيو هو، جو دنيا جي معاملن تان دل ڪڍي ويل هئن.

(5) سنڌ جي شعر ۽ لئريچر تي مايوسيءَ جو پهلو غالب رهيو⁽¹⁾. ڪتابي لئريچر جو وڏو حصو مذهبي عقائد جي اختلافن، تصوف ۽ تڪراري شرعي مسئلن جي نذر ٿيندو رهيو. سياست، اقتصاديات، معاشيات يا تاريخ تي ڪا معتبر تصنيف ماڻهن اڳيان ڪا نه آندي ويئي. شعر ۾ به زياده تر اڳئين جهان جي معاملن تي زور رهيو. نئين زماني ۽ نئين دؤر جي تقاضائن کي پوري ڪرڻ ۽ ترقي پذير دنيا سان پير پير سان ملائي هلاڻ جي باري ۾ اسان جي شعريا لئريچر مان ڪا مدد ملي ڪانه ٿي سگهي. عشق عاشقيءَ جي ڌنڌي تي بيشڪ گهڻين اعليٰ شين جي تخليق ٿي. پر عشق عاشقي ساريءَ مخلوق جي پيشو ڪا نه هئي. عاشق ۽ معشوق ٻنهي کي ”ڪاروڪاري“ ڪري مورڱو ماري ڇڏيندا هئا.

(6) سنڌ جي بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ تائين سنڌ جي مسلمانن ۾ تعليم، خصوصاً اعليٰ تعليم، قريب قريب، نادر هئي. انگريزن جي اچڻ تائين ته سنڌي رسم الخط جي ساخت به پوري ڪا نه هئي. عورتون تقريباً سو فيصد جاهل، گهرن جو ماحول اونڌاهو، سهارا شادي بارادي تي، جهيڙا اٿندي ويهندي. (7) روايتي تعليم، جيڪا پراڻن ملا مڪتبن ۾ عام طرح سان قديم زماني کان وٺي ڏني ٿي ويئي، سا ڪنهن حد تائين ماڻهن ۾ مايوسي ۽ پڪو ڪي وڌائيندي ۽ سندن حوصلا وڌيڪ پست ڪندي رهي. هر شئي مان خوف، حياتيءَ جي هر موڙ تي هڪ نه هڪ اثرگر موجود، اٿندي ويهندي ڪو نه ڪو خوفناڪ بُت سامهون، ننڍين ننڍين ڳالهين تي ٻنهي جهانن جي پسر ٿي وڃڻ جون پلڪارون. ننڍي هوندي، منهنجي پنهنجي استاد مون کي يقين ڏياريو هو ته ڏاڏيون، ديو ۽ پوت منهنجو پيرو ڪيو ٿا وڌن ۽ انهن کان بچڻ جو هڪ ئي علاج آهي ته نر ڪڪڙ ڪهي انهيءَ جي رت مان منهنجي چوڌاري سلامتيءَ جو ليڪو ڪڍيو وڃي. مون تي اهڙي دهشت ويهاري ڇڏيائين جو ڪيترن سالن تائين آءٌ جيڏانهن ويندو هئس ته هر ڏهن قدمن کان پوءِ ڪنڌ ورائي پويان ڏسندو هئس ته ڪا ڏاڏو يا ڪو ديو ته منهنجي پٺيان ڪو نه ٿو اچي!

(8) اسان جي فيوڊل سوسائٽي يا مٿئين طبقي جي معاشري ۾ سوچ جي اندازن جي تربيت يا تقوير اهڙي نفسياتي فضا هيٺ ٿيل هئي ۽ انڪري

⁽¹⁾ سنڌ جي شعر مايوسي ۽ حوصله ڪڍي جو اثر وکيو ٿي: فراق ۽ ٽوڙاڻو. هن جهان ۾ محرومي، اڳئين جهان لاءِ تيارِي.

جيڪي خرابيون منجهس ڄاڻيگر ٿيون، سي مختلف جزا هيون هڪ خاص مدافعتي حڪمت عملي (Defence Strategy) جون، يعني ان سوسائٽي پاڻ کي مختلف شرطن ۽ خطرن کان محفوظ رکڻ خاطر اهڙا طريقا، هلت خواهه سوچ ڄا، اختيار ڪيا هئا، جيڪي اڄ اسان کي اخلاق يا انسانيت کان ڪريل، وطن فروشي، خود غرضي ۽ تنگ نظري تي مبني نظر پيا اچن.

* * *

انهن سمورن اصولن، حقيقتن ۽ ڪهڙي صاحب جي زندگي ڪي - جيڪا منهنجين اکين اڳيان گذرندي رهي آهي - سامهون رکندي، آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته هو صاحب پنهنجي پيدائشي ماحول ۽ فيوڊل سوسائٽيءَ جي روايتن کان، ڪنهن حد تائين پري رهيو هو. سندس شخصيت گهٽ ۾ گهٽ نوي فيصد تائين انهن آلايشن ۽ ڪمزورين کان آجي ۽ صاف پئي رهي. ڪمزورين کان ڪاملاً پاڪ ته الله تعاليٰ جي ذات اقدس آهي، انسان ۾ ڪمزورين جو هجڻ فطري ڳالهه آهي. هر شخصيت جا ٻه پهلو ٿين ٿا - چڱو ۽ خراب، ڏسو هيءُ پوي ٿو ته مجموعي طور انهن مان ڪهڙو پهلو مقابلاً نمايان رهيو. پسمانده ۽ نو آزاد ملڪن جي سياست، پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ گندو ڌنڌو ٿئي ٿي. ان ۾ رهندي مون کي ڪو به اهڙو ماڻهو اڄ تائين نظر ڪونه آيو آهي، جنهن جي عمل جي باري ۾ انگشت نمائي جي ڪڏهن ڪا گنجائش پيدا نه ٿي هجي. تنهن ڪري سياستدان جي خوبين ۽ خرابين جي تور ٽڪ ڪندي، تجزيه ڪندڙ کي پنهنجو دماغي توازن وڃائي ويهڻ نه گهرجي.

ڪهڙي صاحب جي مجموعي زندگي جون بعض خصوصيتون، منهنجيءَ نظر ۾، ناقابل انڪار هيون، مثلاً:

(1) سندس زندگي سنڌ جي ڪن وڏيرن واري ڪا نه هئي. ڪُڪڙ يا ڪُٽا ڪونه ويڙهايا، چور ڪاٽڪو ڪونه پالايائين، ڪچريون يا ڪبوترين⁽¹⁾ ڪونه نچارايائين، نشو پتو ڪونه ڪيائين، ڪنهن جو لوڙهو ڪونه لتاڙايائين.

⁽¹⁾ ڪبوترين نچڻيون هونديون هيون، جيڪي فصل جي موسم ۾، جڏهن وڏيرن وٽ پسا هوندا هئا، قافلا ٺاهي ٻاهرين علائقن مان اچي سنڌ جو دورو ڪنديون هيون. ڪي ڪي وڏيرا مٿن چڪن تي پوندا هئا، ڪن خاندانن ڪبوترين سان شاديون به ڪيون.

(2) پنهنجي سياسي دؤر اندر هو پهريون مسلمان ليڊر هو، جيڪو هندن، ڪامورن يا ٻئي ڪنهن طاقتور ذريعي اثر يا دٻاءَ هيٺ نه آيو ۽ شروع کان پسمانده سنڌي مسلمانن جي خدمت ڪندو رهيو. ٻيا ليڊر نازڪ موقعن تي بچاڻيائي به ڪندا ٿي رهيا، پر ڪهڙي اهڙي منافقت ڪا نه ڪئي. سنڌي ڳوٺاڻي چوڻي موجب هو هڪ الله ڪري، ۽ يڪي دل يار سان لائي، سنڌ جي ڌڻيل مسلمانن طرفان مقابلي جي هر ميدان ۾ مردانه وار وڙهندو رهيو ۽ ان ڪاروبار جي دوران ۾ انتهائي همت سان هر قسم جا ذاتي ڏک سک برداشت ڪندو رهيو. 1924ع ۾ بمبئي ڪائونسل جي ميمبر چونڊجڻ کان وٺي سنڌ جي جدا ٿيڻ تائين سنڌ جي مسلمانن جي حقن (نوڪرين، سود خورن کان سندن زمينن بچائڻ وغيره) لاءِ هندن ۽ انگريزن جي ناراضگيءَ جي پراوهه نه ڪندي، ڪير وڙهندو پئي رهيو ⁽¹⁾؟ 1927ع کان وٺي پاڪستان بڻجڻ تائين سنڌ ۾ هڪ ٻئي پٺيان هندو مسلم فساد ٿيندا رهيا. انهن فسادن جي دوران ۾ سنڌ جي مسلمانن تي جيڪا پيڙا ايندي رهي، تنهن مان ڪين ڪيڏ لاءِ، ڪهڙي کان سواءِ، ٻئي ڪهڙي سنڌي ليڊر کلي بيهي مسلمانن جي اڳواڻي ڪئي ۽ ان جي عيوض ۾ خود ڪوڙن مقدمن وغيره جون مصيبتون کائون؟ سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائي جي تحريڪ جو روح روان ڪير هو ⁽²⁾؟ سنڌ جدا ٿيڻ کان پوءِ منزلگاهه ريسٽوريشن ڪاميٽيءَ، جنهن ستياگرهه جي تحريڪ هلائي، جو چيئرمين ڪير هو؟ سنڌ جي بدخو گورنر، ڊو. هندو ڪامورن ۽ ڪن خود غرضين جي گهايل مسلمان وزيرن جي سازش ڪري، مرحوم الله بخش جي قتل جي ڪوڙي ڪيس ۾ ڪنهن کي جيل ۾ وجهي ڦاهيءَ ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ⁽³⁾؟ 1948ع ۾ ڪراچيءَ نه ڏيڻ ڪري ڪنهن پنهنجي وزارت اعليٰ وڃائي ۽ پاڻ کي ڊسمس ڪرايو؟ ڪنهن کي سياست مان خارج ڪرڻ لاءِ ”پرودا“ جو پهرين وار ٿيو؟ ڪنهن جي خلاف ڪوڙا، ڇپائيءَ جي ٽريڊل مشين ۽ سائيڪل جي چوريءَ جا ڪيس داخل ڪرائي ڪيس جيل جي سزا ڏيارائي وئي ⁽⁴⁾؟ ٻئي

⁽¹⁾ بمبئي ڪائونسل جون سرڪاري طرح ڇپيل کارگزاريون 1924ع کان 1935ع تائين پڙهي ڏسجن.

⁽²⁾ ڪجهه تفصيل هن کان پوءِ ايندو.

⁽³⁾ آخر ۾ ڪيس ڪوڙو ۽ جڙتو ثابت ٿيو.

⁽⁴⁾ اپيل ۾ اهي ڪيس به ڪوڙا ثابت ٿيا.

ڪهڙي سنڌ جي سياسي ماڻهوءَ جي خلاف ور ور ڪري ايترا پروڊا جا ڪيس داخل ڪرايا ويا، ڪير ڪرائيندو رهيو، ۽ ڇو؟ ايوب خان جي دؤر ۾ سڀ کان پهريون ڪهڙو وزير جيل داخل ٿيو؟ ڪنهن تي موٽر جو ڪوڙو ڪيس داخل ڪرائي، ان کي جيل جي سزا ڏياري، سي ڪلاس قيدي ڪري رکيو ويو؟ جن شرطن تي ون يونٽ ٺاهيو ويو هو⁽¹⁾، انهن جي انحرافي ٿيندي ڏسي سنڌ جي ڪهڙي وزير استعفا ڏني ۽ ان ويساهه گهاتيءَ خلاف "اٽلٽي ون يونٽ فرنٽ" ٺاهيو؟ ڪهڙو سنڌ جو وزير يا سياستدان هو، جنهن شروع کان آخر تائين پنهنجي پارٽي نه بدلائي (۽ ان ڪري وزيرون وڃائيندو رهيو) ۽ ڪڏهن به سجدو سهو پري، پنهنجي اڳ ڪٽي جي باري ۾ اجايون سجاڳيون تاولون پيش ڪري، ماڻهن کي دوباره احمق بنائڻ جي ڪوشش ڪا نه ڪئي؟

(3) سندس ذاتي زندگي نسبتاً صاف رهي.

(4) ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ دغا ٿيڻ جي عادت بلڪل ڪانه هئس. جيڪي دل ۾ هوندس، سو منهن مان پيو بکنديس.

(5) ڪم ڪار جو مڙس ماڻهو. احسان ڪندو ته ڪڏهن ياد نه ڏياريندو. جيڪڏهن اڳلو سندس شڪريو ادا ڪندو ته پاڻ کي لڄ پئي اينديس.

(6) پارليامينٽري بحث مباحثي ۾ سندس مقابلي جو ماڻهو سنڌ پيدا ڪو نه ڪيو. 1924ع کان 1958ع تائين ڪائونسلن، اسيمبلي ۽ پارليامينٽ جو ميمبر رهيو. ان ساري عرصي اندر وڏن وڏن پارلياماني جهيڙن ۾ حصو ورتائين. پر سندس تقريرن جي دوران اهڙو ڪو لفظ ڪڏهن استعمال ڪو نه ٿيو، جيڪو غير پارلياماني هجي يا جنهن کي واپس وٺڻو پيو هجي يا جنهن کي ڪارگذارين مان حذف ڪيو ويو هجي. اهو معمولي ڪرتب ڪو نه هو.

(7) سنڌ جي مسلمانن پاران سنڌي ۽ انگريزي اخبارون ڪڍرائيندو رهيو، جيئن مسلمانن جو پاسو پوريءَ طرح سامهون ايندو رهي.

(8) سنڌ جي مسلمانن کان اعليٰ تعليم ڏيارڻ لاءِ ڪوششون ڪندو رهيو. تعليمي ادارن جي واڌاري ۾ ذاتي دلچسپي ورتائين، ڪيترن نادار مسلمان شاگردن کي پنهنجي هڙان اسڪالرشپون ڏئي پڙهائيندو رهيو.

(1) تفصيل هن کان پوءِ ايندو.

- (9) انگريزن ۽ هندو عملدارن جي ڪڏهن پرواهه ڪا نه ڪيائين.
 (10) الله تعاليٰ تي مڪمل ڀروسو هوس، تنهن ڪري ڪنهن وڏو ڏاهين طاقتور کان ڪو نه ڊڳو، تهجد گذار، نمازي، روزه دار، اهو هو تصوير جو هڪڙو رخ.

* * *

ٻيو رخ هيءُ هو:

- (1) عوامي ليڊر ڪو نه هو. عوام جي طاقت کي اپارڻ جا فائدا محسوس ڪري ڪو نه سگهندو هو. سندس رخ سياست جي مٿين سطح تائين محدود رهيو.
 (2) انقلابي ليڊر ڪو نه هو. خيالي طرح ويهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي جو سياستدان هو، جيئن گوکلي، فيروز شاهه مهتا، سر ابراهيم رحمت الله، سر فضل حسين، سر سڪندر حيات خان، صاحبزاده سر عبدالقيوم خان ۽ ٻيا ڪيترا انهيءَ دؤر جا ”نرم ڌر“ جا اڳواڻ. پوئين زماني ۾ ڪهڙو صاحب پاڻ وقت سان گڏ وڪ رڪي ڪو نه سگهيو ۽ وقت کيس پوئتي ڇڏي ويو.
 (3) انتظامي ڪمن ۾ برڪت هو. سندس انتظامي طريقا انگريزي ڍنگ جا هئا.

- (4) تيز فهم يا سياست جي معاملن ۾ هروڀرو دور انديش ڪو نه هو. سندس سوچ کي اونڀاڻپ به ڪا نه هئي.
 (5) ميل ميلاپ ۾ رڪو پيو لڳندو هو ۽ انڪري ماڻهو کيس مغرور سمجهندا هئا. سندس رکاوٽ جو سبب هيءُ به هو، جو هن جي ذهني تربيت ۾ مشرقي علوم جو گهڻو حصو ڪو نه هو، پنهنجي پيش نظر انگريز عملدارن جو نمونو رکيو هئائين. سنڌي ”ڊاڙي باشي“ يا مجلس آرائي ڪو نه ڄاڻندو هو، زندگي پهلو دار ڪا نه هئس، منجهس رنگ روپ ڪو نه هو، شعر شاعري ۽ زندگيءَ جي لطيف پهلوئن يا حسيات لطيفه (Finer Feelings) جي پروڙ ڪا نه پيس. البته اخلاق کان ڪريل هلڪي گفتگو به ڪو نه ڪندو هو.
 (6) دوست ٿورا ڪندو هو، پر جيڪي ڪندو هو، تن جو هر وقت خيال رکندو هو، جنهن ڪري سندس ڪن غلط دوستن جي حرڪتن جو سندس ناماچار تي به اثر پوندو رهيو.

(7) پنهنجي وقتي عهدي جي اهميت ضرورت کان زياده محسوس ڪندو هو، جنهن ڪري سندس شخصيت ۾ ڪشش ۽ جاذبيت جو عنصر مفقود ۽ حاڪميت جو عنصر غالب رهيو. جيڪي ماڻهو کيس چڱي طرح نه سڃاڻندا هئا، سي سندس سوشل روش کي عهدي جي ”خُنڪي“ تي محمول ڪري کانئس پاسو ڪندا هئا.

(8) پنهنجي ذاتي ضرورتن کان ٻاهر، گهڻو ڪري، پيسي خرچ ڪرڻ جو عادي ڪو نه هو، جنهن ڪري ماڻهو کيس ڪنجوس سمجهندا هئا، حالانڪ اها خصوصيت مون کي ان دور جي تقريباً سمورن وڏن سياستدانن ۽ سياسي عهدن ماڻيندڙن ۾ ڏسڻ ۾ آئي. ڪو به سياسي ماڻهو پنهنجا روپيا رستن تي هاريندو ڪو نه ٿي وٺيو.

* * *

جيتري قدر مون کي ڪهڙي صاحب جي اوائلي زندگيءَ جو پتو آهي، ته ان تي خيرپور رياست جي وزير مرحوم شيخ محمد قادر جو ڪافي چڱو اثر پيو. شيخ صاحب کي مسلمان نوجوانن جي سرپرستي ۽ سياسي تربيت سان خاص دلچسپي هوندي هئي. ڪهڙو صاحب خيرپور رياست جي زميندار هجڻ ڪري سندس قريب رهيو. ان زماني جي مسلمانن جي سياست ڪن مقصدن تائين محدود رهندي هئي، مثلاً:

- (1) مسلمانن کي تعليم ڏيارجي.
- (2) کين سرڪاري نوڪريون وٺي ڏجن.
- (3) هندو وياج خورن کان سنڌ جي مسلمان زميندارن جون زمينون ۽ ملڪيتون بچائجن.

(4) انگريزن جي دل وٺي کين مسلمانن جو طرفدار بنائجي.

(5) هندن جي سياست جو مقابلو ڪجي، اُن جي اڳيان هيٺي نه ٻولجي.

اهي ئي مقصد هئا، جن جي حصول لاءِ شيخ قادر مرحوم جي زماني خواهه ان کان پوءِ ڪهڙو صاحب به ڪم ڪندو رهيو. شيخ صاحب جي ڏينهن ۾ به نمايان ڪم ٿيا: يعني سکر مان سنڌ زميندار اخبار ڪڍرائي وئي، جنهن جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر ڪهڙو صاحب بڻيو. ڪراچيءَ ۾ بهراڙيءَ جي مسلمان طالب علمن لاءِ ليسلي ولسن مسلمر هاسٽل ٺهرائي وئي، جنهن کي هينئر جناح

هاستل سڏيو وڃي ٿو. ان هاسٽل لاءِ ساري رقم مسلمان زميندارن مان چندو ڪري گڏ ڪئي ويئي هئي. اصل اسڪيم هيءَ هئي ته سکر ضلعي ۾ رڪ ريلوي اسٽيشن جي ڀر ۾ سنڌ جي زميندارن جي پٽن لاءِ، لاهور جي ائڇيسن ڪاليج جي نموني تي، هڪ وڏي تعليم گاه ٺاهي وڃي. مگر شيخ محمد قادر جي ان وچ ۾ بمبئي طرف بدلي ٿي وڃڻ ڪري ڪافي رقم گڏ ڪانه ٿي سگهي، جيڪا گڏ ٿي، ان مان ڪراچيءَ ۾ هاسٽل کولڻ مناسب سمجهيو ويو.

* * *

1927ع ۾ هندو، مسلمانن کي زير ڪرڻ لاءِ بنه لاهي پاهي بيهي رهيا هئا. پهريون فرقيوارانه فساد لاڙڪاڻي ۾ ٿيو، جنهن جو ذڪر هن کان اڳ ڪيترين جاين تي اچي چڪو آهي. مختصراً، مارچ مهيني ۾ ڪن مهاسيائي هندن هڪ مسلمان عورت ڪريمان کي ٻارن سوڌو پڇائي وڃي هندو ڌرم ۾ دخل ڪيو. مسلمانن هاءِ گهوڙا مڇائي، مگر ڪنهن به سندن ڪا نه ٻڌي. هندن جو اڳواڻ ديوان لالچند نولراءِ وڪيل هو. ڪليڪٽر مسلمان مسٽر حامد علي هو، ان ڏانهن وفد وٺي ويا. هن کين ٿارڻ جي ڪوشش ڪئي. ڪليڪٽر جي بنگلي تان موٽندي، وفد ۾ شريڪ ڪن چوڪرن رستي تي هندن جي سگريٽن جي هڪ پڙيءَ مان زوريءَ ڪجهه پيڙيون ماڇيس ڪنيا. هندن ان واقعي کي هندو - مسلم فساد جو رنگ ڏنو. لاڙڪاڻي بلڪ ساريءَ سنڌ جا ڪامورا اڳ ۾ ئي هندو پروپيگنڊا جا ڏهاڪيل هئا. ضلعي جي مسلمان ڪليڪٽر لاڙڪاڻي جي هندو ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ روپچند کي ”فسادين“ خلاف ”جوڳن“ قدمن“ کڻڻ لاءِ مقرر ڪيو. روپچند ”جوڳا قدم“ هي ڪنيا، ته رستي تي جيڪو به مسلمان نظر آيس، ان کي گرفتار ڪندو ويو. سوين مسلمان، بيگناهه، پڪڙي جيل ۾ اماڻيائين. رات جو هندو وڪيلن سان ويهي انهن جي خلاف ڪوڙيون ثابتيون ٺاهيائين. ان وچ ۾ هندن محسوس ڪيو ته جيستائين ڪهڙي کي به فسادن جي سلسلي ۾ ڦاسايو نه ويو آهي، مسلمانن جي همت ڪانه ٿيندي. ڪهڙي پهرين کان ڪُليءَ طرح مسلمانن جي مدد شروع ڪري ڏني هئي. پيا مقامي مسلمان ليڊر ۽ ميمبر ته هندن جي خوف وڃان گهرن ۾ لڪي پيا هئا، مگر ڪهڙي پنهنجو گهر مسلمان مظلومن لاءِ کولي رکيو هو. هو سندن پاران عملدارن سان به ملندو، ۽ کين روپچند جي ڪٽرپڻي ۽ غلط ڪارين کان

واقف ڪندو ٿي رهيو. هندن کي اها ڳالهه ڪا نه ٿي وڻي. ڪهڙي خلاف ڪيس ٺاهيائون ته هن پنهنجيءَ اوطاق تي مسلمان گهرائي، اُتي لنگر چاڙهي، پُلاءِ ڪارائي، کين فساد ڪرڻ لاءِ شهر ڏانهن ٿي موڪليو. مطلب پتو هون: هڪ ته لاڙڪاڻي شهر جي مظلوم مسلمانن جو اهو سهارو به وڃائجي ۽ ٻيو ته ڪهڙي کي به اُسرندي ئي ختم ڪري ڇڏجي، ڇو ته لاڙڪاڻي جي هندڪار ۾ اهو ئي هڪڙو مسلمان نوجوان نئين سر اُڀري رهيو هو، جيڪو ڪليو ڪلايو مسلمانن جو همدرد ۽ مددگار هو. لاڙڪاڻي جي شهر جو صوبيدار پوليس به رامنات نالي هڪ هندو هو، جنهن ڪهڙي خلاف ثابتين ٺاهڻ لاءِ ڪافي ڪوشش ڪئي. بدقسمتيءَ سان ڪليڪٽر مسلمان ۽ خوش قسمتيءَ سان پوليس سپريڊنٽ هڪ انگريز (بارڪر) هو. مسلمان ڪليڪٽر کي هندن اڳواٽ نونگا هڻي ڊيڄاري ڇڏيو هو، پر انگريز ڪمانيءَ تي اڃا جادو ڪري ڪو نه سگهيا هئا⁽¹⁾. هندن جي پيدا ڪيل هيبت جي هيءَ ڪيفيت هئي جو ڪنهن به مهاندي مسلمان کي همت ڪا نه ٿي ٿي ته هو گهر کان ٻاهر نڪري، مسلمانن طرفان ڪا بيروي ڪري سگهي. مسلمان ليڊر ته ڇڏيو، پر مسلمان وڪيل به لڪي پيا هئا، هو ڪنهن آفت زده مسلمان اصيل کي قانوني صلاح ڏيڻ لاءِ به تيار ڪو نه هئا.

آءٌ پنهنجي ڳوٺڙي بهمن ۾ هوس. اسان جي ملازم حاجي خان محمد چني مرحوم اچي خبر ڪئي ته لاڙڪاڻي ۾ هندن ۽ مسلمانن جو فساد ٿيو آهي. مون کان رهيو ڪو نه ٿيو. آءٌ پهرينءَ گاڏي ۾ چڙهي لاڙڪاڻي پهتس. لاڙڪاڻي اسٽيشن تي ٽانگي واري کي چير ته مون کي ڪهڙي جي بنگلي تائين پهچاء. هن جواب ڏنو ته آءٌ ڪهڙي جي بنگلي تي ڪونه هلندس، ڇو ته اوڏانهن ايندڙ ويندڙ ماڻهن کان پوليس پڇاڻو پئي ڪري. تنهن ڪري آءٌ بيدل ڪهڙي جي بنگلي تائين پهتس. در دروازا بند هئا. پٺئين پاسي کان ڏاڪڻ تي چڙهي مٿئين منزل تي پهتس، اُتي به در بند هئا. در کڙڪاير، نوڪر اچي دروازو کوليو. اندر ڪهڙو صاحب ۽ شيخ عبدالمجيد ويٺل هئا، ڪاغذ سامهون رکي پاڻ ۾ صلاح مصلحت پئي ڪيائون. مون کي به پاڻ سان گفتگو ۾ شريڪ ڪيائون. پهريون سوال هيءُ هو ته فساد ٿي ڪي چوويهه ڪلاڪ گذري ويا آهن، ان وچ ۾، هندن طرفان ته ڪافي مواد ڪراچي جي اخبارن کي (مسلمانن جي خلاف) پهچي چڪو هوندو.

⁽¹⁾ تنهن ڪري ڪهڙي صاحب کي سازش جي ڪيس ۾ گرفتار ڪرائي نه سگهيا.

مگر مسلمانن پاران اڃا تائين ڪا به ٻڙڪ ٻاهر ڪا نه وڃي سگهي آهي. تارن ۽ ٽپال تي بندش آهي. ڪو به سربرآورده مقامي مسلمان بيان ڪيڏن لاءِ تيار ڪو نه آهي. مون هماري پري ته آڏو بيان ڪيان ۽ اهو به بندوبست ڪريان ته منهنجو بيان تار رستي ڪراچيءَ ۾ الوحيد اخبار کي پهچي. مون اُتي وڃي بيان جو مسودو تيار ڪري کين ڏيکاريو. اتان اتي، مسودو کڻي، مرحوم ميان رحيم بخش ابڙي وڪيل وٽ پهتس. اهو به در پوريو گهر ۾ لڪو پيو هو. مسودو کيس ڏيکاري ان جي قانوني پهلوئن تي ساڻس مشورو ڪيم. پريس تار آخري طرح تيار ڪري تار آفيس پهتس. خانصاحب محمد رمضان مرحوم روھڙي وارو پوسٽ ۽ تار آفيس جو وڏو ماستر هو. کيس مسلمانن جو واسطو وجهي پرمائير ته هو اها تار ڪراچي رواني ڪري. ڪجهه گس گساڻ کان پوءِ پنهنجن هيٺين کان پڇيائين ته تار روڪڻ يا سنسر ڪرائڻ لاءِ لکت ۾ ڪو حڪم آيل آهي يا نه؟ انهن ٻڌايس ته ريزيڊنٽ ميجسٽريٽ پاران شهر جو صوبيدار زباني طرح حڪم ڏئي ويو آهي، باقي لکت ۾ ڪجهه ڪو نه ڏنو اٿن. خانصاحب حڪم ڪيو ته: ”تار موڪلي ڏيو، جيڪو حڪم لکت ۾ ڪو نه آهي، سو هوائي حڪم آهي.“ منهنجو بيان ٻئي ڏينهن الوحيد اخبار ڪراچيءَ ۾ چڱيو، جنهن ۾ مسلمانن جو طرف تفصيل سان بيان ٿيل هو. پر ان هوندي به سنڌ جي مسلمانن جي اک ڪا نه کلي ۽ هنن ڪنهن زوردار رد عمل جو اظهار ڪونه ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو پوري هڪ سال تائين ڪهڙو صاحب هندن جي مقدمن ۾ ڦاٿل مسلمانن جي جند چڙائڻ لاءِ جتن ڪندو رهيو. هيٺين ڪورٽ ۾ مرحوم مسٽر عبدالرحمان بارسٽر ڪراچيءَ واري کيس هلايو. مهينن جا پاند ڪهڙي صاحب وٽ مهمان طور رهيو پيو هو. سيشن ڪورٽ لاءِ لاهور جي انگريز بارسٽر بيون پيٽمن کي گهرايائين، جنهن جي في تي وڏي دولت خرچ ٿي. آخر ۾ انگريز سيشن جج هندن جي ڪيسن کي ڪوڙو ٺهرائي سمورن مسلمان جوابدارن کي آزاد ڪري ڇڏيو. پر ڪهڙي مٿان اها پيڙا تقريبن ٻارهن مهينا هلي - سنڌ جا ٻيا مسلمان ليڊر پري کان تماشو ڏسندا رهيا.

* * *

لاڙڪاڻي ۾ ناڪامياب ٿيڻ بعد هندن سکر ضلعي تي توجه ڏنو، جتي هندو مهاسيا جو گهڙو زور هو ۽ مهاشيه ويرومل بيگراج (ايڊيٽر ”سنڌي“) ورهين کان ميدان تيار ڪندو رهيو هو. ويرومل منهن جو منو، اندر جو ڪوڙو

هو. مسلمانن سان ”منهنجا پيءُ، منهنجا مڙاڻا ياڻو“ ڪري ڳالهائيندو هو، پر اندر ۾ سندن خلاف ڪات ڪهاڙا هوندا هئس. درجي بدرجي ۽ منزل به منزل، پنهنجي جاتيءَ کي مسلمانن سان ويڙهائڻ لاءِ منظر ڪندو رهيو هو. سکر جي مسلمانن ۾ سندس مقابلي جو ماڻهو ڪونه هو. ضلعي جا وڏيرا پنهنجن شوقن شڪارن ۽ لوڪل بورڊ ۽ اسڪول بورڊ جي عهدن لاءِ جهٽين مارڻ ۾ مشغول ۽ شهر جا ابا هڪٻئي جي ڏاڙهين پٽن ۾ مصروف. مسلمان عوام جو واهي الله.

هندن جو پروگرام ظاهر هو. هنن سنڌ جي شهرن تي، پنهنجي اڪثريت جي آڌار تي، پهريان ئي قبضو ڪري ورتو هو. هيٺس سندن منصوبو هو ته بهراڙيءَ ۾ به مسلمانن کي فسادن ۽ ڪوڙن ڪيسن ۾ ڦاسائي، ايتري قدر زير بار ۽ نستو بڻائين، جو هو پنهنجون زمينون قرضن ۾ کين وڪڻي⁽¹⁾ ڏين ۽ آئنده سندن غلام هاري ٿي رهن. سنڌ جي حڪومت جو هي حال هو جو هيٺين انتظامي عهدن تي ته سڌي طرح هندن جو پنهنجو قبضو هو ۽ مٿين عهدن تي لڳل انگريز به سندن طرفداريءَ لاءِ ٽن سبن ڪري مجبور هئا:

(1) سنڌ بمبئيءَ سان گڏ هئي، جت اڪثريت هندن جي هئي ۽ ان نسبت سان سنڌ جي هندن جو پُڇ ڊگهو ٿي نظر آين،

(2) حڪومت تي رعب وجهڻ لاءِ پروپيگنڊا جا سمورا ذريعا، مثلاً اخبارون ۽ سياسي تنظيمون سڀ هندن وٽ هئا.

(3) مسلمانن جي قيادت خود غرض، مردار، بلڪ مردود هئي. منجهس مقابلي جي قوت ۽ قربانين ڪرڻ جي اهليت ڪا نه هئي. هنن جو عشق عهدن سان هو، جن جي خاطر هندن کي به راضي رکڻ ضروري ٿي سمجهيائون.

انهن ڏينهن ۾ تامس نالي هڪ پيدائشي مغرور انگريز سنڌ جو ڪمشنر⁽²⁾ بڻجي آيو هو. هن هندن کي زنده ۽ سڌريل قوم ۽ مسلمانن کي اڌ مئل، ڪاٽڪو ۽ ذليل انبوه ٿي سمجهيو. هندن سندس ان ذهنت جو فائدو

⁽¹⁾ سرڪاري انگن اکرن مان ظاهر هو ته هو اڳ ۾ ئي چاليهه سيڪڙو مسلمانن جون زمينون ڳوڙڪائي ويا هئا ۽ وڌيڪ ويهه سيڪڙو وٽن گروي پيل هيون. اها ڪار گذاري ويهن سالن اندر ٿي چڪي هئي.

⁽²⁾ 1910ع تائين سنڌ ۾ چڱا ماڻهو ڪمشنر ٿي ايندا رهيا، جن ۾ سر بارتل فرير جهڙا حد درجي جا نيڪ نام انگريز به هئا. 1920ع تائين وچولي درجي جا چڱا مڙس آيا. 1920ع کان پوءِ جيڪي انگريز ڪمشنر آيا، سي گهڻو ڪري مغرور، غير همنرد ۽ ذليل ذهنت جا ماڻهو هئا، جن کي نه سنڌ جي ماڻهن لاءِ عزت هئي ۽ نه سنڌ جي ماڻهن کي سندن لاءِ. ان سلسلي جي پوئين ڪڙي گيسن نالي مسخرو هو.

وٺي بهراڙيءَ جي واڻين کي هٿيار بند ڪرڻ جي تحريڪ هلائي. هزارن مهينن بندوڻن، رائلن ۽ ريوالورن جا ليسن کين ڏنا ويا. هنن هٿيارن سان گڏ لکين ڪارتوس به وٺي پاڻ وٽ رکيا ۽ هٿيارن هلائڻ جي ٽريننگ وٺڻ لڳا. منجهن عام اثر هو ته سنڌ جي بهراڙيءَ جو ڄڻ پنهنجيءَ لٽ مان بندوڻ جو ڪم وٺي سگهي ٿو، تنهن ڪري هنن وڏن خواه نئين وڏن شهرن ۾ ڪسرت شالائون کولي، هندو نوجوانن کي لٽ بازيءَ جي سکيا ڏيارڻ شروع ڪئي. شڪارپور ۽ سکر ۾ ان ڪم لاءِ وڏا آکاڙا کوليا هئا. صبح ويلي ٿلهن متارا جوان هندو، جن کي ”ويرن“ سڏيندا هئا، پنين ۽ ڏورن کي تيل سان سوترائي، لنيون لهرائيندا، آکاڙن ڏانهن پيا ويندا هئا. اُتي جسماني ڪرتبن ڪرڻ کان پوءِ ٻيهر سڄ واپس وري، ساڳين رستن تان پيا ويندا هئا. رستي تي ڪو مسلمان هيڪلو سامهون اچي ويندو هون ته ان سان مسخريون ڪندا هئا ۽ ٻنهي ڪمزور نظر ايندن ته ان کي به - ٽي چوڪون لٽ جون به ڏئي ڪيندا هئا. سکر جو واقعو آهي: هڪڙي صبح جو ”ويرن“ جو هڪ ٽولو نئين سکر مان پراڻي سکر جي آکاڙي ڏانهن وڃي رهيو هو. ساڳئي رستي تان تعليم کاتي جو هڪ آفيسر به تسبيح سوريندو. گهڻو ڪري هر صبح پراڻي سکر ويندو رهندو هو. ڏاڙهي وڏي، مٿي تي اڇڙي ٽوپي، سٿڻ مرن کان مٿي. فجر جي نماز جيئي شاه سائين جي مسجد ۾ پڙهي نئين سکر موٽندو هو. ٽڪر تي پراڻي منگل باغ جي ڀر ۾ ”ويرن“ جي هٿ چڙهي ويو. مٿس لئين سان حملو ڪري ڏنائون، پر لنيون هنيائونس ڪو نه، صرف لنيون ڏيکاريندا ۽ اُليون ڪندا رهس. ”هان، ميان مُشلا“⁽¹⁾، هڻي ڪڍڻ لٽ، ته جيڪر شا (ڇا) ڪرين؟“ هڪ ”وير“ ٻئي ”وير“ کي چيو: ”لٽ هڻينس، پر لُهو (رت) نه ڪڍينس.“ اڳلي جواب ڏنس: ”پوءِ ڪٿي لٽ هٿان؟“ ان تي وِرن جو پاڻ ۾ بحث ٿيندو رهيو. ڪو چوي ڏاڙهيءَ ۾ لٽ هڻونس، ڪنهن جي راءِ تي ته پيٽ يا ويهڪ جي جاءِ تي روڱهر ڏيوس، پر آخر تائين اهو فيصلو ٿي نه سگهيو. ان وچ ۾ آفيسر صاحب ”گهل ڦر“ ڪندو، منگل باغ ۾ ٽپي پيو. اُتَ بينچان پيل هيون. هڪ بينچ هيٺان گهڙي سنئون نئون ٿي لٽي پيو. بينچ کي چوڌاري ”وير“ وري ويا. هن کي هڪلون ڪندا رهيا: ”مُشلا، مڙس آهين ته ٻاهر نڪر.“ پر مُشلو ٻاهر ڪو نه ٿي نڪتو، لٽ

⁽¹⁾ هندو نفرت وچان مسلمان کي ”مُسلو“ يا ”مُشلو“ سڏيندا هئا.

هڻڻ جو وارو ويرن کي ڪو نه ٿي لڳو. ان لڙ مانڌاڻ تي باغ جا مالهي مڙي آيا. ويرن کي سمجهايائون ته ”مسلمان بينچ جي هيٺان ليٽي آڻ مڃي آهي، هاڻي هن کي ڪري جيءَ دان ڏيو.“ مالهن⁽¹⁾ جي ان طرح وچ ۾ پوڻ ڪري معاملو تري ويو. آفيسر کي ٻاهر ڪڍي، ٿانگي ۾ ويهاري، گهر روانو ڪري ڇڏيائون ۽ ”وير“ پنهنجي ڪاميابيءَ تي گدگد نچندا ٽپندا ڊاڙون هڻندا هليا ويا. ظاهر آهي ته آفيسر صاحب لنين کان ان ڪري ٻڃي ويو جو ”ويرن“ کي سندن استادن اڃا تائين اهو نه سڃاڻيو هو ته ڪهڙي عضوي تي لٽ هڻجي، جيئن ايڏا به پهچي ۽ ساڳئي وقت لهو به نه نڪري.

آءٌ مٿي ٻڌائي چڪو آهيان ته شهرن خواه بهراڙيءَ جي هندن ڪمشنر صاحب جي سرڪار کان ليسن وٺي هزارين هٿيار خريد ڪري پاڻ وٽ رکيا هئا. هٿيارن جي گهڻ ايتريتدر ٿي وئي، جو رستن سان ريل گاڏين ۾ ورلي ڪو ورائيو نظر ايندو هو، جنهن جي هٿ ۾ بندوق ۽ ڪلهي ۾ ڪارتوسن جو پٽو نه هوندو هو.

پر هندو بندوق هڻڻ اڃا ڪونه سکيا هئا. هڪ واقعو ٻڌو: روهڙي تعلقي جي منڊي دائري ڳوٺ ۾ هندن ۽ مسلمانن جو ٽٽو ٿيو. ڳوٺ جو مُڪي بندوق کڻي، ڪارتوسن جو پٽو ڳچيءَ ۾ وجهي، ڪوئي تي چڙهي بيهي رهيو. مسلمانن جو هڪ ٽولو هيٺان اچي لنگهيو. مُڪيءَ کي بندوق سان مسلح ڪوئي تي يلغارون ڪندو ڏسي، پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳا ته مقابلو ڪجي يا مورچو اتان ڀڄي نڪرجي. آخر صلاح بيني ته اڳتي وڌي جوءَ جو واءُ سواءِ لهجي. ڪوئي هيٺان اچي واکو ڪري مُڪيءَ کي چيائون: ”ڦٽي ڪر هيٺ بندوق، نه ته هڻونءِ ٿا موچڙو.“

مڪي صاحب ورائي ڏني ته ”مشلان شائين، بندوق ته هيٺ اڇلايان، پر ڀڄي پوندي!“

مسلمان: ”ڌوتي چوڙي، ان ۾ بندوق ٻڌي، هيٺ ڪري ڏي.“
مڪي صاحب هدايت تي عمل ڪيو. بندوق ڌوتيءَ سميت مسلمانن وٽ اچي پهتي. ان کان پوءِ ڪارتوسن وارو پٽو به گهريائونس، جيڪو پڻ اڇلائي ڏنائين. ان کان پوءِ مسلمان بندوق ۽ ڪارتوس کڻي رمندا رهيا.

⁽¹⁾ مالهي خود پورييا هندو هئا.

اهو سڄو واقعو هو، جيڪو سرڪاري ريكارڊ تي به اچي چڪو هو. سکر جي ڪليڪٽران واقعي جي آڌار تي ڪمشنر ڏانهن رپورٽ موڪلي هئي ته ”هندن جا اهي حال آهن. جيڪي هٿيار وٺن آهن، سي به گويا مسلمانن جي قبضي ۾ آهن، تنهن ڪري هندن کي وڌيڪ هٿيارن جي لپسٽن ڏيڻ ۾ فراخدي نه ڏيکاري وڃي“⁽¹⁾

توڙي جو بندوقون هلائڻ اڃا هندن کي ڪو نه ٿي آيون، پر بندوقن جو ڏيکاءُ ۽ سندن عام اڳريون مسلمانن کي جوش ڏيارڻ ۽ ٻنهي فرقن جي وچ ۾ بدمزگي پيدا ڪرڻ لاءِ ڪافي ٿي ثابت ٿيون. وڏن شهرن جي حالت تورري مختلف هئي. اُت هندو اڪثريت ۾ هئا، تنهن ڪري سندن زور هو. هنن هندن جي پاڙن ۾ پٿرن جا ڍير ۽ پنهنجن ڪوٺن مٿان سودا جي ٻاتلين جا انبار گڏ ڪري رکيا هئا. جڏهن مستيءَ ۾ ٿي آيا ته گهڻين مان لنگهنڌڙ مسلمان وانهڙن تي پٿرن ۽ سودا جي ٻاتلين جا وسڪارا ڪري ٽي ڏنائون.

لاڙڪاڻي واري ڪيس مان مسلمان جوابدار بيگناهه ثابت ٿي 1928ع جي پڇاڙيءَ ۾ اڃا مس آزاد ٿيا ته هندن، ان شڪست جي بدلي وٺڻ لاءِ، سکر ضلعي ۾ فسادن جي شروعات ڪري ڏني. 1929ع کان 1931ع تائين ضلعي جي ڪيترن تعلقن ۾ اهي فساد هلندا رهيا. هندن جي حڪمت عملي هيءَ هئي ته پهريان اشتعال پيدا ڪجي، ان کان پوءِ مسلمانن سان فساد ڪجي ۽ فساد کان پوءِ ڪوڙن مقدمن ۽ اخبار پروپيگنڊا جي باهه ٻاري ڏجي. اقليتن جو گهڻو ڪري هر هنڌ اهو ئي طريقو (اڪثريت کي دهشت زده ڪري فائدين وٺڻ جو) ڏسڻ ۾ پئي آيو. سنڌ جي هندن کان نياري ڳالهه ڪا نه ٿي ڪئي. پر ان جي معنيٰ اها نه هئي ته سنڌ جي اڪثريت طرفان رد عمل جو اظهار نه ٿئي.

* * *

چنانچہ، لاڙڪاڻي کان پوءِ سکر جي مسلمانن جون آهون ۽ دانهون ٻڌي، ڪهڙي صاحب اوڏانهن به رخ رکيو..

مئي 1929ع ۾ مون کي ”سنڌ زميندار“ اخبار جو ايڊيٽر مقرر ڪري سکر موڪلياڻين ته آءٌ اخبار جي وسيلي مسلمانن جي مدد ڪندو رهان. پاڻ به سکر اچي،

⁽¹⁾ جيڪڏهن سنڌ جي جدائي ست عمل ۾ نه اچي ها ته چند سالن اندر هندو هٿيار هلائڻ به سڪي پون ها ۽ ٻاهراڙيءَ جي مسلمانن جو رٿ ست سڪائي ڇڏين ها.

ضلعي جي مسلمانن جي هڪ ڪاميٽي ٺاهيائين، جنهن جو مقصد هيءُ مقرر ٿيو ته مسلمانن جي امداد ڪري، سندن پاران پروپيگنڊا هلائي، مقدمن ۾ قاتل مسلمانن جي قانوني مدد ڪري ۽ چنڊو گڏ ڪري، مصيبت زدہ گھراڻن کي فوري سھائتا پهچائي. ڪاميٽي جي اعلان ٿيندي ئي هندن اهڙي هاءِ گھوڙا مچائي جو ڪاميٽي جا ميمبر سڀ پڇي ويا، فقط هڪ گھوڙو صاحب رهجي ويو ۽ ان جا ٻه ”آڙي ڪاف“ هڪڙو آغا نظر علي خان مرحوم ۽ ٻيو آءٌ. ان کان پوءِ سکر ضلعي جي مسلمان عوام جي دستگيري جو سارو بار گھوڙو صاحب کڻي بيهي رهيو. هندن سندس خلاف وڏو طوفان برپا ڪيو، پر پاڻ بنهه ڪو نه ڊڳو. جيڪو قدم ٿي کنيائين، سو اڳتي پئي پيو.

ان طوفان جي دوران ۾ گھوڙو صاحب ۽ آءٌ 1930ع جي وچ ڌاري ڪراچيءَ آياسون. صدر اسٽيشن جي ڀر ۾ ان زماني جي مشهور انگريزي هوٽل ڪارلٽن ۾ رهياسين. شام جو خبر آئي ته سنڌ جي ڪمشنر فيصلو ڪيو آهي ته سکر ضلعي جي هندن جي شڪايتن جي بنياد تي ڪهڙي صاحب کي 107 قلم هيٺ ڦاسائجي. سنڌ جو ڪمشنر ٿامس هو، جنهن جو ذڪر اڳ ۾ ٿي چڪو آهي. رات جو ڏنر کان پوءِ گھوڙو صاحب ۽ آءٌ هوٽل جي اڳر ۾ لان تي چهل قدمي ڪري رهيا هئاسين.

ڪهڙي صاحب چيو: ”راشدي، هاڻي ته ڏاڍو تنگ ٿي پيا آهيون. آخر اهڙيءَ مصيبت مان سنڌ جي مسلمانن جو چوٽڪارو ڪهڙيءَ ريت ٿيندو؟“ مون عرض ڪيس: ”مرحوم غلام محمد خان ڀرڳڙي جي ڏسيل علاج تي عمل ڪيو وڃي.“

گھوڙو صاحب: ”اهو ڪهڙو علاج آهي؟“
 مون چيس: ”ڳالهه ٿا ڪن ته مرحوم ڀرڳڙي صاحب هڪ ڀيرو ڪراچيءَ آيو ۽ ڪمشنر سنڌ جي بنگلي جي ٻاهران بيهي چيو هئائين ته جيستائين هن بنگلي تي ٻر نه اڇلايو ويو آهي، سنڌ جي مسلمانن جو خير ڪو نه رهندو.“

گھوڙو صاحب: ”ٻر جي معنيٰ؟“
 منهنجو جواب: ”ٻر جي معنيٰ اها ته سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪري، پنهنجي مٿي مسلماني اڪثريت جو صوبو بڻائجي ۽ سنڌ جي ڪمشنر کي، جيڪو هن وقت ساري سنڌ جو مالڪ مختار بڻيو ويو آهي، وچ مان ڪڍي ڇڏجي.“
 گھوڙو صاحب: ”يعني سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرائجي؟“ آءٌ هائو.

ڪهڙو صاحب: ”پر ان تجويز جي ته ڏاڍي مخالفت آهي. بمبئي سرڪار سنڌ کي جدا ڪرڻ نٿي گهري. سنڌ محمدن ائسوسيئيشن جو جيڪو وفد⁽¹⁾ مانتیگو چيمسفورڊ اصلاحات جي سلسلي ۾ سيڪريٽري مانتیگو ۽ وائسراءِ چيمسفورڊ سان سنڌ جي پاران مليو هو، تنهن پاڻ اها عرضداشت پيش ڪئي هئي ته سنڌ ڪمشنر جي راڄ مان بلڪل راضي آهي، سنڌ کي هر ڪو حق اڳ ۾ ئي حاصل آهي، تنهن ڪري سنڌ کي جدا صوبو نه بنائجي. اهڙين مخالفتن ۽ حالتن هوندي سنڌ ڪيئن جدا ٿي سگهندي؟“

مون ڪهڙي صاحب کي تسلي ڏياري ته اڃا وقت ڪونه ويو آهي. هندوستان کي وڌيڪ اصلاحات ملڻا آهن. ان مقصد لاءِ لنڊن ۾ رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس سڏجڻ جا هاواڻا پيا هلن. اسان کي پنهنجي پاران ڪوشش ۾ گهٽتائي ڪرڻ نه گهرجي. صاحب ممدوح مون سان اتفاق ڪيو. صلاح اها بيٺي ته ٻئي ڏينهن جي. اير. سيد صاحب سان سندس بنگلي تي هلي ان باري ۾ صلاح مصلحت ڪجي. اها هئي ابتدا سنڌ جي جدائيءَ جي تحريڪ جي آخري ۽ ڪامياب دور جي⁽²⁾.

جي. اير. سيد سان اسان جي ملاقات گانڌي باغ جي ڀر ۾ Love Lane (منگهي پير واري رستي تي) سندس بنگلي تي ٿي. پاڻ ڄمندي ئي ڄام ثابت ٿي

(1) سنڌ پاران جيڪو وفد سيڪريٽري هند ۽ وائسراءِ سان مليو هو، ان جو اڳواڻ سر غلام حسين هدايت الله مرحوم هو. سالن بعد سر غلام حسين مرحوم پاڻ مون کي ٻڌايو ته هن ان وقت جي ڪمشنر سنڌ لارنس جي زور ٻار ڪري مجبوراً ائين ڪيو هو.

(2) سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ لاءِ پهريون ڀيرو، سال 1913ع ۾ سنڌ جي هڪ هندو ليڊر سرگواسي هرجند راءِ وشناس آواز اُٿاريو هو. ان سال ڪراچيءَ ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو اجلاس ٿيو هو. هرجند راءِ ڪانفرنس جي استقباليه ڪاميٽيءَ جو چيئرمئن هو. پنهنجي خطبي ۾ چيو هئائين ته ”سنڌ پنهنجي مٿي صوبي بنجڻ جي حقدار آهي. منجهس اهڙيون گهڻيون صلاحيتون آهن، جن جي آڌار تي هو آزاد علائقي حقلو بنجي سگهي ٿي.“

ان کان پوءِ سنڌ اندر، خواه هندوستان ۾، ٻن - ٻن - چئن - چئن سالن جي وقفي ڪلڻ پوءِ، ڪٿان نه ڪٿان، ڪنهن نه ڪنهن ڪانفرنس يا ميٽنگ جي موقعي تي مڙيو ئي اهو آواز اٿندو ٿي رهيو. شروع ۾ اهو آواز گڏيل هوندو هو. هندو، مسلمان، پارسي، سڀ جدائيءَ جي فائدي ۾ هوندا هئا. پر 27 - 1926ع ڌاري سنڌ جي هندو ليڊرن منجهان ڪن صاحبن ڦرتي کائي مخالفت شروع ڪئي ڇو ته ان وچ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ تفریق وڌي ويل هئي ۽ کين خوف ٿيو ته جيڪڏهن سنڌ جدا ٿي ته ان ۾ وڏي اڪثريت مسلمانن جي هوندي ۽ ان طرح اهو به هڪ وڌيڪ ”مسلمانن جو صوبو“ بنجي پوندو. سنڌ جدائيءَ جي تحريڪ جي ابتڙ ٿي دڙ جي تاريخ تفصيل سان ”الوحيد“ جي مشهور سنڌ آزاد نمبر“ (1936ع) ۾ ملاحظه ڪري سگهجي ٿي (ڏسو مولوي محمد عرفان ۽ سيد ميران محمد شاھ جا مضمون).

چڪو هو. ڪراچي ضلعي جي لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ چونڊجي ويو هو. خيال ترقي پسند هئس. سندس ساٿي پڙهيل لکيل ۽ آزاد خيالن جا هئا، مثلاً جمشيد مهتا، حاتم علوي، چيشمل پرسرام، محمد هاشم گزدر، شيخ عبدالمجيد، مير محمد بلوچ، حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جا ڪي هندو عامل نوجوان. پريزيڊنٽ لوڪلبورڊ جي حيثيت ۾ هن ضلعي جي ستاري لاءِ ڪم شروع ڪري ڏنو هو. ان ڪاروبار هلندي وقت جي انگريز ڪليڪٽر گيسن سان سندس مقابلا به ٿيندا ٿي رهيا. پنهنجي اصلي ڳوٺ سن مان هلي اچي ڪراچيءَ ۾ رهڻ ڪري ڪراچي جي اعليٰ سوسائٽيءَ ۾ کيس اثرائتو مقام حاصل ٿي چڪو هو. خانبهادر ڪهڙو، سر شاهنواز خان پٽو ۽ ٻيا گهڻا سنڌ جا ليبر ۽ قومي ڪارڪن اڃا تائين پنهنجا گهر نهرائي ڪراچيءَ ۾ رهڻ ڪو نه لڳا هئا، تنهن ڪري جي. اير. سيد جو بنگلو ڪنهن حد تائين سنڌ جي سياست جو مرڪز بنجي چڪو هو. ڪراچي ضلعو انهن ڏينهن ۾ سيوهڻ تائين هوندو هو.

جي. اير. سيد ۽ سندس ساٿين ۾ اڳ ۾ ئي سنڌ جي جدائيءَ جي ضرورت بابت شعور ۽ احساس پيدا ٿيل هو. هر ڪنهن اهو پئي گهريو ته هندن ۽ سنڌ جي ڪمشنر جي داداگيريءَ کان آڇو ٿجي، تنهن ڪري ڪهڙي ۽ مون کي ساڻس ڪنهن ڊگهي بحث ڪرڻ جي ضرورت پيش ڪا نه آئي. اڳ ۾ ئي اصول قبول ۽ مقصد واضح هو، فقط آئيندي لاءِ طريقو ڪار تجويز ڪرڻ جي ضرورت هئي. اسان پنهنجن وڏن ليڊرن مان، ان وقت تائين جي حالتن کي سامهون رکندي، قدرتي مايوس هئاسون. بمبئي سرڪار اصولاً ۽ مصلحتاً سنڌ جي جدائيءَ جي خلاف هئي. سر غلام حسين هدايت الله بمبئي گورنمينٽ جو وزير هو. سر شاهنواز خان بمبئي ڪائونسل جي سمورن مسلمان ميمبرن جو اڳواڻ⁽¹⁾ هو. ٻنهي تي ٻين پاسن جون جوابداريون به هيون، تنهنڪري اسان کي اهو خطرو محسوس پئي ٿيو ته مبادا انهن مجبورين ڪري هو لنڊن ۾ ٿيندڙ رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس اڳيان سنڌ جي جدائيءَ جو مسئلو زوردار طريقي سان پيش ڪري نه سگهن. اسان لاءِ ضروري ٿي پيو هو ته ڪو ٻيو طريقو به تجويز ڪري رکون، جيئن سنڌ جو مسئلو ان موقعي تي به نظر انداز نه ٿي وڃي. سنڌ جي

⁽¹⁾ جيڪڏهن هو مناسب وقت کان اڳ جدائيءَ لاءِ تحريڪ هلائي ها، ته بمبئي ڪائونسل ۾ مسلمان ميمبرن جي متحده پارٽيءَ ۾ ڦيٽاڙو پئجي وڃي ها، ڇو ته بمبئي پرڳڻي جي باقي مسلمان ميمبرن جو سنڌي ميمبرن جي نڪري وڃڻ کان پوءِ، تعداد گهٽجي ۽ سندن سياسي پوزيشن ڪمزور ٿي وڃي ها.

جدائيءَ جي دور رس يعني ڏوراهين نتيجن جو ان وقت ڪو احساس ڪو نه هو. مختصر قصو هيءُ آهي ته جيڪڏهن سنڌ جدا نه ٿئي ها ته اڳتي هلي پاڪستان جي نقشي کي سمند تائين ڪيئن پهچائي سگهجي ها.

جي. ايم. سيد سان ملاقات وقت فيصلو ڪيو ويو ته سيد صاحب، قائداعظم جناح صاحب رحمہ جي اعزاز ۾ چانهه پارٽيءَ جو انتظام ڪري، جتي جناح صاحب کي عرض ڪجي ته هو سنڌ جي جدائيءَ جي سوال کي رٿونڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ پنهنجن هٿن ۾ کڻي ۽ سنڌ جي نمائندن تي نه پاڙي. جناح صاحب اڳ ۾ ئي ڪراچيءَ ۾ آيل هو. مرحوم پير صاحب پاڳاري جي ابييل جڊيشل ڪمشنر جي ڪورٽ اڳيان هلاڻي هئس. صدر ريلوي اسٽيشن جي ڀر ۾ ڪارلٽن هوٽل جي هڪ ڪمري ۾ رهيل هو. جي. ايم. سيد جي دعوت قبول ڪري پارٽيءَ ۾ اچڻ جو وعدو ڪيائين. سيد صاحب پارٽيءَ ۾ ٻين به چاليهه - پنجاه ڪراچيءَ جي مکيه ماڻهن کي گهرايو هو. دعوت جي وقت کان ٿورو اڳ ۾ سيد صاحب پنهنجي موٽر ڪار منهنجي حوالي ڪئي ته آءٌ ڪارلٽن هوٽل وڃي جناح صاحب رحمہ کي وٺي اچان. آءٌ کيس الفنسٽن اسٽريٽ واري رستي تان وٺي آيس. الفنسٽن ۾ سڀ دڪان هندن جا هئا، هيڪٽر بيڪٽر ڪنهن پارسيءَ يا ميمڻ جو. اتان لنگهندي آءٌ جناح صاحب سان شڪايتون ڪندو آيس ته ”هيءُ سڀ ڪاروبار هندن جو پيو هلي. مسلمانن لاءِ ڪنهن به ڌنڌي ۾ ڪا ڪنڊ ڪا نه ڇڏي اٿن، وغيره وغيره.“ پاڻ ٻڌندو رهيو، هڪ اکر به جواب ۾ ڪونه ڪڍيائين، نه سندس چهره مان ئي منهنجن شڪايتن ڪري، ڪنهن اثر پيدا ٿيڻ جي علامت ظاهر ٿي.

پارٽيءَ ۾ پهچڻ کان پوءِ کيس سنڌ جي سوال ۾ دلچسپي وٺڻ لاءِ عرض ڪيو ويو. پاڻ اڳ ۾ ئي ان جي اهميت کان واقف هو. صرف ايترو چيائين ته ”اوهان جدائيءَ جي ضرورت متعلق دليل ڏلائي ۽ حقيقتون لکي مون ڏانهن هڪدم موڪلي ڏيو.“ ڪراچيءَ مان موٽندي ئي کيس لنڊن روانو ٿيڻو هو، جو رٿونڊ ٽيبل ڪانفرنس جون تاريخون ويجهڙيون اچي پيون هيون.

هاڻي سوال پيدا ٿيو ته اهي حقيقتون ڪير مرتب ڪري، ضروري مواد ڪٿان اچي، ڪير لکن، ڪير چيائين؟ کاتو جي ڊوڙاڪ مڪٽر تائين. فيصلو ٿيو ته اهو ڪم آءٌ ڪريان ۽ منهنجي مدد ٿيهن - چاليهن ماڻهن جي هڪ ڪاميٽي ڪري. ان وقت ته ڪاميٽيءَ لاءِ سڀني صاحبن پنهنجا نالا لکريا، مگر ٻئي ڏينهن، جڏهن ڪاميٽيءَ جي پهرين ميٽنگ ٿي ته ان ۾ ڪو به ٻاهريون

صاحب ڪو نه آيو. فقط ڪهڙو صاحب، جي. ايم. سيد ۽ آءٌ موجود. ڏاڍي بددلي پيدا ٿي. ڪهڙو صاحب خاص طرح سان دلگير ٿي چوڻ لڳو: ”اهي آهن حال سنڌين جا، پارٽين کائڻ لاءِ تيار، ڪاميٽين جي ميمبر بڻجڻ ۽ پنهنجا نالا اخبارن ۾ ڇپرائڻ لاءِ آتا، پر جڏهن ڪم جو وقت ايندو ته ڳوليا ڪو نه لپندا!“

مون کي ته پنهنجن جا اهي ٽيڙا ڳڻ ۾ ئي معلوم هئا، پر مون همت ڪا نه هاري. ڪهڙي صاحب شام جو مايوس ٿي واپس لاڙڪاڻي رواني ٿيڻ لاءِ صدر اسٽيشن تي پهتو. آءٌ به اسٽيشن تائين ساڻس گڏيو آيس. مون عرض ڪيس: ”مون کي اوهان سان ڪي ضروري ڳالهون ڪرڻيون آهن، جيڪڏهن اجازت ڏيو ته آءٌ به جنگشاهي اسٽيشن تائين اوهان سان گڏيو هان.“ اجازت ملڻ تي آءٌ فرسٽ ڪلاس گاڏي ۾ چڙهي ويس. رستي ۾ مون ڪيس چيو ته: ”سنڌ کي جلد نه ڪرايو سين ته پوساڻي مري وينداسين. هن وقت مسلمانن ۾ ايتري سجاڳي ڪانه آهي، پر جيڪڏهن تحريڪ هلي ته ان جي ڪاميابيءَ جا وڏا امڪان آهن. تحريڪ جي معنيٰ هيءُ آهي ته اها سڄي عقل ۽ قلم جي راند ٿيندي، لٽ بانو ڪونه هلندو ۽ انگريز به هروڀرو ڪونه آزاريندو. ڳالهه اها آهي ته ڪنهن طرح هڪ دفعو ڳالهه هلي پوي. ڪو شخص چڻنگ ڇڏي، پير پاتهن مڃندو. ذاتي طرح اوهان جي سياسي لائيف کي اجاڙڻ ۽ چمڪائڻ لاءِ به اهو ضروري آهي ته اوهان ڪنهن تحريڪ جي اڳواڻي ڪريو ۽ ان جي وسيلي اڳتي وڌو. سياست ۾ جيڪو ماڻهو اڳتي نه وڌندو رهندو، سو ڌڪجي پوئتي تڙجي ويندو. اسان وٽ بيشڪ پروپيگنڊا جا وسيلو ڪونه آهن، نه پيسو آهي ۽ نه ڪا جماعت، پر جيڪا گهٽتائي اسان وٽان ٿيندي، تنهن کي هلندو. هنجي مخالفت جي شور غوغا سان اهميت ڏئي پورو ڪندا رهندا.“

ڪهڙي صاحب فرمايو: ”اهو ته صحيح آهي، پر ڪجي ڇا؟“
 مون ورائي ڏنس: ”لکپڙهه جو ڪم آءٌ ڪندس. شور آءٌ مچائيندس.
 اوهان صرف اڳ ۾ ٿيو.“

ڪهڙو صاحب: ”پوءِ تون ڇا ڪندين؟“
 آءٌ اڄ موٽي ڪراچيءَ ويندس. جيڪو تحريري مواد ان مسئلي جي باري ۾ اٺ ملي سگهندو، سو هٿ ڪري سياڻي شام جو لاڙڪاڻي موٽندس. اُت پهچڻ شرط آءٌ سنڌ جي جدائيءَ جي باري ۾ حقيقتن ۽ دليل دلائل جي بنياد تي هڪ نوٽ تيار ڪندس. جيڪو ڪتابي صورت ۾ ڇپائي، سنڌي چوڻي موجب ”يولي جي پڇ ڪي باهه ڏينداسين“، اوهان لاڙڪاڻي ۾ پنهنجو شارٽ هيٽ وارو ڪلارڪ موجود رکجو.“

ڪهڙي صاحب اها تجويز منظور ڪئي. آءٌ جنگشاهي تي لهي، بيءَ گاڏيءَ ۾ سوار ٿي، راتورات ڪراچي پهتس. ٻئي ڏينهن جي. ايمر. سيد صاحب جي ڪوشش سان مون کي جمشيد مهتا وٽان اهو فائل مليو. جنهن ۾ ان وقت تائين جيڪي ڪجهه سنڌ جي جدائيءَ جي باري ۾ وهيو واپريو هو، يا مواد ڇپيو هو، سو موجود هو. شام جو لاڙڪاڻي روانو ٿي ورندي صبح اُت پهتس. ڪهڙي صاحب پنهنجو اسٽينوگرافر گهرائي ويهاريو هو. آءٌ هڪدم نوٽ لکائڻ لڳس. پورا 48 ڪلاڪ مصروف رهيس. کاڌو پيتو خير ڪو، صرف چانهه جي پياليءَ مٿان پيالي. پر جواني هئي. طبيعت ۾ جولائي هئي، ڪاوڙ هئي، اڳ پوءِ جو ويچار ڪو نه ٿي رهيو. نوٽ تيار ڪري ڪهڙي صاحب کي مطالعي لاءِ ڏنم. پاڻ ان جي اصلاح ڪري، آخري طرح منهنجي حوالي ڪيائين ته آءٌ سکر وڃي پنهنجي سنڌ زميندار پريس مان ڪتابي صورت ۾ ڇپائي هڪدم وڏي پيماني تي ورهائڻ شروع ڪريان. ان ڪتاب جو نالو ٿيو:

"A Story of the Sufferings of Sindh"

(يعني: سنڌ جي سُورن جي ڪهاڻي)

سنڌ جي ماضيءَ تي ان کان بهتر اڄ تائين ڪو ڪتاب لکجي ڪو نه سگهيو آهي.⁽¹⁾ هاڻي ته ناپيد ٿي ويو آهي. ڪاش، ڪو شخص ان کي هٿ ڪري وري ڇپائي. ڪتاب ڇا نڪتو، ڇڻ ڪپهه جي گودام ۾ ڪنهن مڇيس جي دڪانل تي لي آڇاڻي ڇڏي. سنڌ ته ڇڏيو، پر سڄي هندوستان جا هندو رڙيون ڪري آيا. پروفيسر ڇبلاڻي⁽²⁾ هندن پاران جواب لکي ڪتاب جي شڪل ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو، پر ان جو اثر پاڻ اهو ٿيو جو سنڌ جي جدائيءَ جي مسئلي کي وڌيڪ اهميت حاصل ٿي. سڄي هندوستان جي هندو اخبارن هاءِ گهوڙا جي مهر هلائي. جنهن نه ٻڌو هو، تنهن به هيئن ٻڌو ته سنڌ جي جدائيءَ جو مطالبو هڪ جاندار مطالبو آهي. ڪتاب جون ڪاپيون لنڊن به روانيون ڪيو ويون، انگريز حڪومت جي وزيرن ڏانهن، اخبارن ڏانهن ۽ رائونڊ ٽيبل ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ سڀني نمائندن ڏانهن.

(1) ڪتاب جو سنڌي ترجمو به سنڌ زميندار پريس مان ڇپجي پڌرو ٿيو. هيئنر اهو به ناياب آهي.

(2) معاشيات ۽ اقتصاديات جو ماهر هو. دهليءَ جي ڪنهن ڪاليج ۾ پروفيسر هو. اصل ۾ سنڌ جو هندو ۽ سنڌ جو رهاڪو هوندو هو. سندس ڪتاب جي جواب ۾ ڪهڙي صاحب وري ٻيو ڪتاب به شايع ڪيو، جنهن ۾ هندو اعتراضن کي رد ڪيو ويو هو. اها چٽا پيڻي سندن وچ ۾ اخبارن ۾ ڏنل هئي. جنهن ڪري مڇت مڇندو ويو ۽ ڳالهه اڳتي وڌندي ويئي.

ڪتاب نڪرندي ئي مسلمان اخبارن ۾ پنهنجي حال سارو علحدگيءَ جي تائيد ۾ پروپيگنڊا شروع ڪئي. الوحيد ۽ سنڌ زميندار سنڌ جي مسلمانن جون اڪيليون اخبارون هيون، گهڻي ئي مٿا ڪٽ ڪنديون رهيون نتيجو اهو نڪتو جو ٿورن ئي ڏينهن ۾ سنڌ جي ٻين مسلمان قومي ڪارڪنن جو به حوصلو وڌيو ۽ سڀ ئي مڇي مڙس ٿيا. پر تنهن هوندي به علحدگيءَ جي تحريڪ جو نشان ۽ اڳواڻ ڪهڙو صاحب ٿي بڻيو رهيو. هن صاحب پنهنجي طرفان گهڻا ٻه ڪو نه. ڪٿ پاڻ اڳ ۾ ٿيو، ڪٿ ٻين کي اڳ ۾ ڪري مصلحتاً انهن جي پٺيان هلندو رهيو. هر حال ۾ مقصد جي حصول لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيائين⁽¹⁾.

* * *

1930ع کان تحريڪ مختلف منزلن تان گذرندي رهي. انهن سارين منزلن جي تفصيل ۾ وڃڻ تاريخ نويسن جو ڪم آهي. هت آءٌ صرف ايتري عرض ڪرڻ تي اڪتفا ڪريان ٿو ته سنڌ جي جدائيءَ جو مسئلو جڏهن انگريز حڪومت جي نظرن ۾ رائج ٿيل ڪانفرنس جي ڪارگزارين جي نتيجي طور ڪافي اهميت حاصل ڪري چڪو ته اهو لنڊن ۾ جائنت پارليامينٽري ڪاميٽي اڳيان آندو ويو. ان ڪاميٽيءَ اڳيان علحدگيءَ جي مناسبت ۽ ضرورت بابت شاهديون ورتيون ويون. سنڌ جي مسلمانن پاران خانبهادر ڪهڙي کي لنڊن موڪليو ويو. 5 جولاءِ 1933ع جو خانبهادر صاحب ”ايئر فرانس“ جي هوائي جهاز ۾ چڙهي لنڊن ڏانهن روانو ٿيو. ان زماني ۾ اڃا هوائي جهازن جي مس شروعات ٿي هئي. جهاز به ڄڻ ڪاٺيءَ ۽ ٽين جا ٺهيل هوندا هئا، نازڪ بدن ۽ سست رفتار. پنج - ست ماڻهو مشڪل سان کڻي سگهندا هئا ۽ ساهيون ڪندا ويندا هئا. ڊرگهر روڊ جو هوائي اڏو به اڃا ڪو نه ٺهيو هو. جهاز کي پٿريلي ميدان ۾ لاهيندا هئا. ديسي ماڻهو هوائي جهاز جي سواريءَ کان پاسو ڪندا هئا، ڇو ته جان لاءِ جوڪر هوندو هو. منهنجو خيال آهي ته سنڌين منجهان

⁽¹⁾ آءٌ البته اها ڳالهه واضح ڪرڻ گهران ٿو ته علحدگيءَ لاءِ صرف ڪهڙي صاحب نه، پر ٻين به گهڻه ليڊرن ۽ قومي ڪارڪنن پاڻ پڻ ٿيو. شيخ عبدالعجيد ۽ حاجي عبدالله هارون ورهين کان علحدگيءَ جي حق ۾ مختلف پلٽڻن تان آواز اٿاريندا رهيا هئا. 1930ع واري رائج ٿيل ڪانفرنس جي موقعي تي ۽ ان کان پوءِ سر شاهنواز خان پٿو ۽ سر غلام حسين به مڇي مڙس ٿي پيا. سر شاهنواز خان ته تحريڪ جي باقاعده اڳواڻي ڪئي. سنڌ آزاد ڪانفرنس جيڪا آگسٽ 1932ع ۾ ٺهي، جو صدر چونڊجي 16 سيپٽمبر 1932ع ۾ ساريءَ سنڌ اتر ”سنڌ آزاد ڏينهن“ ملهاريائين. ساڳئي سال جي نومبر مهيني ۾ حيدرآباد ۾ سنڌ آزاد ڪانفرنس سڏاريائين، جنهن جي صدارت علامه عبدالله يوسف علي مرحوم ڪئي. سيد ميران محمد شاھ مرحوم لاءِ ته آءٌ ايترو به چوندس ته هو سنڌ جدائيءَ جي تحريڪ جو طاؤس (مور) هو. انهن کان سواءِ ٻيا به ڪيترا صاحب تحريڪ کي ڪلهو ڏئي بيهي رهيا هئا.

پنجاه سال پراڻي هڪ يادگار تصوير

سندھ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ لاءِ لنڊن ۾ هڪ سرڪاري گڏجاڻي ٿي، جنهن ۾ ڪهڙي صاحب سندھ جي نمائندگي ڪئي. ان زماني ۾، هوائي جهازن جي شروعات ٿي هئي، ۽ ڪراچيءَ جو ڊرگ روڊ وارو هاڻوڪو اڏو ڪوٺو هو. ڪهڙو صاحب ڪڇي اڏي تي هوائي جهاز ۾ سوار ٿي رهيو آهي.

خانبهادر صاحب ٿي پهريون ماڻهو هو، جنهن هوائي جهاز ذريعي لنڊن جو سفر اختيار ڪيو. مون کيس روڪڻ جي گهڻي ڪوشش به ڪئي، پر مڙس تي سنڌ جي جدائيءَ جو عشق سوار هو، جهلڻي ڪو نه جهليو. هوائي ميدان ۾ کيس الوداع چوڻ لاءِ آڻ، مرحوم نظر علي خان، خانبهادر محمد پناه خان ڊڪڻ، خانبهادر پير بخش کهاوڙ (مرحوم، شهدادڪوٽ وارو) آغا شمس الدين خان ڏُراني ۽ منهنجو ڀاءُ حسام الدين شاهه موجود رهيا سين. جهاز 3 بجي ڌاري شام جو خير سان اڏي هليو. اٽل شرط ڪو ڪو ۽ ڪو ڪو ڪرڻ شروع ڪئي هئائين. ڪلاڪ ٻن کان پوءِ مڪران ۽ ايران جي سرحد ريگستان ۾ ڦه پئي، تي ڪري پيو. جان جو نقصان ڪو نه ٿين، پر اهڙي ويراني ڪرڻ کان پوءِ کين ڪو به آهي واهي ڪو نه ڏسڻ ۾ آيو. ويجهو هوائي اڏو به ميلن جا ميل پري هو. مڙس گڏهه تي چڙهي ۽ ڪڏهن ڪڏهن پيدل به هلي اهو فاصلو طئي ڪيو. ڪيترن سالن تائين خانبهادر ان سفر جي يادگار، پير جي سور، جي شڪايت ڪندو رهيو.

بهرحال، هوائي اڏي تي پهچڻ کان پوءِ ٻيو جهاز وٺي دمشق تائين پهتا. دمشق کان اڳتي ڪڏهن هوائي جهاز ملين، ڪڏهن ريل ۾ سواري ڪرڻي پين. غرض، ان طرح سان واٽ تي ويلا ڪندي وڃي لنڊن پهتا. اُتي 20 جولاءِ 1933ع جو خانبهادر صاحب جو بيان ٿيو، ۽ بيان به اهڙو ٿيو جو سنڌ جي جدائيءَ جي واجبيت ثابت ٿي ويئي ۽ خانبهادر جي قابليت جي هر طرفان واکاڻ ٿيڻ لڳي. اها آخري ۽ فيصلي واري منزل هئي، جيڪا هن صاحب چڱي طرح تباهي، ۽ پارليامينٽ جي فيصلي کان پوءِ پهرين اپريل 1936ع کان سنڌ بمبئيءَ کان ڇڄي پنهنجي مٿي صوبو بڻي.

* * *

سنڌ بمبئيءَ کان ته جدا ٿي، پر ان هوندي به هندن جي روش ۾ ڪو ڦيرو ڪونه آيو. نين حالتن هيٺ، هُنن نوان طريقا اختيار ڪيا، جيئن مسلمانن کي علحدگيءَ جي فائدين وٺڻ کان محروم ڪن. نئين اسيمبليءَ اندر سندن ميمبرن جو تعداد ته ٽينءَ پٽيءَ جيترو هو، پر منجهن ٻڌي هئي جيڪا مسلمان ميمبرن ۾ ڪا نه هئي، به پارٽيون مسلمانن جون نهيون: هڪ جو اڳواڻ سر غلام حسين، ٻيءَ جو خانبهادر الله بخش مرحوم. هندو ميمبر ڪڏهن مسلمانن جي هڪ پارٽيءَ جي پٺڀرائي ڪندا رهيا، ڪڏهن ٻيءَ پارٽيءَ جي، پنهنجي پاڻ ۾ ويڙهائيندا ۽ وزارتون ڊهرائيندا

۽ ٺهرايندا رهيا. نالي ۾ وڏو وزير مسلمانن جو هو ۽ گهڻائي به مسلمانن جي، پر حقيقي پاور هوندو ميمبرن جي هٿن ۾ هوندو هو. ٻن سالن جي تجربي مان ثابت ٿي ويو ته ائين ڪم هلي ڪونه سگهندو، تنهن ڪري مسلمانن کي پاڻ ۾ گڏجي ڪنهن آل انڊيا پارٽيءَ جي جڙندي هيٺ جمع ٿيڻ گهرجي. انهن ڏينهن ۾ مسلم ليگ جو چرچو شروع ٿي چڪو هو. سنڌ جي هندن جو لاڙو اڳ ۾ ئي آل انڊيا ڪانگريس طرف هو، تنهن ڪري مسلمانن لاءِ مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه رهيو هو. 1938ع جي آگسٽ ڌاري، خانبهادر ڪهڙو، جي. ايم. سيد ۽ ٻيا ڪيترا ميمبر مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويا، شروع ۾ خانبهادر الله بخش به ليگ ڏانهن لاڙو ڏيکاريو، پر جڏهن آڪٽوبر مهيني ۾، سنڌ مسلم ليگ ڪانفرنس جي صدارت لاءِ قائداعظم رح ڪراچي آيو ته ان موقعي تي خانبهادر مرحوم هندن جي يقين ڏيارڻ تي - ته جيڪڏهن هو صاحب مسلم ليگ ۾ شريڪ نه ٿيندو ۽ پنهنجي وزارت هلائيندو رهندو ته هندو اڪيون ٻوٽي سندس مدد ڪندا رهندا - مسلم ليگ کان پاسيرو ٿي ويو، ۽ پڇاڙيءَ تائين ان جي ويجهو ڪونه آيو.

خانبهادر ڪهڙو ليگ سان پنهنجي قول تي سچو رهيو ۽ پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ به ليگ جي ئي وائي ورائندو رهيو، حالاتڪ ليگ ليڊرن کيس آزارڻ ۾ ڪا گهٽتائي ڪانه ٿي ڪئي ۽ پوئين زماني ۾ ته خاص طرح سان سندس خلاف رڻ ٻار ڏنائون. ٻين تي ڪهڙي ميار، خود پنهنجن ڪونه ٿي گهٽايو. سندس خلاف ان مهر جي اڳواڻي، سڌيءَ ۽ اڻ سڌيءَ طرح، جيستائين جيئرو هو، سر غلام حسين مرحوم ڪندو پي رهيو - ۽ سندس مرڻ کان پوءِ اها ڀڳ ٻين ٻڌي! پر اها پوءِ جي ڳالهه آهي، في الحال وڃ واري عرصي (1938ع کان 1948ع تائين) جو قصو ٻڌو.

* * *

سکر جي مسجد منزلگاه واري تحريڪ جو ذڪر ڪن ٻين هنڌن تي اچي چڪو آهي. اها تحريڪ مسلم ليگ طرفان 40 - 1939ع ۾ هلي. تحريڪ هلائڻ لاءِ جيڪا ڪاميٽي ٺهي، ان جو چيئرمين ڪهڙو صاحب بڻيو. پهرين تحريڪ هلايائين ۽ بعد ۾ تحريڪ جي ڪري، هندن ۽ سرڪار پاران، جيڪا ٻيڙا مسلمانن تي آئي، تنهن مان کين ڇڏائڻ لاءِ بيحد جانفشانيءَ سان ڪم ڪيائين. جيڪڏهن ڪهڙو نه هجي ها ته خبر نه آهي، مسلمانن جو ڪهڙو حشر ٿئي ها!

منزلگاه جي سلسلي ۾ جيڪي هنگاما ٿيا، تن وقتي طور هندن کي ڊيڄاري ڇڏيو. مارچ 1940ع ۾ هنن الله بخش جي پيچر ڇڏي مسلم ليگ کي وزارت ٺاهڻ جو موقعو ڏنو. پر ان شرط تي ته مسلمانن جي خلاف جيڪي ڪيس قائم آهن، سي هلي پورا ٿيندا ۽ انهن ۾ وزارت طرفان دست اندازي ڪانه ڪئي ويندي، ساڳئي وقت منزلگاه واري عمارت جي مسجد هجڻ يا مسجد نه هجڻ جي باري ۾، ۽ ٿيل فسادن ۾ اڳرائي ڪنهن جي هئي، تنهن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ به، هاءِ ڪورٽ جي انگريز جج کي ٽريبونل مقرر ڪري، ان جي راءِ ورتي ويندي. اهو ذڪر به اڳ ۾ اچي چڪو آهي. خانبهادر ڪهڙو. مسلمانن جي مدد کان جهلڻي ڪونه جهليو. آخر هندن تنگ ٿي 1941ع ۾، يعني سال - ڏيڍ کان پوءِ، مسلم ليگ کي وزارت مان ڪڍي وري خانبهادر الله بخش مرحوم کي پاور ۾ آندو.

* * *

مسلمان ليڊرن طرفان ڪهڙي صاحب جا اهي احسان هن طرح سان لڌا ويا، جو ڪن ڏنن وائڻن بزرگن سندس خلاف موتمار سازشون شروع ڪري ڏنيون. کانئن اهو برداشت ٿي ڪو نه ٿي سگهيو ته قوم ۾ ڪهڙو ايترو مقبول ٿئي يا سياست ۾ ايندو زور وٺي. 1943ع ۾ خانبهادر الله بخش مرحوم شهيد ٿيو. ان ڪيس کي ڪوڙو وڪڙ ڏئي ڪهڙي کي ڦاسايائون. وقت جو گورنر مشهور بد مزاج ۽ مغرور انگريز سر هيودو، ۽ وزيراعليٰ سر غلام حسين هو، جيڪو 1942ع جي آڪٽوبر ۾ خانبهادر الله بخش مرحوم جي گورنر هٿان ڊسمس ٿيڻ بعد مسلم ليگ جي ليبل هيٺ، ان عهدي تي سرفراز ٿيو هو. گورنر جي ڪهڙي صاحب سان بنهه ڪا نه پوندي هئي. ڪهڙو، سر غلام حسين جي ان نئين وزارت ۾ وزير بڻيو هو ۽ مختلف معاملن ۾، جن سان مسلمانن جي حقن جو واسطو هوندو هو، گورنر سان ارڏائي ڪندو رهندو هو ۽ نياز نوڙت جو ڍنگ بلڪل ڪو نه ڄاڻندو هو، تنهن ڪري گورنر جي دلي خواهش هئي ته ڪهڙي کي اُڀرندي ئي ختم ڪري ڇڏجي. هندو اڳ ۾ ئي ڪهڙي جي رت جا پياسي هئا. ان سون تي سهاڳ جو ڪم وري ڪن مسلمانن وٽين ۽ ليڊرن ڏنو. سندن سازش هن حد تائين ڪامياب ٿي، جو گورنر ڪهڙي کان زوريءَ وزارت مان استعفا ڏياري کيس پوليس جي حوالي ڪيو. جنهن کيس بروقت گرفتار ڪري وڃي سکر جيل ۾ بند ڪيو. اوائلي ڪيس شڪارپور جي اسسٽنٽ ڪليڪٽر مسٽر ايم. ايڇ. صوفي اڳيان هليو. جنهن ڪهڙي کي سيشن ڪمٽ ڪيو. سيشن ڪورٽ ۾ کيس هلندي ڪهڙي

جي دشمنن کي يقين هو ته سيشن جج پي ماسٽر نالي پارسي، جنهن جي اوائلي روش ڪهڙي ڏانهن تمام اڳري هئي، ضرور کيس ڦاسيءَ جي سزا ڏيندو. پر سندن اها اميد پوري ڪا نه ٿي سگهي. موت حياتي الله جي وس ٿئي ٿو. ساڳئي پي ماسٽر جج پڇاڙيءَ ۾ ڪهڙي کي بيڙهي نهرائي عزت سان آزاد ڪري ڇڏيو ۽ ان سلسلي ۾ حق ڪندي نه حڪومت کان ڊڳو، نه گورنر کان ڪنيسو، نه هندن جي پرويگنڊا کان هيسيو. چون ٿا ته ذاتي طرح ڪهڙي کي پسند به ڪو نه ٿي ڪيائين، پر سندس ضمير ۽ ايمان کيس مجبور ڪري وڌو. ڪنهن بدقسمت شخص تي جڳ جي جُلهه هجي، ذاتي طرح پاڻ کي به سخت ناپسند هجي، ۽ ان کان پوءِ به ساڻس انصاف ڪجي، آسان ڳالهه ڪانه هئي. پراڻي سنڌ کي اهڙن خدا ترس منصفن تي فخر هوندو هو.

* * *

ڪهڙي صاحب جي ايتلا واري ان دور سان واسطو رکندڙ به - تي واقعا ڏاڍا عبرت انگيز ۽ سبق آموز نظر آيا، جن منهنجي دل تي مستقل اثر ڇڏيو - مثلاً: (1) ڪهڙي تي خون جي مقدمي ڪڙي ڪرڻ جا هاواڻا هلڻ لڳا هئا. اهو به ظاهر ٿي چڪو هو ته ان سازش ۾ ڪهڙا مسلمان ليڊر شريڪ آهن. مون کان رهيو ڪو نه ٿيو. آءُ اهڙي هڪ سازشي ليڊر کان شرمائي باز آئڻ جي ارادي سان وٽس لنگهي ويس. مون سان قبول ڪيائين ته ”آءُ برابر سازش ۾ شريڪ آهيان ۽ ڪهڙي کي تباهه ڪرڻ لاءِ ڪوشان آهيان، کيس هرگز ڪونه ڇڏيندس.“ مون گهڻو ست ستاءُ کيس، مسلمانيءَ جا واسطا وڌم، ڪهڙي جي قومي خدمتن ۽ مسلمانن لاءِ ڪهڙي جي زندگيءَ جي اهميت جي باري ۾ دل پڇائيندڙ تقرير ڪيم. کيس اهو ياد ڏياريم ته ڪهڙو اسيمبلي، سياست خواه مسلم ليگ پارٽيءَ ۾ سندس رفيق آهي، رفيقن سان اهڙي منافقي ڪرڻ سندس جهڙي شاندار ليڊر جي منهن تي ڪا نه ٿي پئي.

طرح طرح جا دليل ڏلائڻ ڏيئي کيس شرمسار ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم، پر مٿس منهنجي ارداسن جو ڪو اثر ڪو نه ٿيو ۽ مون کي نااميد ٿي وٽائڻس موٽڻو پيو. ٻئي ڏينهن صبح جو آءُ ڪهڙي وٽ ويس ته ات ڏنر ته اهو ساڳيو ليڊر ويٺو آهي ۽ ڪهڙي سان پيو مٺيون ڳالهائين ڪري ۽ کيس دلداريون ڏئي. مون کي ايندي ڏسي ٿورو مُرڪيو ۽ اک به پڳائين. مون سمجهيو ته منافقي جي حد آهي، ”اندر ويهاري کانو، ٻاهر ٻولي هنج جي!“

(2) ڪهڙي صاحب سان هندن جي دشمنيءَ جو وڏو ڪارڻ⁽¹⁾ هيءُ هو جو ڪهڙو پنهنجي سياسي زندگيءَ جي شروعات کان وٺي سنڌ جي مسلمانن کي سرڪاري نوڪرين وٺي ڏيڻ لاءِ وڙهندو ٿي رهيو ۽ هندن اها ڳالهه سندس طرفان پنهنجي پيٽ تي لت پئي سمجهي. ڪهڙو جيستائين گرفتار نه ٿيو هو، اوستائين مسلمان سرڪاري ڪامورن جو پيرو مرشد هوندو هو. ڪامورا سندس چاپلوسي ڪندا، اڳيان پويان هلندا ۽ ساڻس پنهنجي وفادارين جون ساڪون پريندا ڪونه ٽڪبا هئا. جيڏانهن ڪهڙو نڪري، سندس چوڌاري سندن حلقو هوندو و. دعوتون ڪندا هئس ۽ سندس اشاري تي جان وٽن فدا ڪرڻ جي هر دم هام پريندا رهندا هئا. هڪ مسلمان ڪليڪٽر ته خاص طرح سان حد ڪري ڇڏيندو هو. ڪهڙو صاحب جو سياسي صلاحڪار، وڏو خير خواه ۽ آبائي اجدائي وفادار ۽ شيدائي سڏائيندي فخر پيو محسوس ڪندو هو. انهن ڏينهن ۾ اهو صاحب حيدرآباد ضلعي جو ڪليڪٽر هو.

ڪهڙو صاحب ڪراچيءَ مان گرفتار ٿي سکر هليو. آءٌ به سکر تائين ساڳيءَ ريل ۾ ويس. ات ٿوري گهڻي انتظام ڪرڻ بعد آءٌ موٽندي حيدرآباد ۾ لهي پيس. رات جو وقت هو، صبح تائين فرسٽ ڪلاس ويٽنگ روم ۾ بسترو ويڄائي سمهي رهيس. علي الصباح ساڳيو مسلمان ڪليڪٽر هڪ وزير کي رڻ تي ڇڏڻ لاءِ⁽²⁾ ساڻس گڏ اچي ويٽنگ روم ۾ سهڙيو. اهو وزير ڪهڙي کي گرفتار ڪرائڻ واريءَ سازش ۾ شريڪ هو. جيستائين ميرپورخاص لاءِ گڏي تيار ٿئي، تيستائين پاڻ ۾ ويهي ڳالهيون ڪرڻ لڳا. کين ايندو ڏسي آءٌ منهن تي اجرڪ وجهي پلنگ تي پيو رهيس ۽ سڀ ڪجهه ٻڌندو رهيس. ڪليڪٽر صاحب، گفتگو جي دوران وزير صاحب کي واڏايون ڏنيون ته هن ڪهڙي جهڙي آزاريندڙ، مغرور ۽ مسلمانن جي نادان دوست کان سنڌ کي آزاد ڪرايو آهي. هو ايتري قدر ڪهڙي جي غيبت ڪندو رهيو ۽ اهڙا اهڙا جملا ڪتب آڻيندو رهيو جو دل چيو ته هڪ وار آئي ان منافق جي منهن تي موچڙو هڻي ڪڍان، پر ايتري جرئت ڪانه ٿير. پورو هڪ ڪلاڪ آءٌ ڪليڪٽر صاحب جي اها بڪواس چپ ڪيو ٻڌندو رهيس.

(1) مکيه گناهه ته اهو هوس جو هن سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرايو هو.

(2) وزير صاحب ميرپورخاص وڃي رهيو هو.

مون کي ان موقعي تي ڪليڪٽر صاحب کان وڌيڪ ڪهڙي صاحب تي ڪاوڙ پئي آئي، جنهن اهڙن وقت جي پوڄارين ۽ منافقن جي خدمت ۽ مدد ڪندي ايتري قدر دشمنيون پرايون، جو هينئر سندس پنهنجي جان وڃي جوڪر ۾ پئي آهي ۽ ساڳيا مسلمان ڪامورا به کيس گاريون ڏيندا پيا وٽن. البته ذاتي طرح مون کي حيرت ڪانه ٿي، ڇو ته شروع زندگيءَ کان ان طبقي جي وفاداريءَ ۽ اخلاق متعلق منهنجي هڪ خاص راءِ هوندي هئي، جنهن سان ڪهڙو صاحب اتفاق ڪو نه ڪندو هو.

منهنجو پنهنجو نظريو هو ته:

”هڪڙو بيڪڙ ڪن. ڇند قلندر منش فردن کان سواءِ، ان زماني جي باقي عام سنڌي مسلمان ڪامورن ۾ اڪيون ٻوٽي دوستي ۽ وفا جي اميد نه رکجي⁽¹⁾. انهن جي مدد ضرور ڪجي، کين ضرور سندن حق وٺي ڏجي، سندن عزت به ضرور ڪجي، پر موت ۾ منجهن اهو آسرو نه رکجي ته وقت پئي هو ملڪ، قوم يا پنهنجن محسنن ۽ دوستن لاءِ آيا ٿي بيهندا ۽ پاڻ تي ڪو جوڪر ڪندا، توڙي حق ۽ انصاف جي تقاضا اها ئي هجي ته هو انسانيت، شرافت ۽ اصول لاءِ ضرور اهو جوڪر ڪئن. وڪاڻل گهوڙن جا ڪهڙا ملهه؟ هو غرضن جا گهايل، هوسن جا هيسايل ۽ هندن جا ڪنبايل، پنهنجي پاڇي کان به پيا ڊڄندا. ان کان سواءِ هو هڪ پسمانده فرقي مان آيل ٿين ٿا، ۽ هڪ پسمانده فرقي جو ڪيريڪٽر بنجي، تنهن ۾ صديون لڳن ٿيون، ان لاءِ قربانين جي چڪرين ۾ پيڙجڻو پوي ٿو، هڪ ترقي پسند، بيقرار ۽ Dynamic ماحول گهرجي ٿو، اعليٰ قسم جي عام تعليم کپي ٿي، زندگيءَ جي ضرورتن کي گهٽ ڪرڻو پوي ٿو، تاريخ عالم تي عبور جو حصول ضروري ٿئي ٿو، اجتماعي خواهه انفرادي حياتيءَ کي هڪ خاص سانچي ۾ ڍالڻو پوي ٿو، جسٽر کان وڌيڪ ذهن کي اجاڙڻو پوي ٿو، اجتماعي عمل کان بامقصد بڻائڻو پوي ٿو، زيست لاءِ اعليٰ اصول ۽ ارفع قدر مرتب ۽ متعين ڪرڻا پون ٿا، شخصي هوسن ۽ خواهشن کي اجتماعي پلي خاطر قربان ڪرڻو پوي ٿو، غرض، اهو هڪ طويل ارتقائي سلسلو ٿئي ٿو، جنهن مان ڪاميابيءَ سان نڪري پار پوڻ ۾ قومن ۽ فرقن کي وڏو عرصو لڳي ٿو ۽ عظيم امتحانن مان گذرڻو پوي ٿو.

⁽¹⁾ وڏا ڇڻي ويا هئا ته ”فقر نه گوشت، ڪامورو نه دوست.“

۽ جيستائين ائين نه ٿيو آهي، اوستائين هر ڪوشش جو نتيجو ايترو پيو نڪرندو. جنهن کي ليڊر بڻائيندو، سو خود غرض ۽ خود پرست ثابت ٿيندو، يا مورگو سندس دماغ جي ڪل ٿي ٽڙڪي ويندي، استاد بڻائيندو ته شاگرد لاءِ گمراهي ۽ جهالت جو باعث بڻبو، شاگرد ٿيو ته علم ۽ نيڪ عمل کان وڌيڪ تن آساني ۽ تعيش ڏانهن پيو تانگهيندو، ڪامور کي ڪرسيءَ تي ويهاريوس ته شير شاه جو شڪرو ثابت ٿيندو، وزير بڻيو ته بنهه تخت يا تختو غرض، جنهن انساني سوسائٽيءَ جو بنياد پُٽو هوندو، تنهن جو هر نمائندو گهڻو ڪري پست فطرت ۽ هر عيوضي دون همت پيو نڪرندو - الاما شاء و الله!

انهن اصولي ۽ بنيادي ڳالهين تي خان بهادر ڪهڙي ۽ منهنجي وچ ۾ 1925ع کان وٺي اختلاف هوندا هئا. ٻيئي سنڌ محمد بن ائسوسيئيشن ۾ هوندا هئاسين. خان بهادر مسلمان ڪامورن تي گهور گهوران ۽ آءُ پڇ پڇان. حيدرآباد جي مسلمان ڪليڪٽر جي بي اصولائي جو ذڪر هن ڳالهه تي ختم ڪريان ٿو ته سال ڏيڍ کان پوءِ جڏهن خان بهادر ڪهڙو آزاد ٿي وري اچي وزير بڻيو ته کيس مبارڪن ڏيڻ ۽ سندس بد خواهن جي گلا ڪرڻ لاءِ اهو ئي ڪليڪٽر سڀ کان اڳ ۾ هو، سندس ڳاڙهي ترڪي توپيءَ جو ڦنڊڻ ڪهڙي اڳيان هر وقت ڦوڪندو پئي رهيو.

(3) آءُ مٿي عرض ڪري چڪو آهيان ته ڪهڙي کي ڦاسائڻ ۾ سندس رقيب ۽ رفيقن، ساٿي وزيرن ۽ ليڊرن جو هٿ هو. پهرين ڏينهن جڏهن کيس گرفتار ڪري سکر وٺي هليا ته ڪراچي سٽي اسٽيشن تي سندس ذلت جي تماشي ڏسڻ لاءِ سنڌ جا ڪيترا ڏنل وائيل وڏيرا اچي گڏ ٿيا ۽ مُرڪندا، مڇون وٽيندا، ور ور ڪيو سندس گاڏي جي درين مان انلر واجهائيندا ۽ خوش ٿيندا رهيا. ”هڪ سچ، به پاڇا.“ وري جڏهن ڪهڙو صاحب سکر مان آزاد ٿي اسپيشل ٽرين ۾ چڙهي اچي ڪراچي صدر تي پهتو ته سندس استقبال لاءِ ٻين هزارن ماڻهن کان سواءِ سندس ساڳيا دشمن ۽ وزير به موجود هئا. کيس گلن جي هارن پهراڻ لاءِ مجمعي جي پير مان ڌڪا ٽاپا کائيندي اڳتي وڌڻ جي ڪوشش پئي ڪيائون. مون سر غلام حسين مرحوم کي به اُن هجور ۾ مٿا مونا هڻندي ۽ ڪهڙي صاحب کي هار پهرائيندي ۽ واڏايون ڏيندي ڏٺو. ريلوي ويٽنگ روم مان هڪ وڏي آرام ڪرسي آئي، ڪهڙي کي ان تي ويهاري، ڪلهن تي ڪٽي ٻاهر آندائون، اهو سارو هجور کيس جلوس ۾ وٺي سندس گهر ڇڏڻ آيو. تصوير جا ٻئي پاسا ڏسي انسان کي قدرت جي ڦيرن جو احساس پئي ٿيو.

(4) ديوان سوڀ سنگھ ڪمشنر سنڌ جو نيتو اسسٽنٽ هوندو هو. وڏي دماغ ۽ وضعداريءَ جو صاحب. پنهنجي هندو قوم جي خدمت ڪندو رهندو هو. پر ظاهري طرح پاڻ کي صوفي سڏائي مسلمانن سان به ڪونه ڦٽائيندو هو. ڪهڙي جي گرفتاريءَ کانپوءِ ڪنهن ڪم جي سلسلي ۾ مون ساڻس ملاقات ڪئي. ظاهري طرح ڏک پئي ظاهر ڪيائين، پر اندر ۾ خوشي هئس. توکي طور مون کي چيائين: ”ميان! توهان جي قوم نيٺ پنهنجي ڪهڙي جي پڳ لائي. ڪهڙو جيڪڏهن ”قومي“⁽¹⁾ خيالن جو انسان ۽ هندن جو اڳواڻ هجي ها ۽ خواهه مخواهه هندن سان نه ڦٽائي ها ته هندو مٿس مري سر ڏين ها ۽ سندس اهڙو حال ٿيڻ نه ڏين ها. ليڊر ٿجي ته زندهه ۽ احساس واريءَ قوم جو. مثال مڙهن جي مجموعي جي اڳواڻي ڪرڻ جو اهو نتيجو نڪرندو آهي:

”جن لاءِ مياس، سي مٿي جا ڪانڌي ڪو نه ٿيا.“

ڏاڍو شرم آيم، کيس چئي ڪجهه ڪونه سگهيس.

اهي واقعا ان ارادي سان هتي درج ڪيا اٿم، ته جيئن انهن جي ذريعي ان زماني جي ماڻهن جي نفسيات، سوچ ۽ ڪيريڪٽر جي نشاندهي ٿئي.

* * *

آگسٽ 1847ع ۾ پاڪستان ٺهيو ۽ سياسي پارو مسلم ليگ کي مليو. سنڌ جا ليڊر اڳواڻ ٿي دهلي پهچي مسلم ليگ هاءِ ڪمانڊ کي به دعوتون ڏئي آيا هئا:

(1) پاڪستان جو مرڪز ڪراچي ۾ ٿئي، جتي جاين، دفترن وغيره جو سڄو بندوبست سنڌ ڪندي، ۽

(2) جيڪي مسلمان مهاجر ڀارت مان لڏي پاڪستان اچڻ گهرن، تن کي به سنڌ ۾ رهايو وڃي. (اها دعوت بهار ۾ هندو مسلمان فسادن واري وقت کان ڏنل هئي).

انهن دعوتن کي قبول فرمائي، پاڪستان جو مرڪز ڪراچيءَ کي بنايو ويو.

قائداعظم رح پاڪستان ٺهندي سر غلام حسين هدايت الله مرحوم کي سنڌ جو گورنر بنايو ۽ چيف منسٽريءَ لاءِ ڪهڙي صاحب کي منتخب فرمايو. ان کان پوءِ ڇهن مهينن اندر مرڪز طرفان گهر ڪئي ويئي ته جنهن صورت ۾ هينئر پاڪستان جو مرڪز

⁽¹⁾ ”قومي“ خيالن جي معنيٰ هئي ڪانگريسي خيال ۽ هندو مسلمان جو فرق ڪو نه.

ڪراچيءَ ۾ آهي، تنهن صورت ۾ ڪراچي شهر مرڪز جي حوالي ڪيو وڃي ۽ ان جو حڪومتي ڪاروبار مرڪز پاڻ هلائي⁽¹⁾. ان مطالبي جي ڪراچي ۾ پڙهندڙ سنڌي مسلمان طالب علمن مخالفت ڪئي ۽ ڪهڙي صاحب کي به مخالفت لاءِ اُڀاري کڙي ڪرڻ جي مقصد سان جلوس ڪڍي ۽ وفد وٺي سندس گهر جو گهيرو ڪندا رهيا.

انهن نعرن تي لڳي ڪهڙي صاحب ڪراچي کي مرڪز جي حوالي ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ ان سببان، لاڙم هو ته مرڪزي سرڪار ۽ سندس وچ ۾ اثبث پيدا ٿئي⁽²⁾. ڪهڙي صاحب پنهنجي پوزيشن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ فيبروري 1948ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ کان يڪراءِ پنهنجي حق ۾ اعتماد جو ووٽ حاصل ڪيو ۽ سمجهيائين ته جمهوري اصولن هيٺ هينئر کيس ڪو هٿ لائي ڪو نه سگهندو.

انهيءَ ووٽ حاصل ڪرڻ کان به - چار ڏينهن پوءِ شيخ عبدالمجيد مرحوم، جي. ايم. سيد صاحب ۽ آءِ سائينس مليا سين. پاڻ اعتماد واري ووٽ سببان ايتري قدر خوش ۽ مطمئن هو جو ڪپڙن ۾ ڪو نه ٿي ماريو. پر مون کليءَ طرح چئي ڏنس ته: ”هيءُ به امڪان آهي ته مرڪز هينئر ان ووٽ کي پنهنجي لاءِ هڪ قسم جو چئلينج سمجهي سندس چيف منسٽريءَ کي ختم ڪري ڇڏي.“ پر ڪهڙي صاحب جي دماغ ۾ اها ڳالهه ڪانه ويئي.

ستت ئي سندس خلاف هلچل شروع ٿي ويئي. سر غلام حسين مرحوم گورنر جي حيثيت ۾ اڳ ۾ ئي سندس مخالف ٿي پيو هو، جو ڪهڙو سنڌ جي انتظام جي باري ۾ سر صاحب جي ڳالهه يا سفارش ڪو نه ٻڌندو هو. ساڳئي وقت مير غلام علي خان مرحوم ۽ پير الاهي بخش مرحوم به وزارت اعليٰ لاءِ اميدواريءَ جي ميدان ۾ موجود رهندا هئا. اڳتي هلي ڪهڙي خلاف، ان صورتحال جو سيني فائڊو ورتو.

ڪهڙي کي نه صرف وزارت اعليٰ مان، پر مورگوسيسٽ مان ڪڍڻ لاءِ هيءُ قدم کنيا ويا:

- (1) سر غلام حسين مرحوم، گورنر جي حيثيت ۾، ڪهڙي کي ڊسمس ڪيو.
- (2) سر صاحب مرحوم جي تيار ڪرايل ”چارچ شيٽ“ جي بنا تي ڪهڙي خلاف ٽربيونل ويهاريو ويو.

⁽¹⁾ بعد ۾ ايوب خان مرحوم مرڪز اسلام آباد ڏانهن کڻي ويو. پر نئين دارالحڪومت جو انتظام صوبائي حڪومت جي هٿن ۾ ئي رهڻ ڏنو ويو.

⁽²⁾ اثبث جو هڪ ٻيو سبب به هو، پر ان تان پردو صرف ڪهڙو صاحب پاڻ ئي ڪڍي ٿو.

(3) مرکز طرفان اوجھو ٿي اوجھو ٻنھ ھڪ نئون قانون⁽¹⁾

پروڊا (Porda) ٺھيو، جنھن جو پھريون وار ڪھڙي تي ٿيو (پروڊا سان مفصل تعارف اڳتي ڪرايو ويندو).

(4) کيس جيل ۾ وجھائڻ لاءِ ٻہ ڪوڙا فوجداري مقدمات بہ ٺھيا. ھڪ مقدمو ھن بنا تي ٺھيو تہ ڪھڙي ھڪ لاوارث موٽر سائيڪل پنھنجي بنگلي ۾ بيھڻ ڏني ھئي. ٻئي مقدمي جو بنياد ھي ھو تہ ڪھڙي صاحب چيائي جي ھڪ ننڍڙي ٽريڊل مشين سستي اگھہ ۾ سنڌ آبزرور پريس کي ڏياري ھئي.

* * *

ڪھڙي صاحب جي ھمت، انھن طوفانن ڪڙي ٿيڻ جي باوجود ڪانہ ٽٽي. جنھن ڏينھن کيس ڊسمس ڪرڻ جو خط گورنر ھاٿوس مان وٺس آيو، ان ڏينھن آءٌ مرحوم ھئس. پاڻ منجھند جي ماني ويٺي کاڌائين. مانيءَ جي وچ ۾ اھو خط آئي کيس ڏنائون. خط کولي پڙھي پاسي ۾ رکي وري ماني کائڻ لڳو. سندس چھري تي ڪنھن بہ غم يا خوف جا آثار نمودار ڪونہ ٿيا. پھرين جھڙي چاھہ سان ماني کائيندو رھيو. مون پڇيس، ”خط ۾ ڇا آھي؟“ چيائين: ”مرڪز جي حڪم تي سر غلام حسين مون کي ڊسمس ڪيو آھي.“ سندس جاءِ تي پيو ڪو ماڻھو ھجي ھا تہ ڊسمس جي خط پھچڻ کان پوءِ سندس پيشانيءَ تي پگھر ضرور نڪري ھا.

ڪھڙي صاحب جي ڊسمس ٿيڻ کان پوءِ سندس جاءِ تي پيرالاهي بخش مرحوم سنڌ جو چيف منسٽر بڻيو ۽ ڪراچي مرڪز جي حوالي ٿي. سنڌ جي مسلمانن جي جنھن اسيمبلي پارٽيءَ بہ مھينا اڳ اتفاق راءِ سان ڪھڙي جي پٺڀرائي ۾ مٿس اعتماد جو ووٽ پاس ڪيو ھو، تنھن ساڳي پارٽيءَ، ساڳيءَ طرح بنا ڪچڻ بنا ڪنجنھڻ جي ھينئر پير الاهي بخش مرحوم جي بہ پٺڀرائي ڪئي ۽ منجھس اعتماد جو اظهار ڪيو.⁽²⁾

ڪھڙو صاحب ٻن سالن تائين مقدمن جي گھاٽي ۾ پيڙيو رھيو. کيسن جو نتيجو ھي نڪتو: ٻن فوجداري مقدمن مان ھڪ، انگريز ماجسٽريٽ ٽوين

⁽¹⁾ اھڙو قاعدو ان وقت تائين دلجا جي ڪنھن بہ جمھوري ملڪ ۾ ڪونہ ٺھيو ھو. ماڻھن جي چونڊيل وزيرن ۽ ميمبرن کي مٿان مٿي نيڪالي ڏيڻ لاءِ اھو قاعدو، جيڪو صرف پاڪستان ۾ ٺھيو، ڏاڍو ”ڪارائتو“ ثابت ٿيو. ان قانون جو سڄو ٽائٽل ھو:

‘Public & Representative offices Disqualification Act of 1949’

⁽²⁾ اڳتي ھلي، پير الاهي بخش مرحوم، جناب جي. ايم. منيد جي انتخابي عذرداري ڪامياب ٿيڻ تي چيف منسٽري ۽ اسيمبلي ميمبريءَ مان ٽن سالن لاءِ خارج ٿي ويو.

اڳيان هليو، جنهن کيس باعزت آزاد ڪري ڇڏيو. ٻيو کيس مسٽر باقر (يو. پي) مان آيل هڪ رٽائرڊ آفيسر) اڳيان هليو، جنهن ڪهڙي صاحب کي جيل ۽ ڏنڊ جي سزا ڏني. تربيونل کيس بعض انتظامي بدعنوانين جو مجرم ٺهرايو. تربيونل جا ميمبر هئا: جسٽس عبدالرشيد صاحب لاهور هاءِ ڪورٽ وارو ۽ جسٽس شهاب الدين مدراس هاءِ ڪورٽ جو اڳوڻو جج. تربيونل جي رپورٽ جي بناء تي مرڪزي سرڪار ڪهڙي صاحب تي ان وچ ۾ نئين پاس ڪيل ”پروڊا“ واري قانون هيٺ، ٽن سالن لاءِ سياست ۾ حصي وٺڻ تي بندش وجهي ڇڏي.

ڪهڙي صاحب پنهنجي فيصلن خلاف سنڌ جي هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل داخل ڪئي. اپيل ٻڌڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي جيڪا بينچ ويئي، ان جو هڪ جج سر غلام حسين مرحوم جو پنهنجو ڀائيٽو، جسٽس آغا حسن علي مرحوم هو.⁽¹⁾

⁽¹⁾ ان مقدمه بازيءَ جي باري ۾ ڪجهه ڳالهائون دلچسپ هيون:

1 - ڪهڙي صاحب کي جنهن وقت معلوم ٿيو ته سندس اپيلون سر غلام حسين مرحوم جي ڀائيٽي وٽ هلنديون ته قدرتي انتظار ڏيکارڻ لڳو. آغا حسن علي مرحوم سر صاحب جو تمام پيارو ڀائيٽو هو. کيس پڙهائڻ ۽ ترقي وٺائڻ ۾ سر صاحب جو وڏو هٿ رهيو هو. ڪراچي ۾ هر شام جو مامو ڀائيٽو پاڻ ۾ گڏجي محفلن ۾ ڪندا هئا. ڪهڙي صاحب واري کيس ۾ سر صاحب جي پنهنجي ناموس ۽ عزت جو سڌيءَ طرح سوال هو. ڪهڙي خلاف، ر صاحب جا آندل الزام ڪوڙا ثابت ٿين. تنهن ۾ سر صاحب جي وڏي گهٽتائي ۽ بدنامي ٿيڻ جو امڪان هو. هيئر سر صاحب جو پنهنجو ڀائيٽو سر صاحب جي ڳالهه رکي يا انصاف ڪري؟ — اهو سوال درپيش هو.

سنڌ هاءِ ڪورٽ جي انصار پروري جون روايتون ڏاڍيون پراڻيون پڪيون ۽ پختيون هيون. مشهور انگريز قانون دان ۽ سنڌ جا وڏا وڏا نامور وڪيل ان ڪورٽ جا جج ٿي رهيا هئا. عام طرح ڪنهن جي تصور ۾ به اها ڳالهه ڪانه اچي هئي ته اهڙي ڪورٽ ۾ ڪنهن سان بي انصافي ٿيندي ۽ ڪنهن لڳ لاڳاپي ڪري يا وقت جي حڪومت کان ڊجي ڪو جج حق ۽ انصاف سان هاجو ڪندو. پر ساڳئي وقت انساني فطرت جي تقاضا هئي ته ڪهڙي صاحب جي دل ۾ ان صورتحال تي تشویش پيدا ٿئي. آؤ کيس (ڪهڙي صاحب کي) هڪ فقير وٽ وٺي ويس. ان کان دعا گهري ڪانئن پڇيوسين ته اهي کيس آغا حسن علي مرحوم وٽ هلڻ ڏجن يا وٽائينس ٽرانسفر ڪرائجن. فقير چيو: ”اهي کيس انهيءَ ئي جج وٽ هلڻ ڏيو. اتان اوهان جو ڀلو ٿيندو.“

ان کان پوءِ ڪهڙي صاحب جي دل ۾ ڪو به تردد ڪونه رهيو. کيس آغا صاحب وٽ هليا ۽ هن مثالي انصاف ڪري، پنهنجي مامي جي ڪيئي خلاف، ڪهڙي کي هر بلا کان آزاد ڪري ڇڏيو. سنڌ اهڙا جج به ڏنا.

2 - فوجداري کيسن ۾ ڪهڙي تي الزام ڌريو ويو هو ته هن سنڌ مان ويندڙ هندن وٽان هٿ ڪيل هڪ موٽر سائيڪل پنهنجي بنگلي ۾ بيهارڻ ڏني هئي. ٻيو الزام هيءُ هو ته هن سرڪاري پريس جي هڪ ٽريڊل مشين گهٽ اگهه تي سنڌ آبزرور پريس کي ورائي ڏني هئي. سنڌ جو چيف منسٽر ۽ اهي الزام؟ پر وقت جي ڳالهه ٿئي ٿي. ان وقت جي تقاضا ئي پئي هئي ته ڪهڙي کي ڪنهن نه ڪنهن طرح ٻڌجي ۽ ملڪ جي سياست مان خارج ڪجي.

ان وچ ۾ سر غلام حسين مرحوم انتقال ڪري ويو هو. سر صاحب جي قضيي کان چند ڏينهن اڳ حضرت قائداعظم به رحلت فرمائي چڪو هو. هاءِ ڪورٽ ڪهڙي صاحب جون اپيلون بحال ڪري هيٺين ڪورٽ ۽ ٽريبونل جا فيصلارڊ ڪري ڇڏيا.

ڪهڙي صاحب کي پنهنجيءَ جان ڇڏائڻ ۾ ٻه سال کن لڳي ويا ۽ سندس لکين رپيا وڪيلن جي فين وغيره تي خرچ ٿي ويا. سندس هڪ وڪيل اله آباد هاءِ ڪورٽ جو رٽائرڊ چيف جسٽس سر اقبال احمد به هو.

جن شاگردن ۽ نوجوانن جهنڊا ڪڍي ۽ نعرا هڻي ڪهڙي کي ڪراچيءَ جي سوال تي اڳي ڪيو هو، سي وري نظر ڪونه آيا.

* * *

پروڊا جي باري ۾ مٿي اشارو ڪيو ويو آهي. اهو خاص قاعدو حضرت قائداعظم جي زندگي⁽¹⁾ ۾ ڪونه پاس ٿيو. سندس رحلت کي اڃان چار مهينا مس گذريا ته اوجھو اهو قاعدو لاڳو ٿي ويو. ان جا نتيجا هي نڪرڻا هئا ۽ نڪتا:

(1) پاڪستان جو هڪڙو ئي صوبو (سند) اهڙو هو جت وڏيرا سياست تي سوار هئا. وڏيرن جو جهڙو مزاج ٿيندو آهي. هو هڪٻئي سان، ڪرسيءَ جي ڳالهه تي، سخت وڙهيل رهندا هئا ۽ هڪٻئي جي جاءِ ۽ آبرو کي تڪيون وينا هوندا هئا. لاڙم هو ته هو پروڊا جهڙي اوزار کي ڪتب آڻي. هڪٻئي تي درخواستون ڪري. هڪٻئي کي سياست مان نگهوسار ڪرائين ۽ سنڌ جي سياست کي ڪمزور ۽ نڌڻڪو بڻائي ڇڏين. 1954ع تائين سنڌ جو اهڙو حال ڪيائون جو وڏن ليڊرن مان ڪو به اهڙو باقي ڪونه بچيو جنهن کي پروڊا هيٺ ڪن سالن لاءِ سياست نااهل نه ٺهرايو ويو هجي. ڪهڙو. قاضي فضل الله، مير غلام علي خان سڀ چوٽيءَ جا ليڊر چڻي ٿي ويا. صوبي سان 93 قلم لاڳو ٿيو ۽ حڪومت لاهور هاءِ ڪورٽ جي رٽائرڊ جج جسٽس دين محمد مرحوم جي هٿن ۾ ڏني وئي.⁽²⁾

⁽¹⁾ پروڊا خلاف مڪيه چوڀرلو هن ڳالهه تي پيدا ٿيو ته جيڪڏهن اهو قاعدو ايتري قدر چڱو هو ته ان کي قائداعظم چونه لاڳو ڪيو؟ قائداعظم رحه هڪ جمهوريت پسند قائد هو ۽ هو اهڙي قانون جو تصور به ڪري ڪونه ٿي سگهيو.

⁽²⁾ خدا سان ڪم پوندو، ته ان صاحب سنڌ جي حق ۾ گهڻا چڱا ڪم ڪيا. آخر مرڪز سان، خواجہ ناظم الدين مرحوم جي دؤر ۾، سندس اختلاف پيدا ٿي پيا ۽ هو استعيفا ڏئي هليو ويو. سندس جاءِ تي پهريان حبيب ابراهيم رحمت الله ۽ بعد ۾ نواب افتخار حسين ممدوت کي گورنر مقرر ڪيو ويو. ڪجهه ڏينهن لاءِ سنڌ هاءِ ڪورٽ جو انگريز چيف جسٽس ڪانسٽنٽائن به عارضي طور گورنر نه رهيو.

(2) پروڊا جي پوءِ بي آبروئي ڪري صوبن جي روايتي مقامي سياسي قيادتن تي خوف ۽ هراس طاري رهيو. جنهن ڪري هو آزاديءَ سان پنهنجي ڪم ڪرڻ کان عاجز ٿي پيون.

(3) وزيرن جا زبردست ڪامورا مٿن جاسوس ٿي پيا، وزير انهن کان به ڊڄڻ لڳا ته مبادا پروڊا هيٺ هو ڪنهن وقت مٿن شاهد ٿي نه بيهن. ان طرح جمهوريت ڪمزور ٿيندي رهي ۽ بيوروڪريسي 'افسر شاهي' زور وٺندي وئي.

(4) بيوروڪريسي جي زور وٺڻ ڪري رشوت خوري وڌي ۽ عوام لاءِ اهي مسئلا ڪڙا ٿيا، جن جو حل تجويز ٿي ڪو نه سگهيو.

(5) پراڻيون مقامي سياسي قيادتون، جيڪي ورهين جي ڪوششن ۽ تجربن کان پوءِ آهستو آهستو، صوبن اندر وجود ۾ آيون هيون، سي هينئر ڪمزور ٿيندي ٿيندي آخر مليا ميٽ ٿي ويون.

(6) عام ماحول اهڙو بڻيو جو قومي سياست هڪ بدنار ۽ خطرناڪ پيشو سمجهي وئي. جنهن ڪري نون آبرو پسند ۽ قابل ماڻهن ان ۾ قدم رکڻ کان پاسو ڪيو ۽ ميدان موقعه پرستن ۽ هلڪڙن ماڻهن جي هٿ چڙهي ويو.

(7) سياست جي جان آزاد چونڊون ٿين ٿيون، جيڪي باقاعده بنا گس گسءَ جي وقت تي ٿينديون رهن، جيئن عوام کي هر ٽئين سال کان پوءِ موقعو ملندو زهي ته هو پاڻ پنهنجي نمائندن جي چنڊ چاڻ ڪندا رهن ۽ ضرورت پئانڊڙ، نوان ماڻهو موڪلي سياسي جسرو ۾ نئون رت داخل ڪندا رهن. ان طريقي سان قومي نمائندا سڌيءَ طرح، پنهنجي عوام سان جوابدار رهيا ٿي ۽ منجهن خود اعتمادي ۽ اصولن تي قائم رهڻ ۽ پنهنجن ماڻهن جي حقن جي بيخوفيءَ سان حفاظت ڪرڻ جو حوصلو پيدا ٿيو ٿي. پر هت صورتحال هيءَ هئي جو چونڊون⁽¹⁾ ٿي ڪو نه ٿي ٿيون، عوام جي آواز ۽ اختيار جو سوال ئي وڃ مان نڪري ويل هو. قومي نمائندن جي، پروڊا هيٺ، مٿان مٿان ئي، حجامت ٿيڻ شروع ٿي هئي. پوءِ اهڙين حالتن هيٺ "فرضي طرح قومي چونڊيل نمائندا" قوم جي ڪهڙي نمائندگي ڪري سگهيا ٿي، ڪهڙو حوصلو ڏيکاري

⁽¹⁾ 1947ع کان 1970ع تائين، حقيقي معنيٰ ۾ ڪڏهن به چونڊون آزاد نموني سان يا ايڊلٽ فرنچائز بنياد تي ڪو نه ٿيون. 1956ع تائين ته ملڪ جو آئين به پنهنجي ڪو نه سگهيو هو. سالن جا سال ڪم "لڙ پڻ" تي هلندو پئي رهيو.

سگهيا ٿي؟ ۽ بيوروڪريسي تي ڪهڙي طرح ڪنٽرول رکي سگهيا ٿي؟ ٿوري ڳالهه اها ته ملڪ جي سياسي قيادت ۾ قحط ۽ ناقت جي حالت پيدا ٿيندي ويئي. پرودا جي اصول بابت بروقت گهڻي نڪتہ چيني ٿي، خاص طرح سان مشرقي پاڪستان جي اخبارن ته محشر مچائي ڏنو. سندن اعتراض جو نچوڙ هيءُ هو:

هن وقت تائين پاڪستان ۾ انگريزي طرز جي پارلياماني جمهوريت رائج آهي⁽¹⁾، جيڪڏهن اسان پارلياماني جمهوريت کي اختيار ڪيو آهي ته ان صورت ۾ اسان کي ان جا جملي لوازمات به پيش نظر رکڻا هئا.

مثلاً پارلياماني جمهوريت ۾ پرودا جهڙي قاعدي جي ڪا گنجائش ڪانه هئي، پارلياماني نظام هيٺ چونڊيل نمائندن جي اعمالن تي فيصلي ڏيڻ ۽ سندن مواخذہ ڪرڻ جو حق ۽ اختيار صرف کين چونڊيندڙ ووترن (عوام) کي حاصل رهي ٿو، جيڪي چونڊن وقت ڪانئن حساب ڪتاب وٺي سگهن ٿا، ووترن يا عوام کان سواءِ ٻي ڪا به طاقت ڪانه ٿئي ٿي جيڪا چونڊيل عيوضين جي ڪمن جي تڪ تور ڪري سگهي يا کين جزا سزا ڏئي سگهي. پر هت پاڪستان ۾ اسان ان اصول کي ترڪ ڪري پرودا پاس ڪري وينا آهيون.

ائين نه آهي ته برطانيه ۾ وزيرن جي غلطين ۽ غلط ڪارنن جو ڪڏهن ڪو مسئلو ٿي پيدا ڪو نه پئي ٿيو آهي، بعض وزيرن جا اعمال اُت به موجب اعتراض رهيا آهن. مثلاً وزيراعظم لائبراري لاءِ وڏو ڦڪڙ ڦاٽو هو ته هن پنهنجي پارٽيءَ جي فنڊ لاءِ پيسن ڪٺي ڪرڻ خاطر وڏا وڏا لقب ۽ خطاب ماڻهن ۾ فروخت ڪيا آهن. پر انهن ڳالهين جو فيصلو اُت چونڊيل پارليامينٽ ۾ ٿيندو هو يا نين چونڊن وقت عام ووتر ڪندا هئا. قوم جي چونڊيل نمائندن کي، دليل ۽ بي آبرو ڪونه ڪيو ويندو هو، انهن تي سندن زبردست شاهد ڪري ڪونه بيهاريا هئا، ڇو ته قوم جي منتخب نمائندن کي دليل ڪرڻ جا نتيجا ساري قوم لاءِ خراب نڪرڻا هئا، مثلاً (1) قوم جي مجموعي سياسي زندگي (پبلڪ لائيف) ڪمزور ٿي وڃي ها، (2) بي آبروئي جي پوئو کان چڱا ۽ صاحب ڪردار ماڻهو مورگو سياست ۾ قدم ٿي ڪونه رکن ها ۽ سياست غلط ماڻهن جي هٿ چڙهي وڃي ها، (3) پارلياماني ادارا بدنام ٿين ها، (4) خود جمهوريت مان ماڻهن جو ويساهه نڪري وڃي ها ۽ آمريت لاءِ فضا سازگار

⁽¹⁾ 1956ع تائين پاڪستان انگريز جو ڊومينين هو. 1973ع تائين انگريز جي ڪامنويلٿ جو ميمبر رهيو.

بڻجي ها، (5) وزير سارو وقت پنهنجي آبرو بچائڻ جي فڪر ۾ لڳا رهن ها ۽ هو بي خوفيءَ سان پنهنجن ماڻهن جي خدمت ڪري ڪونه سگهن ها. مطلب ته، پروڊا جهڙو قاعدو دنيا جي ڪنهن به جمهوري ملڪ ۾ رائج ڪونه آهي.

* * *

پروڊا⁽¹⁾ هيٺ مشرقي پاڪستان جي ٻه ڪن چيڊن سياستدانن خلاف ڪارروايون ٿيون. مجموعي طرح ان جو اثر ساري مشرقي پاڪستان جي راءِ عام ٿي پيو، جت پاڪستاني قوم جي اڪثريت رهي ٿي. جمهوري حقن ۽ صوبائي خود اختياري (آٽانامي) جي معاملن ۾ بنگالي حد کان زياده حساس ۽ نازڪ مزاج هئا. هو محسوس ڪرڻ لڳا ته اهڙا قاعدا قائداعظم رح جي رحلت ڪندي ئي مرڪز طرفان پاس ٿين، سا ڳالهه پارلياماني جمهوريت ۽ آٽانامي (صوبائي خوداختياري) جي اصولن جي سراسر خلاف آهي. مشرقي پاڪستان جي ناراضگي جي ابتدا اتان ٿي، جنهن ڦڙي ڦڙيءَ تلاءُ، وڌندي وڌندي آهي اڳرا ۽ ڏکڻيندڙ نتيجا ڪڍيا، جيڪي بعد ۾ دنيا ڏسي ورتا.

* * *

ڪهڙو صاحب پنهنجن اڀيلن ذريعي مقدر ۽ پروڊا جي بندش مان آزاد ٿي 1951ع ۾ ٿوري وقت لاءِ دوباره سنڌ جو وزيراعليٰ بڻيو. پر وري به گهڻا ڏينهن اهو عهدو ماڻي ڪونه سگهيو. سندس خلاف نئين سر پروڊا هيٺ درخواست داخل ٿي، جنهن ڪري وڌيڪ ٽن سالن لاءِ کيس سياست مان خارج ٿيڻو پيو. 1954ع ۾ گورنر جنرل غلام محمد مرحوم هٿان پروڊا رد ٿيو ۽ ڪهڙو صاحب بندش مان آزاد ٿي، ٽيون ڀيرو سنڌ جو وزيراعليٰ بڻيو ۽ هن ڀيري آءِ به سندس وزارت ۾ روئينو وزير مقرر ٿيس.

* * *

⁽¹⁾ پروڊا کي، آخر ۾ سال 1954ع ۾، گورنر جنرل غلام محمد مرحوم، از خود هن بنياد تي منسوخ ڪري ڇڏيو ته شروع ۾ ان کي پاس ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل جي منظوري کان ورتي وئي هئي. اها خامي گورنر جنرل کي ڇهن سالن جي عرصي گذري وڃڻ کان پوءِ محسوس ٿي هئي، ان وچ ۾ ڪيترن وزيرن جا ڪم لهي چڪا هئا.

ان کان پنج - ڇهه سال پوءِ ايوب خان مرحوم کي به، پاڪستان جي سياست کي پاڪ ڪرڻ جي مقصد سان، ڪن پراڻن ليڊرن ۽ قومي نمائندن کي سياست مان خارج ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي. ان صاحب گهڻو ڪري ساڳي پروڊا جي اصولن تي "EBDO" جي نالي سان قانون لاڳو ڪيو، ۽ ان کي ساڳي طرح استعمال ڪري ڪيترن چوٽيءَ جي قومي ليڊرن کي، جن ۾ سهروردي مرحوم جهڙو بزرگ به شامل هو، سياست لاءِ نااهل قرار ڏيارائي ڇڏيائين.

هيءَ هڪ تاريخي حقيقت ياد رکڻ جي قابل ڳالهه آهي ته پروڊا خواهه ايبڊو هيٺ هڪڙي به سياستدان خلاف رشوت خوري جو ڪو الزام ثابت ٿي ڪونه سگهيو هو.

انهن ڏينهن ۾ ”ون يونٽ“ جي ڳالهه شروع ٿي چڪي هئي. ون يونٽ جي معنيٰ هئي ته مغربي پاڪستان جي سمورن صوبن کي گڏي هڪ انتظامي يونٽ بڻائجي. اهو منصوبو جنرل ايوب خان مرحوم جو رٿيل هو. پنهنجي خود نوشت سوانح عمري ”فرينڊس ناٽ ماسٽرس“ ۾ (صفحو 186 تي) پاڻ لکيو اٿائين ته ”آءُ لنڊن ۾ هوس. وزيراعظم محمد علي بوگري ۽ گورنر جنرل غلام محمد جي وچ ۾ چڪتاڻ شروع ٿي ويل هئي. مون سمجهيو پئي ته غلام محمد ڪو جبرو قدم کڻندو ۽ مون کي به سياست ۾ گهلي ويندو، حالانڪ مون سياست ۾ قدم رکڻ پسند ڪو نه ٿي ڪيو. هڪ دفعي رات جو (لنڊن جي هوٽل ۾) ننڊ ڪا نه ٿي آيو. پاڪستان جي مستقبل ۽ مونجهاري تي سوچيندي، ڪجهه خيال آيو جيڪي بروقت قلمبند ڪري ورتي.“⁽¹⁾

سندس قلمبند ڪيل خيال ڇا هئا، سي اڄ به پڙهڻ وٽان آهن. انهن مان ظاهر ته ”ڪٿان جي لڳل هئي“ - خيالات جو مول مٽو هيءُ هو ته مغربي پاڪستان جي صوبن کي ختم ڪري هڪ گڏيل صوبو مغربي پاڪستان بڻائجي. صفحي 192 تي لکي ٿو ته: ”اهو منهنجو پروگرام آهي. اهو ڪر اسان کي ڪرڻو آهي. پهرين نمبر تي مغربي پاڪستان جي صوبن کي ملائي هڪ ڪرڻو آهي.“⁽²⁾

لنڊن مان آمريڪا وڃي، محمد علي بوگري کي (جيڪو پڻ آمريڪا جي سير سياحت لاءِ ويل هو) پاڻ سان وٺي، ايوب خان ڪراچي پهتو. گورنر جنرل غلام محمد مرحوم، جيڪو وزيراعظم بوگري مرحوم تي باهه ٿيو⁽³⁾ ويٺو

(1) ايوب خان جي ڪتاب جو سارو يارهون باب پڙهڻ گهرجي. خاص طرح سان صفحو 192.

(2) ون يونٽ جي باري ۾ ڳالهين هلندي، هڪ دفعي، مريءَ ۾ هڪ ڏنر پارٽي جي موقعي تي ايوب خان جيڪي ڪجهه چيو (ون يونٽ کان انڪار ڪندڙ صوبن متعلق) سو ڪهڙو صاحب خود ئي بهتر طريقي سان ٻڌائي سگهندو.

(3) غلام محمد مرحوم ۽ وزيراعظم بوگري جي وچ ۾ ٻه مهينا اڳ هن ڳالهه تي جهيڙو ٿي پيو هو جو وزيراعظم بوگري اوجھو ٿي اوجھو (جنهن غلام محمد تفريح لاءِ ڪراچي کان ٻاهر ايت آباد ويل هو) اسيمبلي اڳيان ٺهراءُ پيش ۽ پاس ڪرائي گورنر جنرل جي اختيار کي ڳهٽائڻي ڇڏيو هو. ان ڪم ۾ سنڌ جو وزيراعليٰ مسٽر عبدالستار پيرزادو مرحوم به بوگري صاحب سان شامل هو. تنهن ڪري غلام محمد مرحوم جي ڪاوڙ مٿس به هئي. ساڳي طرح مغربي پاڪستان جي ڪن ٻين صوبن جا وزيراعليٰ به بوگري واري منصوبي ۾ شريڪ رهي چڪا هئا، تنهن ڪري اهي به غلام محمد مرحوم جي عتاب هيٺ اچي ويل هئا.

غلام محمد مرحوم جي طاقت حاصل ڪرڻ بعد پيرزادي صاحب ۽ ڪن ٻين وزيرن گورنر جنرل کي راضي ڪرڻ لاءِ گهڻيون ڪوششون ڪيون ۽ سندس تائيد ۾ خوب اخباري بيان به جاري ڪيا، پر غلام محمد کين ناقابل اعتبار سمجهي مٿن ڪهل ڪانه ڪئي ۽ نه بوگرو صاحب ئي پنهنجن رفيقن کي بچائي سگهيو.

هو، تنهن هڪدم زوريءَ مرڪزي ڪابينه ۾ ڦير ڦار ڪرائي، خود ون يونٽ جي مصنف⁽¹⁾ ايوب خان کي به مرڪزي وزارت ۾ شامل ڪري ڇڏيو. ايستائين ايوب خان ڇڙو ڪمانڊر ان چيف هو، هينئر ان عهدي سان گڏ پاڪستان جو وزير دفاع به بڻجي ويٺو.

ايوب خان ته ون يونٽ واري اسڪيم جو مصنف هو، وزارت ۾ ويهندي شرط يونٽ لاءِ هلچل شروع ٿي ويئي.

مرڪزي ڪابينه جي ان ڦير ڦار ۾ مشرقي پاڪستان پاران سهروردي مرحوم کي به ڪابينه ۾ شامل ڪري، وزير قانون بڻايو ويو هو. ان وقت مشرقي پاڪستان جا نمائندا ٻن گروپن ۾ ورهائجي چڪا هئا. هڪ گروپ جو اڳواڻ سهروردي مرحوم هو ۽ ٻئي گروپ جو ليڊر مولوي فضل الحق مرحوم هو.

ون يونٽ جي تجويز پهرين مشرقي پاڪستان وارن کان قبول ڪرائي ويئي. مشرقي پاڪستان ان حد تائين تيار ٿي ويو، جو اتان جي ٻنهي گروپن ون يونٽ خاطر پنهنجي صوبي جي ميجارٽي ڇڏي، مغربي پاڪستان سان هڪ جيترائي (Parity) جو اصول به قبول ڪري ڇڏيو. نيشنل اسيمبلي ۾ ون يونٽ لاءِ بل تيار ڪرڻ جو ڪم خود سهروردي صاحب پنهنجي سر تي هموار ڪيو⁽²⁾. آءِ پاڻ سهرورديءَ صاحب سان وڃي مليس. ڪانئس صورتحال پيچيم. پاڻ حاڪماڻي انداز ۾ مون کي فهمائڻ ڪيائين ته ”ون يونٽ ضرور ٺهندو، جيڪو صوبو ان جي مخالفت ڪندو، ان کي طاقت سان ملياميت ڪيو ويندو.“ سهروردي صاحب جهڙي بزرگ سياستدان ۽ جمهوريت پسند انسان جي پنهنجي واتان اهڙي دڙڪي ملڻ تي مون کي اچرج گهڻو ٿي ٿيو، پر چوڻ جو چارو ڪونه رهيو. هوءا جو رخ البته معلوم ٿي ويو.

ايوب خان جي مرڪزي وزارت ۾ ويهندي شرط ون يونٽ لاءِ ميدان جي تياري شروع ڪري ڏني هئائون.

⁽¹⁾ ون يونٽ جي باري ۾ ايوب خان ۽ سندس صوبائي ۽ مرڪزي وزير 1969ع تائين، جڏهن پاڻ پاور مان نڪتو، رات ڏينهن بيان ڪيندا ٿي ويا ته جيڪو ون يونٽ جي مخالفت ڪندو، تنهن کي ڪچلي ڇڏيو ويندو. ان مان سندس ون يونٽ سان عشق ظاهر آهي.

⁽²⁾ خدا جي ڳالهه اهڙي ٿي جو ٿورن مهينن اندر سهروردي مرحوم خود کي وزارت مان ڪڍي ان جي جاءِ تي مولوي فضل الحق کي وزارت ۾ آندائون، جيڪو پڻ ساڳئي طرح، ون يونٽ جي فائدي ۾ هو. سهروردي صاحب کي ان کان پوءِ اسيمبليءَ ۾ خود پنهنجي ٺاهيل ون يونٽ بل جي مخالفت ۾ تقريرون ڪرڻيون پيون، پر انهن مان ڪجهه ڪونه ورتو هو.

آڪٽوبر 1954ع جي پوئين هفتي ۾ گورنر جنرل مون کي سڏايو. آءٌ انهيءَ ئي سال جي شروعات ۾ پيرزادي صاحب جي وزارت کان علحدو ٿي ويو هوس.⁽¹⁾ منهنجي جاءِ ڀرڻ لاءِ پيرزادي صاحب 12 وزيرن جي وزارت ٺاهي، پر اسيمبليءَ جو هڪڙو اجلاس به سڏائي اعتماد جو ووٽ حاصل ڪري ڪونه سگهيو، ڇو ته سنڌ اسيمبليءَ ۾ منهنجي دوست ميمبرن جي گهڻائي هئي ۽ جيڪڏهن اجلاس سڏائي ها ته ٻارهن وزيرن هوندي به سندس وزارت ڪري پوي ها. ملاقات جي دوران گورنر جنرل فرمايو ته: ”اسان سنڌ جي پيرزاده وزارت کي ڊسمس ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي، ڇو ته هن بوگري وزيراعظم سان ملي اسان جي خلاف (يعني گورنر جنرل خلاف) منصوبو هلايو هو، تنهن کان سواءِ هو اٺن مهينن کان پنهنجي اسيمبليءَ جو اجلاس سڏائي، اعتماد جو ووٽ به حاصل ڪري ڪونه سگهيو آهي.“

مون عرض ڪيو ته: ”هاڻي ته پيرزادو صاحب ۽ سندس دوست اوهان جي تائيد ۽ تعريف ۾ اخباري بيان پيا ڪين.“⁽²⁾

گورنر جنرل: ”پر انهن تي اعتبار ڪهڙو؟ ڪڏهن هيڏانهن، ڪڏهن هوڏانهن. شروع ۾ مون سان وفاداريءَ جا ڍڪ ڀريندا پئي رهيا ۽ منهنجي مدد سان عهدا هٿ ڪندا ويا، پر جڏهن وقت ڦريو ته بوگري سان شامل ٿي راتو رات منهنجي پڳ لاهڻ لاءِ، منهنجن بدخواهن سان شامل ٿي بيهي رهيا ۽ منهنجي اختيارات ڪسائڻ لاءِ اسيمبليءَ کان چوريءَ بل پاس ڪرائي ورتائون، تنهن ڪري هينئر انهن جي قريب وجهڻ جو سوال ئي ڪونه رهيو آهي.“

⁽¹⁾ پيرزادي صاحب سان منهنجا اختلاف انتظامي ڳالهين تي ٿيا هئا. لاڙڪاڻي جو ايس. پي. پنهنجي ڪاتي جي وزير سان بدميزيءَ سان پيش آيو هو. منهنجي دوست وزيرن، جن جو اڳواڻ آءٌ هوس، گهر ڪئي ته ان ايس. پي. کي سزا ڏني وڃي، جا ڳالهه پيرزاده صاحب وزيراعليٰ کان مڃي. مون فيصلو ڪيو ته جنهن ڪابينا جي ميمبرن جي زبردست به عزت ڪونه ٿا ڪن، اهڙي ڪابينا جو ميمبر ٿي رهڻ پنهنجن هٿن سان پنهنجي بيمعزتي ڪرڻي آهي. مون گهر ڪئي ته پيرزادو صاحب استعيفا ڏئي. وزيراعظم محمد علي بوگري پيرزادي صاحب جي طرفداري ڪئي ۽ اٽلندو مون کان استعيفا جي گهر ڪئي. استعيفا ڏيڻ کان مون انڪار ڪيو جنهن تي بوگري مون کي ۽ منهنجي دوست وزيرن کي ڊسمس ڪرائي ڇڏيو. (پنجن مهينن کان پوءِ آءٌ وري وزير بڻيس.)

⁽²⁾ پيرزادي مرحوم، مير غلام علي خان مرحوم، پير الاهي بخش مرحوم جي اُن زماني جي بيانن لاءِ ”ڏسو“ ڊان ۽ ڪراچي جي ٻين اخبارن جا پرچا، نومبر 1954ع جي پهرين هفتي جا. انهن بيانن ۾ هنن گورنر جنرل جي ڪنيل سمورن قدامت جي پٺ پراڻي ڪئي هئي ۽ ساڳئي وقت بين السطور ۽ اشارتا وٺي وٺت واريءَ تجويز ڏانهن به لاڙو ڏيکاريو هئائون. پر ان هوندي به گورنر جنرل جو مٿن اعتبار ڪونه ٿيو.

نواب غيبي خان چانڊيو ۽ پيرزادو عبدالستار

مون پڇيس ته: ”منهنجي لاءِ ڪهڙو حڪم آهي؟“

چيائين: ”سنڌ اسيمبليءَ ۾ تنهنجي گروپ جي گهڻائي آهي، هينئر اسان توکي سنڌ جو وزيراعليٰ بڻائي رهيا آهيون.“

مون عرض ڪيس: ”وزيراعليٰ بڻجڻ جي نه مون کي تمنا آهي ۽ نه ايڏي بار ڪٽڻ جي مون ۾ اهليت يا طاقت آهي. ايڏا ۽ اهڙا عهدا خطرناڪ ٿين ٿا. انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ غير معمولي همت جي ضرورت رهي ٿي ۽ اهڙي همت مان پاڻ ۾ ڪو نه ٿو ڏسان.“

گورنر جنرل مون کان صلاح پڇي. مون چيس ته ”وزارت اعليٰ لاءِ ڪهڙي صاحب کان وڌيڪ پيو ڪو موزون ماڻهو اسان وٽ ڪو نه آهي. مٿس پروڊا جي بندش پيل آهي. پروڊا جي ان حڪم ۾ قانوني سقم آهي. اوهان پنهنجي قانوندانن سان مشورو ڪري مٿانس اها بندش لاهيو.“

قصو ڪوتاهه. گورنر جنرل قانوني صلاح وٺڻ کان پوءِ مورگو پروڊا قاعدي کي ئي رد ڪري ڇڏيو. جنهن ڪري ڪهڙي صاحب تان به بندش لهي ويئي. ان کان پوءِ 8- نومبر 1954ع جو ڪهڙي صاحب نئين سنڌ وزارت ٺاهي، جنهن ۾ آءٌ به پنهنجي پراڻي عهدي (روينيو منسٽري) تي وري بحال ٿيس.

* * *

جهڙي طرح آءٌ مٿي عرض ڪري چڪو آهيان، ته ون يونٽ جو قصو زور شور سان ڇڙي چڪو هو، ڪهڙي صاحب ۽ مون پاڻ ۾ صلاح ڪري هينئون پروگرام ٺاهيو:

(1) پهريان ساري پاڪستان جي صورتحال ويهي ڏسجي ته مغربي پاڪستان جا ٻيا ننڍا صوبا ۽ رياستون ان معاملي ۾ ڇا ٿيون ڪن. ڇا اهي سڀ پنهنجي وجود وڃائڻ لاءِ تيار ٿين ٿيون يا نه؟

(2) اسان کي سنڌ جي پاران سڀ کان پڇاڙيءَ ۾ ۽ ٻين سڀني جي حال ڏسڻ کان پوءِ، فيصلو ڪرڻ گهرجي.

(3) جيڪڏهن صورتحال آخر تائين اها ٿي بڻجي ته مغربي پاڪستان جا ٻيا سمورا صوبا (رياستن سميت) قرباني ڪري پنهنجي جدا هستين کي وڃائڻ لاءِ تيار ٿي بيهن ٿا، ۽ ساڳئي وقت پاڪستان جو گهڻائيءَ وارو صوبو يعني مشرقي پاڪستان به آخر تائين ان تجويز جي پٺڀرائي ڪندو رهي ٿو، ته

پوءِ اسان کي سنڌ کي اڪيلو ڪري ڪنهن خطرناڪ امتحان ۾ وجهڻ نه گهرجي⁽¹⁾ ۽ ون يونٽ قبول ڪرڻ گهرجي⁽²⁾. مگر اسان کي، سنڌ جي راءِ عامه کي پيش نظر رکي، پنهنجي تدبير کان ڪم وٺي، مرڪز ۽ ٻين سڀني واسطيدار ڌرين کي اها شرط منظور ڪرائڻ گهرجن، جن جي ڪري راءِ عامه جي به تسڪين ٿئي ۽ ساڳئي وقت ون يونٽ بڻجڻ کان پوءِ به سنڌ جي بنيادي حقن ۽ مفادن کي ڪو نقصان نه رسي. (راءِ عامه جي تسڪين هن ڪري خاص طرح سان ضروري ٿي پئي هئي جو وزارتن مان نڪتل ماڻهن پنهنجي زباني ۽ اخباري پروپيگنڊا ذريعي سنڌين ۾ سخت خوف ۽ هراس پيدا ڪري ڇڏيو هو. اهي صاحب پهريان ته دربرده ون يونٽ جي فائدي ۾ مٿين کي دلاسا ڏيندا رهيا هئا، پر جڏهن وزارتن مان نڪتا ته مخالفت ۾ افواه ڦهلائيندا ۽ ماڻهن کي اُچارڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا هئا.)

(1) اڳ ۾ ذڪر ٿي چڪو آهي ته ون يونٽ جي اسڪير جنرل ايوب خان جي ٺاهيل هئي.
(2) نظر به ظاهر، جيڪڏهن مغربي پاڪستان جا سڀ صوبا پاڻ ۾ ملي ڪير ڪند ٿي ويا ٿي ته ان ۾ ڪنهن کي آهي ٿيڻ يا خوف ڪرڻ، يا مخالفت ڪرڻ جو سبب ڪو نه هو. سڀني صوبن ۾ مسلمان پائر رهيا ٿي، پاڻ ۾ ملي هڪ انتظار هيٺ رهڻ ڪري مجموعي طرح سڀني جي طاقت ۾ واڌارو ٿيو هو. پاڪستان نه ٿي ان اصول تي هو ته هاڻي ان ۾ رهندڙ سڀ مسلمان رقابتون ڇڏي هڪ گهر جا پاتي ٿي رهندا. ساڳئي ئي اصول خاطر سنڌ جي بزرگن پاڻ سڀ کان پهرين، بنا ڪنهن به شرط وجهڻ جي، پاڪستان سان سنڌ جي الحاق جو ٺهراءُ سنڌ اسيمبليءَ کان پاس ڪرايو هو. يعني اهڙو ڪو شرط ڪونه وڌو هئائون ته مرڪز کي صوبن جي موجوده ۽ روايتي حدن ڦيرائڻ يا رد ڪرڻ جو اختيار ڪونه هوندو. اهو تصور جو هڪ پاسو هو.

ٻيو پاسو هيءُ به هو ته: آيا مغربي پاڪستان جي صوبن جا مسلمان واقعتاً پاڪستان جي رنگ ۾ ايتري قدر رنگجي چڪا آهن جو هو پنهنجون پراڻيون عادتون ۽ روايتون ڇڏي، بنا هڪ ٻئي سان هٿ چراند ڪرڻ جي پائڻ تي رهندا ۽ انصاف سارو پاڻ ۾ ونڊي ورهائي پيا کائيندا؟ (ايوب خان خود لکيو آهي ته ان باري ۾ کيس خدشا هئا.)

آءٌ تاريخ جو طالب علم هوس. پنجن علائقن جي ماڻهن ۽ اتان جي نوڪر شاهي جو نفسيات، ماضي، عادت، اطوارن ۽ ڪمزورين کان واقف هوس. مون کي انديشو هو ته هو پاڻ تي ڪنٽرول رکي ڪو نه سگهندا ۽ ايتري قدر هيڄ، ڪوتاهه، انديشي ۽ بي صبريءَ کان ڪم وٺندا، ۽ ايتري قدر سياسي گروپ بنديون ڪندا، جو ون يونٽ ڇڏڻ لاءِ ڪو ڪم ڪرڻ جو مانارو بنجي پوندو ۽ ان جا ٺاهيندڙ پاڻ ان مان بيزار ٿي پويان پير ڪري ويندا ۽ پنهنجن هٿن سان ون يونٽ ٽوڙي ساڳيا صوبا بحال ڪري ڇڏيندا. ۽ جڏهن ته اهڙا امڪان موجود هئا ته ان صورت ۾ نامناسب هو ته سنڌ جهڙو ننڍڙو صوبو ئي الحال بي وقت ضد ڪري يا جذباتيت ۾ مبتلا ٿي، پاڻ کي اڪيلو ڪري وقت جي وير جي خلاف هلي اهڙا ضدنا ڪائي ويهي جو پنجاهه سال پوئتي ٽڙجي وڃي، سياست جي معنيٰ جذباتيت نه پر حقيقت پسندي ۽ دور انديشي ٿئي ٿي. هڪ نازڪ مقام مان گهٽ ۾ گهٽ نقصان ڪرائي خير سان ٻاهر نڪري اچڻ تدبير ۽ حب الوطنيءَ جي عين تقاضا ٿئي ٿي.

مصنف جي پاڪستان جي اڳوڻي گورنر جنرل مسٽر غلام محمد سان يادگار تصوير

حبيب ابراهيم رحمت الله، بيگم حبيب ابراهيم رحمت الله، پيرزادو عبدالستار، قاضي محمد اڪبر، مير غلام علي، رحيم بخش سومرو، جن تصوير م نمايان آهن.

اسان جي متعين ڪيل پروگرام پٽاندر ڪهڙي صاحب ون يونٽ جي باري ۾ ڳالهيون هلايون ۽ اڳواٽ ۾ اصول قبول ڪرايائين، يعني:

(1) سنڌ پهريان ٻين صوبن ۽ رياستن جو حال ڏسندي ۽ سڀ کان پيچاڙي ۾ پنهنجو فيصلو ڏيندي. اُن باري ۾ سنڌ سان تڪڙ نه ڪئي ويندي.
(2) سنڌ، آخر ۾، جيڪڏهن ون يونٽ قبول به ڪيو، ته به اهو ڪم ڪن شرطن تي ٿيندو، جيڪي ڪليو ڪلايو اڳواٽ منظور ڪيا ويندا ۽ پريس ۾ شايع ڪرايا ويندا.

ان کان پوءِ سنڌ جي شرطن تي بحث ٿيندا رهيا ۽ گهڻي بحث مباحثي ۽ چڪتاڻ کان پوءِ وڃي ڪهڙي صاحب سنڌ جي پاران هيٺيان شرط قبول ڪرايا، جن جو بروقت ڪليءَ طرح اعلان ڪيو ويو - (مثال لاءِ ڏسو ڊان اخبارن جو پرچو مورخ 18 نومبر 1954ع، جناب جي. ايم. سيد پاڻ به پنهنجي ڪتاب ⁽¹⁾ "خط ۽ مضمون" جي صفحي 131 ۽ 132 تي اهو عهد نامو لفظ به لفظ شايع ڪيو آهي) اهي شرط گهڻي ڀاڱي جي. ايم. سيد صاحب جي پنهنجي پيش ڪيل "سنڌ جي حقن جي درخواست" جي روح مطابق هئا. اها درخواست سيد صاحب سنڌ اسيمبليءَ اڳيان مارچ 1954ع ۾ پيش ڪئي هئي ۽ اسيمبليءَ جي رڪارڊ ۾ محفوظ آهي.

شرائط يا عهدنامو

سنڌ جو صوبو، مغربي پاڪستان ۾ ون يونٽ جو ٺهڻ، هيٺين شرطن تي قبول ڪندو:-

(1) سنڌ کي وعدي ڪيل حق قانوني طور ڏيڻ جو آئين ۾ انتظام ڪيو وڃي ۽ اهي عدالتي طريقي (Justiciable) سان حاصل ڪري سگهجن،

⁽¹⁾ ان ڪتاب ۾ منهنجا ڏانهس لکيل خط ۽ ڪي مضمون ڇپايل آهن. صفحي 131 جي شروعات جي. ايم. سيد صاحب هنن لفظن سان ڪئي آهي:

"18 - نومبر 1954ع تي سيد علي محمد شاه راشديءَ پريس ڪانفرنس ۾ (بحيٿ وزير اطلاعات سنڌ) ون يونٽ بابت سوالن جا جواب ڏنا، جنهن جو احوال ڊان اخبار ۾ هيٺين ريت ڇپيو....."

۽ پيچاڙي:

"راشدي صاحب ظاهر ڪيو ته ون يونٽ جو ٺهراءُ انهن شرطن سان سنڌ اسيمبليءَ ۾ ڊسمبر ڌاري آڻي پاس ڪرايو ويندو."

(2) سنڌ مان جيڪا به آمدني ٿئي، اها سنڌ تي خرچ ڪئي وڃي،
 (3) سنڌ جون سموريون صوبائي نوڪريون سنڌين جي هٿن ۾ ۽
 سندن سنڀال هيٺ هجن.

(4) سنڌ جون زمينون پهريان بي زمين سنڌين ۾ ورهايون وڃن، پوءِ
 ڪجهه حصو سنڌ ۾ رهندڙ بي زمين مهاجرن ۽ ٻين غير سنڌين ۾ ورهائجڻ ته
 اعتراض ڪونهي،

(5) مٿينءَ طرح زمين جي ورهاست کان پوءِ جيڪا زمين بچي، سا
 ڀلي ڪنهن مقرر ڪيل ايراضيءَ کان گهٽ ايراضي رکندڙ ماڻهن کي نيلام
 ڪئي وڃي،

(6) جملي مرڪزي ۽ وڏين نوڪرين ۾ سنڌ کي مقرر تعداد ۾
 نوڪرين جو ڏنو وڃي،
 (7) ون يونٽ بعد مرڪز ۾ صرف ٽي کاتا رهن - بچاءُ، امور خارج
 ۽ سڪو⁽¹⁾،

(8) سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ جي حصي ۾ دست اندازي نه ڪئي ويندي،
 (9) سنڌي زبان ۽ ادب تي ٿيندڙ موحوده خرچ ۾ گهٽتائي نه ڪئي ويندي،
 (10) سنڌ کي لشڪر ۾ سندس حصو ڏنو ويندو،
 (11) سنڌ سان واسطو رکندڙ ڳالهين بابت اهڙو ڪو به قانون پاس نه
 ڪيو وڃي، جنهن جي فائدي ۾ سنڌي ميمبرن جي اڪثريت ووت نه ڏنو هجي،
 جهڙي طرح هينئر عرض ڪري چڪو آهيان ته اهي شرط⁽²⁾ اڳواٽ

⁽¹⁾ ايوب خان جي لٽن ۾ ٺاهيل منصوبي (جنهن جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي) موجب به مرڪز وٽ
 صرف چار کاتا رهڻا هئا، يعني هنن ٽن کانسواءِ مواصلات جو کاتو به ۽ باقي سارا حڪومتي کاتا
 صوبن جي حوالي ٿيڻا هئا. في الحقيقت ون يونٽ ٺهڻ کان پوءِ مواصلات جو کاتو به صوبن جي حوالي
 ڪري ڇڏيو ويو هو.

⁽²⁾ ڪن تاريخ کان ناواقف، آئيني ۽ قانوني نڪتن کان عاري، سطحي سمجهه رکندڙ ماڻهن طرفان،
 محض اعتراض اڏائڻ جي ارادي سان، هيءُ اعتراض ڳهڙيو ويو ته ”ون يونٽ کان پوءِ سنڌ ٿي ڪانه
 هوندي ته پوءِ عهدنامو ڪنهن سان پڙهندو؟“

پر سوال آهي ته ون يونٽ جي معنيٰ ڇا آهي؟

معنيٰ اها هئي ته چئن صوبائي ۽ اٺن - ڏهن رياستي وزارتن کي ملائي هڪ گڏيل وزارت
 ٺاهي وڃي، جيڪا ملڪ جي مغربي حصي جو انتظام هلائي، ان وزارت ۾، خواهه اسمبليءَ ۾، سنڌ
 کي پنهنجي نمائندگي هوندي.

(هلندڙ)

ساري ملڪ جي اخبارن ۾ ايج ڪرايا ويا، ڪهڙي صاحب انهن جو ذڪر سنڌ اسيمبليءَ ۾، ۽ حڪمران پارٽيءَ پاران نواب گورماني صاحب، انهن جو اعداد آئين ساز اسيمبليءَ اڳيان ڪيو. غرض، هر ممڪن طريقي سان ڳالهه ڪي پڪي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل هئي: ڪنهن به علائقي يا پارٽيءَ يا گروپ جي پاران انهن جي مخالفت يا ترديد ڪانه ٿي.

*

*

*

نومبر جو سارو مهينو ڪهڙي صاحب ۽ اسان ويهي گردو پيش جي روئداد جو مطالعو ڪيو. روئداد هيءَ بڻي جو پهريان صوبه سرحد جي اسيمبليءَ ون يونٽ قبول ڪرڻ جو ٺهراءُ پاس ڪيو، ان کانپوءِ ڌڙا ڌڙ هڪ ٻئي پٺيان ٻين سوين ۽ علائقن طرفان به ون يونٽ جي فائدي ۽ تائيد ۾ اعلان ۽ فيصلو اچڻ شروع ٿيا، مثلاً:

هيءَ معنيٰ نه هئي ته سنڌ کي وڻ جي چڪيءَ وانگر هٿان پئجي لاهوڙ ۾ پئي هنيائون. سنڌ ون يونٽ هيٺ به، بطور هڪ نمايان خط زمين جي ڦاٽل رهڻي هئي. سندس حيثيت ۽ حق بطور هڪ پاڻي پائيواري ڌر جي ڦاٽل رهڻا هئا، سندس علائقا، ضلعا ۽ مسئلا پنهنجيءَ جاءِ تي موجود رهڻا هئا.

وزارت جي جاءِ ڦرڻ ڪري يا ٻين سان ملي انتظامي ڪاروبار هلائڻ ڪري سنڌ بلڪل پسر ٿي صفحہ هستيءَ تان مڃي وڃڻ ڪانه هئي. قانوني طرح هن جي هستي ۽ شخصيت Legal Corpus، آئيني زبان ۾ پوءِ به De Facto بحال هئي.

جيڪڏهن سنڌ جو وجود فنا ٿي ويو هو ته پوءِ سنڌ کي اهو حق چو حاصل هجي ها ته ون يونٽ هوندي به سنڌ جا نمائندا سنڌ پاڻ چونڊي، يا ون يونٽ وزارت ۾ سنڌ کي لازماً نمائندگي جي ڪوٽا حاصل رهي؟ هڪ فنا ٿي ويل ۽ نقش هستيءَ تان مڃي ويل شئي کي پنهنجن نمائندن پاڻ چونڊڻ ۽ پنهنجن وزيرن رکائڻ جي حق ڏيڻ جو چو آئيني انتظار هجي ها؟ ڇا مري ويل ماڻهن کان به سندن نمائندا ۽ وزير چونڊرايا ويندا آهن؟ ڇا انهن حق ڏيڻ جي اها معنيٰ نه ٿي نڪتي ته سنڌ جو وجود بطور هڪ علحده ڌر يا عنصر جي De Facto تسليم ٿيل هو؟

هڪ دور ۾ سنڌ جو انتظامي ڪاروبار بمبئيءَ مان هلندو هو، ڇا ان دور ۾ سنڌ جو وجود ڪو نه هو؟ مختلف زمانن ۾ مختلف انتظامي سينٽرن سان وابستہ رهڻ سببان سنڌ جو انتظامي ڪاروبار ڪراچيءَ يا حيدرآباد بدران ڪلڪتي، دهلي ۽ ملتان مان پئي هليو - ڇا ان ڪري سنڌ جو وجود به ڪانه رهي هئي؟

مسٽر ڪهڙي جي ڪرايل عهدنامي جي ذريعي پاڻ سنڌ جي وجود Legal Corpus کي دوباره ۽ واضح طور، بحيت هڪ ڌر جي، تسليم ڪرايو ويو هو، صريحاً عهدنامي جي معنيٰ اها ٿي نڪتي ته، ون يونٽ هوندي به، سنڌ جو وجود بحال هوندو ۽ ان جي شرڪت هڪ Contracting Party جي حيثيت ۾ هوندي. نه فقط ايترو پر ان عهدنامي ۾ خود اهو شرط به رکيل هو ته ان عهدنامي هيٺ سنڌ سان جيڪي شرط ڪيا ويا آهن، تن جي جيڪڏهن ڪا ڇڪڙي ٿي ته معاملو ڪونٽ تائين به کڻي وڃي سگهيو.

جيڪڏهن بعد ۾ ڪنهن منزل تي اهڙي صورتحال پيدا ٿي جنهن جو تدارڪ ٿيڻ ڪيندو هو ۽ عهدنامي مان فائدو وٺڻ ڪيندو ۽ اهو نه ورتو ويو ته ان جي جوابداري ڪنهن تي پوئي هئي؟ (وڌيڪ عرض ڪرڻ کان عاجز آهيان).

- (1) صوبہ سرحد جون رياستون ۽ قبائلي علائقن جا جرگا،
- (2) صوبہ بلوچستان جو شاهي جرگو،
- (3) رياست قلات، خاران، مکران ۽ لسٻيلو،
- (4) ڪوئٽا ميونسپالٽي،
- (5) رياست بهاولپور،
- (6) رياست خيرپور،
- (7) پنجاب،
- (8) ڪراچي ميونسپالٽي ۽
- (9) مشرقي پاڪستان جا سڀ گروپ اَپ ۽ ٻيا ون يونٽ جي حق ۾
ٻانهون ڪنجيون بيٺا هئا.

ان سلسلي ۾ وڏي قرباني رياستن پڻي ڪئي، جن پنهنجي سَوَ سالن جي علحدگيءَ کي ختم ڪري پنهنجا پنهنجا خزانن، حق، ملڪ ۽ حڪومتون ون يونٽ جي حوالي پئي ڪيا - بنگال هيءَ قرباني پڻي ڪئي جو هو پنهنجي واضح اڪثريت تان دستبردار ٿي مغربي پاڪستان سان نمائندگي جي هڪ جيترائي (Parity) قبول پئي ڪئي. ساڳئي وقت پنجاب به ڏهن سالن لاءِ پنهنجي اڪثريت (56 فيصد) کي قربان ڪري فقط چاليهه سيڪڙو نمائندگي تي راضي رهڻ منظور ٿي ڪيو، باقي اڪيلي سنڌ وڃي ٻاهر ٿي رهي. مهيني کن جي تعطل ۽ حالات جي مطالعي بعد ڪهڙي صاحب آخر 11- تاريخ ڊسمبر 1954ع جو سنڌ اسيمبليءَ جو اجلاس سنڌائي ون يونٽ جو ٺهراءُ پاس ڪرايو. سنڌ اسيمبليءَ جي ڪل 110 ميمبر مان 98⁽¹⁾ ميمبرن ون

⁽¹⁾ انهن اٺاٺوي ميمبرن جا نالا هي آهن: (1) عبدالله خان مهيسر (2) عبدالفتاح ميمڻ (3) عبدالحميد خان جتوئي (4) قاضي عبدالمنان (5) چار بشير احمد (6) مير احمد خان ٽالپر (7) احمد خان راجپر (8) احمد خان پٿو (9) مير احمد خان پٿاڻ (10) ٺڪر آئيندان سنگهه (11) بيگم عائشه عزيز (12) علي اصغر شاه شيرازي (13) مير علي احمد خان ٽالپر (14) علي بلاول خان ڊومڪي (15) سردار علي گوهر خان مهر (16) علي گوهر ڪهڙو (17) علي حسن منگي (18) علي محمد راشدي (19) علينواز خان ڌاريجو (20) مير علينواز خان ٽالپر (21) پير عالي شاه جيلاني (22) مير الله بجايو خان ٽالپر (23) علي خان لغاري (24) امير بخش مهر (25) چار امير علي خان (26) آغا بدرالدين دراني (27) مير بنده علي خان ٽالپر (28) ڌرمداس مومتول (29) دوست محمد هڪڙو (30) فيض محمد صندل (31) فقير محمد انڙ (32) حاجي فضل محمد خان لغاري (33) حاجي غلام علي ميمڻ (34) حاجي جان محمد مري (35) سيد غلام حيدر شاه (هلندڙ)

يونٽ جي فائدي ۾ ووٽ ڏنو ۽ فقط چئن مخالفن ۾. (باقي ڪجهه ميمبر موڪل تي هئا ۽ ميمبريءَ جون ڪجهه جايون خالي به هيون). اسيمبليءَ جي چيپل ڪارروائي ۾ جن ميمبرن ون يونٽ جي حق ۾ ووٽ ڏنو، تن جا نالا رڪارڊ ٿيل آهن. انهن نالن لسٽ تي نظر ڪبي ته ثابت ٿيندو ته سنڌ اسيمبليءَ جي سڀني گروپن (مثلاً مير غلام علي خان مرحوم ۽ پيرزاده عبدالستار مرحوم جي گروپن سميت) ون يونٽ جي حق ۾ ووٽ ڪيو، صرف ڪهڙي صاحب يا منهنجي گروپ جي ووٽن جو سوال ڪو نه رهيو هو، گویا سنڌ جي ”ساري دنيا“ ون يونٽ جي فائدي ۾ هئي. مير غلام علي خان مرحوم جي اها تقرير رڪارڊ تي موجود آهي، جنهن ۾ هن صاحب آئين ساز اسيمبليءَ اڳيان فخر سان اعلان ڪيو هو ته:

”ڪي منهنجا بدخواه هلائيندا پيا وتن ته آءٌ ون يونٽ جو مخالف هوس. اها ڳالهه منهنجي خلاف هڪ بهتان آهي. آءٌ ون يونٽ جي فائدي ۾

ولد حاجي پير شاه (36) سيد غلام حيدر شاه ولد نواب شاه (37) غلام قادر ناريجو (38) غلام نبي ڏهراج (39) غلام رسول خان جتوئي (40) پير غلام رسول شاه جيلاني (41) غلام رسول ڪيهر (42) سيد گل محمد شاه (43) حاجي گل محمد ڪيڙو (44) گل جي مينگهواڙ (45) حامد حسين فاروقي (46) مير امام بخش ٽالپر (47) مير جعفر خان جمالي (48) جان محمد پاڻي خان (49) قادر بخش تنيو (50) سيد ڪرارو شاه (51) سيد خير شاه (52) خان محمد بوزدار (53) محبوب شاه پير رسول بخش شاه (54) مامون خان ملڪاڻي (55) سيد مهر علي شاه (56) موسيٰ خان ٻگهيو (57) حاجي مولابخش (58) سيد مبارڪ علي شاه (59) قاضي محمد اڪبر (60) سردار سيد محمد علي شاه (61) محمد اشفاق صديقي (62) مير محمد بخش ٽالپر (63) محمد بخش خان سرڪي (64) حاجي پير محمد حسين بخش (65) سيد محمد حسن شاه (66) حاجي محمد حيات جوڻيجو (67) سردار جعفر خان بليدي (68) پير مهدي شاه جهنڊي وارو (69) محمد يوسف چانڊيو (70) مخدوم محمد زمان (71) سيد محمد زمان شاه بقادار شاه (72) حاجي نجم الدين لغاري (73) نصير محمد خان مدواڻي (74) سردار نور محمد بجاراڻي (75) نور محمد راهمو (76) سيد نور محمد شاه (77) رحيم بخش سومرو (78) رسول بخش جوڻيجو (79) روپچند چيلازار (80) روپچند لوهاڻو (81) حاجي صادق علي ميمڻ (82) ڊاڪٽر سعيد الدين صالح (83) سيف الله خان منگسي (84) پير صالح شاه (85) سميرومل لوهاڻو (86) سوائي سگنه سوڍو (87) شاهنواز پيرزادو (88) شاه نظر حسين شاه (89) شاهل خان ڪوسو (90) سڪندر خان هملاڻي (91) سيرومل ڪريالنداس (92) سلطان احمد چانڊيو (93) سردار مير سنڌر خان سنڌراڻي (94) بيگم طاهره آغا (95) مسٽر ٿيئون مل (96) توڳاچي مير محمد نوهڙي (97) عثمان خان ملڪاڻي (98) نواب زاهد علي خان.

نوٽ چار ميمبر جيڪي مخالف ويا، تن جا نالا هي آهن: (1) عبدالمجيد خان جتوئي (2) غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي (3) پير الاهي بخش (4) شيخ خورشيد احمد.

(ڏسو سنڌ اسيمبليءَ جي چيپل ڪارگزار جي جلد 3، ڪتاب نمبر 1 (1954ع جو) صفحو 57، 58، 59)

هوس، منهنجي ساري گروپ سنڌ اسيمبلي اجلاس ۾ شريڪ ٿي وڃي ڇڏي هئي. حق ۾ ووت ڏنو هو."

(مير صاحب مرحوم جي اها تقرير آئين ساز اسيمبليءَ جي ڇپيل ڪار گذاريءَ ۾ موجود آهي - وڃي ڇڏي هئي - وڃي ڇڏي هئي - وڃي ڇڏي هئي). ساڳئي وقت جڏهن وڃي ڇڏي هئي آئين ساز اسيمبليءَ ۾ پيش ٿيو (جنهن اسيمبليءَ جو مير صاحب به ميمبر هو) ته مير صاحب وڃي ڇڏي هئي ۾ ووت ڏنو.

* * *

ڪهڙي صاحب جي ان عمل تي، بعد ۾ سندس سياسي مخالفن، ڪجهه غلط فهمين پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ بعض واقعن کي اڳي پوءِ ڪري ڪوڙي تاريخ به تيار ڪيائون، مگر حقيقتون صاف هيون، جن تي ايمانداري ۽ بي رائيءَ سان غور ڪرڻ بعد ڪهڙي صاحب جي ڪردار جي باري ۾ ڪنهن به غلط فهميءَ لاءِ گنجائش ڪانه ٿي رهي.

في الحقيقت ڳالهه ڪي سمجهڻ ۽ ان جي تهه تائين پهچڻ لاءِ هنن نڪتن ۽ سوالن تي نظر رکڻ گهرجي هئي:

(1) مشرقي پاڪستان کان وٺي ڪراچي ميونسپالٽيءَ تائين سڀني صوبن، علائقن ۽ رياستن وڃي ڇڏي ۾ فيصلو ڪري ڇڏيا هئا. اهڙيءَ حالت ۾ ڇا سنڌ جهڙي نسبتاً ننڍڙي صوبي لاءِ ممڪن هو ته هو اڪيلي سر سڀني جي مقابلي لاءِ ميدان ۾ اچي ها؟ جيڪڏهن اچي به ها ته ڪيتري قدر ڪامياب ٿي سگهي ها؟

(2) ايوب خان جي پنهنجي ڪتاب مان (جنهن جو حوالو مٿي ڏنو ويو آهي) ثابت آهي ته وڃي ڇڏي ۾ تجويز ايوب خان (جيڪو ان وقت ڪمانڊر انچيف هو) جي ٺاهيل هئي. هو فيصلو ڪري چڪو هو ته مغربي پاڪستان جي سڀني صوبن کي لازمي طرح وڃي ڇڏي ۾ شامل ڪيو ويندو. مريءَ واري ڏنر جي موقعي تي ته ڪهڙي صاحب کي هُن وڏي واڪي ٻڌائي ڇڏيو هو ته جيڪڏهن سنڌ ان باري ۾ سرڪشي ڪئي ته ان جا نتيجا ڪهڙا نڪرندا!

اهڙين حالتن هيٺ ڇا سنڌ لاءِ ممڪن هو ته هو اڪيلي سر اُتي ايوب خان ۽ باقي ساري پاڪستان جو مقابلو ڪري؟ ڇا مقابلي جي صورت ۾ سنڌ پاڻ کي تباهه ڪرائي نه ويهي ها؟

(3) سنڌ ۾ ون يونٽ جي خلاف ڪا به عوامي تحريڪ ڪانه هئي. فرض ڪريو ته ڪهڙي صاحب يا مون سنڌ سان "غداري" ڪئي، پر ٻين تيس مارن ڇا پئي ڪيو؟ هلائي هنن ڪا تحريڪ؟ ڪئي ڪا هنن قرباني، يا وقت آئي هڪ ٻئي پٺيان گهڻو ڪري سڀ وهڪري ۾ وهندا ويا ۽ ون يونٽ جون وزيرون ۽ ميمبريون وٺي ويهي رهيا؟ ياد رهي ته ون يونٽ جي مخالفت ضري سنڌ جي هڪڙي به ماڻهوءَ کي سنڌ جي وزارت طرفان جيل ۾ ڪونه وڌو ويو هو.⁽¹⁾ سڀ آزاد هئا، سڀ پنهنجن گهرن ۾ ويٺا هئا. سڀني گهر وٺي ون يونٽ ۾ عهدن حاصل ڪرڻ، مٿين کي راضي ڪرڻ ۽ رٽن کي پرڇاڻڻ لاءِ حيل حوالا پئي هلايا (جنهن ۾ گهڻو ڪري سڀ ڪامياب ٿيا، مثلاً ون يونٽ ۾ سنڌ پاران جيڪي وير بڻيا تن جي لسٽ کولي ڏسو).

(4) صوبن کي ڀڄڻ، ٺاهڻ ۽ انهن جي حدن ۾ ڦيرڦار ڪرڻ جو اختيار سنڌ جي ساڳين ليڊرن پنهنجن هٿن سان مرڪز کي اُن ڏينهن ڏئي ڇڏيو هو، جنهن ڏينهن سال 1947ع ۾، هنن غير مشروط طور پاڪستان سان سنڌ جي الحاق جو ٺهراءُ سنڌ اسيمبليءَ کان پاس ڪرايو هو. هڪ دفعي ان اختيار ڏئي ڇڏڻ کان پوءِ واپس مڃائڻ بيڪار، بي اثر ۽ خلاف آئين هئي.

(5) اهو الزام به بي بنياد هو ته ڪهڙي صاحب يا مون محض پنهنجن وزارتن کي محفوظ ڪرڻ خاطر ون يونٽ جو ٺهراءُ پاس ڪرائي سنڌ سان بيوفائي ڪئي هئي. في الحقيقت ون يونٽ جي معنيٰ اها هئي ته سنڌ جي

⁽¹⁾ سنڌ جي ڪوڙي تاريخ ٺاهيندڙن هيءَ من گهڙت ڳالهه ڦهلائي آهي ته ون يونٽ جي مخالفت ڪري مير غلام علي خان مرحوم کي جيل ۾ وڌو ويو هو. ون يونٽ جو فيصلو ڊسمبر مهيني ۾ ٿيو هو، جنهن وقت مير غلام علي خان مرحوم پاڻ مرڪز جي وزارت ۾ وزير تعليم بنيو ويٺو هو (ون يونٽ متعلق سمورا فيصلا مرڪز جي وزارت ٿي ڪندي ٿي رهي). مير صاحب جي سموري گروپ ون يونٽ واري سنڌ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾، مير صاحب مرحوم جي پاڻ مير علينواز خان مرحوم جي اڳواڻيءَ هيٺ شامل ٿي ون يونٽ جي حق ۾ ووٽ ڏنو هو. آئين ساز اسيمبليءَ اڳيان مير صاحب خود اهو اعلان ڪيو هو ته هو ون يونٽ جو مخالف ڪونه هو ۽ ون يونٽ بل جي حق ۾ ووٽ ڏنو هئائين.

مير صاحب تي مقدمي جو معاملو، ون يونٽ طئي ٿي وڃڻ کان چار مهينا پوءِ، يعني مارچ 1955ع ۾، آيو هو. اهو مقدمو معمولي رواجي قانون هيٺ پوليس قاصر ڪيو هو. تنهن هوندي به سنڌ وزارت مقدمو پنهنجي صوبي مان ڪليي پنجاب هاءِ ڪورٽ ڏانهن ٽرانسفر ڪري ڇڏيو هو ته جيئن مير صاحب سان انصاف ٿئي ۽ سنڌ وزارت متعلق سندس دل ۾ ڪو خدشو نه رهي. پڇاڙيءَ ۾ مقدمي کي خارج ڪرڻ جو فيصلو به سنڌ وزارت ڪيو. ون يونٽ جو ان مقدمي سان ڪو واسطو ڪونه هو.

وزارت ختم ٿئي، ته پوءِ وزارت جي محفوظ ڪرڻ جو سوال ڪٿان ٿي پيدا ٿيو؟ اسان جي اڳيان صرف هڪ سوال ۽ هڪ ئي مقصد هو: اهو هيءُ ته ان بحران مان سنڌ کي اهڙيءَ طرح ٻاهر ڪڍيو وڃي جو سنڌ جي ماڻهن تي، اجائي ضد ۽ بيڪار مقابلي ڪري، ڪابه اهڙي مصيبت نه اچي جو هو سالن جا سال ڇيڇلائيندا ۽ رت ۽ ڳوڙها وهائيندا وتن. خدانخواستہ جيڪڏهن اسان جي ناعاقبت انديشيءَ ڪري ڪا اهڙي صورتحال پيدا ٿئي ها ته هوند اهي ساڳيا ماڻهو وري ڦرتي ڪاٺي اسان تي اٿو هيءُ الزام ڌرين ها ته اسان پنهنجي وقتي عوامي مقبوليت ۽ سياسي پاپولرتيءَ کي بچائڻ خاطر، اجايو ضد ٻڌي، سنڌ کي مفت ۾ ماريو ۽ سنڌ جي عوام کي مصيبتن ۾ ڦاسائي ويهي رهياسين. ڪهڙي صاحب اهو ئي رستو اختيار ڪيو، جيڪو عقل، سياسي تدبير ۽ دور انديشي تي مبني هو. هن صاحب سنڌ جي ماڻهن جي خون جي آڌار تي پنهنجو سياسي دڪان نه سڃايو.

(6) ڪهڙي صاحب تي نڪتہ چيني ڪندڙ بزرگن، پنهنجي پذيرائي ڪرڻ ۽ پنهنجي سياسي دڪان کي ڇمڪائڻ خاطر، ڪهڙي کان پاڪستان جي سمورين طاقتن سان مقابلي ڪرائڻ جي توقع پئي ڪئي. پر ڪهڙو ڪنهن جي آڌار تي اهڙو مقابلو ڪري سنڌ جي ماڻهن کي تڪليف ۾ آڻائي ها؟ اسان وٽ انساني مواد (Human Material) ڪهڙو هو؟ سنڌ جي سياسي ليڊرن جي سوچ جي سطح ڪيتري قدر بلند هئي؟ سنڌ جدا ڪرائڻ کان پوءِ پورا اڻويهه⁽¹⁾ سال هو پاڻ ۾ وڙهندا ۽ هڪٻئي کي ڪيرائيندا ۽ دليل ڪندا رهيا هئا. هو سياست کي تجارت وانگر هلائڻ جا عادي ٿي چڪا هئا، منجهان هر ڪنهن کي پنهنجي شخصيت کي اجاگر ڪرڻ ۽ عهدي حاصل ڪرڻ جي لوري لڳل هئي. اڪثر مڙس وزارت جي عشق ۾ سرگردان رات ڏينهن جوڙ ٽوڙ ڪندا ۽ ڏاڍن اڳيان پاڻ کي سرخرو ڪرڻ ۽ انهن جي مهرباني حاصل ڪرڻ لاءِ ڌڪا ٽپا کائيندا پئي ويا. فقط چڻڪارڻ يا سنڌ ڪرڻ جي دير هوندي هئي⁽²⁾. ٻئي طرف سنڌ جو عوام اڻ پڙهيل، ڌڻڻيل ۽ وڏيره شاهي جو ستايل، فقط زنده رهڻ

⁽¹⁾ 1936ع کان 1955ع تائين.

⁽²⁾ جهڙي طرح مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، انهن مان ڪيترا بزرگ ته ون يونٽ جي فائدي ۾ اخباري بيان ڏيندا ۽ مرڪز کي پاڻ ڏانهن متوجہ ۽ راغب ڪرڻ لاءِ حيلههائيندا رهيا هئا.

لاءِ عاجز هو⁽¹⁾. سنڌ کي پنهنجي مٿي صوبي بڻڻي کي اڻويهه سال گذري ويا هئا، پر سنڌ جي عوام جي پيڙا ۾ ڪو به فرق ڪو نه آيو هو. اهڙي ڌٻڻيل ۽ پيڙيل عوام کي هيٺ ڏنل اٿاري وڏين طاقتن سان ويڙهائي برباد ڪرائي ويهڻ ۾ خدا ترسي جو ڪيترو شائبو ٿي سگهيو ٿي؟

پر فرض ڪريو ته ڪهڙي کان سوچ جي غلطي ٿي يا هن فرض جي بجاءِ آوريءَ ۾ ڪوتاهي ڪئي، پر ٻين ليڊرن کي ڇا ٿيو هو جو ڪا تحريڪ هلائي نه سگهيا. تحريڪون هلائڻ وزارت ۾ ڪم نه ٿيندو آهي. وزارتون تحريڪون نه هلائينديون آهن. تحريڪون وزارت ۾ ڪم نه ٿيندو آهي. وزارتون تحريڪون نه هلائينديون آهن. تحريڪون وزارت ۾ ڪم نه ٿيندو آهي. وزارتون تحريڪون نه هلائينديون آهن. پوءِ ٻڌائي سگهندا اهي نڪتو چين حضرات ته هنن پاڻ ڇا ڪيو؟ جيڪڏهن هنن سمجهيو ٿي ته سنڌ سان هاڻو ٿي رهيو آهي ته پوءِ ان هاڻي کان سنڌ کي بچائڻ لاءِ پاڻ ڪهڙي قرباني ڏنائون؟ يا جيئن پهرينءَ سسٽم کين سڏ آيو ته ساڳي ون يونٽ ۾ وزارتون وٺي ويهي رهيا، يا پردي پنيار آرام سان گهر ۾ ويهي ٿڌا شوڪارا پريندا ۽ ٻين کي گاريون ڏيندا رهيا؟

”هلي پاڻ نه سگهي، لڪ لعنت گوڏن تي!“

(7) ٻين صوبن ۽ رياستن جي حالت جو ذڪر مٿي ٿي چڪو آهي، عام اثر هو ته صوبو سرحد ون يونٽ قبول نه ڪندو، پر حقيقت هيءَ بڻي جو سڀ کان پهرين سرحد جي اسيمبليءَ ون يونٽ جو ٺهراءُ پاس ڪيو. ان کان پوءِ خان عبدالغفار جو پاءُ ڊاڪٽر خانصاحب پاڻ ون يونٽ جو پهريون وزيراعليٰ بڻجي ويهي رهيو. پوءِ ڪنهن جي آسري تي سنڌ پاڻ کي ون يونٽ کان ٻاهر رکي سگهي ها؟

* * *

1955ع جي پڇاڙيءَ ۾ ون يونٽ ٺهيو. سنڌ جي پاران ڪهڙو صاحب ان وزارت ۾ شامل ٿيو. (مرڪزي اسيمبليءَ ۾ ون يونٽ بل جي فائدي ۾ مير غلام علي خان مرحوم به خوشيءَ سان پنهنجو ووٽ داخل ڪرائي چڪو هو.) ڪهڙي صاحب ۽ مون پاڻ ۾ اها صلاح ڪئي هئي ته هو ون يونٽ جي صوبائي وزارت ۾ ۽ آءٌ مرڪزي وزارت ۾ وڃان، جيئن ٻنهي طرفن کان حڪمران مسلم ليگ پارٽيءَ تي زور وجهي ڪانئس سنڌ سان ڪيل معاهدي تي عمل ڪرايون.

⁽¹⁾ سنڌ وٽ ڪا تنظيم هئي، نه ڪا زوردار جماعت هئي، نه اخبار هئي، نه پيسو هو، نه سياسي شعور هو، نه اتحاد هو، نه اتفاق هو، ۽ نه عوام سياسي طرح بيدار ٿي پنهنجي طاقت ڏيکارڻ جي قابل بڻيو هو.

ياد رهي ته حڪمران ٽولي جي معنيٰ مغربي پاڪستان جي مسلم ليگ⁽¹⁾ پارٽي هئي، جنهن سان اسان جو معاهدو ڪيل هو.

بدقسمتيءَ سان ون يونٽ ٺهندي ئي بعض حضرات جي نيت ۾ ڳڙهڻ نظر اچڻ لڳي. هنن مسلم ليگ پارٽيءَ جي نالي ۾ اسان کان ڪم نه ٿيڻي ورتو هو. هينئر سندن ارادا اهي ٿيا ته:

(1) اسان سان ڪيل معاهدي مان جان چٽائڻ خاطر خود مسلم ليگ پارٽي ۾ تفریق پيدا ڪن، جيئن ان ۾ معاهدي تي عمل ڪرائڻ جي ڀرتي ڪوت نه رهي.
(2) مسلم ليگ کي بي قوت بنائڻ خاطر ان جي ميمبرن کي وزارتون ڏيئي مسلم ليگ مان ٻاهر ڪڍن.

(3) هڪ نئين پارٽي ٺاهين، جنهن ۾ مسلم ليگ مان ڀڳل ميمبرن کي شامل ڪن. اهي مسلم ليگ مان ڀڳل ميمبر وزير بڻجڻ کان پوءِ معاهدي جي ڳالهه ٿي ڪونه ڪندا.

ان منصوبي جو خلاصو هيءُ هو ته نه مسلم ليگ جي حڪومت رهندي، نه مسلم ليگ طرفان ڪيل معاهدي تي عمل ڪرائڻ جو سوال ٿي اٿندو. ساڳئي وقت جنرل سڪندر مرزا⁽²⁾ کي به پنهنجا ذاتي مطلب پورا ڪرڻا هئا، تنهنڪري هو به سندن معاون ۽ اڳواڻ بڻجي بيٺو.

ون يونٽ ٺهندي ئي رفته رفته اهڙا آثار نظر اچڻ لڳا ته ان قسم جو منصوبو ٺهي راس ٿيو آهي. ان ڏس ۾ سڀ کان پهريون قدم اهو ڪيو ويو ته سنڌ مان اهڙن ماڻهن کي ون يونٽ جي عارضي وزارت ۾ بروقت جايون ڏنيون ويون، جن جو معاهدي سان ڪو واسطو ڪونه رهيو هو.

⁽¹⁾ مرڪز ۾ مسلم ليگ پارٽيءَ جو اڳواڻ ۽ وزيراعظم چوڌري محمد علي صاحب هو. ون يونٽ جي چيف منسٽري نالي خاطر ته ڊاڪٽر خان صاحب مرحوم جي حوالي هئي. مگر حقيقت ۾ نئين صوبي هلائڻ جو بار نواب گورماني صاحب تي هو، جنهن کي ون يونٽ جو گورنر بنايو ويو هو - هو وڏو تخريڪار سياستدان ۽ مدبر هو.

⁽²⁾ سڪندر مرزا گهريو ٿي ته نئون پاس ٿيل آئين رد ڪرائي، ايوب خان جي مدد سان صدارتي نظام نافذ ڪرائي ملڪ جو پاڻ مختيار بنجي ويهي. ان مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ سياسي عدم استحڪام آڻڻ ۽ پارٽين ۽ گروپن کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ ضروري ٿي سمجهيائين. سڪندر جي نيت حڪمران طبقي جي باقي ماڻهن سمجهي ڪانه سگهي، تنهن ڪري هو به سندس چال ۾ اچي ويا. حالانڪ سندن مقصد فقط ايترو هو ته مسلم ليگ کي ڪمزور ڪري سنڌ وارن سان ڪيل معاهدي مان جان چٽائجي "جتي لويي هوندا، اتي ٽوڳي پڪ نه مرندا".

مارچ 1956ع ۾ پاڪستان جو مڪمل آئين پاس ٿي ويو ۽ جنرل سڪندر مرزا⁽¹⁾، جو چند مهينن کان عارضي طرح گورنر جنرل جي عهدي تي فائز رهيو هو، پاڪستان جو صدر منتخب ٿيو. وزيراعظم چوڌري محمد علي ٿي رهيو ۽ سندس وزارت جو هڪ رڪن آءِ به هوس.

* * *

⁽¹⁾ جنرل مرزا صاحب ڏاڍو چالاڪ ماڻهو هو. انگريزن جي ڏينهن ۾ ناميارو پولیٽيڪل ايجنٽ ٿي رهيو هو ۽ سياسي ڏاڍ ڊوه ۽ جوڙ توڙ جي ڪم جو وڏو ماهر هو. انگريزي دور جي هڪ تاريخي ڪتاب:

The men who ruled India vol II

"The Guardians" by Philip woodruff

جي صفحي 295 تي لکيل آهي ته مرزا صاحب جڏهن پشاور جو پولیٽيڪل ايجنٽ هو ته هن سرڪار جي خلاف خدائي خدمتگار تحريڪ جي هڪ جلوس کي ناڪامياب بنائڻ لاءِ اهڙو بندوبست رکيو ته جلوس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ٻاهراري مان آيل ماڻهن جي ڪنهن دوست وٽ دعوت ڪئي وڃي ۽ اُتي چانهه ۾ زوردار جلاب ملائي کين پياريو وڃي. نتيجو اهو ٿيو جو چانهه پيش ڪان پوءِ هرڪو ماڻهو اڳ ۾ ڇڪ ۾ ڪري جهنگ ڏانهن ڀڄڻ لڳو ۽ شام تائين ٻوٽن جي پاسي ۾ پيو رهيو ۽ جلوس نڪري نه سگهيو.

پاڪستان ۾ گورنر جنرل جو عهدو کيس ڪمانڊر ان چيف جنرل ايوب خان مرحوم جي تحريڪ تي مليو هو ۽ ائين ٺهڻ کان پوءِ چوڌري محمد علي صاحب وزيراعظم جي مهربانيءَ سان کيس صدر پاڪستان چونڊيو ويو هو. ان زماني ۾ آءِ مڪرڙ ۾ وزير ۽ پارليامينٽ جو ميمبر هوس. — مرزا صاحب مون کي پنهنجي آندروني گروپ ۾ شامل ڪرڻ لاءِ گهڻا ٿي وڃهه ۽ جهنڊو هو، پر ڪا نفسياتي ڪيفيت هئي جو منهنجي اندر وارو مون کي ٻوليائيندو رهيو ته مرزا صاحب ڀروسو جهڙو ماڻهو نه آهي، تنهن ڪري کانئس پري رهجي. جنهن وقت 1956ع وارو آئين ٺهي رهيو هو ته سنس ڪوشش هئي ته پارلياماني طرز بدولت صدارتي طرز جو آئين ٺهي، جنهن هيٺ سڄو اختيار سنس هٿن ۾ رهي. پر جڏهن ڏٺائين ته ان ڪوشش ۾ هو ڪامياب ڪونه ٿو ٿئي، ته پوءِ پنهنجي جدا گروپ ٺاهڻ ۽ حڪمران مسلر ليگ پارٽي کي توڙي ٽڪر ٽڪر ڪرڻ جا ٻه پيچاڻ لڳو. آخري نيت اها هئس جهڙي طرح اڳ ٻڌائي چڪو آهيان ته نئين آئين کي منسوخ ڪرائي صدارتي نظام قاهر ڪرائي، سڄو سڄو اختيار پنهنجي هٿن ۾ رکي پاڪستان مان پارلياماني جمهوريت جي پاڙ پٽي ڇڏي.

جنهن وقت پارليامينٽ ۾ سنس صدارت لاءِ تجويز پيش ٿي رهي هئي ته ان وقت اسان سڀني وزيرن ۽ پارٽي ميمبرن کي سڏ ٿيو ته اچي تائيد ڏيو ۽ صحيحون ۽ جهون. جڏهن منهنجو وارو آيو ته مون چوڌري محمد علي (وزيراعظم) جي اکين ۾ اڪيون وجهي کانئس پڇيو ته ”سڪندر مرزا کي ضرور مستقل صدر بڻائجي؟“ چوڌري صاحب منهنجو مطلب سمجهي ويو ۽ جواب ڏنائين ته ”راشدي صاحب، مون سڪندر مرزا سان گڏ ورهين جا ورهيه ڪم ڪيو آهي، هو تمام اعتبار جهڙو محب وطن آهي، ان کي ضرور چونڊبو.“

آئندل صدر جي انتخاب کان ٻه هفتا اڳ مون مولوي فضل الحق مرحوم کي تيار ڪيو هو ته هو پاڻ صدارت لاءِ آميلوار بيهي، تڪ پوزيشن هيٺ بڻجي ته صدر مشرقي پاڪستان جو ۽ وزيراعظم مغربي پاڪستان جو ٿئي ۽ ان طرح سان هڪ قسم جو سياسي توازن قائم رهي. پر صدر جو انتخاب ٿي ئي ٿئي، ان کان ڏهه ڏينهن پهريان، غالباً سڪندر مرزا ۽ چوڌري محمد علي صاحب جي اندران اندر هراڪڙ ٿي. مولوي صاحب صوبي مشرقي پاڪستان جي گورنري قبول ڪري تڙ ٽڪڙ ۾ ڊاڪا روانو ٿي ويو. ٻڌڻ ۾ آيو ته مولوي صاحب کي سنس خاندان کان صلاح ڏياري ويئي ته هو ٻوڙو ٿي چڪو آهي تنهن ڪري آرام سان پنهنجي وطن ۾ هلي گورنر بڻجي ويهي رهي. صدارت جي خفن ۽ ڪراچي ۾ جلاوطن ٿي رهڻ کان وطن جي گورنري سنس لاءِ بهتر رهندي.

مصنف، حڪومت پاڪستان جي وزير اطلاعات ۽ نشریات جي
عهدي جو حلف ڪشي رهيو آهي.

آئين نافذ ٿيڻ ۽ سڪندر مرزا جي صدر چونڊجڻ کان پوءِ مسلم ليگ پارٽي کي ٽوڙڻ جو ڪم زور شور سان شروع ٿي ويو. اهو ڪم سڪندر مرزا جي اشاري تي اندرون اندر هلندو رهيو، جنهن جي مون کي خبر ڪانه پئجي سگهي. جيتري قدر مون کي ياد آهي، اپريل جي پهرئين ڏهاڪي ۾ عراق ۾ اصلاحات ۽ تعميرات جا جشن ٿيڻا هئا، جنهن ۾ شموليت جي دعوت پاڪستان کي به پهتل هئي. مرڪزي وزارت ان دعوت جي سلسلي ۾ مون کي عراق موڪلڻ جو ارادو ڪيو، پر مون شروع کان⁽¹⁾ ڪنهن به سرڪاري وفد ۾ ملڪ کان ٻاهر وڃڻ کان انڪار ڪندو رهيو هوس ۽ هن دفعي به انڪار ڪيو، جنهن تي فيصلو ٿيو هو ته مسٽر حبيب ابراهيم رحمت الله کي (جيڪو پڻ اسان سان گڏ وزير هو) عراق موڪليو ويندو.

پر اپريل شروع ٿيندي ئي هڪ شام جو اوچتو ئي اوچتو مون کي وزيراعظم چوڌري محمد علي صاحب جي ٽيليفون آئي. مون کي ڏاڍن

⁽¹⁾ وزير پنجن کان اڳ ئي مون کي تجربو ٿي چڪو هو ته سرڪاري وفد ۾ ملڪ کان ٻاهر وڃڻ خطرناڪ ڪم آهي. 1950ع ۾ آياخبرن جي جماعت جو صدر هوس. ان حيثيت ۾ مون کي اخبار نويسن جو هڪ وفد ڏئي هندستان موڪليو هئائون ته اُتي وڃي ”نهر لياقت پيڪٽ“ جي حق ۾ فضا سازگار بنايان، ڇو ته ٻي صورت ۾ هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ جنگ جو چوڙ پٽيئي هو - في الحقيقت لوائيءَ لاءِ سرحد جي ٻنهي طرفين فوجون به پهچي چڪيون هيون. هندستان رسڻ کان پوءِ مون سخت محنت ڪئي، (جنهن جو تفصيل ڪنهن مناسب موقعي تي ڏيندس - تاريخي دستاويزن سان) جواهر لعل نهرو وزيراعظم ۽ انڊيا حڪومت جي ٻين رڪنن کي پاڪستان سرڪار جي نيڪ نيتي بابت اطمینان ڏياريو. هندستان جي اخبار وارن کي ٺاهيو، ۽ جن جن ضلعن ۾ مسلمانن سان زيادتيون ٿي رهيون هيون، اُتي پاڻ پهچي اصلاح حال جي ڪوشش ڪيو ۽ مسلمانن کي هٿ ٻڌارايو ۽ مٿان گهڻي ٻلا تارايو.

پر جڏهن پاڪستان ۾ اهي خبرون پهتيون ته اسان جي وفد وڌيون ڪاميابيون حاصل ڪيون آهن ته پويان منهنجي خلاف پروپيگنڊا شروع ڪرائي وئي. ان حرڪت جو سبب هيءُ هو ته مبدا منهنجي اهڙيءَ خدمت جي صلي ۾ وزيراعظم پاڪستان نوابزاده لياقت علي مرحوم، خواجه شهاب الدين مرحوم کي وزارت اطلاعات مان ڪڍي، مون کي نه ان جي جاءِ تي وزير مقرر ڪري ڇڏي. (حالاتڪ اهو محض وهر هون لياقت علي خان مرحوم مون کي وزير بنائي، سو قطعاً ناممڪن هو. پر وهر جو علاج لقمان حڪير وٽ به ڪو نه هو.)

پاڪستان جي ڪن اخبارن (جن کي مٿان جي چُرچ هئي) منهنجي خلاف ”نيڪي ٻرياد، گناه لازم“ اهڙو بيجا طوفان ڪڙو ڪيو، جو مون ان ڏينهن کان پاڻ سان ڀرن ڪري ڇڏيو ته آڏوري انهن ماڻهن طرفان ڪڏهن به ڪنهن وفد ۾ ٻاهر ڪونه ويندس.

ان فيصلي تي 11 1955ع ۾ خود مرڪزي وزير اطلاعات پنجن کان پوءِ به قائل رهيس. هر هفتي ڪو نه ڪو وفد ٻيو ٻاهر ويندو هو، پر مان تانگن جي ڀر ۾ ٻيو دفعو آڱر وجهڻ لاءِ هرگز تيار ڪو نه ٿيندو هوس. جيڪڏهن ڪو وفد ناڪامياب ٿئي ها ان جو سڄو بار مون تي اُچائي وڃي ها، جيڪڏهن ڪامياب ٿئي ها ته حسد پيدا ٿئي ها ۽ منهنجن پاڙن ڪوٽڻ جي وڌيڪ ڪوشش شروع ٿي وڃي ها!

نرم لفظن ۾ ٻڌايائين ته حبيب رحمت الله بيمار ٿي پيو آهي ۽ عراق وڃڻ جي قابل نه رهيو آهي. تنهن ڪري پاڪستان جي مفاد خاطر آءٌ ”هينئر جو هينئر“ يعني ساڳيءَ شام جو بغداد روانو ٿي وڃان. آءٌ گهڻائي حيلابهاڻا ڪري ان ڪوڙڪيءَ مان نڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهيس. پر چوڌري صاحب منهنجي ڪا ڳالهه ڪانه ٻڌي ۽ ايتري قدر ستايائين جو مجبوراً آءٌ فوراً ٽپڙ ٻڌي جهاز ۾ سوار ٿيس ۽ آڏيءَ رات جو بغداد پهتس. منهنجي ڪراچيءَ مان نڪرندي ئي جنرل سڪندر مرزا چوڌري محمد علي صاحب کي ساڻ ڪري وڃي لاهور پهتو. جت مسلم ليگ پارٽيءَ جي ميٽنگ سڏايل هئي: هن فيصلو ڪرڻ لاءِ ته آئنده لاءِ ڊاڪٽر خان صاحب جهڙي غير مسلم ليگي کي ون يونٽ جو پڪو وزيراعليٰ ڪري رکجي يا کيس ڪڍي سندس جاءِ تي مسلم ليگ ڪو پنهنجو نمائندو رکي. دليل هيءُ هو ته مغربي پاڪستان اسيمبليءَ ۾ وڏي ۾ وڏي پارٽي مسلم ليگ جي هئي، سڪندر مرزا وارن کي يقين هو ته ان ڳالهه تي اختلاف پيدا ڪرائي ليگ کي ٽوڙائڻ آسان ٿي پوندو.

(ياد رهي ته آڪٽوبر 1955ع ۾ ون يونٽ نهڻ شرط مغربي پاڪستان لاءِ هڪ عارضي صوبائي وزارت ٺاهي وڃي هئي، جنهن جو وزيراعليٰ ڊاڪٽر خانصاحب بڻيو هو. اهو عارضي انتظام ٿيو هو. جنهن کي مسلم ليگ پارٽيءَ به قبول ڪيو هو. مسلم ليگ وارن جو خيال هو ته چند مهينن اندر نئين آئين هيٺ ون يونٽ جي صوبائي وزارت پڪيءَ طرح بڻائڻي پوندي ۽ ان موقعي تي مسلم ليگ پنهنجي اڪثريت جي بنا تي پاڻ وزارت اعليٰ وٺڻ جو فيصلو ڪري سگهي ٿي.)

* * *

بهرحال، چوڌري صاحب جي اصرار تي آءٌ بغداد پهچي چڪو هوس. ان کان پوءِ ٽئين ڏينهن ريڊيو تي خبر آئي ته مسلم ليگ جي لاهور واريءَ ميٽنگ ۾ اختلاف پيدا ٿي پيا ۽ ڪيترن ميمبرن مسلم ليگ ڇڏي وڃي راتو رات هڪ علحده نئين پارٽي ”ريپبليڪن پارٽي“ جي نالي سان قائل ڪئي، جنهن جو اڳواڻ ڊاڪٽر خانصاحب بڻيو.⁽¹⁾

⁽¹⁾ سنڌ جي ڪن مسلم ليگي اڳواڻن پهرين ڏينهن ته مسلم ليگ تي زور آندو ته اها ڊاڪٽر خان صاحب جي وزارت قبول نه ڪري (۽ ان اصول تي مبني وڌيون وڌيون تقريرون ڪيائون)، پر جڏهن اهو اصول قبول ڪيو ويو ۽ ڊاڪٽر صاحب مسلم ليگ مان نا اُميد ٿي علحده پنهنجي ريپبليڪن پارٽي جي قائل ڪرڻ جو اعلان ڪيو ته اهي ساڳيا بزرگ مسلم ليگ ڇڏي، بلڪل ٻئي ڏينهن، وڃي ڊاڪٽر صاحب جي پارٽي ۾ شامل ٿيا ۽ وزارتون وٺي ويهي رهيا.

مون کي اها خبر ٻڌندي ئي ڳالهه سمجھ ۾ اچي ويئي ته مون کي اهڙي موقعي تي بغداد موڪلڻ جو مطلب ڇا هو؟ ٿي سگهي ٿي ته مطلب اهو هون ته آءٌ ۽ اسماعيل چندريگر مرحوم (وزير قانون) مسلم ليگ جا اهر ۽ بااثر رڪن هئاسين. جيڪڏهن آءٌ ملڪ ۾ موجود رهندس ته چندريگر سان ملي شايد ليگ کي ٽٽڻ کان بچائي وجهندس، جا ڳالهه سندن منصوبي جي خلاف ٿي ويئي. چندريگر مرحوم پڪو مسلم ليگي بزرگ ۽ منهنجو ذاتي دوست هوندو هو ۽ هميشه منهنجي صلاح تي هلندو هو. منصوبي سڏيندڙن جو اندازو هو ته جيڪڏهن آءٌ موجود ڪونه هوندس ته چندريگر به ڇڻ ڪري ويهي رهندو ۽ ليگ کي ٽٽڻ کان بچائڻ لاءِ ڪوبه عملي قدم کڄي ڪونه سگهندو ۽ سندس منصوبو ڪامياب ٿي ويندو.

مون بغداد مان چوڌري محمد علي صاحب ڏانهن تار موڪلي ته ”مسلم ليگ جي ٽٽڻ جي خبر بغداد ريڊيو تي ٻڌي مون کي سخت صدمو رسيو آهي، ڇو ته اُن جا نتيجا اڳتي هلي سڀ ڪنهن لاءِ خراب نڪرڻا آهن. جيڪڏهن اوهاڻ کي ڪو خاص اعتراض نه هجي ته آءٌ هڪدم بغداد ڇڏي ڪراچي ۽ لاهور پهچان ۽ ليگ کي بچائڻ جي ڪوشش ڪريان.“

ٻئي ڏينهن چوڌري صاحب وٽان جواب آيو ته ”اوهاڻ بغداد وارو پروگرام پورو ڪري پوءِ موٽو، ان وچ ۾ آءٌ پاڻ سڀ ڳالهه جو خيال رکندس.“

پروگرام پورو ڪري هفتي کن کان پوءِ آءٌ واپس ڪراچي پهتس. هوائي اڏي تي جنرل سڪندر مرزا مرحوم جو پيغام مليو ته آءٌ گهر وڃڻ کان پهرين وٽائس ٿيندو وڃان. ڪجهه وقت تائين هيڏانهن هوڏانهن جي ڳالهين ڪرڻ بعد لاهور واري ميٽنگ ۽ ريپليڪن پارٽي جي ٺهڻ جو ذڪر ڪندي مون کان پڇيائين ته ”تنهنجو ذاتي رد عمل ڇا آهي؟ مسلم ليگ جي ٽٽڻ جي جوابداري مسلم ليگ جي صدر سردار عبدالرب نشتر (مرحوم) تي آهي، جيڪو ضد ٻڌي بيٺو هو ته ون يونٽ جو وزيرعلي لازمي طرح ڪنهن مسلم ليگي کي بڻايو وڃي ۽ ڊاڪٽر خانصاحب کي، ڪڍيو وڃي.“

مون چيس: ”آءٌ اڃان هاڻي ٻاهران آيو آهيان. رات سوچي، صبح جو اوهاڻ کي جواب ڏيندس.“

صبح جو مون وڃي چيس: ”آءُ مسلم ليگي آهيان ۽ مسلم ليگ ۾ رهندس. ليگ پارٽيءَ جو وڻ يونٽ جي باري ۾ سنڌ سان معاهدو ٿيل آهي، جيڪڏهن اها پارٽي تنهندي ته معاهدي تي عمل ڪير ڪندو؟“

سڪندر مرحوم کي اها ڳالهه ڪانه وڻي، گهڻي قدر سمجهاڻي جي ڪوشش ڪيائين، پر آءُ پنهنجي ارادي تي قائم رهيس.

ساڳئي ڏينهن چوڌري محمد علي صاحب سان ملي، ان کي به عرض ڪيم ته ”ليگ کي توڙڻ چڱي ڳالهه نه آهي. اوهان جي وزارت خود انڪري ختم ٿي ويندي. اوهان کي شايد چيو هوندائون ته سياسي مصلحت جي تقاضا اها آهي ته اوهان سردار عبدالرب (مرحوم) جي صدارت واريءَ هڪ پارٽيءَ يعني مسلم ليگ تي نه پاڙيو. جيڪڏهن اوهان جي وزارتي پارٽي اندر هڪ ٻيو گروپ يعني ريپليڪن به شامل هوندو ته ڪو به هڪ گروپ اوهان تي پنهنجو ڌاڪو ڄمائي نه سگهندو ۽ اوهان ان مخالف گروپ جي باهمي رقابتن جو فائدو وٺي زياده آزاديءَ سان حڪومت هلائي سگهندا.“ پر اها صلاح غلط آهي. ٻن گروپن جي مدد سان وزارت ٺاهڻ ٻن اسٽولن تي پير رکي بيهڻ جي مثال آهي. جنهن وقت اهي اسٽول هڪٻئي کان جدا ٿيا ته اوهان انهن جي وچ ۾ ڪري پوندا.“

ان کان پوءِ آءُ هڪدم لاهور هليو ويس. اُت حالتن جو مطالعو ڪيم. ڪراچي ۾ موٽي اچي ڪهڙي صاحب، سردار عبدالن نشت صدر مسلم ليگ ۽ پنهنجي ساٿي مرڪزي وزير چندريگر سان ملاقاتون ڪيم. معلوم ٿي ويو ته جنرل سڪندر مرزا مرحوم ۽ ٻيا صاحب پنهنجي منصوبي ۾ ڪامياب ٿي چڪا آهن ۽ هينئر ريپليڪشن پارٽيءَ جي منسوخ ٿيڻ ۽ ليگ پارٽيءَ جي وري متحد ٿيڻ ممڪن ڪونه رهيو آهي.

ان وچ ۾ ليدرن ۽ ساٿين جي نيتن ۽ ارادن جي وڌيڪ معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيم. آخر نااميد ٿي، مون ۽ چندريگر مرڪزي وزارت تان استعيفا ڏئي ڇڏي، ان بنياد تي ته اسان مسلم ليگ مان ڀڄي ويل وزيرن سان گڏجي وزارت ڪونه هلائينداسين. اسان جي استعيفا کان پوءِ ٻن - چئن ڏينهن تائين ته سڪندر مرزا چوڌري محمد علي صاحب کي دلاسا ڏيندو رهيو ته اسانجين استعيفائن ڪري سندس وزارت تي ڪو اثر ڪونه پوندو ۽ هو بدستور وزيراعظم قائم رهندو. مگر ان وچ ۾ مرزا صاحب سهروردي مرحوم سان

ڳالهيون هلائي کيس وزيراعظم بنائي ڇڏيو ۽ چوڌري محمد علي کان استعيفا وٺي کيس موڪل ڏئي ڇڏيائين.

جيسٽائين خان بهادر ڪهڙي جو تعلق هو ته هن صاحب مسلم ليگ ٽنڊي ۽ ريپبليڪن پارٽي ٺهندي ئي ون يونٽ وزارت مان استعيفا ڏئي ڇڏي هئي، ڇو ته کيس آسرو ڪونه هو ته ريپبليڪن وزارت سنڌ سان ڪيل معاهدي کي عمل ۾ آڻيندي. بالفاظ ڊيگري، هن ريپبليڪن پارٽيءَ ۾ شامل ٿي وزارت ۾ رهڻ کان انڪار ڪيو، ڇو ته ان جي ذريعي سنڌ سان ڪيل معاهدي جو موت واقعي ٿيڻو هو.

مان هي سارو تفصيل، جنهن جا ڪجهه حصا اڃا ٻڌائڻ جهڙا نه آهن⁽¹⁾ هن مقصد سان ڏنو آهي ته ان مان پڙهندڙن کي پتو پوي ته:

(1) ڪهڙي صاحب سنڌ سان بيوفائي ڪانه ڪئي، سنڌ سان ٿيل عهدنامي جي اصول تي اڙيو رهيو، حتاڪ وزارت تان به استعيفا ڏئي ڇڏيائين.
(2) سياست ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون چالاڪيون ٿيون، ۽ ان زماني ۾ اسان کي ڪهڙين حالتن هيٺ ڪم ڪرڻو پئي پيو ۽ ڪهڙي قسم جي ماڻهن سان واسطو پوندو رهيو.

(3) سياسي تاريخ جو اهو باب ميسارجي نه وڃي ۽ مستقبل جي تاريخ نويسن جي اکين اڳيان اچي سگهي.

اهو هو ون يونٽ جو قصو ۽ ان جي سلسلي ۾ ڪهڙي صاحب جو ڪردار.

* * *

ون يونٽ جو نظام 1970ع تائين هليو. ان عرصي اندر خود ون يونٽ اسيمبلي ٺهراءُ پاس ڪيو ته ون يونٽ کي ختم ڪيو وڃي. هر پنجين ڇهين مهيني ون يونٽ جون وزارتون ٺهنديون ۽ ڊهنديون رهيون. خود ڊاڪٽر خانصاحب کي وزارت مان ڪڍيو ويو ۽ آخر ۾ ويچارو لاهور ۾ هڪ قاتل هٿان مارجي ويو. پڇاڙيءَ ۾ ايوب خان جي جاءِ نشين، جنرل يحيٰ خان، پنهنجا اختيار هلائي ون يونٽ کي ئي ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ ان طرح سان منهنجو

⁽¹⁾ ڪابينا جي اندر هليل ڳالهيون قانوناً 25 سالن تائين مخفي رکيون آهن ۽ ظاهر ڪري نه ليون سگهجن. مون يحيٰ خان جي حڪومت کان ان باري ۾ اجازت وٺڻ جي ڪوشش به ڪئي، پر هن اهڙيءَ اجازت ڏيڻ کان تحريري طور انڪار ڪري ڇڏيو.

اوائلي اندازو آخر ۾ صحيح ثابت ٿيو ۽ سنڌ بنا ڪنهن خون خرابي جي ان بحران مان تازو دم اُڪري وڃي پاري پئي.

* * *

1956ع کان اوائل 1958ع تائين ڪهڙو صاحب مخالف بينچن تي ويٺو

رهيو. 1958ع جي شروع ۾ سرفيروز خان نون نئين مرڪزي وزارت ٺاهي، جنهن ۾ ڪهڙي صاحب کي وزير دفاع بنايو ويو. ان زماني ۾ آءِ فلپائن⁽¹⁾ ۾ سفير هوس. مون ڪهڙي صاحب ڏانهن لکي موڪليو ته ”اوهان وزارت ۾ شامل ٿي، ۽ خاص طرح سان دفاع جو وزير بنجي، غلط ۽ پاڻ لاءِ خطرناڪ ڪم ڪيو آهي.“ وٽانس ڪو تشفي بخش جواب تحرير ۾ ته ڪو نه آيو، پر مان هن خوش فهمي ۾ رهيس ته ممڪن آهي ته ڪهڙي صاحب اهو قدم هن خيال سان کنيو هجي ته:

(1) ون يونٽ اندر پهرين ٽن سالن اندر ڪافي گند تي چڪو هو. تنهنڪري ٿي سگهي ٿو ته هو مرڪزي وزارت اندر وڃي ان باري ۾ ڪجهه ڪرائي سگهي.

(2) ون يونٽ جي خواب لهڻ وارو جنرل ايوب خان اڃا تائين ڪمانڊر ان چيف هو. پاڻ (يعني ڪهڙي صاحب) وزير دفاع بنجڻ ۽ جنرل صاحب سان لهه وچڙ ۾ اچڻ ڪري ممڪن آهي ته جنرل صاحب جي راءِ کي به ڪجهه نرم ڪري سگهي.

حقيقت ۾ اهي اميدون ۽ آسرا بلڪل عبث هئا، سڪندر مرزا ۽ ايوب خان جا منصوبا ئي پنهنجا هئا، هو وري وري وزارتون ٺاهيندا ئي ان مقصد سان ٿي رهيا ته ملڪ جي سياست عدم استحڪام سببان بدنام ٿئي، تاڪ هو جمهوريت کي ختم پنهنجي ڊڪٽيٽري قاهر ڪري سگهن — افسوس آهي ته بدقسمت سياستدان سندن اها راند سمجهي ڪونه ٿي سگهيا. جن سياستدانن اها راند نه سمجهي ۽ اڪيون ٻوتي انهن جي چار ۾ ڪاهي پيا، تن ۾ هڪ ڪهڙو صاحب به هو.

* * *

سيپٽمبر 1958ع ۾، اتفاقي طور، آءِ موڪل وٺي ڪراچيءَ آيس. موڪل

تي اچڻ جو سبب هيءُ هو ته منهنجي پيءُ حسام الدين تي دل جو دورو پيو هو.

⁽¹⁾ 1956ع ۾ مرڪزي وزارت مان استعيفا ڏيڻ بعد 1957ع ۾ سفير بنجي ملڪ کان ٻاهر هليو ويو هوس. جو مون کي ان وقت تائين اندر ۽ ٻاهر جو نقشو ڏسي معلوم ٿي چڪو هو ته جهڙي طرح پاڪستان جي سياسي ليڊرن کي احمق بنائي هلايو پيو وڃي، ان جو نتيجو لازماً هيءُ نڪرڻو آهي ته ملڪ مان جمهوري سياست جلد ختم ٿي ويندي ۽ هتي ڊڪٽيٽر شاهي قاهر ٿيندي. جيڪا حالت مون پنهنجين اکين سان ڏسڻ کان ئي گهري. پارليامينٽ ۾ پنهنجي آخري ۽ موڪلاڻي واري تقرير ۾ به مون برملا ان ناقابل برداشت امڪانات جي ايتار ڪري ڇڏي هئي.

ڪراچي پهچندي ئي مون کي احساس ٿيو ته حالتون ڪافي خراب ٿي چڪيون آهن. جنرل سڪندر مرزا هر سياستدان کي پنهنجن آڱرين تي پيو نچائي. ڪن کي آماده ڪيائين ته سرحد ۾ ڳوٺ پيدا ڪرايو ۽ پشاور مان جلوس ڪڍي رستي ۾ ڳوٺ ڪندا اچي ڪراچي تائين پهچو. خان قلات مرحوم کي اشارو ڏنائين ته هو بلوچستان جي آزاديءَ جو جهنڊو بلند ڪري، سنڌ وارن کي صلاح ڏنائين ته اوهان ون يونٽ خلاف نئين سر "اڻٽي ون يونٽ"⁽¹⁾ محاذ بڻايو. هر شام وٽس سياستدانن جون دعوتون ۽ مخفي محفلون ٿينديون ٿي رهيون. بعض اهڙن ليڊرن جون به صدارتي محل ۾ دعوتون ٿيون. جن جا نالا آءٌ ظاهر ڪريان ته ماڻهن کي اڄ به اچرج وٺي وڃي (مثلاً خان عبدالغفار خان ۽ جناب جي. ايم. سيد). ٻئي طرف پس پرده (جهڙيءَ طرح ايوب خان خود پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي) اهڙي ڳوٺ گهمسان جي بنياد تي مارشل لا لڳائڻ جون تياريون به ٿينديون ٿي رهيون. جن جي سڄي وزارت کي ته ڇڏيو. پر وزير دفاع ڪهڙي صاحب کي به چرچ پئجي ڪانه سگهي.

آءٌ جيترا ڏينهن موڪل تي رهيس (20 سيپٽمبر 1958ع کان 9 آڪٽوبر تائين)، اڪثر ليڊرن ۽ حڪومت هلائيندڙن سان ملندو ۽ واءِ سواءِ وڻندو رهيس. مون کي يقين ٿي ويو ته عنقريب ملڪ ۾ ڪو طوفان اچڻ وارو آهي، جنهن لاءِ جنرل سڪندر مرزا فضا کي تيار ڪري چڪو آهي.

آءٌ چندريگر مرحوم سان مليس. دل شڪست، دل گرفت، نڍال ۽ بي حال پلنگ تي پيو هو. اکين ۾ پاڻي آڻي چيائين ته "هاڻي سڀ شيءِ جو خاتمو ٿيڻو آهي. هڪ اهڙو سلسلو شروع ٿيڻو آهي، جيڪو حال ۽ مستقبل ٻنهي کي نهوڙي ناس ڪري ڇڏيندو." (آءٌ موٽي منيلا پهتس، ڪجهه وقت کان پوءِ اطلاع آيو ته چندريگر صاحب هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو.)

سهروردي صاحب سان ملاقات ٿي. مون کي محسوس ڪو نه ٿيو ته کيس حالتن جو ڪو صحيح اندازو هو. سندس ارشاد هو ته جلد عام چونڊون ٿيڻيون آهن، جن جي سلسلي ۾ هو پنهنجي پارٽيءَ جي حق ۾ ورڪ ڪرڻ لاءِ بن - چئن ڏينهن

⁽¹⁾ اڻٽي ون يونٽ محاذ جو سربراھ ڪهڙي صاحب کي بنايو ويو هو ۽ سائين اهو وعدو ڪيل هو ته ون يونٽ جا صوبائي وزير به ان ڪم ۾ سائين ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺل. اهو منصوبو خود صدارتي محل ۾ ٻڌيو هو ۽ مرزا صاحب جي زيرسايه بعد ۾ معلوم ٿيو ته ون يونٽ جي ٻن وقت جي وزيراعليٰ به يقين ڏياريو هو ته هو پنهنجي وزارت جي سنڌي وزيرن کي اجازت ڏيندو ته هو به اڻٽي ون يونٽ محاذ ۾ ڪهڙي صاحب سان شامل ٿين.

اندر ملڪ جي دوري تي روانو ٿي رهيو آهي. ان ملاقات وقت شيخ مجيب الرحمان به موجود هو. جنهن مون کي يقين ڏياريو ته چونڊون جلد ٿي رهيون آهن، انهن ۾ سندن پارٽي وڏي اڪثريت حاصل ڪندي، ۽ ان کان پوءِ سهروردي صاحب پاڪستان جو وزيراعظم بڻجي دنيا جو دورو شروع ڪندو، جنهن جي دوزان ۾ پهريون پهريون منيلا (فلپائين) اچي منهنجي دعوت وٺندو⁽¹⁾. في الحقيقت سهروردي صاحب منيلا جو پروگرام به ”ڊسڪس“ ڪندو رهيو.

وقت جي وزيراعظم سر فيروز خان نون مرحوم جا درشن ٿيا. ڏاڍو نيڪ انسان هو. سياست ۾ ساري حياتي بسر ڪئي هئائين، پر 1947ع کان پوءِ جي سياسي گهاتين کي سمجهي ڪونه سگهيو هو. مون کي ماني به ڪارايائين ۽ دل جون ڳالهيون به ڪائين. پنهنجي پارٽيءَ جي ميمبرن کان سخت نالان هو. ميز جي خاني مان پنهنجن ميمبرن جي لسٽ ڪڍي، منهنجي اڳيان رکي چيائين: ”اسان جي پارٽيءَ ۾ 31 ميمبر آهن، جن مان 29 ميمبرن کي عهدا ڏنا اٿن، پر ان هوندي به سندن تقاضائن ۾ تخفيف ڪانه ٿي آهي، پاڻ وڌيڪ چتا ٿي پيا آهن. هاڻ ٻن مهينن اندر نيون چونڊون ڪرائي رهيو آهيان. خدا ڪري جو ڪي چڱا نوان ماڻهو چونڊجي اچن“.

بحيٿت سفير، منهنجي لاءِ صدر مملڪت سڪندر مرزا جو سلام پرڻ ضروري هو. سلام لاءِ پهريون دفعو حاضر ٿيس ته حڪم ڏنائين ته ”جيترا ڏينهن ڪراچيءَ ۾ آهين، هڪ نه ٻئي ڏينهن ضرور مون سان ملندو رهج.“ ان حڪم جي آءٌ تعميل ڪندو رهيس. مون کي چٽيءَ طرح نظر اچي رهيو هو ته مرزا صاحب اڄڪلهه ڪنهن وڏيءَ اسڪير ۾ لڳل آهي، پر اهو تاڙي نه سگهيس ته ايندڙ هفتي ڏهن ڏينهن اندر اها اسڪير عمل ۾ اچي آهي. 26 سيپٽمبر واريءَ اسان جي ملاقات وقت اوچتو ڪهڙو صاحب به ڪمري ۾ اندر گهڙي آيو. ڏاڍي غصي ۾ هو. ويهڻ شرط مرزا صاحب سان شڪايت ڪيائين- چي: ”اوهان جي سامهون فيصلو ٿيل هو ته آءٌ (ڪهڙو صاحب) ائٽمي ون يونٽ

⁽¹⁾ ويچارن کي خبر ٿي ڪا نه هئي ته هفتي کن اندر مارشل لا لڳندو، ايوب خان صدر بڻبو، سهروردي صاحب کي جيل ۾ وڌو ويندو، مٿس ايبدو جي ڪارروائي ٿيندي، پنجن سالن لاءِ ساست لاءِ نااهل قرار ڏنو ويندو، جيل مان ڇڏڻ کان پوءِ سندس صحت چڪتا جوڙي ويندي ۽ کيس ملڪ ڇڏي وڃي لبنان ۾ رهڻو پوندو، جت غريب الوطنيءَ جي حالت ۾ سندس موت واقع ٿيندو.

مصنف جي حسين شهيد سهرورديءَ سان هڪ يادگار تصوير

فرنٽ جو ليڊر بٽيس ۽ ون يونٽ جو وزيراعليٰ قزلباش صاحب پنهنجي وزارت جي سنڌي ميمبرن کي اجازت ڏيندو ته ون يونٽ ٽوڙائڻ لاءِ هو به فرنٽ جي ڪم ۾ عملي بهرو وٺن. ڪالهه حيدرآباد ۾ مون فرنٽ جو جلسو سڏايو. پر ون يونٽ جا سنڌي وزير لاهور ۾ ويٺا رهيا ۽ مون سان اچي پانهن پيلي ٿي ڪو نه بيٺا. معلوم ٿئي ٿو ته قزلباش، پنهنجي وعدي جي ابتڙ، کين روڪي ڇڏيو آهي.“

ڪهڙي صاحب جي ايتريءَ گفتگو مان مون کي هڪدم معلوم ٿي ويو ته ”هنڌ جي لڳل“ آهي. اهو اٿن تي ون يونٽ فرنٽ مرزا صاحب پاڻ هن نيت سان ڪڙو ڪرايو آهي ته ون يونٽ جي حامين کي ڊيڄارجي ته اجهو ٿو توهان جو ون يونٽ به ختم ٿئي، ورنه.....

مان هڪدم اٿي ڪڙو ٿيس. کين چيم: ”هينئر صدر ۽ وزير دفاع جي وچ ۾ نازڪ گفتگو شروع ٿي آهي، آءٌ سرڪاري نوڪر (سنڀال) آهيان، تنهنڪري مون کي انهن ڳالهين ۾ ويهڻ نه گهرجي.“ ايترو چئي آءٌ ٻاهر نڪري اچي ڪهڙي صاحب جي موٽر ۾ ويهي رهيس. ڪجهه وقت کان پوءِ پاڻ به ٻاهر نڪري آيو. مون کي پنهنجي موٽر ۾ وينل ڏسي، عجب مان پڇڻ لڳو ته ”تون ڪيئن هت ويهي رهين؟“ مون چيس، ”اوهان سان، اوهان جي گهر هلي ڪجهه ڳالهيون ڪرڻ گهران ٿو.“

ٻئي گڏجي سندس گهر پهتاسين. ات قاضي محمد اڪبر صاحب به ويٺو هو. مون ڪهڙي صاحب کي عرض ڪيو ته ”اوهان سڪندر مرزا جي اشاري تي ان فرنٽ جي ”اسسٽنٽ“ ۾ ڇو شامل ٿيا آهيو؟ مون کي نظر اچي رهيو آهي ته اهو به مرزا صاحب جي سازش جو ڪو حصو آهي ۽ هو اوهان کي صدي جي هڪري بڻائي رهيو آهي.“

ڪهڙي صاحب ناراض ٿي مون کي چيو: ”هاڻي ته تون سرڪاري ملازم آهين. تون اهڙيون ڳالهيون ڪيئن ڪري رهيو آهين؟“

وڌيڪ ڳالهائڻ بيڪار سمجهي، آءٌ کانئس موڪلائي گهر ويس.

ٻن هفتن کان پوءِ جنرل سڪندر مرزا جي منصوبي گل ڪڍيا. 7 ۽ 8 آڪٽوبر جي وچ واريءَ رات ۾ مارشل لا لڳي ويو. پنجن ڇهن ڏينهن اندر وزير دفاع ڪهڙو صاحب هڪ ڪوڙي ڪيس ۾ گرفتار ٿي، جيل جي سي ڪلاس ۾ وڃي بند ٿيو. اهو اٿن تي ون يونٽ فرنٽ جو انعام هو! سندس خلاف، ڪوڙي

کيس لاءِ بنياد هيءَ رکيو هئائون ته ڪهڙي صاحب پرمٽ تي ورتل هڪ شيورليٽ موٽر وڪڻي پنج هزار روپيا نفعو ڪمايو آهي. ڪهڙو صاحب هڪ عرصي تائين جيل جا ڪشت ڪائيندو رهيو. هيٺينءَ ڪورٽ مان کيس ٻه سال قيد جي سزا به ملي. آخر روڙن ۽ اڀيلن جون ڦڏيهان ڪاتي وڃي آزاد ٿيو.

هيءَ ٻڌائڻ بيڪار آهي ته ڪهڙي صاحب وانگر ٻين به ڪيترن وزيرن ۽ حڪومت سان لڳ لاڳاپي رکندڙن ماڻهن ساڳيءَ طرح پنهنجون موٽرون وڪيون هيون. پر انهن کان ڪي به پڇائون ڪونه ٿيون. ڇو ته اهي سياڻا هئا، نه ڪهڙي صاحب وانگر ”وزير دفاع“ بڻجڻ جو ڪم ڪيو هئائون، نه ”اٽلني“ ون يونٽ فرنٽ“ واري ڌوڪي ۾ آيا هئا.

* * *

آءٌ تسليم ڪرايان ٿو ته ڪهڙي صاحب جي شخصيت انقلاب آور ڪانه هئي، هو دولهه دريا خان يا هوش محمد ڪونه هو، منجهس گهڻيون ئي انساني ڪمزوريون هونديون. پر منهنجو عرض صرف ايترو آهي ته سنڌ جي خاطر جيڪي زخمن صاحب پنهنجي جسر تي جهليا آهن، سي به ڦردانن جي ڏسڻ وٽان آهن.

وس پڄندي هن سنڌ جو ساٿ ڪونه ڇڏيو. تجربي مان ثابت هو ته جيڪڏهن ڪنهن طاقت کي سنڌ تي سياسي حملو ڪرڻو هوندو هو ته ان کي پهرين ڪهڙي کي ڊاهي پنهنجي لاءِ رستو صاف ڪرڻو پوندو هو. منهنجي نگاهه ۾ اها وڏي ڪسوٽي ٿي سگهي ٿي، ڪنهن ورڪر جي حب الوطنيءَ کي پرکڻ لاءِ. مون کي معلوم آهي ته سياست کان عملاً ڪناره ڪش ٿي وڃڻ بعد ڪهڙي صاحب کي بدنام ڪري هميشه لاءِ ملڪي ميدان مان هٽائي ڇڏڻ جي نيت سان وڏي مهر هلندي رهي، پر اها تعجب جي ڳالهه نه آهي. سنڌ جي سياست ۾ ماڻهو پنهنجن رقيب خلاف ڇا نه ڪندا رهندا آهن؟ صوبائي ليول تي عملي خدمت ۽ تعميري سياست هلائي، ڪهڙي کان مٿاهين پوزيشن حاصل ڪرڻ جي همت ڪنهن کي ڪانه ٿي سگهي، ڪهڙي کي گارين ڏيندڙ پاڻ مان ڪو ڪهڙي جو ثاني پيدا ڪري ڪونه سگهيا، سندن حڪمت عملي صرف هيءَ رهي ته سنڌ جي تاريخ کان ناواقف ماڻهن ۾ ڪهڙي خلاف نفرت ڦهلائي سندس جاءِ تي پاڻ کي اڳڀرو ڪن.

ڊي ڪونسي نالي، اُن وقت جي هڪ دانشور، لائين کان پڇيو ته ”توسان اهو پسڻ ڪيئن ٿيو، جو تڪ ۾ پهچندي ميمبر چونڊجي وئين؟“

وراڻي ڏنائين: ”مون نه تڪ جي ڪا خدمت ڪئي هئي، نه مون ۾ اهڙي ڪا صلاحيت ئي هئي. مون صرف هيءَ طريقو اختيار ڪيو ته پنهنجي تڪ جي نه - واٽي تي ويهي صبح کان شام تائين اڳ ۾ چونڊيل ميمبر کي گاريون ڏيندو هوس ۽ ان جي غيبت ڪندو هوس. آيو ويو پيو ٻڌندو هو. اهو ڪم يڪ طرفو هلندو رهيو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ عام اثر پيدا ٿي ويو ته اڳيون ميمبر واقعي نااقت هوندو ۽ جڏهن چونڊ ٿي ته ان کي ڪڍي مون کي چونڊي موڪليائون.“

جڏهن سندن پنهنجي دڪان تي گهريل شئي ڪانه هوندي اٿن ته گراهڪ اڳيان ان سنڌي دڪاندار جي ڳلا شروع ڪري ڏيندا آهن، جنهن جي باري ۾ معلوم هوندو اٿن ته ان وٽ اها شيءِ موجود هوندي ۽ گراهڪ هتان اتي ضرور ان وٽ ويندو. گراهڪ کي چوندا ته ”فلاڻو سنڌي دڪاندار ڏاڍو وڏو ٺڳ آهي، اصلي جي بدران نقلي شيءِ هلائيندو آهي ۽ اڳهر ۾ ڳاٽي پڳو وٺندو آهي. ان جي ويجهو نه ويجهان. گراهڪن جو خانو خراب پيو ڪري.“

مٺيءَ جي چڪ ٿئي ٿي، هت هجڻ يا هانگ ڪانگ ۾!

گذريل ويهن سالن کان ڪهڙو صاحب عملي سياست کان رٽائر، ڌرتيءَ مان ڏن اُڀاڻڻ ۽ بنگلن بناڻڻ جي بلي رهيو.

سمجھان ٿو ته بزيان حال، سنڌ سان سخن سنج هوندو ته:
جب سي دل زنده تونجي همڪو چوڙا،
هر نسي پي تيري رام ڪهاني چوڙي.

چين ۾ پاڪستان جو سفير پير علي محمد راشدي ۽ چين جو صدر ليوشاؤچي
 پاڪ-چين دوستيءَ جو آغاز

موڪلاڻي

ڪهڙي صاحب (هينئر مرحوم و مغفور) تي مٿيون مقالو مون گهڻو وقت اڳ لکيو هو. البتہ ٻئي جلد ۾ شايع ڪرڻ لاءِ گنجائش ڪانه ٺڪري سگهي هئي. ٻڌو پاڻ ضرور هٿائين. خود پنهنجي نياڻيءَ ڊاڪٽر حميده کي استدعا ڪئي هئائين ته ان کي انگريزيءَ جو اوچڻ ڏکائي.

جن واقعن جي باري ۾ مون ان سرگذشت ۾ اشارن تي اکتفا ڪئي هئي، تن جي تفصيل کي پنهنجي هٿ سان قلمبند ڪري ڏيڻ تي به آمادگي ڏيکاري هئائين، پر ترسي ان لاءِ پيو ته پهريان اصل مضمون شايع ٿي وڃي ته ان کان پوءِ شرح ۽ وضاحت لاءِ قلم کڻي. افسوس آهي ته اها منزل ڪانه آئي، اڳ ۾ ئي ڏانهس ڏاڍي جو سڏ اچي ويو.

پوين ٻن - ٽن سالن ۾ آءٌ وقت بوقت ساڻس ملندو رهيس. بعض تاريخي واقعن ۽ حادثن جي محرڪات متعلق سندس تصديق حاصل ڪرڻي هوندي هئي، ان کان سواءِ عام ڳالهين تي به پاڻ ۾ خيالن جي ڏي وٺ ڪندا ٿي رهياسين.

انهن ملاقاتين جي دوران مون محسوس ڪيو ته سندس حافظو بحال ۽ دماغ بلڪل صحيح هو. همت ۽ حوصلو به اهڙو ئي هوس، جهڙو جوانيءَ ۾. صرف زماني جو حال ڏسي ۽ مستقبل جو اندازو لڳائي، عملي زندگيءَ کان ڪناره ڪشيءَ ۾ آيو ٿي سمجهيائين.

ان نتيجي تي پهچڻ ۾ سندس ڪو قصور ڪونه هو. اجل آيل بيمار کي صحيح طبيب جو در هٿ اچڻو ڪونه آهي، سندس عقل، شعور، نظر ۽ نصيب سڀ ويري ٿيو پوئس، جيسين ماري منجو نه ڪٽائينس، صحيح سمت ۾ قدم رکڻ ڪونه ڏيندس.

ٻيو قدرت جو قانون هيءُ آهي ته غير معمولي انسانن جي شناخت سندن حياتي اندر ڪانه ٿي ٿئي. مدت گذرڻ بعد ئي عوام الناس وڃن ٿا پنهنجي غلطي محسوس ڪن ۽ ان کان پوءِ سندن قبرن تي قبا اڏائي ماتي مجلسون آراسته ڪن. دنيا جي تاريخ ۾ جيڪي وڏيون شخصيتون گذريون آهن، سي تقريباً سڀ پنهنجي وقت اندر معتب ۽ مظلوم هيون. في الحقيقت انسانيت جو جنسار اهڙين مظلوم شخصيتن جو وجود پي رهيو آهي، اهي نه

هجن ها ته نه انساني ارتقا ۽ ارتفاع جون تقاضائون پوريون ٿي سگهن ها ۽ نه دنيا جي تاريخ ۾ ايتري قدر رنگ ڀرجي سگهي ها.
جيڏو وڏو ماڻهو. اوڏو وڏو مظلوم.
جيڏا اٺ، تيڏا لوڏا.

ع اين ڪرامت همر هي شهباز شاهين ڪرده اند.

* * *

عظيم انسان جي سڃاڻپ جي هڪ نشاني اها به ٿئي ٿي ته هو موت کي مشاهدو سمجهي ان کان هرگز ڪونه ٿو ڪنبي.
ڪهڙي مرحوم ۾ مون اها خصوصيت به ڏٺي.

ڪجهه عرصي کان سندس گفتگو خواهه ماڻهن سان ميل ميللاپ جي انداز مان ٽڪاوت ۽ طبيعت جي اُچاٽ ٿي وڃڻ جا اهڃاڻ ملڻ لڳا هئا، ائين لڳندو هو ڄڻ مڙس ٿڪجي پيو آهي ۽ زندگي کي هينئر هڪ بي مقصد بار سمجهي ان قصي کي ڪوتاهه ڪرڻ جي ڪوشش پيو ڪري.

ظاهراً ڪنهن بيماريءَ جا آثار ڪونه هئا، ڦڙڻائي به منجهس اوتري ئي هئي، جيتري اڳ هوندي هوس. صرف گفتگو ۾ هاڻي گهٽ دلچسپي ٿي ورتائين. گويا سندس خيال ڪنهن ٻئي طرف لڳل رهيو ٿي. مسافر هلڻ هارو هو. ماڳ مٽائڻو هوس. شايد دل ئي دل ۾ چيائين ٿي:

ماروئڙن جا ماڳ...

سانگيڙن جا سانگ...

... هاڻي الله ڪندو شل اوري، اوري.

* * *

آخر سيپٽمبر ڌاري ملاقات ۾ مون کي قدرتي ڪمزور ڏسڻ ۾ آيو. پيڇڻ تي ٻڌايائين ته ”بلڊ پريشر“ وڌيل رهي ٿو. ڊاڪٽر جو پيچير. معلوم ٿيو ته ڪنهن کي پاڻ ڪونه ڏيکاريو اٿائين. منهنجي زور ڀرڻ تي ڊاڪٽر وٽ وڃڻ قبول ڪيائين. اهو بندوبست به مون ڪيو. ڊاڪٽر علاج تجويز ڪري ڏنس، پر ان تي دل ڪانه لٿائين. ٻئي دفعي ملڻ تي مون چنپ ڪڍيس، پر ان جو به ڪو اثر ڪونه ٿيس.

ذوالحج (1400 هجري) جو مهينو (جيڪو آڪٽوبر 1980ع جي مطابق هو) آيو. ڪجهه عرصو اڳ پاڻ لاڙڪاڻي طرف ويل هو، جت اباڻي ڳوٺ عاقل ۾ پنهنجي قبر لاءِ جاءِ مقرر ڪري آيو هو. هينئر ذوالحج شروع ٿيندي گهر پاتين کي هدايت ڪيائين ته سندس اولاد کي اوريان پريان گهرائي ڪنو ڪيو وڃي. ڊاڪٽر حميده ولايت ويل هئي. ان سان ات ٽيليفون تي ڳالهائي کيس هڪدم موٽي اچڻ لاءِ چيائين. سڀ اچي وٽس جمع ٿيا. هينئر سندس طبيعت تڪڙائي سان ڪرڻ لڳي، پاڻ اسپتال وڃڻ، ڊاڪٽر کان چڪاس ڪرائڻ ۽ باقاعده علاج وٺڻ کان ڪيڀائيندو رهيو. ڪنهن ڪونه سمجهيو ته مرحوم موڪلائڻ جا سانباها ڪري رهيو آهي، حتاڪ مون کي به ڪنهن سڌ ڪانه ڏني.

هڪ ڏينهن سندس نياڻو ڊاڪٽر عبدالعليم اوجو مون وٽ آيو. ٻڌايائين ته ”خانبهادر جي طبيعت ڪجهه ڏينهن کان بگڙي ويل آهي، پهريان رات ويلي غسلخاني ۾ ڪري پيو هو ۽ مٿي تي خفيف زخم آيو هوس. هينئر علاج وٺڻ کان صفا انڪار ڪري ڇڏيو اٿائين. اسپتال ڏانهن منتقل ٿيڻ جي ڳالهه به ڪانه ٿو مڃي. ڪڏهن هوش ۾ ته ڪڏهن غنودگي ۾ رهڻ لڳو آهي. سڄو گهر پريشان آهي، پر هو پاڻ ڪنهن جي ڳالهه ڪانه ٿو مڃي.“ ڊاڪٽر حليم مون کي چيو ته آءٌ هلي کيس سمجهايان ۽ اسپتال ۾ داخل ٿيڻ لاءِ تيار ڪيان.

آءٌ سندس بنگلي تي پهتس، پاڻ مٿي بيد - روم ۾ هو. مون کي وٽس وٺي ويا. آرام ڪريءَ تي ويٺل هو. ڪڏهن اڪيون کوليائين. ڪڏهن ٻوٽي تي ڇڏيائين. منهنجي ڪمري اندر قدم رکندي، اڪيون کولي، مون ڏانهن ڏسي مُشڪيائين. سندس اهل خانو جو چوڻ آهي ته اها سندس آخري مرڪ هئي. بهرحال مون پاڪر پائي چيس: ”هاڻي اسپتال هلڻو آهي.“ غريب ڪجهه ڪونه ڪچيو. هلڻ لاءِ رضامندي ڏيکاريا. مون کي انڪاري ڪري ڪونه سگهيو، ان وچ ۾ اسپتال ۾ ڪمري جو انتظام ٿي ويل هو. ڪريءَ تي کيس ويهاري، ڏاکڻ تان هيٺ آڻي موٽر ۾ ويهاريوسين. ساڻس گڏ ٻوئين نشست تي سندس فرزند شاه محمد ويٺو، اڳين سيٽ مون والاري. روانگي وقت اڪيون پٽي ڏنائين ته آءٌ ساڻس گڏ پيو هلان.

اسپتال پهتي ڊاڪٽر آيا. ٽيسٽون ٿيون. نرس، زور مس ڪري دوائون پيارڻ شروع ڪيس. پر محسوس ائين ٿيڻ لڳو ته علاج سان مريض خود جي ڪا دلچسپي ڪانه رهي آهي.

علاج مان فرق ڪونه پيو. جيئن پوءِ تيشن غنودگي جا دؤر طوالت وٺڻ لڳا. وس وڌا ٿي ٿيا، پر بي اثر.

آخر، حج جي شام، عيد جي رات 9 - ذوالحج (20 آڪٽوبر 1980ع) جو پڪي پرواز ڪري عيد وڃي پنهنجي ابدي وطن ۾ ڪئي. انالله وانا اليه راجعون.

جنهن خوءِ ۽ خُنڪيءَ سان زندگي بسر ڪئي هئائين موت سان به اهڙي ئي خود اعتمادي سان ملاقات ڪيائين. جيئري به ڪونه ڊڳو هو، مرندي به ڪونه ڏٺو. ائين لڳو ڇڻ روانگي جو پروگرام پاڻ بڻايو هئائين.

انسان جي صحيح مقام جي خبر موت جي دروازي تي پوي ٿي. هيءُ مرحوم ان گهٽ مان به اوجي ڳاٽ لنگهي ويو.

ضمير جي کاڌلن ۽ حقوق العابد جي خائفن جي انتها جون علامتون اهي نه ٿينديون آهن.

هينئر پويان دعوت عام آهي.

سندس وانگر ڪو جي ڏيکاري، ڪو مَري ڏيکاري! مون کي يقين آهي ته مائرون محمد ايوب جهڙا پُٽ روز روز ڪونه ڇڏينديون.

منا خان

گهڙو وڄائيندو آهي، نوڪري حيدرآباد جي پوليس آفيس ۾ هوس (جتان هاڻي رٽائر ڪيو اٿائين)، گهڙو شوق وڄان وڄائيندو آهي. پر گهڙو ڇا وڄي ٿو؟ انسان جو عقل ڊنگ رهجي وڃي ٿو. ان نُڪر کي نوڪي منجهانس اهڙي موسيقي ڪڍي ٿو جو پيٽ ۾ ساز سرندا، ستار ۽ وائلن ٻڌڻ تي دل ڪانه ٿي ٿئي. آواز ڪڏهن اهڙو سنهو جو تار مان نڪتل آواز ۾ ٻڌيو وڃي، ڪڏهن ايتري قدر بلند جو ڇڻ نغارا پيا وڃن. اعجاز هيءُ ته هڪ ئي ٽاپ، هٿ جي هڪ ئي حرڪت سان اهي ٻئي انتهائي ڪيفيتون پيدا پيون ٿين.

ان فرض ۾ اهڙو پيو فنڪار سنڌ ڪونه ڏٺو. گهٽ ۾ گهٽ مون ته ڪونه ٻڌو.

ميرپورخاص

ميرپورخاص ضلعو ٻن حصن تي مشتمل آهي، پکي وارو حصو ۽ تاريلو يا ريگستاني حصو⁽¹⁾. پکي واري پاسي ۾ هن وقت ميرپورخاص، جيمس آباد، ڊگهڙي ۽ ساماري جا تعلقا آهن. پهريان کپرو ۽ سانگهڙ به ساڻس گڏيل هئا، پر سيپٽمبر 1953ع ۾ مون بحيتت روينيو وزير سنڌ جي آخري طرح سانگهڙ ۽ کپري کي چئي نئون ضلعو سانگهڙ ٺاهيو، جنهن سان نوابشاھ ضلع جا به کي ٽڪرا ملايا ويا.

* * *

انگريزن آئي، پهريان پکي وارا تعلقا سال 87-1886ع تائين حيدرآباد ضلع ۾ شامل هئا، البته ٿر واري علائقي لاءِ هڪ جدا آفيسر، جنهن کي پوليتيڪل سپرنٽينڊنٽ سڏيندا هئا، مقرر ڪيل هو. شروعات جا ٽي سال ٿر جي چارج پيچ ۾ رهندڙ هڪ انگريز عملدار وٽ رهي، جنهن جو نالو ڪپتان اسٽنلي ريڪس هو. ريڪس جو ڊوڙ 1846ع تائين هليو، جنهن کان پوءِ تروٽ صاحب (Capt: Trywhitt) آيو ۽ پورا پنجويهه سال يعني 1871ع تائين ٿر جو حاڪم ٿي رهيو. ٿر کي ان صاحب سڌاري سنواري نئين زماني ۾ داخل ٿيڻ لاءِ تيار ڪيو⁽²⁾، عوام ۾ سندس ايتري مقبوليت ٿي ويئي جو رٽائر ٿي وڃڻ کان پوءِ به ماڻهن، مدتن تائين کيس محبت سان ياد ڪندا رهيا، بلڪ ان محبت جي اظهار لاءِ کي لوڪ ڳيت به ٺاهيائون. مثلاً:

تريوٽ واڳون وار ٿي،

... تريوٽ واڳو وار.

سال 1886ع ڌاري هڪ نئون ضلعو ٺهيو، جنهن ۾ حيدرآباد ضلع جا ڪجهه تعلقا ۽ ٿرپارڪر وارو پاسو شامل ڪيائون. هيڊ ڪوارٽر پهريان عمر ڪوٽ ۾ ۽ بعد ۾⁽³⁾ هاڻوڪي ميرپورخاص ۾ ٿيو.

⁽¹⁾ ريگستاني پاسو وري اندروني طرح ڪيترن ٽڪرن ۾ ورهايل آهي، مثلاً: ڪاٺڙ، اڇو ٿر، نارو، ڍاٽ، مهراڻو، ڪنٺو، ونگو، سامروتي وٽ ۽ پارڪر. اهي ٽڪر پنجن تعلقن ۾ سمائل آهن: 1- ننگر پارڪر 2- ڏيپلو 3- ڇاڇرو 4- مٺي ۽ عمر ڪوٽ، سڄي پکيڙ تقريباً ڏهه هزار چورس ميل آهي.

⁽²⁾ ساڳي طرح اتر سنڌ ۾ به ٻن اوائل انگريز عملدارن ماڻهن کي آرام، امن ۽ انصاف ڏيڻ سان وڏو نالو پيدا ڪيو. هڪ ڪرنل ميهو جيڪو سکر، شڪارپور ۽ هاڻوڪي لاڙڪاڻي ضلعي جو حاڪم ٿي رهيو ۽ ٻيو جان جيڪب، جنهن جيڪب آباد کي ٺاهيو.

⁽³⁾ 1906ع ۾.

ميرپور، ٽالپرن جي دؤر ۾ مير شير محمد خان مرحوم جي دارالسلطنت هئي، انگريزن جي زماني ۾ ضلع جا هيڊ ڪوارٽر بڻجڻ بعد شهر پنهنجي هاڻوڪي صورت اختيار ڪئي.

* * *

ٿر وارو طرف⁽¹⁾ هڪ نياري دنيا پيو لڳي، اتاهون جون ٻوليون، روايتون، ريتون رسمون، رهڻي ڪرڻي، خواه ماڻهن جي نفسيات ۽ مزاج مخصوص آهن. جغرافيائي، آب و هوا ۽ طبعي حالتن جي اثر هيٺ اتاهون جي رهاڪن کي پنهنجي طرز زندگي هڪ خاص سانچي ۾ ڍالڻي پئي آهي، ورنه اهڙين ڏکين حالتن هيٺ انهن علائقن ۾ سندن آباد ٿيڻ ۽ جيئرو رهڻ ڏکيو ٿي پوي ها - اٿاه ٿر واري - پيٽون - نانگ - بلائون - پاڻي جي اثاٺ - ڊگها فاصلا - مينهن تي گذران جو مدار - وري وري ڏڪار پوڻ جا امڪان - دوا درمل ۽ تعليم جي انتظار جي عدم موجودگي - اهڙيون ڏکيائون نه آهن، جن جو مقابلو ڪو انسان سخت جان، محنتي ۽ توڪلي هجڻ کان سواءِ ڪري، زندهه رهي سگهي.

خوش قسمتيءَ سان ٿاريلن ۾ اهي مڙئي خاصيتون ۽ خوبيون موجود آهن، جنهن ڪري هو عناصر جي ايتري عداوت هوندي به نه فقط زندهه آهن، پر مطمئن زندگي پيا گذارين ۽ ٿر کي ترڪ ڪرڻ لاءِ ڪنهن به طرح تيار نه آهن. هڪ لحاظ سان ليکڪو ڪجي ٿو ته ٿري ماڻهو هروڀرو ڪوٽ ۾ به ڪونه رهيا آهن.

⁽¹⁾ قديم زماني ۾، يعني عيسوي سن شروع ٿيڻ وقت ٿر ۽ پارڪر واري پاسي جي وچڙائي "پاري ننگر" نالي شهر هو جيڪو وڏو بندرگاهه به هو. هڪ طرف سمنڊ هوس ۽ ٻئي طرف کان سنڌ جو پراڻو درياءُ هاڪڙو وٽس اچي ڇوڙ ڪندو هو. ان زماني ۾ ڪڇ جو رڻ عربي سمنڊ هيٺ هو. هاڪڙو درياءُ سنڌونديءَ جي هڪ وڏي شاخ هو جيڪا هاڻوڪيءَ "پنج نڍ" (بهاڳپور) وٽان ڪُٽي، عمرڪوٽ جي اڀرندي پاسي کان لنگهي ننگر پارڪر مان وهي پاري ننگر وٽ اچي سمنڊ ۾ پوندي هئي. سنڌ جي قديم تاريخ جي محقق ڪرن صاحب جو خيال آهي تہ: "سن 906 عيسوي ڌاري سنڌ ۾ هڪ عظيم زلزلو آيو جنهن سنڌ جي جغرافيا ۽ طبعي حالتن کي تبديل ڪري ڇڏيو." ممڪن آهي تہ ان زلزل جي دوران ٻر هاڪڙي واري شاخ بنهه ميسارجي وئي، جيئن اروڙ وٽان به سنڌونديءَ جو رخ ٿري سکر طرف ٿي ويو ۽ اروڙ جو قديمي شهر ڦٽي ويو. هاڪڙي شاخ جي ختر ٿي وڃڻ کان پوءِ "پاري ننگر" جو به ساڳيو حال ٿيل ٿو ڏسجي. "پاري ننگر" جا ڦٽل نشان، هاڻوڪي ننگر پارڪر شهر کان 14 ميلن جي فاصلي تي ۽ ويرا واھ کان اوڀر طرف ٻن ميلن تي اڄ به موجود آهن. هڪ روايت موجب مهاتما گانڌيءَ جو خاندان به اتاهون لڏي، پريٽن پاسي، ويل ٿو ٻڌجي.

شهري ڪلچر کان دور، ڌارين سان لهه وچڙ کان محفوظ، ڪليل هوا ۽ صاف فضا ۾ رهڻ - ۽ هر ڳالهه ۽ هر حاجت لاءِ پنهنجي همت ۽ هٿن تي پاڙڻ سببان - کين قدرت طرفان ڪي اهڙيون رعايتون ميسر آهن، جن جو شهري انسانن تڙا تصور به ڪري ڪونه ٿا سگهن.

مثلاً: سڀ کان اول ته ٿري جملي اخباري امراض کان بچيل آهن. نه اخبارون پڙهن ۽ نه بچڙيون خبرون ڏسن ڪين اها ڏکڻي وٺي جيڪا اسان شهري ماڻهو هر صبح جو، ڇانهه جي پياليءَ تي اخبار پڙهي محسوس ڪيون ٿا. ان لحاظ سان هو انهن مڙني اعصابي ۽ ذهني بيمارين کان محفوظ آهن جن اسين شهرن ۾ رهندڙ اخبارن جي مهربانيءَ سان مستقلاً شڪار آهيون.

ڪهڙي ٿرين کي پرواهه ته آمريڪا يا انگلينڊ جي اليڪشن ۾ ڪهڙيءَ پارٽي کٽي، دنيا جو ڪو مرد - آهن مٿو يا بچيو - ڪا بين الاقوامي ڪانفرنس نتيجي خيز ثابت ٿي يا بي نتيجي - ”سُپرياور“ پاڻ ۾ ٺهيا يا وڙهيا - ٽين عالمي جنگ ويجهي آهي يا اڃا پري پئي ڏسائي - ٻاهرئين سڪي جو ملهه وڌيو يا گهٽيو - ايمپورٽ ايڪسپورٽ جي ڪاروبار جا امڪان روشن ٿيا يا تارڪ - ڪن هوائي جهازن، ريلن ۽ موٽرن جي ايڪسپلنڊن ۾ ماڻهو اڻ مٽيا يا صرف هڏا پڇائي وڃي اسپتالن جي حوالي ٿيا - انسان جي نسل کي ختم ڪرڻ لاءِ سائنس ڪهڙا نوان طريقا ايجاد فرمايا - حتاڪ نيڪليئر ڏهڪاؤ به انهن صحرا نشينن لاءِ ڪا خاص معنيٰ ڪانه ٿا رکن!

ڪارا ڪپڙ ڏيهه ۾ واريءَ ۾ وٺاڻ.

بي نعمت ڪين هيءَ حاصل آهي ته شهري لائيف کان فاصلي تي رهڻ ڪري سندن معاشرو پنهنجي اصلي، صاف ۽ پاڪيزه حالت ۾ محفوظ آهي ۽ منجهس ڪو گند گڏجي ڪونه سگهيو آهي. جنهن پراڻي سنڌي ڪلچر جا اهڃاڻ هيٺس صرف لوڪ ڪهاڻي ۾ پيا ملن يا جن اصولن ۽ قدرون ان طرز زندگيءَ جو بنياد رکيل آهي. سي شهري زندگيءَ جي هماهمي ۽ ملاوت ۾ اسان وٽان ته ميساريا پيا وڃن پر ٿرين کان ان خلاصائي ۾ اڃا به ميسر آهن.

وڏي برڪت ته محتاجي ڪنهن جي ڪانه اٿن. سندن جهيڙا ۽ مقابلا، براه راست عناصر Elements سان آهن. ڪڏهن سُڪ ڪڏهن ساوڪ، ڪڏهن ڏڪر ڪڏهن سُڪر، ڪڏهن ساڻي سڻائي ڪڏهن هُڻس ٻارهن، پر هر حال ۾

هت نه هارڻي، هار نه ٻولڻي، ديس نه ڇڏڻو، ويس نه مٽڻو، خوداعتمادي ۽ توڪل جي اها انتها آهي.

* * *

مون ڪڏهن ڪڏهن هن باريڪ نُڪتي تي غور پي ڪيو آهي ته الله تعاليٰ پنهنجين مهربانين جي ورهاست ۾ شهرن ۽ آباد علائقن کي ته گهڻو ورسايو آهي، پر پنهنجن ناهيلن ريگستانن، بيابانن، ويرانن پٽن ۽ اگهاڙن پهڙن کي مرڳو وساريو اٿس يا انهن سان به ڪا ”حصه رسد“ ٿي آهي؟ آءٌ هن نتيجي تي پهتو آهيان ته جن علائقن کي اسان ويرانا پيا سمجهون، تن سان نسبتاً شهرن ۽ آباد علائقن کان به وڌيڪ نوازشنون ٿيون آهن ۽ مٿن خاص نظر ڪرم رهي آهي. مثلاً: الله تعاليٰ پنهنجي گهر بيت الله جوڙائڻ لاءِ ڪهڙو علائقو منتخب فرمايو؟ - هڪ وادي ”غير ذي زرع“ * حضرت موسيٰ عليه السلام کي ڪٿ جلوه ڏيکاريا ٿين؟

طور جي ويرانن ۾!

* آسماني صحيفا ڪهڙن رستن سان انسان تائين پهچايائين؟

ويرانن جي واٽ سان!

* حضرت حسين عليه السلام جي پاڪ خون کي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ

جي سعادت ڪنهن جي حصي ۾ آئي؟

ڪريلاجي واريءَ کي!

* عشق جو انتظام نه هجي ها ته ڪائنات ڪانه ٺهي ها. پوءِ عشق جو

امام ڪٿ لٿو؟ عشق جو يادگار ڪٿ ٺهيو؟ عشق جي ڪاروبار کي دواميت

ڪٿ حاصل ٿي؟ نجد جي صحرا ۾ - هينئر نه ليليٰ مري، نه ميان مجنون ماڻ

ٿئي، نه نجد جو نالو انساني ذهن مان محو ٿئي! قيامت تائين قائر ۽ دائر، ٿيو

اهو اعزاز ڪنهن ”ترقي يافتہ“ ميونسپل علائقي کي به حاصل؟

* تيل ۽ سون ڪهڙن تهخانن ۾ رکيائين؟

* فرض ڪريو ته سنڌ جو ٿر وارو پاسو ڪونه هجي ها. ڇا شاھ

لطيف جو شعر ٺهي سگهي ها؟ اُن ۾ اهو اثر ۽ ايترو زور پيدا ٿي سگهي ها؟

اهو بارود اڄ تائين بچي سگهي ها؟ يا ان ڪرتب جي برڪت سان سنڌ ڪر

پيچي اُٿي سگهي ها؟ ايڏا احسان ريگستان جا!

* آخر ۾ مارئيون ڪهڙي ماحول پيدا ٿين ٿيون؟⁽¹⁾

* * *

قصو مختصر - رنگيءَ جا رنگ آهن. قدرت جي مصور هونءَ ته سماق سمر تصويرون جوڙيون، پر غور ۽ فڪر ڪجي ٿو ته محسوس ٿئي ٿو ته ريگستان جي تصوير ڪشيءَ ۾ زياده دلچسپي ورتي اٿس.

ڪنهن جي حصي ۾ آيون اهي غير آلوده فضا ٿون، وارين جون وسعتون، هيانو ٺار فجر جون هيرون، جهڙن جون جهڙيون، مينهنن جا مانڊاڻ، وڃن جا ڪڙڪا، واهونڊن جا وسڪارا، ترين ۽ ڏهرن جون ساوڪون، گاهن جون گلڪاريون، پتن جون بهاريون، ٿاڏن ۾ توڏن کي تنوارون؟ يا بقول اياز:

اڃان روهه مان رڙ اچي ٿي، اچي ٿي؛

متان پائين آهن مٿا مور سارا!

يعني مور به انهن روهن ۽ رڃن کي مليا!

* * *

نه وري انساني حُسن جي تقسيم ۾ ئي انهن صحرا نشينن لاءِ ڪنهن شڪايت جي گنجائش ڇڏي اٿائين. في الحقيقت حُسن پنهنجي نجِيءَ ۽ غير جملي حالت ۾ ايڏانهن ئي نظر اچي ٿو. حسين ۽ هرئين جا مقابلا اُت آهن. ٻين هنڌن تي ته حُسن کي محض قابل ديد بڻجڻ لاءِ به آرٽ (مڪ اپ) جي امداد حاصل ڪرڻي پوي ٿي، ورنه.....؟

خاص احسان اهو ڪيائين ته حُسن سان گڏ حياءَ به ڏنائين. اهو قهر ڪونه ڪيائين ته حُسن ڏئي حياءَ ڪسي ورتائين. اهڙو امتزاج يعني صورت ۽ سيرت جو هڪ جاءِ تي جمع ٿيڻ معمولي ڳالهه نه سمجهڻ گهرجي.

* * *

بهرحال وڌيڪ تفصيل ۾ وڃڻ جي ضرورت ڪانه آهي. اڳ ۾ ئي هڪ ٿريءَ عالم، سرگواسي رائجند پاڻ ان مضمون تي ٻن جلدن ۾ پنهنجو ڪلاسيڪي ڪتاب لکي محقق جي هر ضرورت جو پورا ٿو ڪري ڇڏيو آهي. شال ٿر وسي آباد هجي، اسان جو اُٿس سلام آهي. آخر آديءَ مارئي جو ملڪ آهي.

⁽¹⁾ ٿر ۾ ”مٽي اگهاڙيون“ ڪونه ٿين. ڪيتري ئي غوبيت چونه هجي!

وڏيرو سگهه پلي مرحوم

ميرپورخاص ضلعي جي شاديءَ پلي پاسي جو سگههڙو وڏيرو هو، پر عام وڏيرن کان مزاج ۾ مختلف، نه خطاب يا ڪرسيءَ جي خواهش، نه ڪامورن جي خوشامد، نه سرڪار جو سلام پري، نه رسائي ڪري، راست گو، لائبرالي طبيعت، دلچسپي صرف سياسي ورڪرن ۽ آزاد خيال صحافين سان. انهن سان اٿندو ويهندو، مهمانيون جهليندو، چنڊا ڏيندو، همت افزائي ڪندو. فصل لهندو، پيسو هٿ ايندو، ته سٿو ڪراچيءَ پهچي مهمان خانو کوليندو. آئي وي پبلڪ ورڪر جي پئي خدمت ٿيندي، خبر وٺي، پاڻ سياست ۾ حصو ڪونه وٺندو، وڏن ليڊرن کان پاسو ڪندو، ميٽنگن ۽ ميمبرين کان پري پڇندو، اخبارن ۾ نالو اچڻ ڪونه ڏيندو. شوق صرف اهو هوس ته غريب ورڪر جيڪي قوم جو ڪم ڪندا رهن ٿا، تن جي خبر گيري سرپرستي ڪندو رهي، ڌٽيل صحافين کي به قومي ورڪرن ۾ شمار ڪندو هو ۽ انهن جو تعداد سندس ڏينهن ۾ گهٽ ڪونه هوندو هو، صحافت جي پيشي ۾ حرام خوري ۽ ڪارخانه داري جو جنبو عام ڪونه هوندو هو، جن صحافين ۾ اهڙي ڪمزوري نظر ايندس تن کي ڌڪاري پاڻ کان دور رکندو.

غرض اهڙي نياري طبيعت رکندڙ وڏيرا به هن ديس ۾ ٿي گذريا. پاڻ سادي زندگي بسر ڪندو هو، جوڙيءَ جا ڪپڙا پائيندو هو. ڪا خاص وڏيرڪي ناک ڦوڪ ڪونه رکندو هو. قدآور، مٿاڀرو، رنگ پڪو، ڏاڙهي خسخس، منهن تي مائي جا سينٽرا، لاولد فوت ٿيو.

پيرن جي پڇاڙيل علائقي ۾ رهندي به پيرپرستي ڪانه ڪيائين. ڪڏهن سر تي چڙهيل آيل ڪنهن آفت کان بچهه بگوهه ۾ چار ڏوڪڙ ڏئي تاريو هجائين، ته اها سندس ذاتي دفاعي حڪمت عملي هوندي.

حاجي پرچو ٻولي

ميرپورخاص ضلع جو هڪ ٻيو نيارو ۽ لڪل ڪيريڪٽر هو، وچولي درجي جو وڏيرو، ڏسڻ ۾ سادڙو واهڻائي، لاطمع، سچو، محنتي، همت وارو، ماڻهو نه ماڻهو سڃاڻندڙ. وُعدو ڪيائين يا ڪو ڪم هٿ ۾ کنيائين ته مري موٽ ڏيندو. ڪوسيءَ ڌڻيءَ جي ڪانه ڪندو. پڇاڻي ڪري پوءِ موٽندو. وڻن جي زماني ۾ ڏاڍي چڪتاڻ ٿئي ٿي، جهڙي تهڙي وڏيري جي وعدن جي قلعي کليو وڃي، طرح طرح جون آفتون اچيو ٿيون ڪنڌ تي ڪڙڪن. مرشدن سڳورن جي وچ ۾ اچي ڪرڻ ڪري بهشت ۽ دوزخ جا فيصلا هن ئي جهان ۾ ٿيو وڃن.

ڪامورن جا ڪڙڪاٽ تنهن کانسواءِ رهن ٿا. اهڙيءَ وٽ پڪڙ ۾ ڪنهن غريب ووتر کي ووٽ جي آزادي ميسر ٿئي يا هو پنهنجي وعدي ۽ ضمير تي قائم رهي سگهي. سا ڏکي ڳالهه ٿيو پوي.

پر حاجي پرجو کي ڪيل واعدن تان ڪير موڙي سگهي؟ سامهون سوري، پيرن ۾ دولت پڪڙيل، ٻنهي جو رعب، پرجو تي ڪونه پوندو. هن جو ڪيرڪڙ هيري جي ڪٽي هئ، سڀ شيءِ کي وڍيندو پاڻ تي ليڪو لڳڻ ڪونه ڏيندو.

حقيقت ۾ عمر ڪوٽ جي ان پلي قبيلي جا ماڻهو عجيب مزاج جا مالڪ هئا، مرحوم قاضي نور محمد، مرحوم وڏيرو عاقب، مرحوم خانصاحب عطا محمد، خودداري، ڪيرڪڙ، مردانگي ۽ دوست داري جي لحاظ کان پنهنجو مٿ پاڻ هئا.

هينئر سڀ گذاري ويا آهن. سندن جاءِ ڪنهن ڀري يا نه، تنهن جي خبر ڪانه اٿر، مدت کان ميرپور سان منهنجو تعلق ڪونه رهيو آهي. جوانيءَ جي زماني ۾ مون جيڪي ڏٺو، سو دل جي اڪير سان هٿ عرض ڪيو اٿر. اڄ بارگاهه الهی ۾ مون گنهگار جو عرض اهو آهي ته ذات باري پنهنجي ستاري ۽ شغاريءَ کي بروءِ ڪار آڻي، انهن بااخلاق ٻانهن جي روحن کي پنهنجي رحمت جي جهوليءَ ۾ ڪا جائزي عنايت فرمائي - آمين.

بلاول هاليپوٽو مرحوم

ساڳي عمر ڪوٽ جي مثالي دوستن ۽ وفادارين جي هڪ دلڙيب تصوير هو. منهنجي ڏاڏي مرحوم سان دوستي هوس، جيڪا مرندي گهڙيءَ تائين اسان پوين سان به نباهندو رهيو - 1934ع تائين پاڻ زنده هو، پڇاڙيءَ ۾ بينائي ويندي رهي هوس. پر ان حال ۾ به دوستن جي حقن سڃاڻڻ ۾ اڳ کان اڳرو رهيو. 1933ع ڌاري ڪنهن اليڪشن جي سلسلي ۾ منهنجو عمر ڪوٽ وڃڻ ٿيو، مون ڄاڻي وائي کيس ان حالت ۾ تڪليف نه ڏيڻ جي خيال سان گشت جي دوران وٽس وڃڻ کان ڪيڀاڻو. ڪنهن طرح خبر پئجي ويس ته آءٌ سندس پٽ ۾ ووٽن وٺڻ لاءِ آيل آهيان. حد بيقاراري جي حالت ۾ پاڻ ڪٿائي اچي مون تائين پهتو. زور ڀري ڳوٺ وٺي ويو. ساري علائقي لاءِ ووٽن جي ڪم جي ذمہ داري پاڻ تي کنيائين. چونڊو رهيو: ”اڪيون ويون آهن ته خير، دل ۽ دماغ تي بچيل اٿر، يار جو پار هائي به سڃاڻي سگهان ٿو.“ ان ڏينهن کان پوءِ جيستائين ووٽ ٿي نه ويا آرام ڪونه ڪيائين. اهڙي نابينائيءَ ۽ سخت پوڙهائي جي حالت ۾ به مختلف سواريون هٿ ڪري بن تعلقن اندر، گهر گهر گهمندو ورڪ ڪندو ويٺو، ڏيٺ ويٺو ڏي هوس. ان معنوريءَ جي حالت ۾ به کيس پاڻ

وٽ آيل ڏسي ماڻهن کي شرم ۽ حياءُ وٺي ٿي ويو. انهن جنسن جي اڃان اهڙي اثاڻ ڪانه ٿي هئي. ٻنهي تعلقن اسان جي اميدوار جي حق ۾ ووٽ ڏئي بلاول سان پاڻ موڪيو.

مرحوم بلاول کان پوءِ سندس فرزند محمد هاشم مرحوم به منهن ڪونه مٽيو. پر قوه جوانيءَ ۾ موڪلائي ويو. وٽان ئي ويران ٿي ويا. الله تعاليٰ پوين ۾ برڪت ڏيئي.

مهاشيه گروڏنو مل

لکڻي داس هو. ”ميرپورخاص گزيت“ نالي هفت وار پرچو ڪيندو هو. محمد هاشم مخلص مرحوم سان چڪريون هوس. پر پڇي ڪونه سگهندو هوس. مخلص مهيني ۾ فقط هڪ گار ڏئي ڇپ ڪري ويهندو هو. گروڏنومل سارو مهينو گند ڌوئڻ ۾ صرف ڪري ڇڏيندو هو. ڦسي سنڌي لکندو هو. جوش گهڻو هوس. پر قلم ۾ اوتري قوت ڪانه جو ان کي ادا ڪري سگهي. ان هوندي به مسلمانن خلاف پروپيگنڊا جو ٻارڻ ٻاريو وينو رهيو. ميرپورخاص ضلع ۾ هندن جي اڪثريت هوندي هئي، واپار ۽ زمينداريءَ ۾ به زور هون. پهريان منجهان گهڻا صوفي خيالن جا هوندا هئا، پر رفته رفته سندن نئون نسل وقتي وايو منڊل کان متاثر ٿي، ڪٽر پڻي طرف مائل ٿي ويل هو. گروڏنومل ان نئين نسل جي خيالن جو ترجمان هو.

في الحقيقت مقامي مسلمانن گرو ڏني مل جي آواز کي ئي منهن ڏيڻ لاءِ مرحوم محمد هاشم کي ميرپور گهراڻي کانئس مسلمان اخبار ڪڍرائي هئي.

سيٺ پرتاب راءِ کي سڪداس

ميرپور جو لڪاڻي واپاري ۽ زميندار هو. سياست جي ڪپر ڪاڻي وڌو هوس. اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي هندن جي ان گروپ جي پس پرده اڳواڻي ڪندو رهيو تي جنهن جو مقصد هو ته مسلمانن جي اڪثريت کي بي اثر بڻائي هندن کي زور وٺائجي. وزارتِي بحران ايندو هو ته پرتاب راءِ هڪدم ميدان عمل ۾ اچي پر گهٽ ٿيندو هو. ڪوشش هوندي هوس ته ڪانگريسي خواه غير ڪانگريسي هندو ميمبرن کي ڪنو ڪري کانئن مسلمانن جو مقابلو ڪرائي. نگرزي ڪانه ڄاڻندو هو. تنهن ڪري خود وزير بڻجڻ جي خواهش ڪانه هوس، پاڻ اهڙيءَ ذاتي بي غرضيءَ ڪري هندو گروپن تي سندس رعب ۽ اثر وزيرن کان

وڌيڪ هوندو هو، جيسين پرتاب راءِ راضي نه ٿئي هندو ميمبر ڪنهن کي ڪنگهندا به ڪونه هئا.

قسمت جي ڳالهه هئي، پاڪستان اچي ويو ۽ پرتاب راءِ جا پير نڪري ويا، ميرپور ۾ سندس ٺهرايل ”محلات“ اسڪول جي حوالي تي. پاڻ وڃي جوڌپور ۾ شاهه پٽيائين⁽¹⁾. ماڻهو سمجهدار هجڻ سان گڏ ورندار به هو، آءٌ کيس ڪتر هندن جي ”نانڙي“ سڏيندو هوس. مشڪندو هو، ڪاوڙيو ڪونه هو.

خان بهادر غلام نبي شاهه مرحوم

سائين غلام نبي شاهه مرحوم سالن جا سال ميرپور ضلع جي مهنداري ڪئي. اسيمبلي ميمبر ۽ ضلع لوڪل بورڊ جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. انگريزي ڪانه ڄاڻندو هو پر صحيح انگريزي ۾ ڪندو هو. مون سندس تقرير ڪڏهن ڪانه ٻڌي، نه بمبئي ڪائونسل ۾ نه سنڌ اسيمبليءَ ۾، پر ان جي معنيٰ اها نه هئي ته سندس شخصيت محسوس ڪانه ٿيندي هئي. هر محفل ۾ سندس قدر ۽ وقار برقرار رهندو هو. ماڻهو احترام ڪندا هئس، راءِ کي وزن ڏيندا هئس. پاڻ کي به عوام جو اونو هوس، اهڙي ڳالهه ڪانه ڪندو هو جنهن مان سندس عمل ۽ راءِ عام ۾ بعد نظر اچي. دور انديش دانشور هو، ناموس ۽ عزت جو خيال هوندو هوس، لالچ خاطر لهج ڪانه ٿي وڪيائين، صحيح معنيٰ ۾ وقت جي مدبرن مان هڪ هو، سندس تڪيه ڪلام ئي ”پبلڪ“ هوندو هو، توڙي جو اچارڻ فقط پ ۽ ب ٻنهي کي زير ڏيندو هو.

سائين وڏل شاهه مرحوم

ضلع جي رضوي ساداتن جو سربراهه هو. سنڌ جي پراڻن خاندانن جي خوين جي تصوير هو. وڏي جائداد ۽ وڏي پچندي، پر اوتري ئي نورٽ ۽ نمائائي، نئين دور جي حرفت بازي ڪانه ڄاڻائين، سياست ۾ پير ڪونه پاتائين، هميشه ٻين جون ونگاريون وهندو وٺيو. گهڻن ئي ماڻهن سندس سادگيءَ جو ناجائز فائدو ورتو پر پاڻ صبر سان سڀ ڪجهه سهندو رهيو، جنهن سان ٻين جو آخر دم تائين ان سان بيٺو رهيو، وڏي ڪيريڪٽر جو صاحب هو، صبر ۽ شڪر جي اُٿس حد تي ويل هئي، ضلعي جي شريفن جو آبرو هو.

⁽¹⁾ پوين ڏينهن ۾ موٽي ميرپور آيو، سندس مريتو به اتي ٿيو.

وڏيرو عبدالحميد پلي مرحوم

سڄي حياتي شڪار، سير ۽ تفريح بلي وقف هوس. ٻيءَ ڪنهن هوس جي ويجهو ڪونه ويو، ٻارهن ئي مهينا شڪار جي اڻ تنڻ رهيس، گهڻو وقت ملڪ کان ٻاهر، شڪار جي تلاش ۾ گذاريندو هو. راجائن ۽ رجواڙن سان دوستيون هونديون هوس انهن سان گڏجي شيل شڪار پئي ڪيائين. سنڌ جي وڏيرن مان گهڻا شوقين شڪاري پيدا ٿيا، پر سڀ ”چڙي ماري“ ڪندا رهيا. شينهن ۽ وڏيون پلاٽون وڏيرن منجهان فقط عبدالحميد ماريون. پنهنجي دؤر اندر کيس شڪارين جو شهنشاهه ڪوٺيندا هئا، سندس انتقال کانپوءِ سندس مشهور رائفل جنهن تي ”شينهن“ جو نالو هو، مون پوليس جي اسلحہ خانہ مان خريد ڪئي ۽ پڇاڙيءَ ۾ پير سائين پاڳاري کي نذر ڪري ڇڏي. مون خود مرحوم کي ڪونه ڏٺو، پر شڪاري حلقن ۾ مدتن تائين سندس نالو وڃندي ٻڌم، يورپ ۾ هجي ها ته مٿس ڪتاب لکيا وڃن ها. پر هِت.....!

وڏيرو فقير محمد مگريو

عجيب و غريب ڪيريڪٽر هو، وقت جي هڪ نه هڪ طاقتور انسان سان واسطو پيدا ڪري پنهنجو اثر قائم رکيو ايندو هو. وقتي طور جنهن سان واسطو هوندو هوس، تنهن تي گوريا ذهني طور سواري ڪيو ويندو هوندو هو. ماڻهوءَ جي طبعي ڪمزوري پروڙي ان کي استعمال ڪرڻ جو فن ڄاڻندو هو. تنهنڪري اڳلي لاءِ مشڪل هوندو هو ته فقير محمد جي وڌل نوڙي نڪ مان ڇٽائي سگهي.

البتہ ايوب خان جي دؤر ۾ ڪامورن سوڙڻو جهليو هوس، ايتري قدر تنگ ڪيو هئائونس جو چون ٿا ته خود ڪشيءَ جي ارادي سان حيدرآباد پل تان هٽڪڙين سوڌو درياءَ ۾ ٽپو ڏيڻو پيس. پر قدرت خدا جي جو ان هوندي به ٻڏڻ کان بچي ويو. ڪجهه عرصي تائين تڪليفن کانپوءِ بعد آزاد ٿيو پر کيس ايڏو لوڏو اچي ويل هو جو ان کان پوءِ وري ساهه پئي سنرو ٿي ڪونه سگهيو. بيشڪ هلندو چلندو ته وڌو پر اهو فقير محمد ڪونه رهيو هو جنهن جا جلوه جواني ۾ ڏنا ويا هئا. نيٺ هڪ ڏينهن دل ٽٽڻ ڪري فوت ٿي ويو. لاولد.

خانبھادر غلام محمد خان وساڻ مرحوم

جيترو وقت جيئرو رهيو نيڪ نام رهيو، سنڌ جي وڏيرن ۾ ورلي مون ڪو اهڙي ڪيريڪٽر وارو ماڻهو ڏٺو. با اصول، باوقار، قول جو پختو، هٿ جو کليو، دوستن سان ڏک خواه سک ۾ دل کولي ۽ سينو تائي ثابت قدم رهڻ وارو، ظاهري طرح نرم مزاج، نرم گفتگو، بامروت، هر ڪنهن سان حسن سلوڪ، پر وقت پئي اصول جي ڳالهين ۾ بي خوف ۽ پير پوئتي ڏيڻ وارو ڪونه. حتي المقدور ڏکوئيندو ڪنهن کي ڪونه، پر ڊڄندو به ڪنهن کان ڪونه. ايوب خان جي آمريت دوران به هيڻي ڪانه ٻوليائين، اليڪشن آئي ته سندس مخالفت ڪيائين. حقيقت ۾ پاڻ کي ايتري قدر صاف رکيو هئائين جو کيس آزار ۽ بدلي چڪائڻ جو ڪنهن کي حوصلو ڪونه ٿيو. چهري ۾ ايتري معصوميت ۽ شرافت هئس جو ماڻهن جي دل ڪانه گهرندي هئي ته هروڀرو کيس آزارين.

ان جي اها معنيٰ نه هئي ته مرحوم سياست جا ڦيرا گهيرا ڪونه ڄاڻندو هو، ساري عمر سياست ۾ رهيو. صوبائي خواه مرڪزي، اسيمبلي جون ميمبريون ماڻيائين، مقابلا ڪيائين ۽ مقابلا سنائين، پر اهڙيءَ تدبير سان جو سندس مخالف کان مخالف ماڻهوءَ کي به پنهنجو سندس سر وڃائڻ يا کيس ضرر پهچائڻ جي ضرورت محسوس ڪانه ٿي، ڪري چئجي ته مڙس جي منهن ۾ ڪا مٿيان هئي، جڏهن جيلن ۾ وڃڻ ۽ بي آبرو ٿيڻ سنڌ جي گهڻن ئي سياستدانن جو مقدر بڻجي چڪو هو تڏهن به وساڻ هڪ، هر جهڪ ۽ جهولي کان محفوظ رهيو. هر دم مڪيو، چڪيو وٽيو، سندس شيرواني ۾ ڪڏهن ڪو خمر ڪونه آيو. معلوم ٿيو ته ماڻهو به شرط، تدبير ۽ تحمل سنڌ جي سياست ۾ به پنهنجن اصولن تي هلندي با آبرو زندگي گذاري سگهي ٿو. البتہ وساڻ جو چهرو ڪيريڪٽر ۽ زبان هجڻ ضروري!

آءٌ غور ڪندو رهيس ته هو ڪهڙيءَ حڪمت عملي سان هو اهڙي هڪ ڏکئي دؤر مان به با آبرو لنگهي پار پيو؟ سندس طريقه ڪار جا مکيه پائنت هي نظر آيا:

(1) زبان ۽ جذبات تي پورو پورو قبضو، هروڀرو گهڻو ڳالهائي ماڻهن کي پنهنجو منجهه ڪونه ڏيندو. ماڻهن کي چار اکر ڳالهائڻا هوندس ته

ٻن اکرن تي اڪتيفا ڪندو. جذبات کي زبان تي اثر انداز ٿيڻ ڪونه ڏيندو. دل جي ڳالهه دل ۾ رکندي، جنهن سان ملندو تنهن تي پنهنجي شرافت ۽ سچائي جو اثر وجهي اٿندو. پنهنجي وڏ ماڻهپ يا مالداري يا بي خوفي جتائي اڳلي جي انا کي اُپاري ڪونه ايندو.

(2) پنهنجو روز مره جو ڪم ڪار هيٺئين ليول جي ڪامورن مان ڪيندو. اهو سودو سستو پيس ٿي. ”ڏنو پٽ ڇڏي جو.“ جنهن ڪري مٿين مانگر مڇن اڳيان محتاج ٿي قيمت سياسي اصولن جي صورت ۾ ادا ڪرڻي ڪانه ٿي پيس.

(3) لباس خواه اٿڻ ويهڻ. سندس معتبري، معززي ۽ مهذبِي جا آئينه دار هوندا هئا.

(4) ذاتي ڪيريڪٽر قطعاً بي داغ، عام مالدار وڏيرن واري ڪا لونجهه لڳل ڪانه هوس. تنهنڪري سندس پوتي ڪو ڪڇي ڪونه ٿي سگهيو. پنهنجي حياتي عزت آبرو سان گذاريائين. اڃا جواني ڪانه ڍلهي هوس جو موڪلائي ويو. خدا جون مٿس رحمتون هجن.

ديوان رگهومل

منشگيريءَ مان مختيارڪار ٿيو ۽ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ. سنڌ جي جنهن به تعلقي ۾ ويو ڇڻ آفت نازل ٿي. وڏيرن، تپيدارن، وڪيلن خواه پوليس جي عملدارن لاءِ ڪال ڪڙو ڪري ڇڏيندو. رڇ جهڙو رنگ، رڇ جهڙو ٻوٽ، بدن جي بناوت به رنگ جي مناسبت سان. شاباس هئي جنهن ٺاهيو هوس ۽ شاباس هئي جن مختيارڪار بڻائي فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽي جا پاور ڏنا هوس.

ديوان مروت واري ڏينهن ڪونه ڄاڻو هو. ڪنهن سان رعايت ڪانه ڪندو هو. سڀ سان گارگند، ٻيو ڪونه ملندس ته پاڻ ته گارين جا وسڪارا شروع ڪندو - ”رَن پُٽ رگهو ڇا ڪري؟ ڌوڙ پائي؟... ڪهڙو منهن ڪارو ڪري؟“ وڌيڪ گاريون لکڻ جهڙيون نه آهن.

ڪيسن هلائيندي، ڪاغذن اٿلائيندي، وچ ۾ ڪم ڇڏي خواه مخواه گارين جا ڌوڙيا ڪيڏن لڳندو. هڪ دفعي ڪن وڪيلن، تپيدارن سا ملي

منصوبو ٺاهيو ته ديوان جڏهن گارين جي موڊ ۾ هجي ته کيس جهلي موچڙن جي مار ڏئي ڪڍجي. پر اڳيان ديوان به ڪيافه شناس هو. منصوبه بازن جي منهن ۾ شور ڏسي، گهر ڀڄي وڃي لڪو ۽ ان ڏينهن جي گارين واري ڪوٽا گهر پاتين تي صرف ڪيائين. گبسڻ جهڙي مسخري ڪمشنر جو راڄ هو، رگهومل جون اهي ادائون کيس پسند هيون. انتظار جي لحاظ سان برجستو ۽ اثرائتو Effective عملدار سمجهندو هوس.

سند جا ڪاتيدار گهڻو ڪري سرڪار جا مقروض هوندا هئا، نه تقاوون موٽائي سگهن، نه وقت اندر ڍلون پيارين، رگهومل جي مختيارڪاريءَ ۾ پوءِ کان لکندا ڇيندا وتندا. اتفاقاً ڪو ڀڳل ”باقيدار“ منهن چڙهي ويس ته پتڪو لاهي، ڏاڙهيءَ يا مڇن مان جهلي، گهٽا ڏيڻ شروع ڪندس. اليڪشن ڏينهن ڪنهن ٻولنگ تي رگهومل جي ڊيوٽي لڳندي ته وڏيرو ووٽ ڏيڻ ڪونه ويندو، ڀلي جا ٻولنگ خالي رهي.

ميروخان ۾ ديوان مختيارڪار ٿي آيو. هڪ وڏي معزز خطاب يافتہ وڏيري ڏانهن ڪا سرڪاري بقايا رهيل هئي. وڏيرو مون سان گڏ هڪ جاءِ تي مهمان ٿي آيل هو. منجهند جي ماني آئي، قسما قسم ڪاڏا هئا، هٿ ڏوٽي دسترخوان تي ويٺا سين. وڏيري اڃان پهريون گراهه ٻوڙيو ٿي ته نوڪر ڀڄندو آيو. ڇي: ”مختيارڪار صاحب اچي ويو آهي.“ مختيارڪار جو ٻڌندي وڏيري ويڄاري مانيءَ مان هٿ ڪڍي ڀڄڻ جي ڪئي. جتي به هٿ ڪانه آيس. اوطاقت جي پوئين دروازي مان نڪري جهنگ منهن ڪيائين. سج لٿي تائين ڀر واري ناپٽ جي ٻيٽ ۾ لڪل رهيو. هٿو مٿو ٿري ته اتان نڪري ڪنهن ٻئي پاسي ڏانهن روانو ٿي ويو. وري اسان ڪونه ڏٺس. فقط سندس جُتي اسان وٽ رهجي وئي.

حقيقت ۾ جيڪو مختيارڪار آيو هو سو تيديري جو مختيارڪار هو. نه رگهومل ميروخان وارو. اجائي غلط فهمي ڪري وڏيري کي اها تڪليف رسي. رگهومل گاريون پوليس وارن کي به ڏيندو هو، جنهن ڪري پوليس جو عملو به سندس ڀيرو کنيو وتندو هو. ديوان ميروخان مان بدلي ٿي ميرپور ضلع

جي ڪنهن تعلقي ۾ ويو. ٻي عالمي جنگ جاري هئي. ڊفينس آف انڊيا رول لڳي چڪا هئا. ڪپڙي ۽ کاڌي جي شين تي سخت ڪنٽرول هو. ڪنڊ جي خاص طرح سان اثاڻ هئي. ديوان ٻه - ٽي سير ڪنڊ جا هٿ ڪري هڪ ڏينهن ڳوٺ وڃڻ جي سبب ڪئي. پوليس وارا تاڙ ۾ هوس. اڃان ڪنڊ جي بدڙڪ ڪئي مس وڃي بس ۾ ويٺو هو ته مٿان پوليس وارن اچي جهليس. ڪنڊ جي اسمگلنگ جو ڏوهه هو. ڊفينس آف انڊيا جي پيڪيٽري. ضامن لاءِ قانون ۾ ڪا گنجائش ڪانه. هونءَ به ديوان جو ضامن ڪير پوي ها؟ بهرحال اها رات ٿاڻي جي لاکپ ۾ وڃي بند ڪيائونس. اتان جا قيدي اڳ ۾ ئي ڪانئس تتل هئا، حاضرين تي ديوان واتان گاريون ٻڌندا رهيا هئا. چون ٿا ته ڪيس سٺهي مارڪٽ ڪندا رهيا. رات جو سمهي آرام ڪرڻ جو ته ان ماحول ۾ سوال ئي ڪونه هو. ٻئي ڏينهن ديوان کي گهلي وڃي ميرپور سب ڊويزنل مئجسٽريٽ (ڊپٽي ڪليڪٽر) جي ڪورٽ ۾ چالان ڪيائون. جوابدار پاڻ فرسٽ ڪلاس مئجسٽريٽ هو، تنهن ڪري مٿس ڪيس ايس. ڊي. اير جي ڪورٽ ۾ ئي هلي سگهيو ٿي. چون ٿا ته سال کن ديوان ڪيس جي پيڙا ۾ مبتلا رهي بصد مشڪل آخر آزاد ٿيو. پر ان کان پوءِ سندس پڙلاءِ ٻڌڻ ۾ ڪونه آيو. شايد رٿائڻ ڪري هليو ويو.

* * *

هيءُ هڪ تاريخي ۽ ثقافتي نُڪتو آهي ته ديوان رگهومل جون گاريون سنڌ جي روايتي معاشرتي پس منظر کان علحده ڪو نيارو واقعو ڪونه هيون. گار جو رواج ڳوٺاڻي مجلسي زندگي جو لوازمو هوندو. في الحقيقت ان رواج ترقي ڪري هڪ آرٽ جي صورت اختيار ڪئي هئي، جنهن کي سنڌ جي وڏيرن خواه پڙهيل لکيل هندو عامل ڪامورن ۾ گهڻي مقبوليت حاصل هئي. خاص محفلن ۾ باهمي پيار ۽ بي تڪلفي جو اظهار ئي گارين جي زبان ۾ ٿيندو هو، جنهن تي ڪنهن کي به منيان ڪانه لڳندي هئي. لاڙڪاڻي ضلع جو هڪ وڏيرو گارين جي آرٽ جي سرپرستي ڪرڻ ڪري پنهنجي وقت اندر گهڻو مشهور ٿيو. هو ماڻهن کي دعوتون ڏئي باقاعده گارين جي چٽاڀيٽي ڪرائيندو هو، جيڪو شخص ڪا زود اثر نئين گار ٺاهي اچي ڪيس ٻڌائيندو هو ته ان کي مينهن يا ڳئون انعام ۾ ڏيندو هو.

انهن ڏينهن ۾ وڏيرن جون ڪچهريون، ميربحرن جون ميائون ۽ پوليس جا ٿاڻا، گارين جي آرٽ جون خاص درسگاهون هونديون هيون، گارين جي فن پرائڻ لاءِ شوقين انهن مرڪزن جا پاسا وٺندا ٿي رهيا.

ائين نه آهي ته دشنام طرازي هروڀرو ثقافتي پسماندگي جي علامت ٿئي ٿي. اڄڪلهه جي آمريڪي ثقافت مغربي تهذيب ۽ ڪلچر ۾ سڀ کان زياده ترقي يافتہ آهي. پر ان ۾ به گارين لاءِ گهڻي ۾ گهڻي گنجائش موجود آهي. مثلاً تازو آمريڪا جي صدر نڪسن جي گفتگو جون ٽيپون وائر گيت ڪيس جي سلسلي ۾ پيش ٿيون هيون. انهن جا ڪيترا حصا محض انڪري حذف ڪرڻا پيا جو انهن ۾ نجيون گاريون هيون! ۽ اهي آمريڪا جي صدر جي پنهنجي منهن مبارڪ مان نڪتل هيون. هڪ ٻئي پريزيڊنٽ جانسن جو تڪيو ڪلام ته مورگو هڪ بيچڙي گار هوندي هئي.

پوءِ سنڌ جي معاشري تي ڪهڙي ميار؟

سنڌ جي بهراڙيءَ جي اوطاقي معاشره ۾ عام تاثر هوندو هو ته گاريال وڏيرو دل جو صاف ٿئي ٿو، جيڪا ڪاوڙ اٿس سا ڪڍي ٻاهر ڪري ٿو، دل اندر بغض يا ڪينو رکي، ٻاهران منافقانہ مني زبان ڪم آڻي، ماڻهوءَ کي نقصان رسائڻ جي در پئي ٿو رهي. اهڙي وڏيري کي وهندڙ پاڻيءَ سان تشبيهه ڏئي چوندا هئا ته ”وهندڙ پاڻي تاري، بيٺل پاڻي ٻوڙي.“

رگهومل کي به اهڙو شڪ جو فائدو ڏيندا رهيا، چوندا هئا ته ديوان جنهن کي گاريون ڏنيون، آخر ۾ ان کي فائدو پهچايائين.

آندو فقير هڪ مجذوب هو. اسان جي ڏينهن ۾ پير جي ڳوٺ جي گهڻين ۾ پيو هوندو هو. بيشمار سوالي وٽس پنهنجي حاجت روائي لاءِ دعا جا طالب ٿي ايندا هئا. فقير صاحب نه فقط گاريون ڏيندو هو، پر مار به ڪيندو هو. پر جنهن کي به گاريون ڏيندو هو يا ماريندو هو، سو پاڻ کي ڏاڍو خوش قسمت سمجهندو هو، ڇو ته ان جو ڪم لازماً ٿي ويندو هو.

سيٺ پريم چند

ميراواه گورجاڻي، ضلع ميرپورخاص جو زميندار ڇا، بظاھر امير ڪبير هو. وڏي ٺٽ سان رهيو. اهڙو ٺٽ ۽ شان شايد ڪنهن مسلمان فرست

ڪلاس جاگيردار، مير يا پير کي به نصيب ڪونه ٿيو. صوفي خيالن جو هو، جهوڪ وارن بزرگن جي سلسلي سان وابسته. راڳ سان راز هوس. گوين جا ٽولا وٽس مستقل طور ملازمت ۾ رهندا هئا. موسيقي سندس روحاني غذا هوندي هئي. هر رات بلا تاغ 3 بجي اُٿي اچي راڳ جي محفل ۾ ويهندو هو. صبح تائين راڳ جي لُٽي ۾ منهن مونن ۾ وجهيو ڏيان گيان ۾ گر رهندو هو. سندس پنيون مختلف جاين تي هيون. ڏيهن جي دوري تي نڪرندو هو ته ترڪ ۾ راڳين سرندن ۽ سازن وارن جا ٽولا به ساڻ کڻي هلندو هو، جيئن سندس آڏيءَ رات واري شغل ۾ رخس نه پوي. هٿ جو ڪشادو هو. خير خيرات ۽ مسافر نوازيءَ جو ملهه.

سندس هر قوم هندن ۾ چوڌاري مسلمانن خلاف تعصب ڦهلجڻ لڳو. پر پاڻ ان مرض کان آجو، پنهنجي پراڻي صوفيانه طريقي تي قائم رهيو.

صوفي ميان قلندر بخش مرحوم

حضرت صوفي صادق عليه الرحمة جي خانقاه جو سجاده نشين هو. وڏي ڏاڪي سان رهيو. جهڙو هو وڃيه جوان اهڙو ئي دل جو بهادر انسان. بمبئي ڪائونسل جو ميمبر چونڊجي ويو ته انتهائي آزاد خياليءَ سان پنهنجا فرض ادا ڪندو رهيو. نه مقامي عملدار شاهيءَ کي ليکيائين ۽ نه انگريزن جي ڪاڻ ڪڍيائين. انهن ڏينهن ۾ اها وڏي ڳالهه هوندي هئي. هونءَ به سنڌ جي مُڪين سجادن مان هڪ جو وارث هو. ضلعي اندر خواه ٻاهر ڏاڍي مڃوتي هوس. ان زماني ۾ سنڌ مان ڪيترا وڏيرا ۽ قبائلي سردار بمبئي ڪائونسل جا ميمبر چونڊجي ويا هئا، پر هن صاحب جي شخصيت نمايان ۽ ٻين جي مقابلي ۾ ممتاز سمجهي ويندي هئي. آخر ۾ پنهنجن ئي شهيد ڪري ڇڏيس. اهڙي غير معمولي انسان جو سنڌ اندر گهڻو وقت زنده رهڻ سنڌ جي تاريخ جي روح جي خلاف ٿئي ها. آخر ته جهوڪ جي شهيدن جي روايت کي جيئرو رکڻو هوس.

هينڊرسن ڪليڪٽر

راڻي وڪٽوريا جي پوين ڏينهن ۾ انگريز سرڪار هندستان ۾ ملازمتن جو دروازو عام خاص ماڻهن لاءِ کولي ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو هو. پهرين دستور هيءُ هوندو

هو ته هندستان ۾ نوڪري ڪرڻ لاءِ فقط چونڊ خاندانن جي نوجوانن کي موڪليندا هئا جن جي پرورش اعليٰ اخلاقي ۽ تهذيبي ماحول ۾ ٿيل هوندي هئي. اهڙا ماڻهو جڏهن هندستان ۾ پهچي نوڪري ڪندا هئا ته کين پوءِ به پنهنجي خانداني نيڪ نامي کي قائم رکڻ جو فڪر دامنگير هوندو هو. جنهن ڪري هو وقتي آفيسري جي خمار ۾ اهڙو ڪو ڪٽو ڪم ڪونه ڪندا هوندا هئا جنهن مان انگريز جي حڪومت يا سندن پنهنجي خاندانن کي ڪو ليڪو لڳي. تقريرن جي ان طريقي کي نامينيشن Namination سڏيو ويندو هو جيڪو عام ڪمپيٽيشن Competition واري نظام جي واڌ هو. ڪمپيٽيشن ۾ ڪو به ماڻهو ڊگريءَ جي زور تي ڪجهي سگهيو ٿي پر نامينيشن ۾ ڊگريءَ کان وڌيڪ خانداني پس منظر جو خيال رکيو ويندو هو. تنهنڪري نامينيشن جي نظام هيٺ ڪو به ذليل ۽ گهٽيا ماحول ۾ پليل ماڻهو هندستان ۾ نوڪري ڪرڻ لاءِ منتخب ٿي ڪونه ٿي سگهيو. اهي نامينيشن ذريعي هندستان آيل انگريز عملدار ٿي هئا جن اوائل ۾ انگريز حڪومت جو بنياد وڌو ۽ ان جي حسن انتظامي ۽ نيڪ نامي جو باعث بڻيا رهيا.

هينئر جڏهن ولديت جي سرڪار خانداني جو اصول ڇڏي تقريرن جو بنياد امتحانن ۾ ڊگري تي رکيو ته گهڻا اهڙا ماڻهو ڪجهي آيا جي نه خانداني ٻار هئا نه کين اهو خيال هو ته پاڻ به همدرد ۽ نيڪ نام شمار ٿين ۽ انگريز حڪومت لاءِ به هڪ ڌاري ملڪ اندر مقبوليت ۽ اتحاد پيدا ڪرڻ جو باعث بڻجن. چنانچه اهڙي پوءِ - ڊايل انگريز نوڪر شاهي جي افعالن ڪري ٿي انگريزي حڪومت بدنام ٿي آخر جلد ئي ختم ٿي ويئي.

راڻي وڪٽوريا پهرين ڏينهن ئي دانهون ڪرڻ شروع ڪيون هيون ته هندستان ۾ نوڪرين لاءِ، ڪمپيٽيشن ذريعي ذليل ۽ غير خانداني ماڻهن جي داخلا واسطي دروازو نه کوليو وڃي ورنه اهڙن ماڻهن جي اعمالن ڪري انگريزي راڄ بدنام ۽ غير مقبول ٿي ختم ٿي ويندو - پر وقت جي وزيرن راڻيءَ جي ڳالهه کان ٻڌي ۽ نتيجو اهو ٿي نڪتو جنهن جي اڳڪٿي وڪٽوريا ڪري چڪي هئي (1).

* * *

(1) ضمناً انگريزن جي تاريخ جي ان باب مان هي سبق حاصل ٿيو ته حڪومتن کي مقبول يا غير مقبول، نيڪ يا بدنام ڪرڻ وارا في الحقيقت ان جا عملدار ٿين ٿا.

بهر حال جيڪي آءٌ. سي؛ ايس عملدار نئين نظام هيٺ نامينيشن ذريعي مقرر ٿي هت پهتا تن مان هڪ هيندرسن به هو، جنهن کي ميرپور ضلع جو ڪليڪٽر ڪري رکيائين.

ميرپور پهچڻ کان پوءِ صاحب بهادر ڏٺو ته اتان جا وڏيرا مالدار، پر ساڳئي وقت ساديءَ ۾ ويساهي طبيعت جا ماڻهو آهن، جن کي آسانيءَ سان لُٽي ٿي سگهجي ٿو. ڪليڪٽر صاحب جي فطرت ۾ اهڙي لچڪ ڏسي کي مقامي ڪامورا به سندس صلاحڪار بڻجي پيا، انهن جو خيال هو ته ان طريقي سان هو پنهنجي لاءِ به ان ڦرلٽ مان حصو کڻي سگهندا. اسڪير هيءُ ٺهي ته نالي ماتر ميرپور ۾ انڌن لاءِ اسپتال کولجي ۽ ان بهاني سان وڏيرن مان پئسا کڻي ڪليڪٽر جي به بڪ لاهجي ۽ پنهنجا کيسا به ڀرجن. اسڪير تي عمل شروع ٿيو ۽ ٻه - ٽي سال بنا روڪ ٽوڪ اها ڪيفيت جاري رهي. ميرپور جي گگدام وڏيرن جي خوب ڪل لهندي رهي. چندي عيوض ڪنهن هڪ - اڌ کي خانصاحبي جو خطاب وٺي ڏنائين، باقين جي حاج بلامعاوضه لاهيندا رهيا.

سند انهن ڏينهن ۾ اڃا بمبئي سان لاڳو هئي، هتان جي دانهن بمبئي پهچي تنهن ۾ وقت لڳي ويندو هو، پر ان هوندي به آخر وڃي اوگهڙ ٿي. ميرپور جي ته ڪنهن ميمبر کي اها جرئت ڪانه ٿي ته هو پنهنجي ضلع جي ڪاموره شاهي جي اهڙن ڪرتوتن تان پردو کڻي، پراهو حال ڪنهن طرح سان ڪراچيءَ جي هڪ آزاد خيال ڪائونسل ميمبر بابا حاجي مير محمد بلوچ مرحوم کي معلوم ٿي ويو. جنهن هڪدم بمبئي ڪائونسل اندر سوال پڇي ٻارڻ ٻاري ڇڏيو.

هيندرسن جي هڪ ڪمزوري هوندي هئي ته هن لالچ ۾ ڦاسي پنهنجن زبردستن کي ايتري قدر چيڪ ڇڏي ڏنو هو جو هو جيڪو ڪاغذ لکي ڏيندا هوس تنهن هو بنا ڏسڻ ۽ پڙهڻ جي صحيح وجهي ڏيندو هون.

پئسن جي ونڊ ورهاست تي هڪ دفعي انهن زبردستن جي گروپن جو پاڻ ۾ تڪرار ٿي پيو، جنهن ۾ هيندرسن هڪ ڌر جي طرفداري پي ڪئي. کيس سنڌ جي ڪلارڪن جي ڪيريڪٽر جي خبر ڪانه هئي. جنهن ڌر کي ناراض ڪيو هئائين تنهن جي هڪ ماڻهوءَ، جيڪو صاحب جي حاضريءَ جو

منشي هو. ڪنهن درخواست جي حاشيءَ تي هيءُ نوٽ لکي مٿس صاحب کان صحيح وٺي ڇڏي هئي:

نوٽ

”آءُ اهڙو بيوقوف ۽ ايتري قدر لاپرواهه آهيان،
جو بنا ڪاغذ پڙهئي سرڪاري ڪاغذن
تي صحيح وجهي ڇڏيندو آهيان.“

ان نوٽ وارو ڪاغذ ڪلارڪن بابا مير محمد کي پهچائي ڏنو. بمبئي ڪائونسل ۾ جڏهن بابا صاحب هينڊرسن جي افعالن تي بحث ڪندي سندس الغرضائن ۽ ڪلارڪن جي لکيل حڪم نامن تي بنا پڙهئي صحيح وجهڻ جو ذڪر ڪيو ته بمبئي سرڪار جي هوم منسٽر ان الزام جي ترديد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن تي بابا مير محمد کي ڪيسي مان اصلي ڪاغذ کڻي ڏيکاريو. هينڊرسن جي صحيح وڌل نوٽ ڏسي سرڪاري ميمبر ڏاڍو شرمندو ٿيو. هن هڪدم هينڊرسن ۽ چنده بازيءَ جي ڪم ۾ ساڻس شامل آفيسرن کي ميرپور مان کڻي ڪنهن اهڙي بالاسار ۾ اڇلائي ڇڏيو جو مرندا مري ويا وري سندن نانءُ نشان ڏسڻ ٻڌڻ ۾ ڪونه آيو.

* * *

اهو زمانو اهو هو جڏهن انگريزن جي راڄ جي پهچائي شروع ٿي چڪي هئي، سندس پاران اهڙا ڇچوڙا عملدار، انگريز خواهه ديسي انتظام هلائڻ لڳا هئا، جو انهن جا افعال ڏسي ماڻهو سندن نظام حڪومت مان ئي بيزار ٿي پيا ۽ کين ختم ڪرڻ لاءِ آزاديءَ جي تحريڪن کي تيز ڪرڻ لڳا.

مثال لاءِ جيڪڏهن سنڌ ۾ ٿامس يا گيسن جهڙا ڪمشنر نه اچن ها ته سنڌين کي بمبئي کان علحده ٿيڻ جي ضرورت ئي محسوس ڪانه ٿئي ها.

* پنجاب ۾ مائڪل اوڊائر ۽ جنرل ڊائر وارد نه ٿين ها ته نه جليانوالا وارو واقعو ٿئي ها نه هندستان جي اصلاحي تحريڪن جي نصب العين مڪمل آزادي متعين ٿئي ها.

* افرিকা ۾ انگريز پئسينجر مهاتما گانڌي کي رات ويلي ريل مان لاهي هيٺ نه ڦٽو ڪن ها ته هوند نه گانڌي مهاتما گانڌي بڻجي ها نه ڀارت مان انگريزن کي ٽپڙ ڪڍڻ پون ها.

* چين جي شانگهائي شهر ۾ سفيد قام صاحب لوڪ پارڪ تي هيءُ بورڊ نه هئڻ ها ته: ”ڪُنن ۽ چينين کي اندر لنگهڻ جي منع آهي“ ته نه مائسي تونگ جي پيدا ٿيڻ لاءِ ڪا گنجائش نڪري ها نه اُت اهو انقلاب اچي ها، جنهن اڍائي هزارن سالن جي تاريخ هڪدم بدلائي ڇڏي.

* زار روس جا ڪارندا، لينن جي پيءُ کي ڦاهي تي نه چاڙهين ها ته نه لينن ميدان ۾ نڪري ها، نه زار جو زوال اچي ها ۽ نه ڪميونزم دنيا ۾ ڪرُ ڪڍي سگهي ها.

غرض سرڪاري ڪارندن جا عمل ڏسي ئي ملڪي عوام خود سرڪار جي چڱائي يا بچڙائي جي باري ۾ راءِ قائل ڪن ٿا ۽ ان کان پوءِ ئي وڏن انقلابن جي ابتدا ٿئي ٿي.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو: انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي **سُرخ گلن** جيئن، اڄڪلهه **نيلا پيلا** آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي چو، چالاڪ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)